

Olasz–magyar irodalmi és művelődési
kapcsolatok a 18–19. században

Reciti konferenciakötetek · 14

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században

Szerkesztette

DÓBÉK ÁGNES

reciti
Budapest
2022

A kötet megjelenését a Lendület Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820 Kutatócsoport, valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete támogatta

A borítón: a Szent Péter-bazilika Rómában, Karl Robert Schindelmeyer (1769–1839) színezett metszete, in: *Merkwürdigkeiten der Welt*, I. Bd. (Wien: 1808), a 18. oldalt követően. (A Ráday Gyűjtemény Könyvtárának példánya, a Ráday Gyűjtemény felhasználási engedélyével)

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5 *Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 615 6255 38 9

978 615 6255 39 6 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó	9	
OLASZ IRODALMI HATÁSOK	15	
SZÁRAZ ORSOLYA		
Itáliai hitszónokok Kaprinai István egyházi szónoklattanában	17	
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS		
Az Árkádia Akadémia intézménye és művészeti programja a latin nyelvű rendi költészetben		
Agyich István (1730–1789)	33	
LORENZO LA NAVE		
Csokonai olasz nyelvből készült fordításainak vizsgálata	49	
SZEGEDI ESZTER		
Csokonai <i>Amintásának</i> textológiai elemzése	67	
SIMONA NICOLOSI		
Cesare Beccaria <i>Dei delitti e delle pene</i> című mesterműve Magyarországon Kazinczy Ferenc és Császár Ferenc fordításainak stilisztikai, kulturális és történelmi összehasonlítása		77
FÜLÖP DOROTTYA		
Ivánkay Vitéz Imre olasz fordításai az <i>Orpheusban</i>	85	

DÓBÉK ÁGNES

Az olasz irodalom hatása egy 19. századi irodalmár működésére Döbrentei Gábor példája	99

OLASZ SZÍNHÁZ ÉS ZENE MAGYARORSZÁGON	121

TÖRÖK TAMARA

18. századi olasz hatás a kelet-európai színházépítészetben és díszletművészetben Pietro Travaglia fertődi munkái	123

TÓTH EMESE GYÖNGYVÉR

Angyalkoncert, grófi portré A Zichy család óbudai ágának zenei mecénatúrája	135

ITÁLIA NYOMAI A KÖZKULTÚRÁBAN	149

GULYÁS JUDIT

A néprege a korai magyar sajtóban Straparola meséi a <i>Hasznos Mulatságok</i> ban	151

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Itália alulnézetben Magyar katonák közköltészeti emlékei Észak-Itáliából (1760–1825)	181

UTAZÁSOK ITÁLIÁBAN	203

BODA MIKLÓS

A pécsi püspök kulcsembere Koller József (1745–1832) itáliai küldetéséről	205

HEGEDÜS BÉLA

Egy rendhagyó kapcsolatháló irodalmiasítása Kalmár György itáliai kapcsolatairól	215

BERECZ ÁGNES

Itália művészeti élményei egy technológiai utazás mentén Gerics Pál <i>Utazási jegyzései</i>	225

SÁRKÖZY PÉTER

A 18. századvég legolvasmányosabb szépprózai műve

Kisfaludy Sándor itáliai és franciaországi útinaplója 243

AZ ITÁLIAI KULTÚRA HATÁSA

FŐPAPI KÖRNYEZETBEN 259

OLÁH P. RÓBERT

Zichy Ferenc győri püspök római ágensi levelezése 261

TÓTH TAMÁS

Patachich Ádám

Főpap, tudós, mecénás 277

OLASZ IRODALOM MAGYARORSZÁGI

KÖNYVGYŰJTEMÉNYEKBEN 295

VERÓK ATTILA

Itáliai szerzők művei és olasz nyelvű olvasmányok a 18. századi Erdélyben 297

GRANASZTÓI OLGA

Herceg Batthyány II. Lajos ismeretlen könyvgyűjteménye nyomában

A milánói Carli Rubbi grófok és könyves kapcsolataik 311

TÜSKÉS ANNA

Olasz művek a Károlyi és a Festetics család könyvtárában

az 1790-es években 321

Névmutató 363

Szerzők 383

Előszó

A 18. század fontos fejezet az olasz–magyar kapcsolatok történetében. A magyarországi katolikus megújulás kulcsfigurái azok a klerikusok, akiknek nagy része Rómában, a Collegium Germanicum et Hungaricumban fejezte be tanulmányait. Hazatérésük után komoly szerepet játszottak a magyar katolikus egyház és hitélet megújításában, a püspöki székhelyek újjáépítésében, kollégiumok, könyvtárak létesítésében, lelkeségi irodalmi művek kiadásában és terjesztésében. A római pápai és arisztokrata mecenatizmus példáját követték, nagy hangsúlyt fektettek az irodalom és a művészetek támogatására, így a 18. század katolikus művelődésében fontos szerepet kapott az olasz modellek átvétele és követése. Az olasz hatás másik kiindulópontja a bécsi császári udvar, ahol erős befolyással bírt az olasz kultúra. Itt az olasz nyelvű színjátszással is megismerkedtek a magyar arisztokraták, mivel Pietro Metastasio tevékenységének köszönhetően, aki VI. Károly és Mária Terézia uralkodása idején mint *poeta cesareo* vett részt a császári udvar életében, a színházi hagyományban még sokáig az olasz tradíció hódít Bécsben, a reprezentáció nyelve az olasz. Ennek megfelelően az itáliai kulturális befolyás főbb hazai megnyilvánulásai az egyházi irodalom, az iskola- és kastélyszínházak világa, valamint a könyvgyűjtés- és könyvtáralapítás.

Az olasz szépirodalmi művek fordítása a század vége felé kezdődött el, majd a 19. század első évtizedeiben is meghatározó volt az olaszból fordított irodalmi művek jelenléte.

Koltay-Kastner Jenő, Klaniczay Tibor, Szauder József, Bitskey István, Sárközy Péter kapcsolattörténeti munkái megalapozták a magyar–olasz kapcsolatok kutatását. Munkásságuk további kutatásokra ösztönöz az egyes, itáliai kapcsolatokkal rendelkező személyek környezetére, az olasz irodalom és műveltség magyarországi hatásának vizsgálatára vonatkozóan. A kutatási terület új eredményeinek bemutatására és megvitatására *Magyar–olasz irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18.*

században címmel tudományos tanácskozást rendezett a BTK Lendület Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon, 1770–1820 kutatócsoport 2022. február 10–11-én. Jelen kiadvány a konferencián elhangzott előadások írásos változatát tartalmazza.

A kötet tanulmányai széles spektrumban mutatják be az olasz hatást és megjelenési formáit a magyarországi kultúrában a vizsgált korszakban (a 18. század második fele és a 19. század első évtizedei). Az irodalmi hatásokat elemezve mind egyházi, mind világi szerzők itáliai ihletettséggű munkáinak, olasz irodalmi érdeklődésének bemutatására sor kerül. Az egyházi irodalmat Kaprinai István egyházi szónoklattana képviseli, a mű olasz forrásainak elemzésével (Százaz Orsolya). A római Árkádia Akadémia magyar tagjai a 18. században szintén egyházi személyek voltak; az akadémia magyarországi hatásának kutatásához járul hozzá Rédey-Keresztény János Agyich István költészetét vizsgáló dolgozata.

A kötetben hangsúlyosan vannak jelen azok az írások, amelyek arra keresik a választ, hogy az olasz irodalomnak milyen szerepe volt a hazai irodalmi ízlés megújulásában a 18–19. század fordulóján. Csokonai Vitéz Mihály olaszból fordított műveinek – prózai és verses fordításainak, drámafordításainak, valamint az *Aminta* magyarra ültetésének – textológiai elemzésével Csokonai olasz fordítói gyakorlatát, fordításainak kronológiáját ismerhetjük meg (Lorenzo La Nave, Szegedi Eszter).

A 18. század végétől az olasz irodalom, ha kisebb mértékben is, de továbbra is jelen volt Magyarországon, a jellemző műfajok és a tematika változott csupán. A korábban szinte kizárólagos egyházi irodalom mellett kortárs világi olasz szerzők magyar fordításai jelentek meg önálló kötetekben, valamint az újonnan alapított irodalmi folyóiratok hasábjain. A korszak meghatározó irodalmi vezéralakja, Kazinczy Ferenc is számos olaszból való fordítás szerzője, például Cesare Beccaria *Dei delitti e delle pene* című, az európai irodalomban gyakran hivatkozott műve egy részletének fordítója. Simona Nicolosi ezt a munkát állítja párhuzamba Császár Ferenc évtizedekkel később megjelent fordításával, a fordítások és fordítók történelmi és kulturális kontextusa közötti különbségre is rávilágítva. A Kazinczy köré szerveződő irodalmi kör tagjai közül többre jellemző volt az „olaszos” érdeklődés. Ivánkay Vitéz Imre például Kazinczy *Orpheus*ába is publikált, Lemene- és Rau-fordításai képezik a folyóiratban megjelent olasz szöveganyag jelentős részét. Fülöp Dorottya tanulmányában a fordítások eddig ismeretlen forrását azonosítja, feltárva Ivánkay Vitéz fordítói gyakorlatának jellegzetességeit, bemutatva az *Orpheus* olasz anyagát. Döbrentei Gábor szintén a Kazinczy-kör tagjaként, Metastasio tisztelőjeként kezdte pályafutását. Sokirányú érdeklődése, ízlésének változása vezette Dante *Isteni színjátéka* egyes részeinek lefordítására.

A kötet Döbrentaire fókuszáló tanulmánya a 19. századi irodalmár levelezésén, kiadatlan írásain és az *Erdélyi Múzeumban* közreadott cikkein keresztül mutatja be olaszos műveltsége hatását irodalomszemléletére.

Itália hatása nemcsak a teológiával kapcsolatos tudományokban és az irodalomban mutatkozott meg, hanem az élet egyéb szféráiban is (oktatás, történeti forráskutatás, művészettörténet, zene, stb.). Török Tamara a főúri világi színjátszás helyszíneit vizsgálja, a bécsi udvarban dolgozó olasz építészek és tervezők magyarországi hatását mutatva be, különös tekintettel az Eszterháznál alkotó olasz díszlet- és jelmeztervező, Pietro Travaglia munkásságára. A színházhoz szorosan kapcsolódó, 18. századi olasz zenei hatásokat elsősorban Bárdos Kornél zenetörténeti munkáiból ismerhettük meg: a mecénás főurak gyakran alkalmaztak olasz zenészeket, támogatták a zenei életet, amely reprezentációjuk fontos részét képezte. Az olasz zenei hatás tematikáját vizsgáló kutatásokhoz kapcsolódik a két Zichy gróf, a győri püspök Ferenc és az óbudai uradalom mecénás grófja, Miklós zenei mecénatúráját és transzferhálózatát feldolgozó tanulmány (Tóth Emese Gyöngyvér).

Az olasz kultúra hatását a magyarra nemcsak az elit körében lehet kimutatni, hanem a populáris kultúrában is. Csörsz Rumen István bemutatja azokat a köz-költészeti alkotásokat, amelyeket az észak-itáliai kaszárnyák magyar katonái írtak, s amelyek Magyarországon is elterjedtek a Habsburg hadsereg katonafolklorjában. A folklorisztika területére kalauzolja az olvasót Gulyás Judit: Giovan Francesco Straparola mesegyűjteményének európai jelentőségét és a Strapola-mesék a *Hasznos Mulatságok* című folyóiratban való megjelenését, azok lehetséges forrását járja körül.

A tömegek vagy az egyének mozgása mindig is állandó volt az emberiség számára, befolyásolva a különböző eszmék és kultúrák alakulását. Az utazás, mint inspirációk, új ismeretek és tapasztalatok gyűjtésének lehetősége meghatározó volt a magyar–olasz kapcsolatok történetének szempontjából is. Kalmár György nyelvész és irodalmár utazásai során Itáliában is megfordult, leveleiből, irodalmi műveiből ismerhetjük meg kapcsolathálóját az olasz szellemi elit tagjaival. Hegedüs Béla ennek a kapcsolathálónak és az Itáliában szerzett élményeknek az irodalmi reprezentációját elemzi Kalmár nagy hexameteres költeményeiben. A 18. századi utazások indítéka gyakran volt hivatalos elfoglaltság vagy kiküldetés. Klimó György pécsi püspök kulcsembere, Koller József itáliai útjának állomásait, a kiküldetés céljait Boda Miklós rekonstruálja. Ugyancsak feljebbvalója megbízásából valósulhatott meg Gerics Pál utazása, bár célja eltérő volt: gróf Festetics László azért küldött két fiatal tanárt nyugat-európai tanulmányútra, hogy elsajátítsák a technológiai-tudományos újításokat. Gerics úti feljegyzéseinek itáliai részéről

Berecz Ágnes tudósít. Kényszerű kiküldetés volt Kisfaludy Sándoré, akit katonai kötelességei szólítottak Észak-Itáliába. Itáliai élményeit és azok költészetére gyakorolt hatását Sárközy Péter mutatja be Kisfaludy útinaplója alapján. A dolgozatokból nemcsak azt tudhatjuk meg, hogyan látta egy 18. századi utazó Itáliát, mi keltette fel a különböző felekezetű, műveltségű és érdeklődésű személyek figyelmét, hanem az is kiderül, miként jelennek meg az utazás során szerzett ismeretek későbbi életművükben.

A magyar–olasz kapcsolatok történetét meghatározzák az itáliai kötődésű magyarországi főpapok kulturális praxisában tetten érhető hatáselemek. A kapcsolódó források tipológiája változatos; az egyik, a kutatónak legtöbb információval szolgáló forrástípust az ágensi levelezések jelentik. Bevett gyakorlat volt a magyar főpapok körében, hogy Rómába, a pápai kúriához ágenseket küldtek ügyeik intézésének, és a folyamatos római hírek érkezésének érdekében. P. Oláh Róbert tanulmánya Zichy Ferenc győri püspök ágensi levelezését mutatja be. Patachich Ádám váradi püspök, majd kalocsa-bácsi érsek itáliai orientációját, római tanulmányainak meghatározó jelentőségét Tóth Tamás dolgozatán keresztül ismerhetjük meg.

Patachich több Rómában tanult, később magas egyházi pozíciót betöltő kortársához hasonlóan értékes könyvgyűjtemény tulajdonosa, könyvtár alapítója. A korszak könyvkultúráját meghatározták a főpapi alapítású bibliotékák, amelyek nagy arányban őrizték olasz szerzők műveit. Köszönhetően az olasz nyelv oktatásának és a divatos európai tanulmányutaknak, a világi arisztokrácia gyűjteményei is szép számban őriztek olasz könyveket. Erre a jelenségre találunk példát a Károlyi és a Festetics család könyvtárjegyzékének vizsgálatán keresztül (Tüskés Anna). Batthyány-Strattmann II. Lajos herceg itáliai „könyves” kapcsolatait, felvilágosult műveltségét Granasztói Olga tanulmánya mutatja be. A protestáns kultúrában megjelenő itáliai szellemi termékek sem esnek ki a vizsgálat alól: Verók Attila ad átfogó képet arról, milyen változások figyelhetők meg a 18. századi erdélyi művelődéstörténetben az olasz nyelv előfordulását és használatát, valamint az itáliai szerzők munkáinak jelenlétét illetően. A szerzők kutatási eredményei segítségével áttekinthetjük, milyen volt az érdeklődés az olasz irodalom iránt, hogyan értékelhető az olasz irodalom magyarországi recepciója.

A kötet írásai eddig ismeretlen, vagy részben feldolgozott források alapján, új szempontok szerint járják körbe a 18–19. századi magyar–olasz művelődési kapcsolatok egyes területeit. Bízunk abban, hogy a tanácskozáson elhangzott előadások itt közreadott anyaga kiváló alapjául szolgálhat a további kutatásoknak.

A kötet húsz szerző közös munkája, de többen segítették létrejöttét. Hálás köszönet illeti Káli Anitát a jegyzetek formai ellenőrzéséért, Szilágyi N. Zsuzsát a

tördelésért és képszerkesztésért, valamint Török Zsuzsa sorozatszerkesztőt, aki ugyancsak segítette a könyv létrejöttét. A konferencia és a kötet nem valósulhatott volna meg Csörsz Rumen István, a BTK Lendület Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon, 1770–1820 kutatócsoport vezetőjének szakmai támogatása nélkül.

Dóbék Ágnes

OLASZ IRODALMI HATÁSOK

Itáliai hitszónokok Kaprinai István egyházi szónoklattanában

Bán Imre 1971-es kismonográfiájának egyik fejezete a 18. századi jezsuita retorikákkal, közülük is elsősorban Kaprinai István (1714–1785) kétkötetes hitszónoklattanával foglalkozik.¹ Alapvető megállapításai, melyekre többször is hivatkozni fogok, a mai napig érvényesek, ugyanakkor további kutatásokra is ösztönöznek. A tanulmányban azt mutatom be, hogy Kaprinai milyennek látta az itáliai prédikációs modort, az itáliai hitszónokok közül elsősorban kiket és miben tartott követendőnek, végül pedig magyarázatot keresek arra, hogy miért éppen őket ajánlotta a növendékek figyelmébe.

A szakirodalomban inkább történészként ismert Kaprinai nemcsak tanította a hitszónoklattan, hanem maga is több helyen hitszónokként működött.² Mindkét hivatalban szerzett ismereteit és tapasztalatait beépítette munkájába, erre utalnak egyes szám első személyben megfogalmazott mondatai is. Már Bán Imre is leírta, hogy Kaprinait „világirodalmi tájékozottság jellemzi”.³ Lenyűgözően széles forrásbázisáról, mely nemcsak antik, hanem újabb, sőt kortárs szerzők műveit is magában foglalja, az első kötet előszavában és egy későbbi fejezetében ad számot (lib. I, cap. III, art. I: *De lectione librorum*).⁴ A legtöbb retorikai kézikönyv szerzőjétől eltérően folyamatosan és precízen hivatkozik forrásaira a

- 1 BÀN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 79–99. Kaprinai kétkötetes hitszónoklattan: Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, tom. 1 (Cassovia: Typis Universit. Cassov. Soc. Jesu, 1758); *Institutio eloquentiae sacrae speciatim*, tom. 2 (Cassovia: Typis Universit. Cassov. Soc. Jesu, 1763).
- 2 Kaprinai életének és renden belüli feladatainak alapadatait közli: Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis, seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, 3 vol. (Roma: IHSI, 1987–1988), 2:684.
- 3 BÀN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 85.
- 4 Vö. uo., 85–86.

lábjegyzetekben,⁵ amelyekben gyakran további információkat is közöl a szerzőkről, a művekről, a használható kiadásokról, fordításokról. Hivatkozásai meggyőző bizonyítékai annak, hogy kiválóan ismerte nemcsak a témába vágó munkákat, hanem a korabeli könyvkiadás eredményeit is.

Kaprinai a retorikai tanításokhoz (*praecepta*) mindig mellékel példákat (*exempla, paradigmata*), valamint gyakorló beszédek is (*exercitationes*). Már az egyházi és a világi retorikával foglalkozó kézikönyvek szerzőit felsoroló részben is találunk két olaszt (Emanuele Tesaurót és a jezsuita Carlo Reggiót),⁶ de annál többet a példák és a mintabeszédek között. „A franciák mellett az olaszok szerepelnek legtöbbször”⁷ – idézhetjük egyetértőleg Bán Imrét. Amikor Kaprinai nem nevesíti őket, az olasz hitszónoki stílus egy-egy jellemzőjéről tesz észrevételeket, melyről általában az a véleménye, hogy sokkal nagyobb hatással van a magyarokra, mint a franciák stílusa. Ennek ellenére azt tanítja, hogy a magyar hitszónoknak mind az olaszt, mind a franciát követnie kell prédikációs gyakorlatában.⁸ A franciák tehetsége az értelem megvilágításában mutatkozik meg, fő orátori céljuk a tanítás, míg az olaszok elsősorban a megindításra, az akarat hajlítására törekszenek.⁹ Az olaszok erőssége az is, ahogyan a Szentírást és a patrisztikus irodalmat használják beszédekben.¹⁰ Nem meglepő ezért, hogy Kaprinai a művében legtöbbször hivatkozott olasz prédikátor, a jezsuita Paolo Segneri (1624–1694) nagybőjti prédikációiból vett bőséges példaanyaggal mutatja be azt, hogy milyen módokon lehet a bibliai szöveget a prédikáció részévé tenni.¹¹ Ugyanitt, két esetben egy másik olasz hitszónokot is mintaként kínál fel: rendtársáról, Cesare Calinóról (1670–1749) van szó, aki egyébként a hivatkozások száma tekintetében a második helyen áll.

Kaprinai jelzi az előszóban, hogy korának legkiválóbb szónokaitól vette példát, azonban a kiválasztásnak volt egy másik szempontja is, mégpedig az, hogy

5 Vö. uo., 88. Kaprinai láthatóan szívesen készített jegyzeteket. Még a magyar nyelvű nagybányai templomavató beszédét is ellátta a lap alján latin nyelvű történeti megjegyzésekkel: *Ecclesiae Dei propagator* (Kassa: Akadémiai betűkkel, 1745).

6 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:(4v–)(5r, Praefatio operis.

7 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 88.

8 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:60–61: „Expertus sum gentem nostram multo amplius affici arti *Italarum*, quam *Gallorum*: utrumque tamen conjungendum est Ungaro Oratori”. Kiemelés az eredetiben. Vö. BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 88.

9 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:60, 2:784 (hibás a számozás, valószínűleg: 790). Vö. BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 88.

10 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:60. Vö. BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 88.

11 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:301–308 (§ II. Modi Scripturae Sacrae sententias usurpandi). Segneri szentíráshasználatáról lásd: Rinaldo FABRIS, „Uso della Bibbia nella predicazione”, in *Predicazione in Italia dopo il Concilio di Trento tra Cinquecento e Settecento*, a cura di Giacomo MARTINA e Ugo DOVERE, 47–81 (Roma: Edizioni Dehoniane, 1996), 66–68.

van-e latin nyelvű kiadása műveiknek.¹² Ezzel alkalmazkodott a latinon kívül más idegen nyelvet nem ismerő növendékekhez, akik többségben lehettek.¹³ Kaprinai hozzáteszi azt is, hogy a németek abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy a neves francia és olasz hitszónokok munkáit német fordításban adhatják a tanítványaik kezébe.¹⁴ Bár ezt nem teszi szóvá, magyar fordítások egyáltalán nincsenek.

Kaprinai egyrészt már meglévő latin fordításokra alapozta munkáját. Ezeket gyakran átalakította, főleg kihagyott belőlük, hogy az adott retorikai szabály vagy eszköz használatát látványosabban tudja szemléltetni.¹⁵ Erről magunk is meggyőződhetünk, ha a nyomtatásban megjelent latin kiadások szövegét összevetjük példaszövegeivel. Másrészt barátai segítségével készített is latin fordításokat, ha azok nem álltak rendelkezésre.¹⁶ A második kötet előszavában a következő rendtársaknak mondott köszönetet az ebben nyújtott segítségükért: Kéri Bálint, Piestyánszki János, Geiger Mátyás, Dzian István, Bíró István, Schreger (Schräger) György. Kaprinai lábjegyzetei alapján olaszról latinra ketten, Kéri és Piestyánszki fordítottak,¹⁷ mindketten a szintén jezsuita Giuseppe Antonio Bordoni (1682–1742)¹⁸ egy-egy beszédét.¹⁹ Kériről Lukács László katalógusából azt is tudjuk, hogy 1750–53 között a római Szent Péter-bazilika magyar gyóntatója volt,²⁰ talán ebből az időszakból származik olasz nyelvtudása. Piestyánszki János már Kaprinai hitszónoklattanának megjelenése után, 1763–1770²¹ között látta el ugyanezt a feladatot.

Kaprinai az első kötetben (lib. I, cap. III) számba veszi mindazon szerzőket, akiket nemcsak érdemes a növendéknek vagy a már gyakorló hitszónoknak olvasni, de akiknek prédikációi latin nyelven is hozzáférhetőek.²² Olaszokból hatot sorol fel, akik közül az első kivételével mindenki jezsuita.²³ Francesco Maria Casini (1648–1719) kapucinus szerzetes volt, 1698-ban a pápai palota hitszóno-

12 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:)(6r, Praefatio operis.

13 Uo., 1:58.

14 Uo., 1:61–62.

15 Uo., 1:177–178.

16 Uo., 2:**4v, Praefatio operis.

17 Bíró és Geiger franciából (uo., 2:408, 363) fordítottak, Dzian Istvánra és Schreger (Schräger) Györgyre vonatkozó jegyzetet nem találtam.

18 Bordoni prédikációinak valóban nem volt ekkor latin fordítása. 1774 és 1777 között német nyelven adták ki őket. Vö. Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, vol. 12 (Bruxelles–Paris: Schepens–Picard, 1890–1932), 1:col. 1790–1791.

19 KAPRINAI, *Institutio...*, 2:634, 857–858.

20 LUKÁCS, *Catalogus generalis...*, 711–712.

21 SOMMERVOGEL, *Bibliothèque...*, 6:col. 737.

22 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:61–62.

23 Uo., 1:62–63.

kává, 1712-ben bíborossá nevezték ki.²⁴ A legnagyobbbrészt prédikációkból álló *opera omniá*jának első kötete 1730-ban, a második és a harmadik 1740-ben jelent meg, mindegyik ötféle indexszel ellátva, melyek kiválóan alkalmassá tették a köteteket arra, hogy a prédikációt készítő pap témákat, érveket, idézeteket mérítsen belőlük.²⁵ Casini itáliai népszerűségét jelzi, hogy prédikációinak a 18. században kilenc év alatt négy kiadása volt.²⁶ A feloszlott jezsuita rend magyarországi könyvlistáin azonban csupán elvétve szerepel a neve.²⁷

A jezsuiták közül jelentőségénél fogva Segnerit említi először Kaprinai, mégpedig dicsérő bemutatás keretében: „Paolo Segneri [művei, aki] a Jézus Társasága papja, a Pápai Udvar egykori prédikátora, és egész Itália-szerre nagyon híres misszionárius, akit Itália második Cicerójának is neveznek, és Isten Lelkével csodálatosképpen telve van.”²⁸ Lábjegyzetben pedig megnevezi hat művét. Kaprinai Segnerit később is méltató szavakkal illeti: „az itáliai szent ékesszólás nagy fényeként” emlegeti őt, amikor elismeréssel és tanító célzattal arról ír, hogy az olasz jezsuita minden nap olvasta Cicero munkáit.²⁹ Ahogyan azt a kutatás már bizonyította, Segneri jól ismert szerző volt a 18. századi Magyarországon.³⁰

A második jezsuita Giovanni Paolo Oliva (1600–1681), a jezsuiták egykori rendi generálisa, aki – Casinihez és Segnerihez hasonlóan – a pápa hitszónoka volt. Az ebben a tisztségben elmondott prédikációi már életében megjelentek latinul.³¹ A harmadik jezsuita Tommaso Reina (1579–1653), ajánlott műve pedig a nagybőjti prédikációs kötete, amelynek beszédei Kaprinai szerint könnyen átala-

24 Casiniról összefoglalóan lásd a következő szócikket: Claudio MUTINI, „Francesco Maria Casini”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 1978, hozzáférés: 2022.02.01. [https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-maria-casini_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-maria-casini_(Dizionario-Biografico)/).

25 Franciscus Maria CASINI, *Opera omnia*, tom. 1 (Augusta Vindelicorum–Graecium: Sumptibus Philippi, Martini, et Joannis Veith, Fratr., 1730), tom. 2–3 (Augusta Vindelicorum: Sumptibus Martini Veith, 1740).

26 Paolino CARLINI, *Francesco Maria Casini (1648–1719): Un restauratore italiano dell’oratoria italiana* (Roma: Istituto Storico O. F. M. CAP, 1969), 153.

27 A budai kollégium könyvlistáján (ELTE Egyetemi Könyvtár [a továbbiakban: ELTE EK], Kézirattár, J10/2) megtalálható olasz nyelven háromkötetes, prédikációit tartalmazó munkája (Milano, 1718).

28 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:62: „[opera] Pauli Segneri Societatis Jesu Presbyteri, in Aula Pontificia olim Ecclesiastis, ac celeberrimi tota Italia Missionarii, quem alterum velut Italiae Ciceronem ferunt miro Dei Spiritu plenum.” Kiemelés az eredetiben.

29 Uo., 1:99: „Cicero Princeps Latinorum, quem Paulus Segneri, magnum illud Sacrae Eloquentiae in Italia lumen, quotidie legebat”. Kiemelés az eredetiben.

30 Vö. SZÁRAZ Orsolya, „Paolo Segneri művei Magyarországon”, *Magyar Könyvszemle* 124 (2008): 123–140.

31 Vö. Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque...*, 3:col. 461, num. 10.

kíthatóak vasárnapi szentbeszédekké.³² Az első latin kiadás (Frankfurt, 1653)³³ a címlap szerint kifejezetten azzal a céllal készült, hogy a papársak prédikációs tevékenységét segítse. Míg az olasz kiadásokban a beszédek előtt csupán a *themat* (bibliai textus) és az *argumentum* (beszédtárgy) adták meg, addig a latinban pontokba szedve közölték a beszéd tartalmi felépítését is (*summariū concionis*). Mind Oliva, mind Reina gyakran visszatérő szerzői az osztrák provinciabeli jezsuita kollégiumok könyvjegyzékeinek,³⁴ melyekről szinte sehol sem hiányozhat a Kaprinainál negyedikként említett jezsuita, Cesare Calino (1670–1749). Fő művét, a Sámuel első könyvéhez készített, tíz kötetben megjelentetett beszédeit hol a hitszónoki, hol a Szentírást magyarázó munkák közé sorolták be. Műfaji megnevezését (*lezione sacra*) már a cím is tartalmazza.³⁵ Kaprinai az olaszokra jellemző egyházi beszédműfajnak tartja ezt. A hitszónok a Biblia egy-egy könyvét választja a prédikáció tárgyául, és a bibliai szöveg minden egyes verséhez magyarázatokat fűz. Calino ezeket arra használta fel, hogy erkölcsi tanításokat bontson ki belőlük. A *Lezioni sacre, e morali...* kötetekbe más egyházi szónoklattani munkáit is beillesztette, például a szentek ünnepén és egyéb ünnepi alkalmakkor elmondott beszédeit. Kaprinai ezekre is hivatkozik, ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy nem mindenki javallja a *lezione sacra*-típusú egyházi beszédet.³⁶ Calino prédikációinak egy része magyarországi kiadásban is elérhető volt a 18. században. Igaz, a címlap szerint hat kötetre tervezett munkából végül csak három látott napvilágot Nagyszombatban 1736-ban és 1737-ben.³⁷

Kaprinai felsorolásában az ötödik jezsuita Giuseppe Ignazio Chiaberge (1670–1748), aki dicsőítő (például XI. Kelemen, XIII. Gergely, XIV. Lajos) és halotti (például XII. Ince, VI. Károly német-római császár) beszédeiről volt ismert a kortársak előtt, éppen ezért a jezsuita kollégiumok könyvlistáin a legtöbbször

32 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:62–63: „Quadragesimales; facile Dominicis diebus accomodandi”.

33 SOMMERVOGEL, *Bibliothèque...*, 6:col.1635.

34 ELTE EK, Kézirattár, J 10/1–20.

35 Cesare CALINO, *Lezioni sacre, e morali sopra il libro primo de' re' adattate ad ammaestrar ne' costumi ogni genere di persone*, vol. 10 (Venezia: Recurti, 1717).

36 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:122.

37 Caesar CALINO, *Samuel ethicus, sive sermones sacro-morales supra Samuelis librum*, tom. 1–2 (Tyrnavia: Typis & sumptibus Academicæ Soc. Jesu Typographiæ, 1736), tom. 3 (Tyrnavia: Typis & sumptibus Academicæ Soc. Jesu Typographiæ, 1737). 1737-ben más címmel (*Samuel Ecclesiastes*) az első kötetet újra kiadták (Tyrnavia: Typis & sumptibus Academicæ Soc. Jesu Typographiæ). Bán Imre (*Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 86, 150. lábjegyzet) Sommervogel alapján tudott erről a kiadványról, de jelezte, hogy nem találta „magyar bibliográfiákban”. Vö. PETRIK Géza, összeáll., *Magyarország bibliographiája: 1712–1860* (Budapest: Pallas Kiadó, 1892), 24; BAYER Lászlóné, összeáll., KOMJÁTHY Miklósné, szerk., *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1971), 86.

az *Oratores* (máskor *Humanistici*, *Classici* vagy *Rhetorica*) névvel jelölt szakrendbe sorolták be.³⁸ Kaprinai is ezeket a munkáit ajánlja a növendékek figyelmébe, és azt is megjegyzi, hogy „Panegyres, ac funebres Orationes, quas ab arte magnopere commendant Eruditi Trivoltienses”.³⁹ Chiaberge szónoklatait először 1724-ben adták ki Torinóban *Orationes* címmel, melyről a *Mémoires pour l’histoire des sciences & des beaux arts* című, jezsuita szerkesztésű francia folyóirat 1725-ben közölt kedvező könyvkritikát.⁴⁰ Ettől kezdve az újabb kiadások már úgy jelentek meg, hogy a bírálatot is hozták latin fordításban a kötet elején („addito Trivolsiensium litteratorum iudicio”),⁴¹ erre utal Kaprinai is.

Érdemes azt is megemlíteni, hogy Kaprinai nem csak a szónoki és szónoklatani munkák tanulmányozását tartja fontosnak a hitszónoki hivatalra való felkészülésben. Az erudíció első forrását természetesen a Szentírásban és a biblia-kommentárokból jelöli meg. Hasznos olvasmánynak tartja ezért Giovanni Paolo Oliva és Cesare Calino idevágó műveit. Utóbbiról kijelenti, hogy csak német fordítása van, és hozzáteszi, bárcsak meglenne latinul is.⁴² Az *opera ascetica* névvel megjelölt témakörben találjuk Roberto Bellarminót (1542–1621) és Giovanni Bonát (1609–1674),⁴³ míg a lelkigyakorlatos könyvek szerzői között több olasz is feltűnik, köztük Segneri missziós társa, Giovanni Pietro Pinamonti (1632–1703) és újfent Calino.⁴⁴ A meditációk szoros kapcsolatban állnak a hitszónoklattal, ugyanis témát adhatnak a prédikációhoz, ahogyan azt már a jezsuita Franz Neumayr (1697–1765) bőségesen kifejtette 1748-as retorikai kézikönyvében (*Idea rhetoricae*).⁴⁵ Később Kaprinai ezt példákkal is szemlélteti, így lesz a Segneri-féle *Manna dell’anima* november 16-i elmélkedése egy kateketikai beszéd,⁴⁶ míg a december 8-i egy *oratio paraphrastica*⁴⁷ forrása.

38 ELTE EK, Kézirattár, J 10/1 (Székesfehérvár), J 10/5 (Lőcse), J 10/14 (Sopron), J 10/19 (Trencsén), J 10/20 (Zágráb).

39 KAPRINAI, *Institutio*..., 1:63.

40 *Mémoires pour l’histoire des sciences & des beaux arts*, Juillet (1725), Article LXIII, 1312–1323.

41 A folyóirat *Mémoires de Trévoux*-ként is ismert. Trévoux latin neve Trivoltium.

42 KAPRINAI, *Institutio*..., 1:69. Oliva *In selecta Scripturae loca ethicae commentationes* című művére utal. Bár Kaprinai pontos bibliográfiát nem ad, ezúttal két másik Calino-műről van szó, melyek a következők lehetnek: *Trattenimento istorico, e cronologico sulla serie dell’Antico Testamento* és *Trattenimento istorico, teologico, sopra i santi vangeli*. Mindkettőnek számos itáliai kiadása volt.

43 KAPRINAI, *Institutio*..., 1:65.

44 Uo., 1:66, 87–88, 105, 306.

45 Uo., 2:777. Neumayr ezzel kapcsolatos elgondolásaira utal is Kaprinai.

46 Uo., 2:97.

47 Uo., 2:202.

A „kiket kell imitálni” (*Qui sint imitandi?*) részben Kaprinai az eddig említett hitszónokok listáját újabb kilenc olasz szerzővel egészíti ki, akiknek szinte mindegyike a 17–18. században működött, és a jezsuita rendhez tartozott.⁴⁸ Figyelemreméltó, hogy neveik rendre feltűnnek annak a tizenhat jezsuita kollégiumnak a könyvlistáin, melyeket a rend feloszlatásakor készítettek az osztrák provinciában.⁴⁹ Műveik főleg latin, de olasz és kis számban német nyelven is elérhetőek voltak. Különösen a budai, a soproni és a zágrábi kollégium könyvtára bővelkedett olasz nyelvű hitszónoki munkákban.⁵⁰

Kaprinai az imitáció módjával kapcsolatban a következő általános tanácsot adja: „Vedd valamelyik híresebb szónok beszédét, például P. Segneriét vagy Bourdaloue-ét, vagy másét, akit megfelelőbbnek ítélsz. Készítsd el az elemzését, vagyis a szinopszist [...] Miután egy ideig pihentetted, újra vedd elő, dolgozd át a saját stílusodra, és a beszéd a tiéd lesz.”⁵¹ Ezután az imitáció különböző módzatait mutatja be. Egyik példája az a kolozsvári hitszónok, aki Segneri Loyolai Ignácra mondott szentbeszédét imitálta. Az olasz jezsuita a prédikációs hagyományhoz hűen 1Sám 2,30 bibliai textusra építette fel a szentet dicsőítő beszédét. A kolozsvári hitszónok lerövidítette Segneri *partitióját*, majd pedig további részekre osztotta azt (*subdivisio*).⁵² Kaprinai szerint a *partitio* a franciáknak és az olaszoknak köszönhetően vált a hitszónoklat elengedhetetlen részévé,⁵³ és a *subdivisio* alkalmazását is rájuk tartja jellemzőnek.⁵⁴ A kolozsvári hitszónok beszédéről azonban sajnos semmilyen további információt nem közöl, amely alapján beazonosítható lenne a szerző vagy a prédikáció. Bár ezirányú szisztematikus kutatásokat nem végeztem, valószínűsíthető, hogy Segneri hitszónoki munkáit ismerték és fel is használták saját beszédeikhez a korabeli magyar prédikátorok. Illyés István (1650–1711) például biztosan, mivel a 18. század elején kiadott pré-

48 Uo., 1:97: Francesco Panigarola, ferences (1548–1594), Bonaventura di Recanati, kapucinus (1614–1691), Commune Dolera (nem sikerült beazonosítanom, csak Pantaleone Dolera nevű hitszónokot találtam a korban), Francesco Valerio Vanalesti SJ (1678–1741), Giuseppe Antonio Bordoni SJ (1682–1742), Carlo Ambrogio Cattaneo SJ (1645–1705), Alessandro Diotallevi SJ (1648–1721), Pier Luigi Veggi SJ (1667–1736), Liborio Siniscalchi SJ (1674–1742).

49 ELTE EK, Kézirattár, J 10/1–20. A kapucinus Bonaventura di Recanati nevével nem találkoztam.

50 Uo., J 10/2 (Buda), J 10/14 (Sopron), J 10/20 (Zágráb).

51 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:102: „Accipe Concionem celebrioris cujuspiam Oratoris, v. g. P. Segneri, aut Bourdaloue, vel alterius quem opportuniorem fore judicaveris. Fac ejus analysim, sive synopsisim [...]. Hanc ad tempus repositam resume, ac *stylo* tuo elabora, facies tuam.” Kiemelés az eredetiben.

52 Uo., 1:104.

53 Uo., 1:145.

54 Uo., 1:167.

dikációs kötetekben többször is hivatkozik az olasz jezsuitára a margón elhelyezett jegyzeteiben.⁵⁵

Kaprinai a fentebb említett lábjegyzetben megjelölt hat Segneri-mű mindegyikéből merít példákat, illetve tanításokat hitszónoklattana mindkét kötete számára. Magasan a legtöbbször a *Quaresimaléből*⁵⁶ (nagyböjti prédikációk), de sokat szerepel a *Panegirici sacri*⁵⁷ (szentek dicséretére mondott beszédek) című munka is. Ezekhez képest jóval kevesebb említés jut az *Il cristiano instruitóra* (főleg plébánosok számára készített mintabeszédek),⁵⁸ a *Manna dell'anímára*⁵⁹ (lelkigyakorlatos könyv), az *Il parroco istruitóra*⁶⁰ (az alsópapság segédkönyve a plébánosi feladatok ellátásához) és a *Prediche dette nel Palazzo Apostolicóra*⁶¹ (a pápai udvar hitszónokaként elmondott beszédei).

A Segneri itt felsorolt műveihez továbbirányító lábjegyzetek és a műveiből vett idézetek a retorikaelmélet többféle témaköréhez kapcsolódóan kínálnak példákat, illeszkedve Kaprinai retorikaelméleti magyarázataihoz. Az érvek, a bizonyítékok feltalálásával⁶² foglalkozó részben hangsúlyos a Segneri-prédikációk jelenléte, különösen a hasonlat és az *exemplum* esetében, melyek egyszerre a bizonyítás és az amplifikáció eszközei. Kaprinai az olasz hitszónokokról általában is úgy vélekedik, hogy „gyönyörű hasonlatokkal és példákkal sűrűn teletűzdelik beszédeiket”.⁶³ A hasonlatnak ugyanakkor Kaprinai szerint nincs bizonyító ereje, ezért a tétel igazságáról meggyőző érvek után illusztrációként következik a beszédben. Kifejezetten hatékony a kevésbé művelt hallgatók előtt,⁶⁴ akiknek nagy szüksége van arra, hogy hasonlatokkal világítsák meg előttük a tanítást, vagy, hogy azt lefordítsák nekik a gyakorlat nyelvére.⁶⁵ Ezekről értekezve Kaprinai az *Il parroco instruito* 7. fejezetéhez utalja az olvasót, amelyben Segneri – maga is számtalan ha-

55 ILLYÉS István, *Sertum sanctorum* (Nagyszombat: Akadémiai betűkkel, 1708). *Fasciculus miscellaneus* (Nagyszombat: Akadémiai betűkkel, 1710).

56 A negyven beszédből huszonhat szerepel, többször is.

57 Huszonegyből tíz szerepel, némelyik többször is.

58 Csak két beszédre hivatkozik, de a mű egészére többször.

59 Egyszer az egész műre, kétszer konkrét meditációkra.

60 A mű 7., prédikációval és 8., hitoktatással foglalkozó fejezetére.

61 Csupán az 1. és a 12. prédikációra.

62 Pl. KAPRINAI, *Institutio...*, 1:182, 203, 205, 260.

63 Uo., 1:210: „*Itali amoeniore dicendi forma delectati venustissimis creberrime similitudinibus, ac exemplis suas dictiones aspergunt*”. Kiemelés az eredetiben. Vö. BÀN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 92.

64 KAPRINAI, *Institutio...*, 1:210.

65 Uo., 1:530.

sonlattel élve⁶⁶ – azt fejtegeti a plébánosoknak, hogy hogyan tarthatnak gyümölcsöző (*fruttuosa*) prédikációt iskolázatlan befogadók előtt. Bár Kaprinai hitszónoklattanában láthatóan elsősorban nem az ilyen hallgatóság előtt elmondott beszédekre kívánja felkészíteni a növendékeket (erre utal az is, hogy az *Il cristiano instruito* csupán néhányszor fordul elő benne), ő maga is hibának tartja, ha a hitszónok elvontan és túlságosan általánosságban beszél, például a bűnökről.⁶⁷

Kaprinai szerint a hasonlatot kellemesebbé teszi, ha a történelemből vagy a természetrajzból veszik, ahogyan azt Segneri, Calino és a szintén jezsuita Carlo Ambrogio Cattaneo tette prédikációiban.⁶⁸ A történelemből származó példát Calino szolgáltatja, aki Hérodotosz Euénios pásztorról szóló elbeszélése és a családfők kötelességei között állít fel analógiát. Euénios elalszik, ezért a farkasok elrabolnak egy juhot abból a nyájból, melyet a Napistennek szenteltek. A pásztor tetteért megvakítják. Calino úgy applikálja ezt a történetet, hogy kijelenti: ugyanilyen súlyos büntetést érdemelnek azok, akik nem vigyáznak eléggé családjukra és főleg gyermekeikre.⁶⁹ A természetrajzból vett hasonlat forrása Segneri, aki a bűnösöket a hálóban teljes nyugalomban alvó afrikai vadbikákhoz hasonlítja, amit – Kaprinai szerint – még elegánsabbá tesz azáltal, hogy a végén egy Bibliából vett idézettel (Iz 51,20) zárja le.⁷⁰ A *hypotyposis*szal ékesített hasonlat mibenlétét megint Calino egyik beszédének részlete világítja meg, melyben a szerző a gyanakvó embert olyan kocsiba fogott lóhoz hasonlítja, amelyik mindentől megriad. Leírása valóban olyan szemléletes, hogy szinte megjelenik a befogadó szeme előtt az ijedtében vadul megiramló ló.⁷¹ Kaprinai szerint az olasz hitszónokok általában is kitűnnek a *hypotyposis*, a *descriptio* és a *definitio* használatában, melyek (a körülmények bemutatásával, *locus ab adjunctis*) bővítésre is használhatók.⁷²

Az *amplificatio rerum*nak – a fent említetten kívül – sokféle módja lehet. Kaprinai ezek szemléltetésére többször is olasz hitszónoki munkákhoz utalja a növendékeket. A bővítés történhet például a bibliai textus parafrázisával (Segneri),⁷³ leírással (a tengeri vihar Segnerinél),⁷⁴ a szentírási szövegben rejlő értelmezé-

66 Ebből Kaprinai kettőt is idéz: 1. a megszentelő kegyelem működését illusztráló forró kemencébe tett vasat, 2. és a mustármagét, amely sokkal erősebben csípi a szemet, ha meg van törve, és ugyanez igaz Isten ígéjére is.

67 Uo., 1:55.

68 Uo., 1:212–213.

69 Uo., 1:213.

70 Uo.

71 Uo., 1:217.

72 Uo., 1:242.

73 Uo., 1:700.

74 Uo., 1:706.

si nehézség magyarázata által (Casini,⁷⁵ Calino⁷⁶) vagy *exemplum*mal (Calinónál, Dávid és Góliát).⁷⁷ Kaprinai szerint a történelemből vett *exemplum*okat a kortárs hitszónokok már kevésbé értékelik, ő mégis úgy véli, hogy nem teljesen elvetendő ezekhez folyamodni.⁷⁸ A történelmi példákról szólva többször is Segnerire hivatkozik.⁷⁹ Ugyanígy tesz a *confirmatio* különböző módozatait tárgyalva.⁸⁰ A tétel bizonyításához az *exemplum* is hozzájárul, Segneri ezért gyakran beszéde második részét jeles példával zárja – veszi észre Kaprinai.⁸¹ Az *exemplum*ok főleg a kevésbé művelt hallgatókat gyönyörködtetik, és a beszéd több részében is alkalmazhatóak.⁸² Az olaszok szívesen illesztik be őket az erkölcsi tanításokat közvetítő digressziókba.⁸³

Az egyes beszédrészekre vonatkozó szabályok és tanítások bemutatásában különösen az *exordium* vonatkozásában tűnik fel az olasz hitszónokok gyakori szerepeltetése. Kaprinai többször is követendő mintaként ajánlja Segneri⁸⁴ prédikációinak *exordium*át, de Calino⁸⁵ és a kapucinus Casini⁸⁶ neve is előkerül.

Kaprinai hitszónoklattanának második kötetében az egyes egyházi beszédműfajokkal foglalkozik. A középpontba a hitoktatást állító hitszónoklat esetében többször az *Il cristiano instruito*hoz utalja az olvasót,⁸⁷ ami érthető, mivel Segneri műve azzal a céllal készült, hogy segítségével a plébánosok eleget tegyenek prédikálási kötelezettségüknek, tanítsák a rájuk bízott népet, mégpedig elsősorban arról, hogy hogyan éljenek keresztényhez illő módon.⁸⁸ Ugyanígy indokolt, hogy az egy-egy bibliai textust magyarázó didaktikus beszéd típus, az *oratio paraphrastica* esetében Calino *lezione sacra*-köteteit említi gyakran.⁸⁹ Ide sorolható a homília is, melyről a magyarországi prédikációt a gyakorlat felől vizsgál-

75 Uo., 1:709.

76 Uo., 1:712.

77 Uo., 1:704.

78 Uo., 1:326–327.

79 Uo., 1:329–332.

80 Uo., 1:467, 483, 490, 495, 501.

81 Uo., 1:495.

82 Uo., 1:327.

83 Uo., 1:533.

84 Uo., 1:387, 2:373, 375, 382, 391–392, 401, 403, 408, 412, 415–416, 423, 426.

85 Uo., 1:426.

86 Uo., 1:387, 399, 413.

87 Uo., 2:31, 68, 92, 94.

88 Vö. Paolo SEGNERI, *Il cristiano instruito nella sua legge* (Venezia: Paolo Baglioni, 1687), a4r.

89 KAPRINAI, *Institutio*..., 2:130, 138 (Oliva és Segneri is), 140, 142, 186–187, 218.

ló Lukácsi Zoltán ellenben azt állapította meg, hogy „a felvilágosodás korában szinte teljesen hiányzik”.⁹⁰

A kevert beszédműfajoknál egy-egy Segneri- és Calino-prédikáció szerepel, mindkettő az *oratio polemico-moralist* példázza. Előbbi (20. nagybőjti szentbeszéd) bizonyítandó tétele az, hogy Krisztus szükségképpen igaz Isten,⁹¹ utóbbié (2. nagybőjti szentbeszéd) pedig az, hogy: „A Római Egyház, amelyhez tartozunk, Egy, Szent, Katolikus, és Apostoli. [...] ez Isten igaz Egyháza”.⁹² A Calino-prédikációról Kaprinai lábjegyzetben egy érdekes további információt is megoszt, mely szerint 1747-ben Bécsben a lelkigyakorlatot végzők között szétszították a beszéd olasz szövegét.⁹³ Végül még a kevert beszédeknel maradvá, Kaprinai újfent az *Il cristiano instruito* beszédeit ajánlja, ha a hitszónok *concio moralis-dogmaticát* akar létrehozni, azaz beszéde egyik felét gyakorlati-erkölcsi, a másik felét elméleti-dogmatikai kérdéseknek kívánja szentelni.⁹⁴

Talán a *panegyricus sacer*, a szenteket dicsőítő beszéd az a típus, amelyikben a legtöbb olasz példát találjuk, főleg Segneritől, de Calinótól is sokat. Kaprinai didaktikus céllal mindkettőjüktől egy-egy beszédet alapos retorikai elemzésnek vet alá.⁹⁵ Általában is azt vallja, hogy ha a növendékek meg akarják tanulni, hogyan ékesítsék *panegyricusaikat*, olvassák az olasz hitszónokokat.⁹⁶ A *partitio* feltalálásának mintaszerű példája Segneri már korábban említett, Loyolai Szent Ignácról tartott prédikációja,⁹⁷ valamint a János evangélistáról szóló is.⁹⁸ A záró rész (*epilogus*) retorikai eljárásai tanulhatók meg három másik *panegyricusán* (János evangélistáról, Szent Anzelm luccai püspökről, Xavéri Szent Ferencről).⁹⁹ Négy további beszédén (torinói szent lepel,¹⁰⁰ Oltáriszentség,¹⁰¹ Szent István már-

90 LUKÁCSI Zoltán, *Szószer és világosság: A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*, A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai: Források, feldolgozások 18 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2013), 54.

91 KAPRINAI, *Institutio...*, 2:228.

92 „La Chiesa Romana, in cui siamo, è Una, Santa, Cattolica, ed Appostolica. [...] [L]a Chiesa vera di Dio [...]”.

93 KAPRINAI, *Institutio...*, 2:319: „Predica della Fede, estratta dal Quaresimale del P. Cesare Calino della Compagnia di Gesù distribuita negli Esercizi Spirituali del 1747. Vienna.”

94 Uo., 2:815, 818.

95 Segneri Gonzaga Szent Alajosról mondott beszédének retorikai elemzése: uo., 2:443–472. Calino Régis Szent Ferenc Jánosról mondott beszédének retorikai elemzése: uo., 2:537–568.

96 Uo., 2:44.

97 Uo., 2:356.

98 Uo., 2:359–360.

99 Uo., 2:377–378.

100 Uo., 2:375.

101 Uo., 2:376.

tír,¹⁰² Pietro Parenzo, Orvieto védőszentje,¹⁰³ Néri Szent Fülöp¹⁰⁴) pedig az affektusok felkeltésének különböző retorikai módozatait szemlélteti. Kaprinai az olasz hitszónokokat a megindítás (*movere*) mestereinek tartja, különösen Segnerit,¹⁰⁵ aki szerinte nagy ügyességgel alkalmazza a patetikus alakzatokat, úgymint az *apostrofé*¹⁰⁶ vagy a *sermocinatio*.¹⁰⁷ Utóbbiról Lukácsi Zoltán azt állapította meg, hogy bár a 18. század utolsó évtizedeiben kiadott magyarországi prédikációkat „szegényesebb stilisztikai eszközhasználat” jellemzi, a *sermocinatio* nem tűnik el.¹⁰⁸

Az affektusoknak szentelt fejezetben Kaprinai – bár Segneri misszionáriusi tevékenységét nem hozza szóba – arra is kitér, hogy a missziókban egyesek a látványosság (*spectacula*) erejével érnek el érzelmi hatást, illetve megjegyzi azt is, hogy manapság az olasz hitszónokok szoktak élni ezzel.¹⁰⁹ Ennek a gyakorlatnak az említése azért szokatlan, mert megítélése ellentmondásos volt a 18. században, és már egy évszázaddal korábban is, amikor meghonosodott, főleg a spanyol és az itáliai jezsuita népmissziókban. A retorikai kézikönyvek jelentette nyilvánosság terén éppen ezért a leggyakrabban kívül rekedt.¹¹⁰

Bán Imre 1971-es tanulmányában úgy vélte, hogy Kaprinai „az elavult jezsuita prédikáló modor megjobbítására is törekszik”,¹¹¹ miközben sok tekintetben folytatója is annak.¹¹² Hasonló megállapításra jutunk, ha vizsgálatunkat nem a mű egészére, csak a mintakövetésre legtöbbször felkínált három olasz hitszónok (Segneri, Calino, Casini) munkáira terjesztjük ki. Calino neve – terjedelmes életműve ellenére – szinte ismeretlen az olasz prédikációtörténetben, amihez azért érdemes hozzátenni azt is, hogy az Itáliában kiadott prédikációs kötetek és hitszónokok száma többszöröse a magyarországiénak. Kaprinai műve alapján úgy látszik, hogy Calino beszédeiben leginkább a bibliai szövegekhez való szoros kap-

102 Uo.

103 Uo., 2:377.

104 Uo.

105 Uo., 1:355. Egy másik helyen pedig azt tanácsolja, hogy tanulmányozzák az olasz hitszónokok *peroratio*it, olvassák Segneri és Bourdaloue prédikációit. Uo., 2:787.

106 Uo., 1:338–339.

107 Uo., 1:658.

108 LUKÁCSI, *Szószer és világosság*..., 103.

109 KAPRINAI, *Institutio*..., 1:339–341.

110 Ugyanezzel a missziós gyakorlattal egy másik korabeli hitszónoklattani írás is foglalkozik: „De eloquentia sacra”, in Stephanus CSETE, *Sacri sermones*, 11–38 (Claudiopolis: Typis Academicis Societatis Jesu, 1750), 34–36.

111 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek*..., 79.

112 Uo., 88, 99.

csolódást és az erkölcsi-tanító jelleget értékelték. Calino ugyanis tanításait a bibliai textusra építette, és a mindennapi életre alkalmazta azokat. Ezzel pedig éppen azoknak az elvárásoknak felelt meg, amelyeket az elmés, *concettó*kban tobzódó, homályos prédikációk ellenében fogalmaztak meg a kortársak.

Segneri és Casini már életükben itáliai hírnévre tettek szert, haláluk után pedig nemcsak a rendi (jezsuita és kapucinus), hanem általában az itáliai prédikációtörténet kiemelkedő alakjaivá váltak, akiket a 17. századi hitszónoklat megújítóiként (*reformatore, restauratore*) tartanak számon. Mivel szinte egymást követték a pápai udvar hitszónoki hivatalában, nem kerülhették el azt, hogy későbbi értékelőik egymással versenyeztessék őket, hol az egyiket, hol a másikat hozva ki „nagyobb újítónak”.¹¹³ Mindmáig egyetlen olyan szakirodalmi munka készült, amelynek középpontjában Casini áll, Carlini 1969-es monográfiájáról van szó. Ebben a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy Casini nem tekinthető Segneri tanítványának és követőjének sem.¹¹⁴ Mindketten „a 17. századi szónoklat megújítói, de határozottan egyéni és egymástól független jellemzőkkel és vitathatatlanul sajátos eredetiséggel” bírnak.¹¹⁵

Segneri hitszónoki munkássága jóval több írásnak volt tárgya, azonban az utóbbi két évtizedben mintha kikerült volna a tudományos érdeklődés teréből,¹¹⁶ miközben az olasz prédikációtörténet még mindig adós azzal, hogy alapos szövegelemzések alapján megmutassa, hogy miben ragadható meg a Segneri-prédikációk egyrészt újító, másrészt korának prédikációs modorához erősen kötődő jellege.

Tovább árnyalja Segneri újító szerepét az is, ha figyelembe vesszük, hogy a 17. században többször és felsőbb szinteken is szót emeltek az (el)uralkodó prédikációs stílus ellen. Mario Zanardi tanulmányában kimutatta, hogy a jezsuiták belső használatra készült és/vagy hivatalos irataiban már az 1610-es években szóvá teszik „egy új és romlott stílus” megjelenését, mind a retorikaoktatásban, mind a hitszónoki gyakorlatban.¹¹⁷ A rendi generális, Claudio Acquaviva 1613-ban a hitszónokok képzését illetően fogalmaz meg intelmeket ezzel kapcsolatban.¹¹⁸ 1615-

113 CARLINI, *Francesco Maria Casini...*, 156–162.

114 Uo., 136–137.

115 Uo., 137: „Essi, a nostro parere, sono due riformatori dell’oratoria del Seicento, ma con caratteristiche spiccatamente personali e indipendenti e con una indiscussa personale originalità”.

116 Itt nincs mód arra, hogy a Segnerire vonatkozó szakirodalmi munkák bibliográfiáját közöljem, ezért csak egyetlen tanulmánykötetre hivatkozom, mely a legterjedelmesebb munka a témában: Andrea FEDI e Rocco PATERNOSTRO, a cura di, *Paolo Segneri: Un classico della tradizione cristiana* (New York: Forum Italicum, 1999).

117 MARIO ZANARDI, „Sulla genesi del »Cannocchiale aristotelico« di Emanuele Tesauro”, *Studi secenteschi* 23 (1982): 3–61, 19, 22–24.

118 Uo., 36–39.

ben egy hivatalos dokumentum a Ciceróhoz való visszatérést sürgeti a retorika-oktatásban,¹¹⁹ 1617-ben pedig a következő rendi generális, Muzio Vitelleschi ír levelet a római jezsuita rendtartomány elöljárójának, amelyben arról panaszkodik, hogy egyes rendtagok elmés *concettók* kifundálásában szorgoskodnak, ahelyett, hogy istenes indulatokra gerjesztenék a hallgatóságot.¹²⁰ Sőt, Vitelleschi még külön ír is Giovanni Rhónak (1590–1662),¹²¹ az effajta stílus egyik népszerű jezsuita prédikátorának, hogy változtasson prédikációs modorán.¹²²

Itália egy másik területén, a nápolyi érsekségben hasonló problémákról tanúskodnak 1670-es évekbeli források. A nápolyi érsek 1678-ban Casinót éppen a *concettókat* igen kedvelő jezsuita, Giacomo Lubrano (1619–1693)¹²³ ellenében hívja meg a dómba prédikálni. A hallgatókért folytatott versengésből végül Casinó kerül ki győztesen, Lubranóról pedig a stílusát kifigurázó gúnyiratok is születnek.¹²⁴ Nagy változások azonban nem következhetek be a nápolyi hitszónoki gyakorlatban, ha XI. Ince pápa a panaszok nyomán kénytelen volt 1680-ban levél formájában felszólítani a nápolyi érseket arra, hogy gondoskodjon arról, hogy a kártékony (részletezi is, hogy milyen hibákat ért ezalatt) prédikációért felelősek beszüntessék tevékenységüket.¹²⁵

Ezekben a 17. századi forrásokban ugyanazok a vádak ismétlődnek: a prédikáció tele van *concettókkal*, elmésségekkel, profán elemekkel; a beszédek homályosak; a hitszónokok színházat csinálnak a szószerkből; céljuk a hiú elmeifitogtatás, miközben a hallgatóságnak egyáltalán nem erre van szüksége. Ismeretes, hogy a 18. század közepén Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) a prédikáció megújítását is szorgalmazta, elveit 1750-ben megjelent munkájában fejtette ki.¹²⁶ Eb-

119 Uo., 19.

120 Uo., 39. (A levelet idézi is Zanardi.) A fent parafrázelt rész így hangzik olaszul: „da più parti intendo che non manchi de nostri chi attenda più ad accomodar parole, parlar politamente e trovar concetti acuti, che a muovere gli affetti verso Dio”.

121 Rhóról összefoglalóan lásd a következő szócikket: Giovanni PIZZORUSSO, „Rho, Giovanni”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 2016, hozzáférés: 2022.02.01. https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-rho_%28Dizionario-Biografico%29/.

122 ZANARDI, „Sulla genesi...”, 40–41.

123 Lubranóról összefoglalóan lásd a következő szócikket: Luigi MATT, „Lubrano, Giacomo”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 2006, hozzáférés: 2022.02.01. https://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-lubrano_%28Dizionario-Biografico%29/.

124 CARLINI, *Francesco Maria Casini...*, 23, 128–129.

125 Michele MIELE, „Attese e direttive sulla predicazione in Italia tra Cinquecento e Settecento”, in *Predicazione in Italia dopo il Concilio di Trento tra Cinquecento e Settecento*, a cura di Giacomo MARTINA e Ugo DOVERE, 83–109 (Roma: Edizioni Dehoniane, 1996), 103–104, a levelet közli: 108–109.

126 Lodovico Antonio MURATORI, *De i pregi dell'eloquenza popolare* (Venezia: G. Pasquali, 1750).

ben elismeri, hogy id. Segnerinek nagy szerepe volt abban, hogy a 17. századi hitszónoki stílus divatja leáldozott,¹²⁷ ugyanakkor az is világosan látszik, hogy Muratori prédikációs modellje radikálisan különbözik az egy évszázaddal korábbi elvárásoktól, azoktól is, amelyek kárhoztatták a *secentista* stílust. Muratori szerint a prédikátornak az iskolázatlan népi hallgatósághoz kell alkalmazkodnia. A tanítás nála szinte teret sem enged a másik két oratori célnak. A beszéd legfontosabb jellemzője a világosság. Tartalmi tekintetben a hitre vonatkozó alapvető ismereteket és a keresztényi életre vonatkozó gyakorlati tanácsokat kell magában foglalnia. A szöveget ékesítő retorikai szóképekre és alakzatokra nincs szükség, a prédikációnak közvetlen, családias jellegű beszélgetést kell imitálnia. Követendő példaként az ifj. Paolo Segnerit és Carlo Ambrogio Cattaneót említi.¹²⁸ Bár utóbbira Kaprinai is hivatkozik, hitszónoklattanában semmi nyoma nincs annak, hogy ismerte vagy osztotta volna Muratori nézeteit.¹²⁹ Ahogyan azt Bán Imre megállapította: az 1750-es években „a barokk stílus túlburjánzásának nyesegetése megkezdődik”, és ennek jeleként értelmezhetjük azt is, hogy Kaprinai az olasz hitszónokok közül elsősorban Segneri követését tanácsolja, de mindjárt azt is hozzátehetjük, hogy ugyanakkor Kaprinai művéből nem hiányzik az a bécsi jezsuita Franz Peikardt (1684–1752) sem, akinek prédikációs modorát 1757-ben erősen kifogásolta Muratori fentebb említett munkájának latin fordítója.¹³⁰ A magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtári állományán, amely természetesen nemcsak a 18. században formálódott, ugyanez a kettősség figyelhető meg: jól megférnek egymással azoknak a hitszónokoknak a művei, akiket a kutatás *secentistának* minősített (például Emanuele Orchi, Emanuele Tesauro, Mario de’ Bignoni, Francesco Zuccarone, Giovanni Rho),¹³¹ az olyanokéval, mint id. Paolo Segneri, akit viszont az egyházi ékesszólás megújítójának kiáltott ki.

127 Uo., 18.

128 Uo., 49.

129 Muratori művének hazai recepciójáról az 1770-es években lásd: SZELESTEI N. László, „Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében”, *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 27–42; SZELESTEI N. László, „A barokk prédikációs gyakorlat ellen: Benyák Bernát kiadatlan fordítása 1772-ből”, in *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére: Tanulmányok*, szerk. ROZSONDAI Marianne (Budapest: Argumentum Kiadó, 2002), 263–279.

130 Uo. (Szelestei Nagy László mindkét tanulmányában esik szó róla.)

131 Vö. ELTE EK, Kézirattár, J 10/1–20.

Az Árkádia Akadémia intézménye és művészeti programja a latin nyelvű rendi költészetben

Agyich István (1730–1789)*

A pécsi kanonok-költő Agyich Istvánnal kapcsolatos eddigi kutatásaim alapján Pécssett a kalocsai fiók-Árkádiához hasonló Árkádia-szimpatizáns kör nyomaira bukkantam. Agyichnak két önvallomásos árkádiai vonatkozású disztichonos költeménye maradt ránk. Az egyik éppen az Árkádia Akadémia költőinek sorába vágyakozó felvételi kérelem, míg a másik egy bizonyos Domenico Carafa di Massa Nuova márkihoz szól, aki tagja volt az Árkádiának. Agyich az előbbi versben három olyan alkalmi műfaji kategóriára osztja fel saját költészetét, amelyek összhangban álltak a római költőakadémia költészeti programjával (*bucolicum carmen*, *encomium*, *epicedium*). Tanulmányomban Agyichnak az említett műfaji kategóriákba sorolható egy-egy költeményén keresztül azt világítom meg, hogy milyen mértékben alkalmazkodott az általa megjelölt árkádikus költői gyakorlathoz. A kérdésfeltevés két fontos eredményhez vezethet: annak megértéséhez, hogy a rendi költészet gyakorlata miként szolgálhatott az egyéni költői ambíció eszközeként a preromantika művészetelméleti gondolkodásában, valamint, hogy a művészetpártoló tevékenységen túl az Árkádia-mozgalom miként hatott a hazai irodalmi élet intézményesülésére.

A horvát származású Agyich István (horvátul Stjepan Adžić) az 1749–50-es szegedi gimnáziumi tanév után került a pécsi püspökségre papnövendéknek Klimó György kezei alá, aki a püspökség szlavóniai területén, avagy Agyich szülőföldjén kívánta szolgálatába állítani az ekkor még csak húszesztendős ifjút. Erre nyolc évvel később, 1758 után került sor, miután már elvégezve nagyszombati egyetemi tanulmányait, amelynek során egyházjogot, történelmet és teológiát hallgatott, áldozópappá szentelték fel. 1761-től kezdve körülbelül két évig plébá-

* Készült az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820” Lendület-kutatócsoport keretében.

nosi teendőket látott el a Szerémségben. Püspöke viszonylag hamar esperessé is kinevezte, és 1763-tól 1781-ig, mindaddig, amíg a szlavóniai részeket el nem választották a megyéspüspökségtől, folyamatosan ellátta egyházi teendőit. Klimó György csupán 1776-ban ajándékozta meg kanonoki javadalommal, innentől frissen kinevezett teológus kanonokként Agyichnak a papnevelés is a feladata lett. Klimó 1777-es halálával a szeminárium igazgatójává nevezték ki, ezt a tisztségét 1783-ig, a pécsi szemináriumnak a pozsonyi állami papneveldébe való beolvasztásáig viselte.¹

Az Árkádia-jelenség kibontakozása Pécs és Agyich vonatkozásában 1784, a pozsonyi seminarium generale megnyitása és 1777, Klimó püspök halála közé tehető. Időben a következő események sorakoztathatók fel egy a pécsi Árkádia-szimpatizáns kör meglétét igazoló érvelés érdekében.

1781-ben az új pécsi megyéspüspök, Esterházy László Pál kinevezését egy bizonyos osztrák katonatiszt, Domenico Carafa di Massa Nuova márki olasz nyelvű, Pécssett megjelent canzonéval köszöntötte.² A költemény jelentősége abban áll, hogy azt – ahogyan ez a címéből is kiderül – Carafa árkádiai neve alatt jegyezte. A Giorgetti Vichi-féle árkádiai névlexikon 1779-től Laurindo Pierio néven említi a költőakadémia tagjainak sorába való felvételét.³ Arra a kérdésre, hogy mi köthet-e össze Carafa márkit és Esterházy püspököt, amely kapcsolatnak ilyenformán az olasz költemény egyértelmű lenyomatát képezi, Kovács Sándor Iván adja meg a választ Árkádia-tanulmányában: „Köztudomású, hogy az 1713. évi utrechti béke után Észak-Itália az osztrák Habsburgok birtoka lett. Ez a Massa Nuova-i Carafa márki az osztrák seregek első helytartója, azaz főparancsnoka volt, s Esterházyval akár annak 1749-ben kezdődő római tanulásakor vagy 1760. évi látogatása idején, akár Migazzi [Kristóf Antal] mellett (mert Esterházy 1776-ban Vácott címzetes püspök, nagyprépost és püspökhelyettes), akár családjának észak-olasz kapcsolatai révén ismertségbe juthatott.”⁴ Emellett Kovács Sándor Iván arra is rámutatott, hogy az említett Migazzi Kristóf Antal váci püspök Michele Giuseppe Morei, ak-

1 Az itt idézett biográfiai adatokat lásd: T. PAPP Zsófia, „Agyich István kanonok élete és versei (könyvtári adatok alapján)”, in *A Koller József-emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai*, szerk. FONT Márta és VARGHA Dezső, Tanulmányok Pécs történetéből 13, 201–245 (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2003), 206–211.

2 *In lode di monsignore il conte Paolo Esterhazy per lo giorno del suo possesso nell’inclito vescovato di Cinquechiese canzone di Laurindo Pierio pastore Arcade, con licenza de’superiori* (Cinquechiese: Giuseppe Engel, 1781).

3 „Laurindo Pierio”, in *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon*, a cura di Anna Maria Giorgetti VICHI (Roma: Arcadia – Accademia Letteraria Italiana, 1977), 157.

4 KOVÁCS Sándor Iván, „Kutattam Árkádiában én is...: Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 711–723, 719.

kori árkádiai custos idejében (1743–1766) szintén tagjává vált a római Árkádiának.⁵ Sőt, ugyanezt bizonyította be a váci püspöki székből Migazzi közvetlen elődjéről, a két Althann grófról is: Mihály Károlyról, illetve az ő nagybátyjáról, Mihály Frigyesről,⁶ ezzel rávilágítva arra, hogy „a váci püspökség főpapjai és az Árkádia-mozgalom között intenzívebb kapcsolatok alakultak ki”.⁷ Esterházy püspök nevét ugyan nem találtam meg a Giorgetti Vichi-féle *Onomasticon*-ban, az ő Árkádia-tagsága tehát nem bizonyítható, ez a néhány adalék mégis kellő megvilágításba helyezi Carafa márki neki szóló köszöntőversének jelentőségét.

Nem kevésbé beszédes az a tény, hogy 1783 körül vagy esetleg a következő évben Agyich István ugyanehhez a Carafa márkihoz írt egy latin nyelvű búcsúzó költeményt, amely Pécsen jelent meg nyomtatásban, év nélkül.⁸ Ebben a szövegben Agyich egyfelől egy elképzelt árkádiai felolvasóülést helyez kilátásba a jövőben, ahol esetleg majd újra találkozhatnak, másfelől az ölelés, a csókadás, a távozó vendég visszavárása azt is kifejezik, hogy kettejüket milyen mély barátság köthette össze.⁹ Továbbá feltételezésem szerint ugyanebben az időszakban írhatta Agyich azt a pécsi Klimó Könyvtár Kézirattárában piszkosban fennmaradt költeményét, amelyben az arcasok sorába kérte bebocsátását.¹⁰ Erre utal a költemény címe és a tartalma is. Itt Agyich egyrészt leírja, hogy költeményeiből egy mutatványra valót küld,¹¹ de előtte még arra hivatkozik, hogy leginkább a költés fáradalmaiban leli kedvét, immár harminc esztendeje foglalkozik ezzel a mesteriséggel (amennyiben helyes a költemény datálása, itt körülbelül 24 éves korára, azaz pécsi papnövendékségének éveire utalhat vissza), s végül szellemesen kéri, hogy

5 Uo., 713.

6 Uo., 721.

7 Uo., 720; DELBÓ Rita, „Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből: Laurindo Pierio, azaz Domenico Carafa di Massa Nuova canzonéja Esterházy László Pál püspöki beiktatására”, *Magyar Könyvszemle* 107 (1991): 126–127, 127.

8 Stephanus AGYICH, *Illustri viro comiti Dominico Cajaffa [...] in habitu suo Quinque-Ecclesiis* (Pécs: k. n., é. n.).

9 „Amplexuque tenet, faciemque acclinis honoram, / Oscula dum figit, dixit: Amice! vale. / Viximus hic: deinceps nova Regna subire Tonantis / Praesidis, & Phoebe grandia jussa petunt. / Pergo invisurus felicia rura, ubi quondam / Urbs stetit Illyricae gloria prima plagae. / Arcadia Divi faciant jungamur in ipsa: / Quo mea me pietas, te tua cura rapit. / Nec mora: collacrimans, vultusque aversus amicos / Ex oculis Heros ceu levis umbra fugit. / Linquimur ingenti sensusque animumque dolore; / Stant Vota: O! iterum huc Hospes amate redi.” Uo., 1r.

10 Klimó Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1r–1v.

11 „Ex multis specimen mitto, quae scripsimus, unum, / Exiguum fuerit gratia magna legi. / Ut totum mittam, cassum feret aura volumen, / Ungula pro grandi saepe leone, fuit. / Si placeat quondam cautis censoribus unum, / Ex tanta segmen veste, probatus ero.” Uo., 1r.

válasszák az akadémiai küzdőtér tagjainak sorába.¹² Ugyanebben a versben fogalmazza meg Agyich azt a felvételi kérelme indoklásául szolgáló két sort, amelyet a tanulmány középpontjába állítottam: „megénekeltem a mezőket [bucolicum carmen], különféle dicséretet zengtem [encomium], több temetésre magam is siratóéneket írtam [epicedium]”.¹³

Le kell szögezni, hogy mindezzel együtt ahogy a frissen kinevezett Esterházy püspököt, úgy Agyichot sem találjuk meg az árkádiai költők névlexikonában, így abból indulok ki, hogy Agyich sem volt a költőakadémia tagja, felvételére nem került sor. Másrészt viszont felteszem, hogy a felvételi kérelem ügyében írott költeményét a búcsúzkodás idején éppen Carafa márki vihette magával Rómába. Ez legalábbis kézenfekvőnek tűnik a versek közel azonos időpontra történő keltezhetőségéből, valamint az Agyich és Carafa közti barátságból adódóan. Fontos az eddigiekhez azt is hozzátenni, hogy Esterházy püspök 1781-es kinevezésének alkalmából Agyich maga is írt egy köszöntőverset, mégpedig egy bukolikus költeményt. (Íme az egyik biztos referenciapont a felvételi kérelemben említett műfajok egyikéhez, a *bucolicon*hoz.) Akkor válik azonban igazán érdekessé a Carafa-féle *canzoné*val való egybeesés, hogyha egy az Agyich kéziratossá hagyatékában fellelt és ismeretlen kéz által írott költeménnyel is megkísérlünk elszámolni.¹⁴ Ez a szöveg nem más, mint az említett és Migazzi Kristóf Antal váci püspököt is az akadémia anyakönyvébe bevezető Michele Giuseppe Morei custos által írt gyász-élégia, amelyet az Árkádia Akadémia egyik alapítótagjának, Giambattista Felice Zappi ügyvédnek a halálára írt 1719-ben.¹⁵ Az Agyich hagyatékában megtalált változat és Morei költeményének egybevetése után megállapíthatjuk, hogy a Morei-költemény tudatos, de minimális változtatások útján létrehozott átíratáról van szó: az árkádikus névtelenség ugyan elfedi az illetőt (a megszólított személy változatlanul ugyanúgy a Thyrsis nevet viseli), ugyanakkor érzékelhetően megváltozott a költemény címzettje, minthogy ennek megfelelően több helyen is kicserélődtek a Morei-féle szövegben szereplő árkádiai nevek. Így kelt igazán nagy feltűnést, hogy az egyik helyen az Uranius név helyett a Laurindus szerepel. Másképp

12 „Iamque mihi vitae superat triginta Decembres, / Ex multis placeat quod magis iste labor. / Cur pariter vestrae sim pars quotacumque palestrae, / In socium lectus suppliance voce peto.” Uo., 1r.

13 „Rus cecini, variosque fui modulatus honores, / Flebile funeribus carmen et ipse dedi.” Uo., 1r.

14 Klimó Könyvtár Kézirattár, jelzet nélküli (régijelzete Ms 767), 1r–2v.

15 Michaelis Josephi MOREI, *Carmina* (Roma: Typis Josephi et Philippi de Rubeis, 1762³), 156–161. (1. kiad.: Roma: Typis Joannis Zempel prope montem Jordanum, 1740; 2. kiad.: Roma: Typis Generosi Salomoni in foro S. Ignatii, 1757.)

Laurindo Pierio, vagyis minden bizonnyal az imént sokat emlegetett Domenico Carafa di Massa Nuova márkiról van szó.¹⁶

Említettem, hogy a márki akadémiai felvételének idejét 1779-re teszi az *Onomasticon*. Ennek fényében egyrészt 1779-re vagy ez utánra keltezem a Morei-féle költemény átiratát, amely így legkésőbb a márki távozásának időpontjával bezárólag, 1784 körül keletkezhetett. Másrészt felmerül a kérdés, hogy Esterházy vajon még váci címzetes püspöksége előtt, Migazzi oldalán, vagy éppenséggel 1781-ig, pécsi megyéspüspöki kinevezéséig került ismertségbe Carafa márkival, ahogyan a Kovács Sándor Iván által felvetett egyik lehetőség erre enged következtetni. S nem utolsó sorban: noha az átirat címzettje nem ismert, pontosabban ennek kapcsán feltételezésekbe bocsátkozhatunk (a magam részéről bátorkodtam az 1779 végén elhunyt egyik első hazai arcst, Faludi Ferencet megnevezni),¹⁷ annyi bizonyos, hogy az ismertetett adatok a kalocsai fiók-Árkádia vagy a váci püspökség esetén megfigyelt csomósodás mellett a Magyar Királyságban egy pécsi Árkádia-szimpatizáns kör jelenlétét is körvonalazzák. Arról nem is beszélve, hogy Carafa márki canzonéja érdekes módon nem Pécssett, hanem éppen a kalocsai érseki könyvtárban maradt fenn, és egyetlen eredeti példányáról beszélhetünk.¹⁸

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy miben, milyen szemléleti jellegzetességekben nyilvánul meg az Árkádia Akadémia arculata, majd szűkebb értelemben költészeti programja és mindez milyen hatást gyakorolt Agyichra. A kérdés kifejtésében Susan M. Dixon *Between the Real and the Ideal: The Accademia Degli Arcadi and Its Garden in Eighteenth-century Rome* című monográfiájára támaszkodom, mivel a kézikönyv szerzője külön figyelmet fordít arra, hogy az Árkádia-jelenséget elkülönítse a tömörszerűen viselkedő barokk és klasszicista stílusjegyeiktől.

A római Árkádia Akadémia 1690-ben, az Accademia Reale megelőző évi felüggesztését követően, miután ennek az akadémiának patrónája, Krisztina svéd királynő elhunyt, belső kezdeményezés folytán jött létre. A 14 alapító tag klasszikus, egészen az ókorig visszavezethető és a reneszánsz által felélesztett akadémiai hagyományokig nyúlt vissza. Olyan intézményt képzeltek el, amelynek

16 A Morei-költemény kéziratos átiratának részletes vizsgálatához lásd: RÉDEY-KERESZTÉNY János, „Hogyan lesz a nyomtatott versből kézirat?: Esettanulmány a pécsi »fiók-Árkádiáról« Agyich István példáján keresztül a 18. századi Magyar Királyság latin nyelvű költészetében”, in *Kéziratosság és nyomtatott kultúra a régiségben: Fiatalok Konferenciája 2020*, szerk. KOVÁCS Annamária, MOLNÁR Annamária, VIRÁG Csilla, VITKAI Nóra és VRABÉLY Márk, 239–254 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021), 249.

17 Vö. Uo., 250–253. Megjegyzendő, hogy Faludit és a kalocsai Árkádia nagy szervezőegységét, Patachich Ádám érseket is Morei custos idején jegyezték be az Akadémia jegyzőkönyvébe.

18 DELBÖ, „Pécsi olasz nyomtatvány...”, 126.

tagjai a természetben találkozási korszerű tudományos elképzelésekről és művészetekről, főként irodalomról beszélgethettek.¹⁹ Noha 1690-ben alapították az Árkádia Akadémiát, egy ilyen publikus és privát nyilvánossági formákat is ötvöző idilli helyszín, tulajdonképpen közösségi kert, csak 1726-ra készült el az Akadémia számára. Mindaddig az árkádiai felolvasóüléseknek a custos vagy más vagyonosabb tagok biztosítottak otthont maguknál, szűkebb házi kertjeikben.²⁰ Az akadémia tagjai alapvetően nem arisztokrata származásúak voltak, és nem a felsőpapság köréből kerültek ki; bár ez teljes mértékben csak a kezdeti években, illetve a 14 alapítóról mondható el. Az utóbbiak főleg jogi képzettséggel rendelkeztek. Ugyanakkor az akadémia és a pápai udvar tagjai között igen nagy volt az átfedés, az utóbbi befolyása már a kezdeti évtizedek folyamán fokozatosan erősödött. Az Árkádiát vizsgáló szakirodalom külön kiemeli azt a korszakban egyedülálló ténytet, hogy voltak női tagok is, akik néhány kivételtől eltekintve mind arisztokrata származásúak voltak.²¹ Ennek magyarázata az iskolázottság nők számára eltérő viszonyaiban keresendő. Az akadémia felvételi követelménye ugyanis az irodalmi, pontosabban valamilyen gyakorlati írásos tevékenység volt, jellegzetes módon például a levelezés. Azonban míg a férfiak esetében ez a követelmény abban is testet ölthetett, hogy a költészet helyett „elégéses” volt, ha az illető a teológia, a fizika, a morálfilozófia, a jog- vagy történettudomány valamelyikét művelte, addig a nőknél az volt az elvárás, hogy kifejezetten költészetet írjanak vagy levelezzenek.²² Vagyis az írni-olvasni tudáson felül a retorikai-poétikai osztályok tananyagában való jártasságot és az ezt tükröző írásgyakorlatot várták el a nőktől, ami náluk egyedül az arisztokrata családok nőtagjainak adatott meg a korszakban. Fontos ugyanakkor tisztázni, hogy az akadémia szervezete az alapítók szándékai szerint nem az arisztokrácia patronálásával jött létre, tulajdonát közös tulajdonnak tekintették, fenntartását pedig tagdíjakból finanszírozták.²³ Az akadémia Rómában központosított szervezete a tagok gyarapodásával idővel egész Itáliát behálózta, így alakultak ki az úgynevezett kolóniák. A szervezet egésze az olasz irodalmi stílus és ízlés fejlesztésén munkálkodva látens módon az itáliai

19 Susan M. DIXON, *Between the Real and the Ideal: The Accademia degli Arcadi and Its Garden in Eighteenth-Century Rome* (Delaware: University of Delaware Press, 2006), 19, 54.

20 Uo., 19, 83–104, 111. Azonban a kert nem készült el teljes egészében minden tartozékával együtt, emiatt számos szimbolikus vagy idealisztikus funkcióját sem tölthette be. Mindennek különböző okai voltak, vö. uo., 82, 103–104 (anyagi és szellemi célok részleges megvalósulása mögött húzódó gyakorlati és politikai okok), 111–112 (privát és a publikus nyilvánossági formák problematikus összefonódása).

21 Uo., 19–21.

22 Uo., 21.

23 Uo., 19.

nemzeteszme megalkotásában, avagy a közös kulturális gyökerek révén az egész félszigetre kiterjedő egyfajta művelődésreform elterjedésében is szerepet játszott.²⁴ Ezzel az akadémiai célkitűzéssel nálunk Bessenyei György majd száz évvel későbbi *Jámbor szándéka* állítható párhuzamba, amely szintén a magyar nyelv tudomány- és irodalomművelő kapacitásainak kiszélesítését célozta, a kezdeményezés azonban a reformkorban realizálódott.

Ami az Akadémia irodalomszemléletét illeti: sajátos jellegzetesség, hogy a tagok egyfajta kollegiális névtelenség jegyében pásztori neveket választottak maguknak. Ez egyrészt az antik Árkádia régió, másrészt a hagyományosan ehhez kapcsolódó irodalmi konvenció, a bukolikus költészet tudatos megidézését jelentette. Valamelyest ezzel hozható összefüggésbe az is, hogy patrónust nem, de a gyermek Jézus személyében lelki védnököt választottak maguknak az alapítók. A pásztori neveket Strabón, Pausanias, Theokritos, Vergilius, Sannazaro, Tasso és Guarini műveiből gyűjtötték ki.²⁵ Nem hagyható említés nélkül, hogy az itáliai Árkádia-jelenség hazai, magyar viszonyokra történő leképezéséről Kazinczy Ferenc egy 1791-es Batthyány-Strattman Lajos herceghez intézett leveléből is ismerünk példát. E levelében Kazinczy a római Árkádia Akadémia szabályzatának mintájára kialakított tervezetében *Magyar Arcadiáról* beszélt.²⁶

Az Árkádia művészetelméleti koncepciója egyszerre irányult a színházra, a drámára, a képzőművészetre, építészetre, tehát voltaképpen összművészeti bégyazottsága volt. A színházban például a díszletnek a néző saját korát kellett tükröznie, hogy azt felismerve azonosulhasson a cselekménnyel, illetve a díszlet és a cselekmény által felidézett erényes világgal. Ez a világ olyan megtisztított, utópikus hely, ahol az isteni bölcsesség vagy az ész segítségével a szereplők képesek rávezetni magukat a jóra és az előadás által a néző is saját magát. Ezért fontos, hogy a néző a darabon keresztül mintegy tükörben szemlélhesse önmagát, tudva, hogy amit lát az nem valóság, hanem fikció, párhuzamos hely, ahol léte-

24 Uo., 20, 71–73. Ugyanakkor a központilag, Rómából irányított Akadémia mindehhez konfliktusosan állt hozzá.

25 Uo., 20, 54–55.

26 „Kazinczy Ferenc Batthyány-Strattmann Lajosnak, 1791. január 7”, in KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 23:28–34. Idézi: GRANASZTÓI Olga, „Érzéketlen gazdagok?: Kazinczy Ferenc kísérlete egy irodalmi társaság megalapítására Batthyány II. Lajos herceg elnöklétével”, in „Közöttünk a Mester”: *Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin és BODROGI Ferenc Máté, 131–141 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019); SZÖRÉNYI László, „Latin nyelvű árkádia a tizenharmadik századi Magyarországon”, in SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, 121–133 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 121–122.

zik a tökéletesség. Szemben a barokk színházzal, amelyben elveszik a néző, mivel az a saját világának valamiféle kiterjesztéséül szolgál.²⁷ Tehát egy belső nézőpontból a nézőnek nem nyílik lehetősége a valódi rálátásra, másképp fogalmazva: nem jön létre heurisztikus felismerés. Az építészetben is ugyanezt a haszonelvű gyönyörködtetést állítja elének az árkádiai művészetelmélet. A jó architektúrának az univerzum szerkezetét kell utánoznia olyan korszerű tudományos elveknek megfelelően, amelyek világosan és egyszerűen juttatják kifejezésre a statika egyetemes törvényszerűségeit. Susan M. Dixon szerint ebben az árkádiai valóság (verisimilitudo) retorikus kifejeződése nyilvánul meg: vagyis a színházhoz hasonlóan az építésznek a mennyek tökéletességét kell tükröznie, egy olyan univerzumét, amely tökéletesebb, mint az, amelyikben az arcasoknak a hétköznapi, földi életüket kell élniük. Az építésznek tervezés közben meg kell közelítenie Isten elméjét, noha nyilvánvaló módon ennek az isteni elmenek csak utánzatát alkothatja meg. Az építészeti felületek végeredményben ugyanúgy formálhatják a viselkedést, mint ahogyan a színpad a tágas, jól kialakított tér átláthatóságával az erényes gondolkodásmód szolgálatában állott.²⁸ Jóllehet, Dixon megállapítja, hogy önmagában az erkölcsnemesítő szándék még nem tekinthető klasszicista vonásnak,²⁹ ugyanakkor a felületek áttekinthetőségének követelménye, valamint, hogy ez párhuzamba állítható azzal az árkádiai nézettel, hogy ugyancsak a világos nyelvi struktúrák fedik fel legjobban a tudományos igazságokat, már a klasszicista látásmód felé mutatnak.

Az irodalomtörténész számára az irodalmi formákat is beiktatva a jó ízlés kérdéskörébe ragadható meg az, hogy miként helyezkedik el a 18. századi árkádikus művészetszemlélet félúton a barokk és a klasszicizmus között. Dixon két fogalmat tárgyal: az allegóriát és a valóságelvét.

Az árkádizmus azonnal elveti a komplex barokk allegóriát, ugyanis az allegória által kibontott két, párhuzamos narratívának a nyilvánvaló összekötő elem hiánya ellenére szerves egységet kell alkotnia. A megértéshez ez a típusú hiány nem járul hozzá, viszont annál inkább szolgálja az, hogyha a referenciális történet sokkal következetesebb, miáltal ez az elvontabb történetszállal világosabban fonódik össze.³⁰ Így állítja fel az Árkádia-iskola egyik alapító tagja, Giovanni Vincenzo Gravina (1664–1718) azt a neoplatonista szempontú retorikai követelményt, hogy a metaforának, allegóriának azonnal átláthatónak s ezáltal befogadható-

27 DIXON, *Between the Real and the Ideal...*, 43.

28 Uo., 53.

29 Uo.

30 Uo., 30.

nak kell lennie, s elveti a szójátékon alapuló társaikat.³¹ Egy másik alapítóatya, Giovanni Mario Crescimbeni (1663–1728) a külső formai szépség helyett a belső szerkezeti világosságot és egyszerű témaválasztást szorgalmazza. A *verisimilitudo* Crescimbeninél is a természet hihető ábrázolásának követelményével azonos: az a mesterséges valami, ami igaznak tűnik.³² Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) mint árkádiai teoretikus azt vallja, hogy a *verisimilitudo* nem más, mint a dolgok aszerint történő bemutatása, hogy milyennek kellene lenniük, ami így a tökéletesített természet bemutatásának felel meg.³³ Gravina az örök idea vizsgálatukrözésében látja kivihetőnek a valóság elvét, azaz az isteni nélkül nem valósítható meg a valóság tökéletesítése.³⁴ Dixon úgy fogalmaz, hogy általában a valóság elve nem a cselekmény előadásmódjára vonatkozott, például a mitikus alakok, mitikus történetek és a történeti események alternatív elmondása megfelelő témának számítottak, sokkal inkább a szereplők viselkedésében, erkölcsében, a környezet és a háttér bemutatásában látták az elv megvalósíthatóságát. Tehát az árkádikus költészetben a valóság elve olyan állapotot jelöl, folytatja Dixon, amelyben a csodás események bemutatása érdekében mind a személyeket, mind a cselekvéseket megváltoztatják, ennek részét képezi például a mitikus kelléktár használata, ugyanakkor mindezt úgy hozzák létre, hogy a dolgok idealizált állapotukban is megőrizték saját természetük valódi ismertetőjegyeit.³⁵

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az erkölcsnemesítő szándékkal az árkádiai ízlésszermény a valóság egy párhuzamos, tükörként szemlélhető, ideális ábrázolásában érdekelt, ami úgy kíván visszahatni az aranykortól elszakadt állapotnak megélt valóságra, s az abban élő emberre, hogy a különböző erények gyakorlását biztosítva visszanyerhetővé válják a paradicsom öröksége, az ember pedig újra a teremtes örvéé válhasson.³⁶

Agyichhoz visszatérve, az Árkádiához való vonzódás, illetve a társaság belső működésének ismerete bizonyosnak tűnik a részéről. Az arcasokhoz szóló felvételi kérelmében feltűnő például az, ahogyan a verseiből elküldött mutatóvannal kapcsolatban a cenzorok jóindulatára utal. Az Árkádián belül ugyanis minden

31 Uo.

32 Uo., Dixon idézi: Giovanni Mario CRESCIMBENI, *La bellezza della volgar poesia* (Roma: Antonio de' Rossi, 1712²), 1–50, 91–92.

33 Uo., Dixon idézi: Lodovico Antonio MURATORI, *Della perfetta poesia italiana*, 4 vol. (in Modena: nella stampa di Bartolomeo Soliani, 1706), 1:57–63. Dixon egy másik kiadásra utal, amelyben a vonatkozó rész az 1. könyv 5. fejezet, 91–96. lapokon található, vö. Lodovico Antonio MURATORI, *Della perfetta poesia italiana*, a cura di Ada RUSCHIONI (Milano: Marzorati, 1971).

34 Uo.

35 Uo.

36 Uo., 53.

szál Rómába vezetett: viszonylag hamar prioritássá vált a felhalmozódó költemények publikálása, a mennyiség miatt ezeket nemsokára jellemzően a pápai cenzorok szelektálták az ízlés és más egyházi szempontok alapján.³⁷ A másik, ehhez az Agyich-költeményhez kötődő szempont a rendi költészeti műfajok előnyben részesítése. Az akadémia „főszezonban” (május–október) 7 felolvasóülést tartott, amelyből 1 alkalom jutott a kolóniákon, azaz a nem Rómában élők számára.³⁸ (Ilyen kolónia volt az itáliai félszigeten kívül például Raguzában is. Ehhez érdemes viszonyítani a Magyar Királyságban a kalocsai fiók-Árkádiát vagy a pécsi-váci szimpatizáló jelenléte.) A felolvasások alkalmával a különféle rögtönzések költői játékok mellett vagy egy prózai mű, vagy két ekloga hangozhatott el, amit 15 perc vita követett.³⁹ Emiatt elég hamar a kisműfajok, a szonettek, balladák, canzonék uralták az irodalmi produkciót. Ugyanakkor e költőversenyek keretében a diplomáciai házasságokra, koronázásra, pápaválasztásra vagy az akadémiai tagok teljesítményére írott alkalmi költészetet is szerepeltették, és különösen nagy kegyelettel ápolták az elhunyt arcasok emlékét.⁴⁰ Ilyen módon – bár volt példa az akadémiai berkeken kívül elért ismertségre, hírnévre is, mint Pietro Metastasio vagy Corilla Olimpica esetében –, a költőakadémia célkitűzésével összhangban a költészet művelése nem a költői hírnév elnyerésére, hanem a közjó javára irányult,⁴¹ mind erkölcsi, mind ízlésnemesítő értelemben, s elsősorban az olasz nyelv szempontjából. Látható tehát, hogy az Agyich által megnevezett három rendi költészeti műfaj mindegyike, a bukolika, a dicsérő költemény (encomium), valamint a gyászselégia (epicedion) valóban szerves részét képezték az árkádikus költői gyakorlatnak. Ami a nyelvi kérdést illeti, ha az itáliai költészetben csökkenőben volt is a vonzereje, a latin a korabeli tudományos diskurzusnak továbbra is a közös nyelve volt. A respublica litteraria költészet terén ugyancsak megnyilvánuló hálózatosága a latin nyelv használatát kölcsönözte a római központú, de Európa-szerte hatást gyakorló árkádizmus számára is.

Az Agyich említette gyászselégia műfajához a Klimo Györgyöt búcsúztató, 1777-ben Pécsen nyomtatásban megjelent halotti költeményét veszem alapul. Ezt a műfajt nevezi ugyanis latinul *flebile carmen*nek. Ha kinyitjuk Gabriel François Le Jay *Bibliotheca rhetorum* című retorikai-poétikai kézikönyvének poétikával foglalkozó kötetét, ott az elégia olyan tömör meghatározását találjuk, amely az

37 Uo., 23.

38 Uo., 22.

39 Uo., 24.

40 Uo., 23.

41 Uo., 110–111.

Agyich által is használt szintagmát tükrözi: „Elegia Carmen est flebile[.]”⁴² Le Jay az elégia szó etimológiájával hozza összefüggésbe a műfaji definíciót, a lényeges azonban számunkra az, hogy Agyich ismerte a szóban forgó kézikönyvet.⁴³ Ilyen módon a *fleBILE carmen* terminus a műfaj formai jellegzetességét, a disztichont is magán viseli.

Agyich az egész költeményen egy központi allegóriát vonultat végig. Nevezetesen a szöveg elején álomba merült beszélő az égbolt elsötétedésének szemtanúja: a vérvörös színű hold „alámerül” a kék égbolton (holdnyugta), vele eltűnik a fény, s a csillagok gazdátlanul magukra maradva mintegy pásztor nélküli nyájként bolyonganak.⁴⁴ Ezt és más rémségeket látva felriad álmából a beszélő, s azonnal szembesül, hogy ugyanez a sötétség borult a valóságra is; a beszélő Klimó püspök gyászba öltöztetett jegyesevel találkozik (akit ti. a székesegyház jelképez),⁴⁵ a tárva-nyitva talált püspöki palotába sietve megtorpan Klimó püspök felravatalozott holttesténél.⁴⁶ Ennek láttán így kiált fel: „végtére is a tágas égen tévelygő csillagok és a vérző Hold a gyász színében őt vitték el! A kisebb csillagok a nép, mi a csillagképek, Iuppiter és Mars vagyunk, a Nap a püspökatyá, ellenben az egyház a Hold, a püspökatyá jegyese.”⁴⁷ A Nap kihuny (illetve még nem kelt fel), a

42 „Elegia Carmen est flebile, quod indicat vox ipsa, unde deducitur, ἐλεέω, *misereor*.” Gabriel François LE JAY, *Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla complectens quae ad poeticam facultatem pertinent [...] pars posterior* (Venetia: Typographia Balleoniana, 1747), 40.

43 T. PAPP Zsófia, „Agyich István kéziratos versei a Klimó Könyvtárban: *Ille vir est, quem Phoebus amat, cui Pallas amica est...*”, in „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal: Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.”: Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó Könyvtárban. A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai, szerk. DEZSŐ Krisztina, MOLNÁR Dávid és SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 13, 277–320 (Pécs: PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont–Pécsi Egyházmegye, 2016), 306.

44 „Nox fuerat: placidae dederam mea membra quieti[!], / Presserat et modicus lumina fessa sopor. / Cynthia sanguineo per totum tincta colore, / Imminet Hungaricis orbe labente plagis. / Squallida destituit socius Jovis astra Satelles, / Ipseque caeruleis mergitur udus aquis. / Grex Hijadum temere propria statione relicta / Errat, et est toto turbida stella polo. / Coelorum facies spissis obducta tenebris / Tetrica nigrescit: Lux sine luce sua est.” [Stephanus AGYICH], *Funebre carmen piis manibus [...] Georgii Klimo [...]* (Quinque-Ecclesia: Typis Joannis Josephus Engel, [1777]), 1.

45 „Induitur pullo Pentani Sponsa paratu / Praesulis, eximias dilaniata genas.” Uo., 2.

46 „Nec mora: jam menti, mage jam portenta patescunt, / Quae prius in somnis tristis imago tulit. / Ivimus ad celsas Pentani Praesulis arces, / Ad summum celeri pertigimusque gradu. / Atria magna patent, patuere palatia celsa, / Pervia non duras praebuit aula fores. / Cui labor, et longo venientes agmine curae / Membra triennali detinuere malo. / Ecce domo media lethali Klimo feretro / Prostratus membris, exanimisque jacet.” Uo., 3.

47 „Ecclesiae, Regno, nobis heu! quanta parantur / Tantus, dum rapitur funere, damna, Pater. / Id tandem vastis errantia Sydera Coelis, / Feralique tulit luna cruenta nota! / Stella minor populus, nos Sydera, Jupiter, et Mars, / Sol Pater, at Templum Cynthia, Sponsa Patris.” Uo., 4.

Hold, vagyis a főpap jegyeseként maga az egyház is „alábukott”. A pécsi egyházmegye vezető nélkül maradt tehát, s ilyen módon Agyich a beszélői interpretáció révén kulcsot ad az allegóriához. Az allegória további részeként értelmezhető az a részlet, amikor a beszélő, aki Agyich személyével behelyettesíthető, Apollón vezetésével a mennybe ellátogatva Klimó elévülhetetlen érdemeinek és tetteinek a színpadi előadásába csöppen nézőként. A különféle mitikus és ókori történeti szereplőkhöz hasonlított püspököknek „csodálatára járnak az istenek, mivel a farkasok elűzésével nagy hasznot szerzett a juhoknak, kövér legelőkkel táplálta a zsenge bárányokat, nem kevés báránnyal növelte vidám nyáját.”⁴⁸ Így a nyáj földi magárahagyottsága, amelynek képe az égről válik leolvashatóvá a költemény elején, később a főpásztorral való mennybéli találkozás révén ellenpontjába fordul át, világosan érzékeltetve a két létállapot közötti éles különbséget. Sőt, végül a menny boldogságát élvező püspök visszajára is fordítja a pásztornélküliség rémképét, amikor azt mondja a költő beszélői énjének: „A földön nekem válogatott papi testületem van, akik nem hagyják, hogy elhaljon az, amit szerencsésen elkezdtem. Nemsokára felkel a Nap híg vizeiből: lám, lesz másik főpap, aki megörvendeztesse Pécsét”.⁴⁹ A napfelkelte mintegy beragyogva a fény nélküli sötétséget a rémkép helyett az égitestek visszarendeződésére utal, s immár az új pásztor érkezését jelzi előre. A párhuzamos ideális valóság ábrázolása a túlvilág és felvilág egymás mellé helyezése által meglehetősen konkrét, ám ezáltal az allegorikus kifejtést is könnyen befogadhatóvá teszi.

Hasonló képet alkothatunk Agyichnak az Esterházy László Pál püspök bekiktatására írott bukolikus költeményével kapcsolatban. Az 1781-ben Pécsen ki nyomtatott vers tovább folytatja a jó pásztornak az imént bemutatott allegorikus ábrázolásmódját.⁵⁰ A hat eklogából álló költemény egészét átfogó ötlet az (árkádiai) pásztorok és a lelkipásztor közötti konnotatív szemantikai kapcsolaton alapul. A jelenségnek egyébként a korszak bukolikus költészetében nagy pályafutása volt (például a gyermek Jézus alakja, akit az akadémia spirituális védnökeként tiszteltek, ezáltal nyeri el kitüntetett jelentőségét),⁵¹ illetve általa az Árkádia Aka-

48 „Hic quoque Klimonis cognoscere facta Stupendi / Est animus superis, ardet et omnis amor. / Littera prompta docet, quam grandia Pastor ovili / Commoda depulsis praestitit inde lupis; / Nutrierint teneros quam pingvia pascua foetus, / Nullaque non laetos auxerit agna greges.” Uo., 9.

49 „Ipse ait: O vates, non te mea fata morentur: / Nulla metus causa est, nulla doloris erit. / Sunt mihi, sunt terris lectissima corpora fratrum, / Nostra mori nunquam quae bene caepta sinent. / Saepius haud liquidis Titan caput efferet undis, / Ecce Pater Peucas, qui beet, alter erit.” Uo., 11.

50 [Stephanus AGYICH], *Pauli Ladislai e comitibus Eszterhazy de Galantha Quinque-Ecclesiarum episcopi* (Quinque-Ecclesia: Typis Joannis Josephus Engel, [1781]).

51 RÉDEY-KERESZTÉNY János, „Agyich István alkotói pályája a 18. századi historia litteraria fényében”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoporthatások 4*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA

démiának a pápai államhoz való viszonya is közvetlen módon juthatott kifejezésre. A szóban forgó allegorikus ábrázolásmódot az ötödik eklogán keresztül szemléltetem. Ebben Coridon és Alpheisibaeus párversét olvashatjuk, akik versenyre kelnek egymással az új főpásztor dicséretének megénekelésében. Daphnist, akiről énekelnek, a mitikus hagyomány szerint a bukolikus költészet kitalálójaként tartották számon, ugyanakkor alakja Agyich költeményének egésze alatt Esterházy püspöknek feleltethető meg. Alpheisibaeus egy helyütt arról énekel, hogy „Daphnis előtt, lévén az istenek sarja, a legtöbb város és ház nyitva áll, ő mégis a szerény hajlékok körül járt-kelt, s egykor a mi földjeinken élt, lakott, és sem az ócska köntöstől, sem a piszkos házaktól nem irtózott.”⁵² Másutt Coridon így szól:

Hogy melyik hőség kedvező, melyik téli fagy ártalmas, és hogy az aprómarhának mely csillag kedvez az égen, mely fű használ a kertben: külön-külön igen járatos abban, hosszú ideje tanítja s tanította, egyszersmind a mi betegségeinknek is orvoslója – régtől fogva énekel dicsőített Daphnis.⁵³

Majd Coridon iménti szavait Alpheisibaeus így koronázza:

a pásztorok között már régtől fogva Daphnis neve egy a dicsőséggel: egyeseket mint a pásztorok kisebbike, másokat már mint a legnagyobbika irányított, s ennél fogva új dicsőséget vett a nyakába, mivel egyedül ő készít örökkévalóságot mindazok számára, akik őt állásában követik.⁵⁴

Nem nehéz tehát felismerni, hogy Daphnis alakja a megváltó Fiúistenre vonatkozó tulajdonságokkal egészül ki: jó pásztorként mindennel ellátja nyáját és a nyájak pásztorait is (értsd a híveket és a lelki vezetőiket), bölcsessége már gyerekkorától kezdve nyilvánvaló, nem utálatos dolog magára vennie a létezés szegényes

László, 39–56 (Budapest–Nagyvárad: reciti–Partium Kiadó, 2021), 44. Vö. T. PAPP, „Agyich István kanonok élete...”, 219. Lásd a 117. és a 118. számú jegyzeteket.

52 „Progenies Superum DAPHNIS, cui plurima terris / Arxque, Domusque patet; modicos tamen ille recessus / Ambiit, et nostris quondam fuit accola terris, / Nec viles pannos, nec squallida tecta perosus.” Stephanus AGYICH, *Bucolicon in auspicatissimum adventum [...] AGYICH, Pauli Ladislai e comitibus Eszterhazy...*, C2r.

53 „Qui faveant aestus, noceant quae frigora brumae, / Et quae stella polo pecudi, quod gramen in hortis / Proficiat, multum doctus per singula, dudum / Et docet, et docuit, nostris simul atque medetur / Ipse malis, pridem celebratus carmine DAPHNIS.” Uo., C2r.

54 „Inter Pastores jam dudum gloria DAPHNIS; / Pastorum minor hos, jam rexit maximus illos, / Et tulit inde novum collo decus, omnibus unus / Aeternum faciens, qui se in statione sequuntur.” Uo., C2v.

körülményeit sem, s végül az örök élet dicsőségét adja örökségül az őt követőknek. A versengők kettős énekét az időközben megérkező Palaemon zárja le, s a szokásos versenydíj helyett jóízűen megdorgálja őket, mondván

gyenge büröksíppl nem bírhatod utolérni a kiváló Daphnist, akit a föld és a csillagok zengenek. Menjetek csak, hajtsátok nyájaitokat a vízhez, rég volt már ugyanis, hogy azok jóllakottan a kellő időben igyanak. Lesz idő életetek fennmaradó részében, hogy éneketekkel az örök Daphnist dicsérjétek.⁵⁵

A földi élet és az örök élet egymáshoz mért viszonyában ismételten a valóság egy a hétköznaphoz képest ideális, az ekloga keretei között az aranykor fogalmával is fémjelezhető állapotával találkozhatunk, amely a mulandósággal szembeállított egyfajta időtlen derű révén segíti elő az erkölcsi nemesedést.

Az említett két retorikai fogás egyben *verisimilitudó*ra is jó példa, hiszen Muratori szavaival élve leginkább úgy mutatják be a valóság dolgait, amilyeneknek azoknak lenniük kellene: legyen szó akár a Klimó püspök halála felett érzett fájdalom enyhítésére vonatkozó vágyról, akár az Esterházy püspök személyében érkező jó pásztor feletti felhőtlen öröm megélésének vágyáról. A szereplők erkölcsi, viselkedése és a környezet – a bukolikus költeményben például a legelők, ligetek, mezők és források, vagy a gyászelégiában a túlvilági látomás – a valóságosság elvének mind olyan megnyilvánulását szolgáltatják, amelyek az immanens felől a transzcendens irányába mutatnak; immanenciájukon keresztül is a transzcendens képzetek és ideák nyilvánulnak meg bennük.

Teljesen egyező ábrázolásetztétikai koncepció mentén rajzolja meg Agyich Balassa Ferenc gróf alakját annak horvát–dalmát–szlávón báni kinevezése alkalmából írott 1785-ös, Pécsen megjelent költeményében. Az Agyich műszavával, a *honore*sszal jelölt dicsőítő költeményben a költő következetesen Héraklészhoz hasonlítja versbéli hőstét. Eszerint „Balassa Ferenc dicsőséges híre mérhetetlen nagyságúra, halandó számára alig megközelíthetővé nőtt, amely hajók és szekerek útján tengeren és szárazon is elterjedt.”⁵⁶ A félistennel való párhuzam egy másik

55 „Attamen haud tenui valeas aequare cicuta / Insignem DAPHNIN, quem terra, et sidera cantant / Ite modo, pecudes ad aquas compellite vestras, / Debita nam saturis dudum fuit hora bibendi; [...] Tempus erit, vobis fuerit dum vita superstes, / Perpetuo celebret quod vestrum in DAPHNIDE carmen.” Uo., C3r.

56 „Creverat immensum FRANCISCI pulchra BALASSAE / Gloria, mortali vix adeunda pede. / Nota fuit Pelago, vastis notissima terris, / Illam terra rotis, vexit et unda rate.” Stephanus AGYICH, *Carmen amplissimis honoribus [...] Francisci de Paula e comitibus Balassa, [...] dum pro-rege regnorum Croatiae, Dalmatiae, et Sclavoniae auspicio sublimaretur* (Zagrab: Typis Josephus Carolus Kotsche, 1785), a2r.

megfogalmazása így hangzik: „ami terhes, ami sok próbatétellel teljes, egy másik Atlaszként teljes egészében azt vette vállaira.”⁵⁷ Olyan mértékben, hogy „mardosta a gond az isteneket, hogy a nagy fáradtság árán szerzett erényét és érdemét miképp lehetne mérlegre helyezni.”⁵⁸ Míg végül az istenek atyja már úgy vélekedik, mondja a beszélő, hogy „jöllehet annyi mindent elviselt [ti. Balassa], mindez mégis érdemeihez képest sokkal kevesebbnek mutatkozik Iuppiter számára, aki ezeknél is szebb jutalommal készül (már készül, hogy odaadja), amely a legnagyobb dicsőséggel jár együtt.”⁵⁹ Ezek a körülírások Balassa gróf valóságos alakját a realitáson túlmutató erény példaképévé emelik. A befogadó ebben a rendi társadalom elé tartott tükörben annak mintegy dicsőítésében gyönyörködhet, ahol fel sem merül az ellenkezője annak, hogy Balassa grófnak „nagyobb gondja van a köz, mint a saját maga boldogulására, amit pedig a tevékeny életmód, a hivatás, a fáradozás megkövetel.”⁶⁰ Így a vers végén olvasható köszöntés Iuppiter részéről nem annyira túlzásként, mint inkább eme ideális állapot fokmérőjeként olvasható: „s miközben serlegét emeli, így szól a boldog isten: saturnusi kort élj meg, Balassa, az atyánkét”.⁶¹ Ez az áldomás Balassa gróf báni tisztségének idejére vonatkozóan az aranykor helyreállítását vizionálja.

A szűrőpróbaszerű elemzésekkel tanulmányomban egyrészt azt igyekeztem érzékelteni, hogy Agyich költészete a szövegszinten megfogalmazott érdeklődésen túl magán viseli az árkádikus művészetelmélet sajátosságainak tekinthető alapvonásokat. Míg az itáliai arcasok esetében ezek a törekvések a jó ízléssel, az olasz irodalmi nyelv vagy más nemzeti nyelvek (Faludi esetében például a magyar nyelv) finomodásával, vagy bizonyos értelmezői hangok függvényében az itáliai nemzeteszme kioldódásával járhattak együtt, addig a latin nyelven írók számára, mint Agyich, „legfeljebb” az egyéni költői ambíció és öntudat, valamint más egymással versengő közösségi identitásformák kibontakozását tették lehetővé. Másrészt arra világítottam rá, hogy a királyi Magyarországon a latin nyelvű Árkádia nem csupán egy adott ízlés iránti elszigetelt érdeklődés formájában valósult meg, hanem a közösségtudat és az identitás jellemzőivel egyaránt felruházható. Ez ön-

57 „Quod grave, quod multo plenum discrimine, totum / Ipse suis humeris sustulit alter Atlas.” Uo., a2v.

58 „Cura remordebat Superos, quibus ardua virtus / Pensari posset, promeritumque Viri.” Uo., a3r.

59 „Tanta licet tulerit, tamen haec sunt visa Tonanti / Multo pro meritis inferiora suis. / His meliora parat, jamque est conferre voluntas / Praemia, quæis pretium Gloria summa ferat.” Uo., a3r.

60 „Publica sunt illi plus quam sua commoda curae; / Quamque cupit vigilans vivere, vita labor.” Uo., b1r.

61 „Dumque bonus cratera levat, Saturnia dixit / Saecula Tu nostri, vive! BALASSA Patris.” Uo., b2r.

magában elegendő táptalajt biztosíthat egy olyan intézményi struktúra meggyökerezéséhez (és ennek vizsgálatához), amelyet a közös Árkádia-tagság és az akadémia iránti érdeklődés vezérel. Erre a jelenségre láthattunk példát Pécs és Vác viszonylatában; valamint azon a folyamaton keresztül, ahogyan a Patachich Ádám érsek köré szerveződő kalocsai fiók-Árkádia – s ne feledkezzünk meg a nagyváradai püspöksége idejében fenntartott operatársulatáról sem!⁶² – később azután Budán, az érsek elnökletével az egyetemi tanács és a tanári közösség részeként folytatódott tovább.⁶³

62 Lásd: TÓTH Sándor Attila, *Rómából a pannon Árkádiába: Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa*, METEM Könyvek 46 (Budapest: METEM, 2004), 53–98; *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 32–33. Lásd továbbá: TÓTH Tamás, „Patachich Ádám: Főpap, tudós, mecénás”, jelen kötetben.

63 Lásd RÉDEY-KERESZTÉNY, „Hogyan lesz a nyomtatott...”, 252–253.

Csokonai olasz nyelvből készült fordításainak vizsgálata

Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) fordításai régóta az italianisták érdeklődésének középpontjában állnak, akik számos alkalommal igyekeztek rekonstruálni a debreceni költő fordításainak kronológiáját. A kutatások egyik kiindulópontja az a megállapítás, miszerint az olasz nyelv nagy hatást gyakorolt Csokonaira, ahogy azt egyrészt egy 1793-as, Kazinczynak intézett levél¹ („tanulok olaszt, a’melly a Póezisnek tulajdona”) is mutatja, másrészt az a tény, hogy Csokonai az olasz irodalomból, főleg a 18. századiból több ízben merített ihletet saját költészetéhez, ahogy ő maga is írja *Az Ember: a’ Poézis első Tárgya* című versében.² Ahhoz, hogy átfogó képet kaphassunk munkásságának ezen részéről, részleteznünk kell, hogy mikor, illetve milyen módon volt hatással az olasz kultúra a költőre.

A szakirodalom már szemléltette a Csokonaira gyakorolt olasz hatásokat, számos fontos tanulmány jelent meg az olasz nyelvből készült fordításairól. Várady Imre monográfiájában³ kiemelte a Metastasio-fordítások fontos szerepét Csokonai költészetének fejlődésében, amelyek közül az egyik legkorábbi mű a *Galathea* című melodrámája, amely 1794-ben született. „Nem sokkal később – folytatja Várady – megjelentek *A szabadság* és *Az elmenetel* című canzonetták, valamint a *A Pásztorkirály*, *Az elhagyatott Dídó*, *Ákhilles Stziruban* című melodrámák és az *Endymion* tizennyolc ariettája”.⁴ E fordítások után a költő kezébe került Eschenburg antológiája, amely lehetővé tette számára, hogy megismerje a korabeli világirodalmat. Ebben az időszakban nagy buzgalommal fordított olasz nyelvből különböző műfajú és hatású műveket, amelyek többnyire az árkádiái iskolá-

1 BÁN Imre, „Csokonai világirodalmi távlatai”, *Studia Litteraria* 24 (1986): 7–37, 14.

2 Uo., 9.

3 VÁRADY Imre, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, 2 vol. (Roma: Istituto per la Europa Orientale, 1933–1934), 1:279–281.

4 Uo., 279.

hoz tartoztak: magyar nyelvre ültette Bernardo Baldi apológiáit, Giovanni Battista Roberti meséit, továbbá Guido Casoni, Benedetto Menzini, Fulvio Testi, Gabriello Chiabrera, Francesco De Lemene, Scipione Maffei, Paolo Antonio Rolli és Felice Zappi költeményeit. A legnagyobb hatással azonban továbbra is Mária Terézia udvari költője, Pietro Metastasio volt rá, akitől a legtöbbet fordított. Ezt igazolja az is, hogy Csokonai élete során a *caesareus* költő bizonyos műveit kétszer is lefordította, például *Az elhagyatott Dídót* először versben, majd prózában, valamint *A' Ditsőség' Triumfusa* című dalból is két változatot ismerünk, az egyiket 1792-ből, a másikat 1794-ből.

Kastner Jenő egyik tanulmányában⁵ a *Galatée*-, az *Angelica*- és a *A' Pásztor Király*-fordításokat tartja a legkorábbinak az azokban megjelenő nyelvi félreértések és magyartalanságok miatt. Ebbe a csoportba helyezi az *Endímion* című arietta-fordításokat is, bár hozzáteszi, hogy: „[a dalok] bármily kezdetlegesek és ritmustalanok – arra vallanak, hogy Csokonait Metastasio drámáiban főleg azok a kuplészerű kis dalok kezdik érdekelni, melyekkel az olasz költő jeleneteit kezdi vagy lezárja”.⁶ Kastner szerint a második csoportba olyan fordítások tartoznak, amelyek sokkal fejlettebb fordítási technikát mutatnak,⁷ ilyenek az *Amintából* származó *Becsület és természet* című versfordítása és a *Pastor fido* elveszett próza-fordítása. Egy későbbi időszakba, amely 1794-től a költő haláláig tart, Kastner az *Aminta* és a *Ciclope* fordítását helyezi el. E művek elemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy „ha áttekintjük ezeket a fordításokat, rögtön szemünkbe ötlük, hogy csupa pásztordrámát és pásztorkölteményt fordít Csokonai az 1792–1794 közötti korszakában”.⁸

Bár Kastner tanulmányai elengedhetetlen fontosságúak Csokonai megértéséhez, a mai napig Szauder József megállapításai a legprecízebbek, ugyanis neki sikerült a legpontosabb képet alkotni a Csokonai-fordítások kronológiájáról. Szauder szerint Csokonai már 1795-ben jól beszélt és értett olaszul. Ennek a nyelvi tudásnak a bizonyítékai az Eschenburg-antológia nyomdai hibái, amelyeket a költő 1795-ben kijavított. Ez azonban nem zárja ki, hogy a nagy lélegzetvételi líra megformálása több időt és kidolgozást igényel, mint egy idegen nyelv tanulása.⁹ Szauder jogosan tesz különbséget Csokonai, a nyelvtanuló és Csokonai, a költő-

5 KASTNER Jenő, „Csokonai lírája és az olasz költők”, *Irodalomtörténeti közlemények* 32 (1922): 39–55.

6 Uo., 40.

7 Uo., 41.

8 Uo.

9 SZAUDER József, „Il rococò all'italiana di Csokonai”, in *Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di Máttyás HORÁNYI e Tibor KLANICZAY (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 227–238, 229.

műfordító között: habár behatóan ismerte az olasz nyelvet, első fordításai esetében megfigyelhető, hogy az irodalmi olasz nyelv stílári és nyelvi árnyalatait nem érti meg teljes mértékben. E megfigyelések fényében Szauder megkísérli időrendbe állítani Csokonai fordításait, a legkezdtelegesebbtől a leginkább kidolgozottig, ugyanakkor hozzáteszi, hogy ezeknek a fordításoknak a pontos időrendje ma már nem állapítható meg teljes bizonyossággal.¹⁰ Külön csoportba gyűjti össze a legelső fordításokat, amelyek 1791 és 1794 között készültek. Alapos elemzése szerint művészileg a legkevésbé kiforrottak közé tartozik *Az elhagyatott Dídó* című versfordítása, *A' Ditsőség' Triumfusa* című kantátafordítása és *A tavasz* címmel megjelent canzonetta-fordítása. 1794-ben fordítja le az *Ákhilles Stzirusbann*, az *Angelica*, a *Galatée* és a *A' pásztor király* című melodramákat. A magától Csokonaitól származó, 1795-ben megjelent verslistából Szauder két Metastasio-dalt (*A' Szabadulás*, *Az Elmenetel*), az *Az elhagyatott Dídó* prózafordítást, valamint kevésbé jelentős olasz költők alkotásait (Baldi és Roberti) emeli ki. Ezt követően Csokonai lefordítja azoknak a költőknek a munkáit, akik az Eschenburg-antológiában „anacreonti költők” címszó alatt szerepelnek, azaz Chiabrera, Lemene, Zappi, valamint Maffei, Rolli, Guarini és Menzini műveit. A kései fordítások közé sorolja Torquato Tasso *Amintáját* és Ludovico Ariosto *X. elégiáját*.

Szauder végül azt a következtetést vonja le, hogy fellelhető egy olyan mintázat, amelyben a költő versebe ülteti át azon műveit, amelyeket korábban prózában fordított. Ennek nyomán azt állapítja meg, hogy minden alkotást, amelyet versre fordított kifinomultabb stílus és fejlettebb költői érzékenység jellemez. Ez az állítás bizonyos fordításokra igaz, azonban nem általános érvényű. Egy áttekinthetőbb érvelés kedvéért mindössze röviden emelnék ki néhány, ezidáig nem tárgyalt szempontot ahelyett, hogy a fordítások újabb időrendjét állapítsam meg. A versek és melodramák külön-külön való elemzésének vizsgálati módszerét követem. Mindenekelőtt az eltérő fordítási megközelítés az, ami arra késztet, hogy a két műfajt össze nem hasonlíthatónak tartsam. Arra is tekintettel kell lennünk, hogy fordításokról van szó, nem pedig Csokonai eredeti műveiről, valamint a költő dalok és kantáták fordításával kezdi, és csak később közelít a drámai művek fordításához. További fontos szempont, hogy a versfordítási kritika elemei nem érvényesek a drámafordítás esetében.

10 SZAUDER, „Il rococò all'italiana...”, 232.

1794 előtti és utáni fordítások

Mielőtt jelentősebb művekhez közelítene, mint például a melodramák és az *Aminta* pásztordráma fordításához, Csokonai kantáták és canzonetták, főként Metastasio műveinek fordításával foglalkozik. Ezek az olasz, többnyire szerelmi témájú költemények terjedelmüket tekintve rövidek, ezért minden bizonynyal könnyebben érthetők és visszaadhatók magyarul, Csokonai mégis prózában fordítja őket. Ezekben a fordításokban gyakran találhatunk latinizmusokat és mellettük zárójelben közölt magyar nyelvű értelmezéseket. A prózai forma és a latinizmusok a magyarázatok használatával nem rontják a mű értékét, ugyanakkor esetükben inkább parafrázisról beszélhetünk, mintsem a mai értelemben vett fordításról. Az alábbi szakasz az 1792-es *A' Ditsőség' Triumfja. Első Kantáta* című fordításból származik:¹¹

Metastasio, <i>Il trionfo della gloria</i>	Csokonai fordítása, 1792
[...] E ad emendar le colpe sue trascorse Già ne partia; ma Deidamia accorse. Pallida, semiviva, Disperata, anelante, in van più volte Tentò parlar, nè mai potè nel pianto Formar parole.	[...] és az ő elmúlt Vétkeinek helyrehozására már megindult: de Deidámia oda szaladt. Halványonn, féléleven, Kétségbe esve, lehegve, haszontalan erőlködött sok Ízbe szólani, 's nem tudott Zokogásában (planctus) Szót formálni , (teremteni).

A magyar *zokogás* szót latin nyelvű megjegyzéssel értelmezi, míg a latin eredetű *formare*, azaz *formálni* szót egy magyar szóval magyarázza. Van azonban olyan eset is, amelyben a szerző a magyar kifejezés jelentését egy olasz nyelvű megjegyzéssel pontosítja:

eredeti	1792
Ah, se parlar potea, L'infelice in quel punto ancor vincea. Ingiusti, o Principessa, (Ei disse a Lei) son que' trasporti tuoi .	Ah, ha szólani tudott volna az ebben a' pertzben szerencsétlen, mostis győzött volna. Igazságtalanok óh, Fejedelemasszony, (mondotta néki), azok a' te Háborodásid (commozione d'animo).

11 A Csokonai-idézetek forrása a tanulmányban: CSOKONAI Vitéz Mihály, *Költemények 5: 1800–1805*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975–2002); CSOKONAI Vitéz Mihály, *Színművek*, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, 2 köt. Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978).

A magyar kifejezéshez fűzött olasz nyelvű magyarázat Csokonai kiváló francia nyelvtudását jelzi. A *trasporto* szót *meghatódás*-ként értelmezi, amely a francia *transport* közvetlen hatására került az olasz nyelvbe, és valóban azt jelenti, hogy *impulzus, felfokozott érzelmi állapot*. A két fenti példa azt mutatja, hogy Csokonai nem törekedett ritmus alkotására. Figyelemreméltó az az eset is, amelyben semmilyen megjegyzést nem tesz a latin szó mellé:

<i>eredeti</i>	<i>1792</i>
Se vile ancor mi vuoi, perdila io sono Facile a riparar; se eroi mi brami, Soffri ch'io lo divenga.	Ha Vilis nek akarsz még engemet, én a' veszteséget könnyenn helyrehozhatom: ha Hérósnak óhaj- tasz engemet, tûrd el, hogy én a' légyek.

A megjegyzés nélküli latinizmusok használata nem meglepő. Az értelmiségiek, az a célközönség, amelynek a mű szólt, komoly latin háttérrel rendelkeztek, tehát feltehetően ez a fordítás nem volt számukra értelmezhetetlen. A költő ezen formai döntése azonban azt jelzi, hogy a fordító a figyelmet arra irányította, hogy széles közönségnek kommunikáljon, nem pedig művészi módon. Ez a következtetés kevésbé tűnhet merésznek, ha megnézzük ugyanezen kantáta 1794-es fordítását (*A' Ditsőség Triumfusa*):

<i>eredeti</i>	<i>1794</i>
[...] E ad emendar le colpe sue trascorse Già ne partia; ma Deidamia accorse. Pallida, semiviva, Disperata, anelante, in van più volte Tentò parlar, nè mai potè nel pianto Formar parole. Ah, se parlar potea, L'infelice in quel punto ancor vincea. Ingiusti, o Principessa, (Ei disse a Lei) son que' trasporti tuoi. Se vile ancor mi vuoi, perdila io sono Facile a riparar; se eroi mi brami, Soffri ch'io lo divenga.	És már megindúlt, hogy Hibáit helyre hozza szépen: De Déidámia oda méne épen, Elhalva, sáppadtann, lehegve, Kétségbeesvén, mind hijába készült Gyakorta szólni: nem teremthetett Síralma közt szót. Ah, szerencsétlen! ha most, Most el nem állott volna nyelve, Valóba győzött volna érdekelve. Méltatlanok, Fejedelem asszony, (Igy szóla néki) a te Kínjaid. Ha engemet Gyávának óhajtsz, helyre hozhatom A' Veszteséget mind: ha Héróssá szeretnéd Hogy légyek, engedd meg hogy a' lehessenek.

Itt latinizmusoknak és megjegyzéseknek nyoma sincs, illetve a versmérték még bizonytalan, habár időnkénti rímeket sikerült visszaadnia. Szauder szerint nagyon kevés művészi különbséget találunk az *Il trionfo della gloria* első, prózai fordítása

és annak kezdetleges versváltozata között.¹² Ezzel ellentétben számomra úgy tűnik, hogy a két fordítás teljes mértékben különbözik és nem látom értelmét azok összevetésének. Látszik, hogy a fordítások (amennyiben ily módon definiáljuk az elsőt) különböző célokat tűznek ki. Az előbbi inkább parafrázisnak tűnik, mint teljes fordításnak; az utóbbi pedig minden bizonnyal közelebb áll a fordítás és a költemény mai meghatározásához.

Ezen észrevételek tükrében bemutatom, hogy az első lefordított szövegek között olyanok is vannak, amelyekben Csokonai a magyar morfológia szerint ragozott olasz szavakat használt, sőt, egyesekben az eredetit egyáltalán nem fordította le. Az alábbi szakasz *A' mentség. V. kantáta* című versből származik:

Metastasio, <i>La scusa</i>	Csokonai fordítása, 1792
Che faria la pietà! Confesso anch'io Che d'un volto ridente è grande il vanto , Ma un bel volto pietoso è un altro incanto.	Most gondold meg che faria la pietà ? Megis vallom én, hogy egy mosolygó Ábrázatnak nagy a' Vantoja [...] De egy pietosus Ábrázat egy másik bájoló (hódító, igéző).

A fordításban latinizmusok is találhatók. A következő szakaszban az előbbi olaszul hagyott *pietà* főnevet latin nyelvre ülteti át, de magyar ékezet használatával:

<i>eredeti</i>	1792
Torna in quell'onda chiara Solo una volta ancora Torna a mirarti o cara, Ma in atto di pietà .	„Térj vissza ama' tiszta Vízben, ha tsak még eggyyszer is, térj vissza szemlélni magadat, óh kedves, de a' Pietàs' Actusábann .

Az erősen olaszosított szintaxis az első lefordított szövegekre is nagyon jellemző, és ez különösen szembeütő, amennyiben összehasonlítjuk őket a később fordított változatokkal. Az alábbi két fordításváltozat Metastasio egyik canzonettájából készült:

Metastasio, <i>La libertà a Nice</i>	Csokonai fordítása, 1792 <i>A Szabadság. Nitzéhez egy Kántzonetta</i>	Csokonai fordítása, 1794 <i>A' Szabadulás (Nitzéhez egy Kántzonetta Metasztazióból.)</i>

Ma per uscir di guai , per non vedersi oppresso, per racquistar se stesso tutto si può soffrir.	De a' Jajokból ki menni , a' magát elnyomva nem látni, a' magát visszanyerni kívánó mind el tűrheti.	De szívéről a' sok Jajt, Bajt Ki el kívánja vetni, S a' magáé lenni óhajt; Mindent elszenvedhetni.

Az 1792-es fordítás prózai és versmérték nélküli. Az 1794-es változatban nyolcas és hetes verssort és ABAB rímrendszert használ. A „Jajokból ki menni”, valamint „a' magát elnyomva nem látni”, és a „a' magát visszanyerni kívánó” kifejezések szó szerinti fordítások olasz nyelvből. A dalban találunk még egy hasonló példát:

<i>eredeti</i>	<i>1792</i>	<i>1794</i>
Mostra così contento schiavo, che uscì di pena , la barbara catena, che strascinava un dì.	Így mutogatja a' megvidúlt Martalék, a' ki a' Tömlőtzből kijött , a' fene Lántzokat, mellyeket húzott némelly Nap'.	Így mutatja, el oldatván , A' rab, örömmel tele, A' kegyetlen lántzot osztán, Mellyet hajdan visele.

Itt a „che uscì di pena” kifejezés szó szerinti átültetését követi az első változat, míg az 1794-es verzióban megjelenik magyarul találóbb fordítása, az *el oldatván*.

Más következtetést vonhatunk le a *La tempesta* című Metastasio-canzonetta 1792-es és 1793-as fordításaiból:

Metastasio, <i>La tempesta</i>	Csokonai fordítása, 1792 <i>A' Zivatar. VII. Kantáta.</i>	Csokonai fordítása, 1793 <i>A' háborús Zivatar. Metastasióinak VII-ik Kantátája szerint.</i>
No, non turbarti, o Nice; io non ritorno a parlarti d'amor. So che ti spiace; basta così. Vedi che il ciel minaccia improvvisa tempesta: alle capanne se vuoi ridurre il gregge, io vengo solo ad offrir l'opra mia. Che! Non paventi?	Nem: ne háborodj meg, o Nítze. Én nem beszéllek ismét tenéked Szerelemről. Tudom, hogy néked nem tetszik: ez elég. Látd, hogy az Ég fenyegetődzik véletlen Zivatarral: ha az Aklokra akarod visszahajtani a' Nyáját, én jövök egyedül ajánlani tenéked az én Munkámat. Jéh! mit félsz?	Ó, ne háborodj meg , szép Nítze! előttem Ne reszkess, ne borzadj! – én nem azért jöttem, Hogy újra szerelmes Szókkal terheljelek, Néked az nem tetszik: ne félyl! nem sértelek. Nézd, mint borítja el egy Felhő az Eget! Lásd, ez egy iszonyú Szélvésszel fenyeget!

Ebben az esetben kisebb a két fordítást elválasztó stílári különbség. Az 1792-est prózában írta, míg az 1793-as változatban a szigorú metrikus struktúra követése érdekében kénytelen a verssorokat kiegészíteni, szabadon értelmezni és megfor-

dítani az elemek sorrendjét. Az eredmény egy nehézkes és nem gördülékeny fordítás. Például a költői én Nicének intézett kérése, hogy ne féljen, az 1793-as fordításban háromszor megismétlődik (*ne háborodj!*, *ne reszkess!*, *ne borzadj!*). Az 1792-es parafrázisokhoz képest ez a mű minden bizonnyal érettebb, a magyar nyelv ritmusának helyreállítására törekszik, azonban emiatt egyes sorok nehezen olvashatóvá és akadozóvá válnak az olvasó számára:

<i>eredeti</i>	<i>1792</i>	<i>1793</i>
Siedi, sicura sei. Nel sen di questa concava rupe in fin ad or giammai fulmine non percosse, lampo non penetrò. L'adombra intorno folta selva d'allori che prescrive del Ciel limiti all'ira.	Ülj le: légy bátorságban. Ez odvas Kőszálnak Kebelébe mind ez ideig a' Mennykő nem ütött; a' Villám be nem hatott. Ezt beárnyékozza köröskörül a Babérok sűrű Erdeje, a' melly határokat szab az Ég' Haragjának.	Ülj le! legyél tsendes és bátor Lélekkel. Itt e' Kő: ne gondolly semmi Szélsveszekkel. Ennek Öblét semmi Villám meg nem hattyá, Soha semmi Mennykő által nem szaggattyá. Ezt egy sűrű Lauruserdő árnyékozza, Melly az Ég' Haragját körülhatározza.

Ehhez hasonló eset Ariosto XV. elégiájának 1794-es fordítása (*Utolsó panasz. Elégia Ariosztóból*), amelyben a szigorú metrikus szerkezet kedvéért szintén megjelennek a kiegészítések:

<i>Ariosto, Elegia XV</i>	<i>Csokonai fordítása, 1794</i>
O lieta piaggia, o solitaria valle, O culto monticel che mi difendi L'ardente sol con le tue ombrose spalle: O fresco e chiaro rivo che discendi Nel bel pratel tra le fiorite sponde, E dolce ad ascoltar mormorio rendi.	Óh vídám Környék, óh magános Völgyetske, Óh e' tsendességben elrejtett Hegyetske. Melly a' sütő Naptól bé fedvén engemet Árnyékos Hátaddal enyhítéd tüzeimet. Óh friss Patak a' melly kristály hömpölygéssel Virágos partod közt folysz édes tsörgéssel.

A verssorok tizenkettesek, és a rím az ABAB-sémát követi. Az 1793-as *A' háborús Zivatar* fordításához hasonlóan ez az alkotás sem gördülékeny az olaszos szintaxis miatt:

<i>eredeti</i>	<i>Csokonai fordítása, 1794</i>
Quella, oimè! quella, oimè! da cui Con tant'altro principio di mercede Tra i più beati al ciel levato fui; Che di fervente amor, di pura fede, Di strettissimo nodo, da non sciörse Se non per morte mai, speme mi diede;	Az óhjaj, az óhjaj, ki olly szívességgel A' több boldogokhoz az Égbe ragadt fel Az a' ki bőv reményt adott volt legelől Leg Tisztább hűsége 's hév Szerelme felől, Ki olly kötéselis kezdet volt bízatni Hogy azt tsak a' halál fogná elszagatni.

Összegezem az eddigi elemzésekből levont általános következtetéseket: Csokonai 1791 körül kezdte fordítani a 18. századi Magyarország egyik legnépszerűbb olasz írójának, Metastasionak a műveit. Az 1791-ben készült fordítások mindegyike parafrázisként jellemezhető a prózába való átültetés, a különböző nyelvű magyarázó megjegyzések, és az eredetihez nagyon közeli olaszos szintaxis miatt. Csokonai 1793-ban elkezdett távolodni az olasz eredetitől, az ekkoriban keletkezett versekben már fellelhető a ritmus és a rímképlet. Az 1794-es év fordulopontnak tűnik a költő számára. A korábban lefordított és ebben az évben, vagy később újra megjelent változatok mentesek a latinizmusoktól, nem tartalmaznak magyarázó megjegyzéseket és olaszosított szintaxist sem. Ez a fordítói magatartás nagyobb gördülékenységet és zeneiséget ad a verseknek, illetve annak a jele, hogy Csokonai felfedezte a magyar költői nyelvben rejlő lehetőségeket. Ezekből a megfigyelésekből arra következtettek, hogy mivel lehetetlen az egyes fordítások pontos keltezését meghatározni, célravezetőbb, vagy legalábbis óvatosabb lenne 1794 előtti és utáni fordításokról beszélni. Hipotézisem alátámasztják azok a szövegek, amelyeket Csokonai Eschenburg antológiájából, tehát az 1793 utáni korszakban vett át, és amelyek fejlettebb nyelvi kifinomultságot mutatnak. A teljesség kedvéért itt elemzek ezek közül néhányat.

A' Méh és Ámor. Madrigál Guariniból című költemény az 1794 utáni fordításokhoz sorolható. A költő az olasz madrigál versmértékét használja (hetes és tizenegyes verssorokat váltogatott), és új, kiemelkedő költői érzékenységgel módosítja a szintaktikai szerkezetet, ugyanakkor kerüli az olaszosított szintaxis alkalmazását. A vers a kiegészítések és változtatások ellenére valóban gördülékenyen hangzik:

Guarini, <i>Baciate labra</i>	<i>Csokonai fordítása, 1794</i>
Punto da un'ape, a cui Rubava il mele, il pargaletto Amore Quel rubato licore Tutto pien d'ira e di vendetta pose Sù le labra di rose A la mia Donna , e disse, in voi si serbe Memoria non mai spenta De le soavi mie rapine acerbe: E chi vi bacia senta De l'ape ch'io provai dolce, e crudele L'ago nel core, e ne la bocca il mele.	Megtsípvén a' kis Ámort Eggy méh, mikor mézet lopta mérészenn Ezt a mézet egészenn Rozim Rózsás Ajjakára kente fel És így szólt nagy méreggel: Lopásom emlékezete bennetek Holtig maradjon szintén 'S érezze a' ki tsókot oszt véletek Ennek a' méhnek mint én Mérgezőtő fulánkját a' Szívébe Édesítő mézét szája' ízébe.

Figyelemreméltó, hogy Csokonai a vers egyik alanya nevét megváltoztatja: az olasz *la mia donna* magyarul *Rozim* lett. Ariosto elégiájának fordításában a *Rózsai* név helyettesíti az olasz *mia dea*-t:

Ariosto, <i>Elegia XV</i>	<i>Csokonai fordítása, 1794</i>
Io son quel che solea, dovunque dritto Arbor vedeva, o tufo alcun men duro, Della mia dea lasciarvi il nome scritto.	Én vagyok az a' ki Rózsinnak Isteni Nevét minden fába szoktam itt metszeni:

Ez későbbi műveire is jellemző, például amikor feltehetőleg 1799–1800 körül átdolgozza Guarini fentebb említett szövegét, hogy egy teljesen új költeményt készítsen, amelyet Ámorhoz címez:

<i>eredeti</i>	<i>Csokonai fordítása, 1799> Ámor</i>
Punto da un'ape, a cui Rubava il mele, il pargaletto Amore Quel rubato licore Tutto pien d'ira e di vendetta pose Sù le labra di rose A la mia Donna , e disse, in voi si serbe Memoria non mai spenta De le soavi mie rapine acerbe: E chi vi bacia senta De l'ape ch'io provai dolce, e crudele L'ago nel core, e ne la bocca il mele.	Egykor, hogy a' köpüből Mézet lopinta Ámor, Megcsípte őtet egy Méh. Mérgebe' a' kis Isten E' mézet ujja' végén LILLÁMNAK ajjakára Kené, 's nevetve monda: „Leányka! e' lopásom Szádon jegyül maradjon, És a' ki csókot ejt rá, E' Méhnek is, magamként, Érezze tiszta mézét, Érezze mérges ívét.”

Ez a költemény inkább tekinthető a költő egy saját művének, amelyet Guarini verse ihletett, mintsem egy fordításnak. A kiemelt részletben láthatjuk, hogy az egyik alany megváltozik: az olasz *la mia donna* magyarul *Lillám* lett, a múzsa, akinek később számos verset szentel. Érdekes az is, hogy a költőnek sikerül három olasz verssort („Memoria non mai spenta / De le soavi mie rapine acerbe: / E chi vi bacia senta”) két magyar verssorba („e’ lopásom / Szádon jegyül maradjon”) tömörítenie.

Csokonai 1796 körül két mesét fordít Robertitől. Mindkét vers az Eschenburg-antológiából származik. Ebben az időszakban az olasz nyelvtudása messze felülmúlja a korábit, és ez *A’ matska és a’ sajt. (Roberti’ meséji közül olaszból.)* című meséből is kitűnik:

Roberti, <i>Il gatto e il formaggio</i>	1794>
Col teso orecchio il timido gastaldo Nell’unta sua dispensa un rumore ode, e s’accorge che un sorcio ingordo e baldo Da un buco entrato con secreta frode Per esercizio del suo dente saldo, un marzolin pinguissimo si rode: Chiude entro il gatto, il gatto prode e saggio Uccide il topo e poi mangiò il formaggio.	A’ szem-fül majoros első szunnyadásába Zörgést és tsörömpölést hall a’ kamarába, Észre veszi hogy egy egér az ajtó-sark felől A’ polzon a’ kövér sajtot rágitskálja belől. Egy vén matskát fel vesz a’ patkáról, és saját Élés-házába veti, rá zárván ajtaját. A’ jó matska a’ kártékonyt mindjárt ki végzette, De osztán a’ sajtot is mind egy tseppig meg ette. Egy torkos pajtásod néha tesz több kárt, Mint a’ mennyit rabló ellenséged árt.
Un avido alleato talor noce Più che il nimico torbido e feroce.	

Itt a költő nemcsak arra volt képes, hogy szabadon újrakomponálja a mesét, hanem arra is, hogy elszakadjon az eredetitől, érintetlenül őrizve meg annak formáját és tanulságát. Továbbá a *gastaldo* szóhoz tartozó magyarosító fordítás feltűnő. Ez a szó longobárd eredetű (*gestellen*), amely longobárd hatáson keresztül került az olasz nyelv népies rétegeibe, illetve, amely a longobárdok korában a király földjeinek adminisztrátorát jelentette. Csokonai a latinizmus és a magyarázó megjegyzés helyett inkább egy mezőgazdasághoz kötődő, népies magyar szót részesít előnyben.

A hazai viszonyokhoz alkalmazkodó fordításra az egyik Maffei-versből készült fordításban is találunk példát. Az *Asztali dal* című dalban a *re del Messico*, az ellenfél, akinek nem szabad engedni, *mogol* lett a fordításban:

Maffei, <i>Amici amici, è in tavola</i>	Csokonai fordítása, 1794> <i>Asztali dal. (Olaszból Márkgróf Maffei után)</i>
Quand'io mi trovo a tavola, non cedo al re del Messico , né mai pensier di debiti allor mi viene in cor.	Ha én az asztalnál ülök, A' Mogollal nem tserélek, Az adósságtól nem félek, Annak gondja nem fúr:

Ez a fordítói döntés kedvez a nyolcas verssorok tartásának.

Az *Igyunk* című dalban is találunk egy tájnyelvi szót, a *máslás*-t, amely az eredetiben nem szerepel:

Rolli, <i>Canzonetta XIV</i>	Csokonai fordítása, 1794> <i>Igyunk (Dórishoz) Dal Rolliból.</i>
Folle è pur chi amar ben crede Con tutt'altro abbandonar. Quando gode ber bottiglia Vaga Figlia; Si può beber et amar.	Bolond ki azt véli hogy jól Szeret, ha mindent meg vet. Ha Lyánykánk víg a Máslásonn , Úgy duplásonn Inni 's szeretni lehet.

Nem véletlenül szerepel a *máslás* szó az 1794-es *Az Ősz [III.]* című versében is. Lehetséges, hogy a magyarosító fordítás tendenciája Csokonainak az árkádiai költőkhöz való közeledéséből fakad, akikről éppen ebben az időszakban kezdett olvasni.

Mindeddig kézenfekvőnek tartottam, hogy kizárólag Csokonai költészetének fordítói gyakorlatát vizsgáljam, hiszen – ahogyan korábban megállapítottuk – a költő először verseket fordított, és csak ezt követően kezdett el drámafordítással foglalkozni.

Drámafordítások

Figyelembe kell vennünk, hogy ugyanazok a nyelvi és szintaktikai jelenségek más-más értéket képviselnek a vers- és drámafordításban. Az egyik ilyen jelenség az olasz drámák és melodrámák fordításainak a prózai visszaadása. Az első verseknél a prózai forma magának a fordításnak a leértékelését jelentette, ugyanakkor a drámákban ez a fordítói döntés egyáltalán nem csökkenti a mű értékét, épp ellenkezőleg, a szöveg gördülékenyebbé válik, mivel mentes a rímképlet és a versforma fenntartásának kötelezettségeitől. Ennek bizonyítéka *Az elhagyatott*

Dídó című drámafordítás, amelyet valóban Csokonai legkezdetlegesebb fordításaként tartanak számon.

Egyetértek Szauderrel, amikor azt állítja, hogy az egyik első drámafordítás az *Ákhilles Stzirusbann* című melodráma, amelynek alapjául Metastasio *Achille in Sciro* című műve szolgált. A fordítás töredékes, az első felvonás teljesen hiányzik. A korai datálás és a töredékesség ellenére sem mondhatjuk, hogy a szöveg a kezdetleges fordítások közé sorolható. Vizsgáljuk meg az Árkás és Ulisszes közötti párbeszéd egyikét:

ATTO SECONDO	MÁSODIK FELVONÁS
SCENA PRIMA	ELSŐ JELENÉS
<i>Logge terrene adornate di statue rappresentanti varie imprese d'Ercole.</i>	<i>(Egy tér Oszlopokkal ékesítve, a' melyek előadják Herkules' sokféle Munkáit.)</i>
ULISSE ed ARCADE	Ulisszes és Árkás
ARC. Tutto, come imponesti, Signor, già preparai. Son pronti i doni Da presentarsi al re. Mischiai fra quelli Il militare arnese Lucido e terso. I tuoi seguaci istrussi, Che simular dovranno Il tumulto guerrier. Spiegami al fine Sì confuso comando: Tutto ciò che ti giova? e dove? e quando?	ÁRKÁS. Mindent Uram elvégeztem már, a' mit parantsoltál. Készenn vagynak az Ajándékok, hogy bémutassuk néki . Közé rakom azt a' fényes és kidörgölt Fegyver Szerszámot. Az Embereinket feleszeltem, h[ogy] majd tettetésből egy hadi Zenebonát indítsanak. Fejtsd meg nékem osztánn, mi sül ebből a' zavart Parantsolatból: Mindez mit használ? És hol? És mikor?

Az olasz változatban említett király Lycomedes, Skyros szigetének az uralkodója. Ismeretes, hogy Achillesz történetének ez a része nem szerepel az *Iliász*ban, ezért feltételezhetjük, hogy nem tartozik az Achilleszt övező fő mítoszok közé. Tehát ebben az esetben miért nem pontosítja, hogy kire utal a *néki* szó? Miért nem fordítja közvetlenül „a királyt”, hiszen a lefordított műből hiányzik az első felvonás? Az első felvonás hiánya ezzel a lexikális elemmel együtt filológiai probléma elé állít bennünket. Nem valószínű, hogy ez az Achilleszról szóló epizód annyira ismert volt, hogy ne kellett volna pontosítani. Ugyanennyire valószínűtlen az is, hogy az első felvonás nem jelent meg az Eschenburg-antológiában, az azonban szinte kizárt, hogy a költő *A' Ditsőség Triumfusa* című korábbi fordítását a drámafordítások előrejelzésének tekintette. Az egyetlen helytálló hipotézis, vagy legalábbis a legvalószínűbb, hogy Csokonai nem szándékozott kiadni a fordítást, mivel ez volt az első általa prózában írt drámaszöveg. Joggal gondolhatjuk ezt, ha figye-

lembe vesszük a többi lexikális pontatlanságot. Például, később *görög*-ként említi az akháj népet, a görög félsziget lakosságának egyik nemzetiségét:

ULI. Sempre eguale a se stesso È del gran Licomede Il magnanimo cor. Da me sapranno I congiurati a danno Della Frigia infedel principi achei Quanto amico tu sei. Né lieve prova Ne fian l'armi e le navi, Che ti piacque apprestarmi. (Altro quindi io trarrò che navi ed armi).	ULISSZES. Mindég egyenlő magához a' nagy Likomédés nagy Szive. Én tudtokra fogom adni a' hitetlen Frigia' veszedelmére egybesküldött Görög Fejedelmek[ne]k melly barátjok vagy te nékiek. És nemis tsekély Bizonyági lesznek annak azon fegyverek, és Hajók, mellyeket te hozzájok küldeni méltóztatsz. (Mást fogok én innen elvinni, nem Hajókat és Fegyvereket.)

Bár az *Iliász*ban az *akháj* jelző szerepel a *görög* helyett, ez továbbra is furcsa pontatlanság marad, tekintettel arra, hogy egy másik hellén népre, a frigiákra az olasz változat etnonimáját használja. Ha figyelembe vesszük a különféle bibliafordításokat, beleértve a Károli-félét is, Pál akhájoknak¹³ (vagy macedónoknak) nevezi a görögöket. Tehát, ez a pontatlanság oktan.

Az *Ákhillesz Stzirusbann*-fordításban ritkán, de találhatunk néhány olaszos szintaxisú mondatot is, mint például a következő párbeszédben, amelyben az olasz „come credi che stia?”-t szó szerint úgy fordítja, hogy „hogyan gondolod lenni ötet?”:

NEAR. Non sai Che, se ti scosti mai Da'suoi sguardi un momento, è già smarrita, Non ha riposo, a ciaschedun ti chiede, Ti vuol da tutti? E in questo punto istesso Come credi che stia? Già non ha pace, Già dubbiosa e tremante [...]	NEÁRKUS. Nem tudod, hogy mihelyt elmegy tekintetei elől azonnal elájulvann, nints nyúgodalma, mindentől téged kérdez, téged tudakoz mindentől? És épenn ebbenn a' Pillanatbann, hogyan gondolod lenni ötet? Már nints Békesége, már kételkedve és reszkerve — — —

Az időrendben következő drámafordítás az 1795-ös *Az elhagyatott Dídó*, amely Metastasio *Didone abbandonata* című műve alapján készült. A többi műhöz képest itt nagyobb számban találhatunk latinizmusokat, valamint latin és magyar megjegyzéseket. Erre egy példa a jelenet, amelyben Enéás Ozmidással beszél, és a „vesztegeted magadat” kifejezést latinul magyarázza meg:

¹³ Róm. 15, 26–27.

[...] E tu frattanto, ingrato alla patria, a te stesso, al genitore, qui nell'ozio ti perdi e nell'amore? Sorgi: de' legni tuoi tronca il canape reo, sciogli le sarte. – Mi guarda poi con torvo ciglio e parte.	[...] És te azonba, Hazádhoz, önnön magadhoz, Atyádhoz háládatlan lévén, itten a' Henyeségbe vesztegeted magadat, (te perdis) és a' Szerelmbe? Kelj fel: a' te hajóidnak vétkes Kötéseit vagdald el, ereszd meg a' Hajóköteleket: nézz azután én reám komor Szemöldökkel, és menj:

Hasonlóan ehhez az esethez a költő úgy dönt, hogy az olasz *avanzo* szóhoz a *reliqui* megjegyzést illeszti be, magyarul pedig *maradék*-nak fordítja:

IARBA. Cortese, Iarba, il mio re, le nozze tue richiese: tu ricusasti: ei ne soffrì l'oltraggio, perché giurasti allora che al cener di Sicheo fede serbavi. Or sa l'Africa tutta che dall'Asia distrutta Enea qui venne; sa che tu l'accogliesti e sa che l'ami; né soffrirà che venga a contrastar gli amori un avanzo di Troia al re de' mori.	JÁRBÁS. A' nemes szívű Járbas, az én Királyom, a' te Lakadalmadat kérte. Te megvetted: ő elszível- te ezt a' gyalázatot, minthogy megesküdött akkor, hogy a' Zikéus' Hamvaihoz Hűségedet meg kívá- nod tartani. Most tudja az egész Afrika, hogy az széjjelrontott Ásiából Enéas ide jött: tudja, hogy te őtet befogadtad; és tudja, hogy őtet szereted: 's nemis fogja elszenvetni, h[ogy] szerelmekkel ellenkezni jöjjön egy Trójai Maradék (reliqui) a' Mórok Királyjával.

Az is előfordul, hogy a megjegyzés magyar nyelvű, mint az alábbi esetben, amelyben a költő rámutat arra, hogy a *természete* szó a *lelket* jelöli:

IARBA. (piano ad Araspe) Superba e bella.) Ti rammenta, o Didone, qual da Tiro venisti e qual ti trasse disperato consiglio a questo lido. Del tuo germano infido alle barbare voglie, al genio avaro ti fu l'Africa sol schermo e riparo.	JÁRBÁS. (Kevélynek és Szépnek.) <i>Lassan Arás- peszhez.</i> Emlékezz reá, óh Dídó, hogyann jöttél Tírusból: és mitsoda kétségbe esett tanács vezetett téged e Partra. A' te hitetlen Bátyádnak barbarus szándéki és fősvény természete (Lelke) előtt Afri- ka volt tenéked oltalmad és védelmed.

A fent bemutatott példák is jól ábrázolják, hogy Csokonai drámafordításai a versfordításokhoz képest sokkal inkább képesek a korabeli magyar nyelv állapotát szemléltetni. A *ti perdi* és az *avanzo* szavak esetében a fordítói döntés arra mutat rá, hogy a magyar kifejezések érthetőbbé váltak a latin nyelvű megjegyzések használatával. Vannak azonban olyan latin szavak, amelyeknek ebben az időszakban még nem volt magyarosabb megfelelője, ezért fordításuk nem volt indokolt, szükséges latinizmusként definiálhatnánk őket. Az olasz *fato* szót például mindig *fátum*-ként fordítja magyarra Csokonai:

ENEAS. No, principessa, amico: sdegno non è, non è timor che move le frigie vele e mi trasporta altrove. So che m'ama Didone; pur troppo il so; né di sua fé pavento. L'adoro, e mi rammento quanto fece per me: non sono ingrato. Ma ch'io di nuovo esponga all'arbitrio dell'onde i giorni miei mi prescrive il destin, voglion gli dèi; e son sí sventurato, che sembra colpa mia quella del fato.	ENÉÁS. Nem, Fejedelemasszony, kérem: nem. Harag, sem Félelem, az mi megindítja a' Frígiai Vitorlákat, és engem máshová szállít. Tudom, hogy engem szeret Dídó (:való, nagyon tudom azt:) 's nemis tartok az ő Hűségétől. Ötet imá- dom, és emlékezem rá, mennyit tett én érttem: nem vagyok háládatlan. Hanem hogy én újra kitegyem a' Habok' kotzkájára az én Napjaimat, azt nékem a' Végezés parantsolja, 's az Istenek akarják: és olly boldogtalan vagyok, hogy az én vétkemnek látszik a' Fátumé.

Nyilvánvaló tehát, hogy a *fátum* szó az irodalmi magyar szókincshez tartozott. Más azonban a *destino* szó esete, amelyre Csokonai korábban többféle magyar szót használt (*eset*, *fátum*), de *Az elhagyatott Dídó* fordításától kezdve mindig *végzés*-nek fordítja:

ENEAS. No: piú funeste assai son le sventure mie. Vuole il destino [...]	ENÉÁS. Nem. Sokkal halálosabbak az én Szeren- tsétlenségim. Akarja a' végzés – – –

Ellentétben a *destino* szóval, a *sorte* szót, amelyet eddig mindig *sors*-ra ültet át, *Az elhagyatott Dídó*-tól kezdve különböző terminusokkal fordítja:

IARBA. Dimmi, che temi? Ch'io fuggendo m'involi a queste mura? Tropo vi resterò per tua sventura. ENEAS. La tua sorte presente fa pietà, non timore.	JÁRBÁS. Mond nekem, mit félsz? Mit lopsz el futva engemet e' Kőfalaktól? Soká itt fogok ma- radni a' te Szerentsétlenségedre. ENÉÁS. A1 te mostani Állapotod Könyörüle- tességet tsinál, nem Félelmet.

Ebben a Járbás és Enéas közötti párbeszédben a költő a *sorte* szót *állapot*-ra ülteti át, pedig ugyanebben a műben, Járbás egyik monológiájában ugyanezt a szót *Szerentse*-ként értelmezi:

IARBA solo. [...] Fosca nube il sol ricopra, o si scopra il ciel sereno, non si cangia il cor nel seno, non si turba il mio pensier. Le vicende della sorte imparai con alma forte dalle fasce a non temer. (parte)	<i>Járbás egyedül</i> [...] Gyászos Felhő a' Napot fedje el, vagy nyíljon ki a' tiszta Ég: nem változik meg Szívem Kebelembe, nem háborodik meg az én Gondolatom. A' Szerentsének Viszontagságát megtanúltam erős Lélekkel Dalle Fasce nem rettegni. (<i>Elmegyen.</i>)

Elemzésem során arra a következtetésre jutottam, hogy a költő-műfordító életének ebben a pillanatában mélyen megértette a szöveggörnyezetet, vagyis már szabadon fordíthatott, még akkor is, amikor két szó közötti jelentés egyértelműnek tűnt (*sorte = sors*).

Innentől kezdve Csokonai ragaszkodik ezekhez a fordítói és értelmezési döntésekhez, amelyeket aztán megismétel a *A' Pásztor Király* című dráma 1796-as fordításában:

AMINTA Contro il destin m'adiro, che sì poco mi fece degno, Elisa, di te. Tu vanti il chiaro sangue di Cadmo; io pastorello oscuro, ignoro il mio. Tu abbandonar dovrai per me gli agi paterni. Offerirti in vece io non potrò nella mia sorte umile che una povera greggia, un rozso ovile.	AMINTÁS. A' Végzésre bosszankodom, Eliza, hogy oly kevésé tett engemet te hozzád méltová. Te is a' Kadmus' nevezetes vérével ditsekedel: én homályos Pásztor siheder lévén, nem tudom a' magamét. Néked elkell énérettem a' te Atyai Joszágidat hagyni: én azok helyett az én alacsony Állapotomba semmit sem ajánlhatok néked egy szegény nyájnál, egy rongyos Karámnál egyebet.

Ennek a pásztordrámának a fordítását filológiai szempontból volt a legnehezebb elemezni. Eddigi észrevételeim alapján Csokonai drámafordításaira jellemző az egyes párbeszéddek, illetve jelenetek kihagyása. Az *Akhilles Stzirusbann* című melodrámában láthatjuk, hogy a teljes első felvonás hiányzik. Az *elhagyatott Dídó*-fordításban néhány jelenet nem került lefordításra, ugyanakkor ez nem befolyásolja a cselekmény előrehaladását és annak megértését. Olyan Csokonai által alkalmazott fordítói stratégiaként tekintünk erre a jelenségre, amellyel egyszerűsíteni kívánta a melodrámát az általa feleslegesnek tartott szövegrészek kiiktatásával. *A' Pásztor Király*ban viszont megfigyeltem egy harmadik felvonás hozzáadását az olasz változat két felvonásához képest. A tartalom nem változott, a költő egyszerűen úgy dönt, hogy az olasz változat hatodik jelenetéből kiindulva új felvonásba kezd. Bár felületes megfigyelésnek tűnhet, véleményem szerint ezen változtatás oka nem egyértelmű, és további vizsgálatot igényel. Lehetséges,

hogy Csokonai egy további felvonás hozzáadására gondolt, de az is lehet, hogy ez a változtatás már az Eschenburg-antológiában kiadott változatban is megvolt. Az előbbi esetben érdemes lenne megvizsgálni a felvonás betoldásának okát; ha viszont az utóbbi eset igaz, joggal gondolhatnánk azt, hogy az antológia további szövegei is kissé eltérnek az eredeti olasz változatoktól. Ez megmagyarázná, Csokonai miért nem fordította szó szerint sok vers címét.

Összegzés

Érdekes lenne egy másik tanulmányban összehasonlítani a költő tulajdonában lévő antológiát, az eredeti olasz nyelvű műveket és azok fordításait. E tanulmányban a fordítások elemzésekor a lexikológiai és textológiai megközelítést részesítettem előnyben. Fontos azonban megjegyezni, hogy a két módszer, amelyek alapján a verses szövegeket értékeltem, nem érvényes a drámaszövegek elemzésére, és fordítva. Például a drámaszöveg a maga természetéből adódóan széles körben felhasználja a szerzői utasításokat, ezért a megjegyzések hasznosak a megértéséhez. Ezek azonban más értéket képviselnek a költészetben, mivel a költő által betoldott megjegyzések megtörik a vers ritmusát. Ha ugyanazt az elemzési módszert alkalmazzuk, a szempontok ebben az esetben is műfajonként eltérőek. A latinizmusokról is ugyanez mondható el: a költészetben nehézkessé teszik a szöveget, és megnehezítik a magyar nyelvű metrika megalkotását a költő számára, a drámafordításban azonban segíthetnek megérteni a párbeszédet, főleg, ha abban olyan latin szavak szerepelnek, amelyek az akkori magyar értelmiség közös szókincsének részét képezték.

Csokonai *Amintás*ának textológiai elemzése

Domby Márton életrajzának elhíresült passzusa szerint Csokonai második tanult idegen nyelve a latin után az olasz volt,¹ amelyről Csokonai az eposzról írt tanulmányában Tasso kapcsán megállapítja, hogy minden nyugati nyelv közt a *leghangitsálóbb*.² Az olasz nyelv az olasz irodalom hatásán keresztül Csokonai teljes életművét végigkíséri.³

V. Szöcs Géza szentesi főgimnáziumi tanár már a 19. században meglehetősen tág horizontú „irodalom-történeti tanulmány”-t szentelt e témának *Csokonai és az olasz költők* címmel, Kastner Jenő éppen száz évvel ezelőtti kutatásai pedig máig alapvetőek.⁴

Kastner Szöcs Gézához hasonlóan Metastasióból indul ki, de igazi filológusi hozzáállással mindjárt gondosan számba veszi a debreceni könyvtár egyéb olasz vonatkozású könyveit is.⁵ Megállapítja, hogy „Csokonai pályája az olasz pásztor-költés jegyében indul”, és 1794-re teszi mind Tasso *Amintájának*, mind Guarini *Il pastor fidojának* elveszett prózai fordítását.⁶ Felhívja a figyelmet Csokonai egy

1 DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete* (Pest: Trattner János, 1817), 9–10.

2 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, kiad., jegyz. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila és OROSZ Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 47.

3 A Csokonai olasz kötődését övező tudományos konszenzust mi sem fejezi ki jobban, mint SÁRKÖZY Péter 18. századi olasz–magyar irodalmi kapcsolatokat bemutató könyvének Csokonait megidéző címe, *„Az olasz negédes kertjében”: Az árkádikus költészet és a 18. századi magyar irodalom* (Budapest: Mundus Kiadó, 2008). Csokonai olasz nyelvi tanulmányaihoz lásd még: EGYED Emese, „Csokonai olasz-magyar árkádikus színháza: az *Amintás*”, in EGYED Emese, *Láttató világok*, 51–71 (Marosvásárhely: Mentor, 2014), 63.

4 V. SZÖCS Géza, *Csokonai és az olasz költők* (Szentes: Stark Nándor, 1893); KASTNER Jenő, „Csokonai lírája és az olasz költők”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 32 (1922): 39–55.

5 Uo., 40.

6 Uo., 41.

elejtett jegyzetére az *Anakreoni Dalok* egyik Guarini-madrigálból készült darabja kapcsán, amelyben Csokonai a Guariniról szóló ismertetése forrásaként többek közt „Luigi Zuccolo, *della Eminenza della Poësia Pastorale*”⁷ című művét adja meg, amelyről Kastner Jenő feltételezi, hogy „annak a bő vitairodalomnak terméke, mely a pásztorköltés körül már a XVI. sz. második felében megindult Olaszországban”.⁸

Ebben Kastner nem téved, abban azonban igen, hogy ez az értekezés közvetlenül is hathatott Csokonaira: ahogyan a nyolcvan évvel későbbi kritikai kiadás e fejezetének sajtó alá rendezője, Orosz Beáta írja, Csokonai Bayle szótárának Guarini-szócikkéből vehette az utalást Zuccolo traktátusának 25. oldalára.⁹ A franciául *Louïs*-nak írt keresztnévet azonban neki sem sikerült helyesen feloldania: Zuccolo a *Dizionario Biografico degli Italiani* két évvel ezelőtt megjelent kötetének tanúsága szerint Ludovico néven látta meg a napvilágot Faenzában 1568. szeptember 18-án,¹⁰ és a korabeli kiadások alapján műveit is hasonló keresztnéven, Lodovicóként jegyezte, köztük az elsősorban az utópiairodalomból ismert, de változatos témájú értekezéseket tartalmazó *Dialoghi*, amely a *Della eminenza della Pastorale* című traktátust is tartalmazza.¹¹

Kastner Jenő 1922-es tanulmányának talán legjelentősebb felfedezése a *Csókók* „játékos drámai csomó”-jának, felépítésének és egyes részeinek olasz vonatkozása, ugyanakkor azt is megállapítja, hogy Csokonai a „rímek tisztaságára is olasz példáiból tanul meg annyira vigyázni”.¹²

7 CSOKONAI, *Tanulmányok...*, 100.

8 KASTNER, „Csokonai lírája...”, 41. Ha nem is Zuccolo művét, de egy másik vitairat részletét e témában később, immár Koltay-Kastner Jenő néven beválogatja és lefordítja irodalomtörténeti antológiájába is: Faustino SUMMO, „Értekezés a tragikomédiák és pásztortjátékok ellen”, in *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, vál., kiad. KOLTAY-KASTNER Jenő, 359–364 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

9 CSOKONAI, *Tanulmányok...*, 308.

10 Vincenzo LAVENIA, „Zuccolo, Ludovico”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 100 (Roma: Treccani, 2020), hozzáférés: 2022. 05. 08, https://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-zuccolo_%28Dizionario-Biografico%29/.

11 Első kiadása: Lodovico ZUCCOLO, *Dialoghi* (Venezia: Marco Ginammi, 1625). Az értekezés teljes címe: *Il Guardino overo Della eminenza della Pastorale*, Alessandro Guardinónak hívják ugyanis az egyik szereplőt, aki társa, Francesco Benedetti kezében meglátván Guarini *Pastor fidóját* a pásztortjáték műfajáról tesz fel neki kérdéseket, fogalmaz meg ellenvetéseket, amelyeket Francesco szisztematikusan megcáfol. Figyelemreméltó, hogy Francesco külön kiemeli a *Pastorale* lírai jellegét, amelyet a szerelem központi szerepének tulajdonít (i.m., 44.). Zuccolo maga is írt pásztortjátékokat, és ennek az értekezésének is vannak korábbi előzményei, más címekkel.

12 KASTNER, „Csokonai lírája...”, 42–47.

A *Csókókkal* és Tasso *Amintájának* rá gyakorolt hatásával Kastner Jenő cikke óta is viszonylag sokat foglalkozik a szakirodalom,¹³ Csokonai *Amintás*-fordítása azonban némileg háttérbe szorul a Metastasio-fordításokhoz képest.

Már V. Szöcs Géza is – különösen ahhoz viszonyítva, ahogy Metastasióról nyilatkozik¹⁴ – egészen részletesen tárgyalja *A pásztorkirályt* és a *Galateát*, ezzel szemben aránytalanul kevés teret szentel az *Amintás*nak. Mindazonáltal számos megállapítása azóta is megállja a helyét: „A Tasso-tól fordított eredeti mese szintén igen csinos, és hangulatos magyartalanság alig fordul elő a fordításban, daczára, hogy az eredeti meglehetősen hiven van visszaadva.”¹⁵

Kastner Jenő nem ír szövegszerűen a fordításokról, de kiemeli, hogy a Metastasióból készült *Cyclops* (*A ciklops*, *Tziklops*) és *VII. cantata*, illetve az *Aminta* kórusából készült verses fordítások (*Az arany idő*) már egészen más színvonalat képviselnek, mint a korábbiak.¹⁶

Az *Amintás* nemcsak a *Csókók* egyik modelljeként, illetve a kórusrészlet és az eredeti pásztorjáték függelékeként¹⁷ ismert *Amor fuggitivo* (*A' szökevény Ámor*) verses fordításával tűnik ki; maga a próza fordítás is figyelemreméltó, Juhász Géza Csokonai „minden más drámafordításánál érettebb”-nek tartja,¹⁸ Pukánszky Kádár Jolán szerint pedig „Csokonai egyetlen drámafordítása sem olyan gazdag tösgyökeresen magyar népi kifejezésekben, mint az *Amintás*.”¹⁹

Az *Amintás*nak ugyan nem maradt fenn autográf kézírata, Csokonai már az *Első katalógus*ba is feljegyzti, méghozzá a versebe szedendő „A' Szökevény Ámor. Idyllium Tasszóból” kíséretében: „Amintás. Pásztori Játék Tasszóból.” „Igazítani.”²⁰

13 Vö. pl. SZAUDER József, *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, kiad., jegyz. SZAUDER Mária (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

14 „A sok sóhajtozás, epedés és cikornyás szerelmi zöngemény közt elvész a kifejezés ereje és biztonsága, s az erőtettség megfosztja az érzelmeket igaz, benső voltuktól.” V. SZÖCS, *Csokonai és az olasz költők...*, 23. Ugyanitt: „Csokonainak főleg i f j u k o r i költészetére káros befolyással volt a Metastasio hatása.”

15 Uo., 23.

16 KASTNER, „Csokonai lírája...”, 41.

17 Az *Aminta* autentikus prológusát lekeréktető, erősen vitatott epilógus eredetileg Tasso pásztorjátékának egyik kéziratában sem szerepelt az autográf Baruffaldi-kódexet is beleértve, csupán az egyik 1581-es kiadásban, a többi, Tasso életében megjelent kiadásból azonban hiányzik, 1582-től ráadásul Tasso versei között szerepel. Az *Aminta* posztumusz kiadásaiban viszont rendre felbukkan egészen napjainkig.

18 JUHÁSZ Géza, *Csokonai-tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 379.

19 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek I: 1793–1794*, kiad., jegyz. PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 368.

20 DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó–Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 54.

A Zöld kódexhez tartozó *Első számvetés*ben szintén szerepel,²¹ a Zöld kódexből azonban valószínűleg kitépték *A' szökevény Amor* eredeti, prózai változatával együtt.²²

Csokonai hiába próbálkozott rendületlenül a közreadásával, ahogy erről levelei is tanúskodnak,²³ első kiadását Kiss Imre²⁴ posztumusz jelentette meg 1806-ban Nagyváradon, két Metastasio-fordításával együtt, de nem „a költő által tervezett módon, bukolikus fordításgyűjteménye részeként”,²⁵ hanem önálló kötetben, Gottlieb Antal nyomdájában,²⁶ jelentékeny cenzori törlésekkel.²⁷ Márton József gyűjteményes bécsi kiadásába nem került be, Gaál László azonban Csokonainé kapcsán megemlékezik róla a „meghólt fijának kinyomtatott munkáji” között, amelyek „Váradról haza kerültek, s azokból szép pénzt vett bé, a kosztos tartással felhagyott”.²⁸

A nagyváradi kiadás után Toldy vette fel Csokonai *Minden munkái* közé a következő megjegyzéssel: „A váradi kiadás számos hézagjait kénytelen voltam, kézirat hiányában, magam pótolni, nehogy a darab érthetőségéből teljesen kivétessek. Rajta voltam, hogy Cs. módját eltaláljam, s így az idegen részek az egésznek nyelvszínezetét meg ne zavarják.”²⁹

Ahogy a kritikai kiadás közreadója, Pukánszky Kádár Jolán felhívja rá a figyelmet, a váradi kiadás, illetve Toldy a lajstrom „Pásztori Játék” műfajmegjelölésével szemben a Csokonai Márton Józsefhez írt 1801. március 19-i levelében is hivatkozott és az eredetivel egybevágó „Favola Boschereccia” tükörfordítását, az „erdei mese”-t használja.³⁰ Egy korábbi levél alapján valószínűsíthető, hogy Csokonai ekkortájt dolgozta át korábbi fordítását, 1800. december 27-én ugyanis Borbély József küldött neki egy olasz nyelvű *Aminta*-kötetet.³¹

Ugyan az olasz nyelvű kiadást (esetleg kiadásokat, amennyiben Csokonai nem ugyanazt használta 1795 előtt és 1800–1801-ben), amiből a költő dolgozott, egyelőre nem sikerült pontosan azonosítani, de nagy valószínűséggel olyat kell keres-

21 Uo., 63.

22 Uo., 110.

23 Csokonai mecénáskereséséről lásd: EGYED, „Csokonai olasz-magyar árkádikus színháza...”

24 VARGHA Balázs, vál., jegyz., *Csokonai emlékek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 558.

25 EGYED, „Csokonai olasz-magyar árkádikus színháza...”, 67.

26 Bővebben a váradi nyomdáról lásd: uo., 68.

27 PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, „Csokonai drámai kéziratainak problémái”, *Irodalomtörténet* 51 (1969): 884–903, 891; CSOKONAI, *Színművek I...*, 366.

28 VARGHA Balázs, vál., jegyz., *Csokonai emlékek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 407–408.

29 CSOKONAI Mihály, *Minden munkái*, kiad. D. SCHEDEL Ferenc (Pest: Hartleben, 1844), 944.

30 CSOKONAI, *Színművek I...*, 366.

31 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, kiad., jegyz. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 109–110, 590; CSOKONAI, *Színművek I...*, 367.

nünk, amely egyrészt tartalmazza az *Amor(e) fuggitivót*,³² másrészt az alcímében „Favola Boscareccia” (nem „Boscareccia”) megjelölés szerepel, harmadrészt a III. felvonás 1. jelenetében a ma általánosan elfogadott kiadásoktól („L’inamorato Aminta, che ciò intese, / si spiccò come un *pardo*”)³³ eltérően a *pardo* helyett a *dardó*-t szerepelteti hasonlatként, hiszen Csokonai fordításában ‘párduc’ helyett ‘dárdá’-ról olvashatunk: „kivágta magát minteggy dárda”.³⁴

Csokonai olykor a mondatok tagolását sem a hagyományos kiadások közpon-tozása szerint értelmezi, ami talán szintén segítségül szolgálhat az általa használt eredeti kiadás megtalálásához.

A IV. felvonás 1. jelenetében az *Aminta* kara így beszél:

Anzi sovente
quando egli vuol ne’ petti virginelli
occulto entrare, onde fu prima escluso
da severa onestà, l’abito prende,
prende l’aspetto de la sua ministra
e sua nuncia, pietate; e con tai larve
le semplici ingannando, è dentro accolto.³⁵

Csokonainál pedig:

Sőt néha még, mikor ő titkon bé akar menni, a’ Szűz Leányok szívébe, a’ mellyből azelőtt kizárattatott a’ komor tisztességtől költsonöz ábrázatot; az ő szolgálójának, és követtyének, a’ szíves indúlatnak tekintetit veszi fel magára, és ilyen alakokkal ámtván el az eggyűgyűeket, be fúrja magát.³⁶

Bár a *kizárattatott* után nem tesz vesszőt, olyan, mintha figyelmen kívül hagyná a soráthajlást („escluso / da severa onestà”), és a „da severa onestà”-hoz („komor tisztességtől”) nem az *esclusó*-t (*kizárattatott*), hanem a „l’abito prendé”-t kapcsol-ná („költsonöz ábrázatot”), mintha előtte nem lenne vessző.

32 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 3: 1794–1796*, kiad., jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 328.

33 TORQUATO TASSO, *Poesie*, a cura di Francesco FLORA (Milano–Napoli: Riccardo Ricciardi Editore), 650.

34 CSOKONAI, *Színművek I...*, 221.

35 TASSO, *Poesie...*, 661.

36 CSOKONAI, *Színművek I...*, 229.

A cenzúráról független kihagyások is vannak a fordításban, de azok nem az olasz nyelvű kiadásból eredhetnek, hanem részint valószínűleg figyelmetlenségek³⁷, részint – amikor Dafne Tirsishez, Tasso alteregójához költőként fordul³⁸ – feltehetően szándékosak.

Néhányszor megmutatkozik Csokonai öncenzúrája is: látványos a III. felvonás 2. jelenetében a Silvia meztelen testére utaló perifrázis („quel che vedesti ne la bella ignuda”³⁹) mellőzése: „Reményednek jutalma [...] Szilvia fog lenni” – mondja Csokonai Dafnéja Amintásnak.⁴⁰ Vagy a Satiro monológiájának egyértelműségével szemben, aki Silvia keblének (*seno*) almáiról (*pomi*) beszél a Szatirus használta virágnyelv: „talám mivel gyönyörűbb Almáid vagynak kosaradban”.⁴¹ Hasonlóképpen a fiatalkorára emlékező Dafne „cupido amante” szóhasználatának is erősen eufemizált fordítása a „kivántsí szerető” az Első szakasz Első jelenésében.⁴²

Pukánszky Kádár Jolán a kritikai kiadás jegyzetapparátusában „téves fordítás”-nak nevezi az „onde fuggissi” „a’ honnan ő elszaladt” kifejezéssel való fordítását Tirzis beszámolójában, ha azonban más szöveghelyeket is megnézünk, valószínűsíthetjük, hogy Csokonai tisztában volt az *onde* (‘ahonnan’) átvitt értelmű jelentésével is (‘amiből kifolyólag’), hiszen ennél egyértelműbb helyzetekben is hasonlóképpen fordítja, vagyis a magyar (*a*)*honnan*-t is átvitt értelemben használja például a Prológban⁴³ vagy az Első szakasz Második jelenésében.⁴⁴

questo io so certo almen, che i baci miei
saran sempre più cari a le fanciulle,
se io, che son l'Amor, d'amor m'intendo;
onde sovente ella mi cerca in vano,
ché rivelarli altri non vuole, e tace.

Azt legalább bizonyosan tudom, hogy az én
Tsókjaim mindenkor kedvesebbek lesznek a'
Leánykáknak, ha ugyan én, Szerelem lévén, értek
a'Szerelemhez; **a' honnan** ő engem híjjába keres,
mert engem kinyilatkoztatni senki sem akar, 's
rólam minden halgat.

37 Pl. az „or tra' minuti rivi d'un biondo crinè”-nek nyoma vész a Szatirus felsorolásából, vagy a IV. szakasz 2. jelenésében kimarad két sor Dafnétól Silvia utolsó megszólalása előtt: „Andiam, che verrò teco e guiderotti; / ché ben rammento il luogo.” TASSO, *Poesie...*, 635, 667.

38 II. felvonás 2. jelenet, 191–195. sor, uo., 640.

39 Uo., 653.

40 CSOKONAI, *Színművek 1...*, 224, 372.

41 Uo., 211, 371.

42 TASSO, *Poesie...*, 617; CSOKONAI, *Színművek 1...*, 200.

43 TASSO, *Poesie...*, 614. Kiemelés tőlem, Sz. E.; CSOKONAI, *Színművek 1...*, 197–198. Kiemelés tőlem, Sz. E.

44 TASSO, *Poesie...*, 632. Kiemelés tőlem, Sz. E.; CSOKONAI, *Színművek 1...*, 209. Kiemelés tőlem, Sz. E.

Udimmi Mopso poscia, e con maligno guardo mirando, affascinommi; ond' io roco divenni, e poi gran tempo tacqui,	Meghallott azután engemet Mopsus, és gonosz tekintettel nézvé én reám, megbabonázott engemet, a' honnan én elrekedtem, és azután sokáig halgattam,

Ezzel szemben Csokonai a *però* kötőszót, amely a 16. századi irodalmi nyelvben nagyon gyakran 'ezért' jelentésben fordul elő, többször tévesen *mindazáltal*-nak fordítja.⁴⁵ Az imént idézett *Aminta*–Tirsi jelenetben azonban nem csak a *però* fordításával gyűlik meg a baja:⁴⁶

così mi disse: – Andrai ne la gran terra, ove gli astuti e scaltri cittadini e i cortigian malvagi molte volte prendonsi a gabbo, e fanno brutti scherni di noi rustici incauti. Però , figlio, va' su l'avviso, e non t'appressar troppo ove sian drappi colorati e d'oro, e pennacchi e divise e foggie nove; ma sopra tutto guarda che mal fato o giovanil vaghezza non ti meni al magazzino de le ciancie : ah! Fuggi, fuggi quell'incantato alloggiamento. – – Che luogo è questo? – io chiesi; ed ei soggiunse: – Quivi abitan le maghe, che incantando fan traveder e traudir ciascuno . Ciò che diamante sembra ed oro fino, di vetro e rame;	azt mondta: ama' nagy földre fogsz menni, hol az álnok és ravasz városiak, és a' gonosz szívú udvariak tsúffá tesznek, és tsúnya játékot űznek belőlünk vígyázatlan paraszt emberekből: mindazáltal , Fijam, ereggy vígyázással, és ne közelíts nagyon oda, a'hol tarka barka és aranyos ruhák vagynak, és bokréták és tzímerek , és újj szabású Hatzukák: de mindenek felett vígyázz, hogy a' gonosz Fátum vagy az ifjúi kívánság a' tsetsebetsék magazinnyába ne vigyen tégedet, ah kerüld, kerüld ezt a' búbájozott helyet! Mitsoda hely ez? én kértem tőle; és ő azt felelte, ott laknak a' boszorkányok, kik varázslásokkal mindenen keresztül látnak és hallanak . A'mi gyémántnak láttzik és finum aranynak, üveg az, és réz;

A *va' ereggy*-nek fordítása aprócska hiba, hiszen ennek az igének itt nincs külön jelentése, a felsorolásból azonban kilóg a ruhafélék közül a *tzímer*, a „tsetsebetsék magazinnyá”-t pedig végképp nem indokolhatta más, csak az olasz szavak hangzása:⁴⁷ a „magazzino de le ciancie” nem vonatkozhat másra, csak az udvari pletykákra. A *tra* prefixum, mint a szövegkörnyezetből is kiderül, nem *keresztül*-t jelent: a boszorkányok egy műveltető szerkezetben 'mindenkit félreláttatnak és félrehallatnak', vagyis az emberek hallucinálnak a hatásukra.

45 Például a *Prológban*: TASSO, *Poesie...*, 613; vö. CSOKONAI, *Színművek I...*, 197.

46 TASSO, *Poesie...*, 630. Kiemelések tőlem, Sz. E.; CSOKONAI, *Színművek I...*, 207–208. Kiemelések tőlem, Sz. E.

47 Ezúton szeretném megköszönni Lorenzo La Nave a konferencián elhangzott észrevételét ezzel kapcsolatban.

Csokonainak ezeken kívül is számos kisebb félrefordítása van a szövegben,⁴⁸ de elsősorban a szókinszre korlátozódnak, és csak azért tűnnek fel, mert máskülönben nagyon pontosan követi az eredeti olasz szöveget. A kulturális félrefordításokról elképzelhető, hogy szándékosak: Csokonai a *Sona*, vagyis Saône folyót az ismertebb *Sequaná*-nak, Szajjának fordítja, a „né passi di quattr’anni il quinto lustró”-t pedig „nem vagy huszonnégy esztendő”-nek: nem elképzelhetetlen, hogy Tirzisz életkorát, aki az *Amintában* (a pásztorjáték megírásakor, 1573-ban 29 éves) Tasso alteregója, a sajátjával helyettesíti. Szintaktikai hiba is akad, az alábbi fordításban az alanyt és a tárgyat keveri össze:⁴⁹

e se questa crudel volea l'amore venderti sol con prezzo così caro,	és ha a' szerelem azt a' kegyetlent tsak olly drága áron kívánta eladni tenéked,

Néhol – valószínűleg nem az olasz kiadás eltéréseiből fakadó – félreolvasás nyomaira bukkanunk, például a *piangendő*-t egy helyütt mintha *piacendő*-nak olvasná (*kedveltetésével*). A *foco* helyett álló *híre* pedig talán Csokonai kiadójának a rossz olvasata *tüze* helyett, mert a *hír*-nek az adott szövegkörnyezetben semmi értelme.⁵⁰

Előadásomban valószínűtlennek találtam az *Aminta* első felvonásának zárókórusából versbe szedett *Az arany idő* című Csokonai vers 28. sorának *Tsigázta* olvasatát:

Ama hiú szó melly idővel
Betsületnek neveztetett
A' balgatag néptől 's erővel
Tsigázta a' természetet.⁵¹

48 immortal (‘halhatatlanok’) – halandó, non ha tregua (a ‘fegyverszünet’ az olasz költészetben nem alkut, hanem békét jelent) – nem köt alkut, cerviero (‘hiúz’) – szarvas, ciò avvenisse (‘meg történt volna’) – idejött volna, presente noia (a *noia* itt fájdalmat jelent) – jelenvaló unalmas állapot, da poco intenditor (‘kevésbé érted’) – mindjárt meg fogod érteni, pendente (‘hajolva’, ti. Silvia a tó fölé hajolva gyönyörködött magában Dafne szerint) – andalogni, velate coscie (a ‘betakart’-ságot a kommentárok egyöntetűen ‘szőrös’-nek értelmezik, a *coscia* pedig ‘comb’-ot jelent) – befedett csípeim, Prima / mia sorte mi condusse in queste selve (a *prima* itt időhatározó: ‘először’) – Mikor engemet az én első szerencsém ezen erdőbe vezetett, vibrando un dardo (‘dárdát hajítani’) – dárdát villogtatván, vo per non tornare (a *vo* itt ‘vado’ jelentésben áll, a kiadások a voglio, ‘akarok, kívánok’ rövid alakját aposztróffal szokták megkülönböztetni: *vo*) – mert én többé vissza nem kívánok jönni.

49 TASSO, *Poesie...*, 662; CSOKONAI, *Színművek 1...*, 229.

50 TASSO, *Poesie...*, 638, 660; CSOKONAI, *Színművek 1...*, 212, 228.

51 CSOKONAI, *Költemények 3...*, 162.

Helyette a *Leigázta* igét javasoltam, Csokonai ugyanis prózában eredetileg így fordította Tasso sorát („che di nostra natura ’l feo tiranno,”):⁵² „a’melly a’ mi természetünknek Tirannusává tette őtet”.⁵³

Azóta azonban magam is ellenőriztem az autográf kéziratot (MTA Kéziratár, K 672/III., 31a–32a.), ahol egyértelműen a *Tsigázta* szó látszik az áthúzott *Nyügözte* felett, amely Csokonainál ugyan hapax, de itt feltehetőleg ‘kínoz, gyötör’ jelentésben szerepel.

Csokonai szeme előtt a versebe szedés során szinte biztosan ott volt az eredeti olasz szöveg is, több szónál is visszatér az eredetihez közelebb álló jelentéshez,⁵⁴ ennek ellenére óriási segítséget nyújtanak a verses átdolgozások értelmezéséhez a prózafordítások is.⁵⁵

Úgy tűnik, Csokonai prózában tanulja meg bizonyos, a magyar nyelvre és irodalmi hagyományra viszonylag nehezen adaptálható költői eszközök alkalmazását: már az *Amintás*ban kísérletezik a kiazmusok és polysyndetonok átültetésével, és ezt például *A’ szökevény Ámorban* versben is nagyszerűen alkalmazza. A polysyndetonokat az *és* kötőszó halmozása helyett a *mind*-del adja vissza sokszor már a prózafordításban is, *A’ szökevény Ámorban* pedig tökélyre fejleszti. Tasso ennyit ír: „e le lagrime e ’l riso”.⁵⁶ Csokonai pedig: „Mind a’ pataknyi könnyet, / Mind a’ vidor mosolygást.”⁵⁷ Vagyis egy sorból, lényegében két szóból két sor lesz, jelzőkkel és anaforával bővítve. Egy hasonló példa ugyanebből a versből:⁵⁸

e correnti ed immote;	Mind a’ mi tengelyén áll Mind a’ mi jár körülte.

Az egyszerűbb kiazmusokat átveszi a prózafordításban is: „te halgattsz; szeretsz te Szilvia?” („Tu taci? Ami tu, Silvia?”).⁵⁹ De előfordul, hogy a magyartól idegen kiazmusok helyett ugyanott valami hasonlóval próbálkozik:⁶⁰

52 TASSO, *Poesie...*, 633.

53 CSOKONAI, *Színművek* 1..., 209.

54 Például a *guerrá*-ból előbb *had* lesz, aztán *háború*, a *peregrinó*-ból prózában *bújdósó*, versben *zarándok*, de talán a *gond* is közelebb áll az *affannó*-hoz, mint az „alkalmatlan kínzás”.

55 Már a nagyváradi kiadás szöveggondozója, Kiss Imre is fontosnak tartotta a fordítások összevetését az eredetivel, vö. VARGHA, *Csokonai emlékek...*, 236.

56 TASSO, *Poesie...*, 679.

57 CSOKONAI, *Költemények* 3..., 25.

58 TASSO, *Poesie...*, 677; CSOKONAI, *Költemények* 3..., 22.

59 CSOKONAI, *Színművek* 1..., 229; vö. TASSO, *Poesie...*, 661.

60 Uo., 660. Kiemelés tőlem, Sz. E.; CSOKONAI, *Színművek* 1..., 228. Kiemelés tőlem, Sz. E.

Ohimè, cerchiamo, andiamo, che, poi ch'egli moria per la mia morte , de' per la vita mia restare in vita.	Jaj nekem, keressük mennyünk, mert ha ő meghalt az én halálomért, élni kell néki , az én életemért.

A' szökevény Ámorban pedig már ott is használ kiazmust, ahol az eredetiben nincs is:⁶¹

Ditemi, ov'è il mio figlio? Chi di voi me l'insegna,	Vezessetek reája , Hol az én szökött fiatskám? – Ki köztetek reája Fog engemet vezetni :

Rövid dolgozatomban mindössze arra próbáltam ráirányítani a figyelmet, hogy a Metastasio-fordításokhoz képest talán kissé mostohább sorsú *Amintás* aprólékos összevetése az eredeti Tasso-szöveggel mind a szövegkiadások, mind Csokonai tágabb életműve szempontjából igen hasznos lehet. Olasz irodalomtörténettel foglalkozó kutatóként ugyan egyelőre csekély rálátásom van a Magyarországon szerencsére szinte két évszázada töretlenül, sőt egyre nagyobb erővel és modernebb eszközökkel folyó Csokonai-kutatásokra, de felvetéseim tágabb horizontba ágyazódva talán tovább színesíthetik „a magyar irodalom utolsó ‘olaszos’ költője”-ről⁶² alkotott képet.

61 CSOKONAI, *Költemények* 3..., 23; TASSO, *Poesie*..., 678. Kiemelések tőlem, Sz. E.

62 SÁRKÖZY, „*Az olasz negédes kertjében*”..., 279.

Cesare Beccaria *Dei delitti e delle pene* című mesterműve Magyarországon

Kazinczy Ferenc és Császár Ferenc fordításainak
stilisztikai, kulturális és történelmi összehasonlítása

Bevezetés

Cesare Beccariát (1738–1794) egyszerűs (*homo unius libri*) íróként, az 1764-ben Livornóban kiadott *A bűnökről és a büntetésekről* című remekmű szerzőjeként ismeri és tiszteli az egész világ.¹

A kis, százoldalas *könyvecske (libriccino)* nagy sikert aratva igen hamar átlépte a korabeli Európa földrajzi és politikai határait. Ismertsége és népszerűsége máig tart, még mindig sokszor idézik, és hivatkoznak egyes tételeire. Az első olasz kiadásokat hamar követték az Alpokon túli nemzetek nyelvére lefordított művek. Egy éven belül jelent meg az első francia kiadás, amelyet a holland (1768), az angol (1769), a lengyel (1772), a spanyol (1774), a német (1776) és az orosz (1803) követett.

Beccaria művét magyar nyelvre Császár Ferenc (1807–1858), a fiumei olasz gimnázium magyar nyelv és irodalom tanára fordította le és jelentette meg 1834-ben, 70 évvel az első olasz kiadás után. Ezt követte a két jogász fordítása, Tarnai Jánosé 1887-ben és Sebestyén Pálé 1967-ben, majd az italianista Madarász Imrée 1989-ben.²

Annak ellenére, hogy 70 éven át nem adták ki magyar nyelven, Beccaria műve már az első francia és német fordítások óta ismert volt magyarországi értelmiségi körökben. A Nagyszombati Egyetemen Gyurkovits Ferenc professzor már

1 Luigi FIRPO, „Le edizioni italiane del »Dei delitti e delle pene«”, in Cesare BECCARIA, *Dei delitti e delle pene*, 369–699 (Milano: Mediobanca, 1984).

2 Simona NICOLosi, *L'eredità del Beccaria in terra magiara: Analisi e commento delle traduzioni in ungherese del Dei delitti e delle pene* (Roma: Aracne, 2018).

az 1770-es évek végén a német fordítás alapján tartott latin nyelvű kurzusokat Beccaria értekezéséről.

Továbbá körülbelül negyven évvel Császár Ferenc előtt, 1793 körül Kazinczy Ferenc (1759–1831) is foglalkozott Beccaria remekműve magyar nyelvre való ültetésének gondolatával. Fordítása, melyet az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek, csak 12 oldalas, befejezetlen, és soha nem adták ki.³ A levéltárosok által elkövetett hibák és a félreértések ellenére⁴ Kazinczyt Beccaria első magyar fordítójának tekinthetjük, bár fordítása a befejezetlensége és kiadatlansága miatt nem tekinthető a *Dei delitti e delle pene* első fordításának.

Az alábbi tanulmányban Kazinczy és Császár fordítását hasonlítom össze és három fontos különbségre világítok rá: a fordítások stilisztikai eltéréseire, a fordítók eltérő kulturális hátterére, végül pedig a történelmi helyzetek különbözőségére.

Kazinczy fordítása

Kazinczy olasz fordításának eredetisége abban rejlik, hogy a felvilágosodás kori magyar író nem csak egyszerűen lefordítani akarta Beccaria művét, hanem átalakította az olasz szöveg felépítését és a mondatszerkesztését (a struktúrát és a szintaxist) is.

Beccaria két hosszú összetett körmondatát Kazinczy öt alárendelő mondatra alakította át, vesszőkkel és pontokkal megszakítva az olasz mondatok hömpölygését, hogy így könnyebben érthetővé tegye a magyar olvasók számára az olasz szöveget. Ez jól észrevehető az első mondat esetében, amelyben Beccaria kifejti, hogy amennyiben az emberek nem követik a törvényeket, amelyek biztosítják a közösség számára az univerzális és örök értékeket, akkor csak keveseknek nyújtanak előnyöket, és a sokaságnak szenvedést okoznak:

Gli uomini lasciano per lo più in abbandono i più importanti regolamenti alla giornaliera prudenza o alla discrezione di quelli, l'interesse de' quali è di opporsi alle più provide leggi che per natura rendono universali i vantaggi e resistono a quello sforzo per cui tendono a condensarsi in pochi, riponendo da una parte il colmo della potenza e della felicità e dall'altra tutta la debolezza e la miseria.⁵

3 Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 872.

4 Simona NICOLOSI, „Il mistero della prima traduzione in ungherese del *Dei delitti e delle pene*”, *Neohelicon* 47, no. 1 (2020): 147–157.

5 A Beccaria-idézetek forrása itt és a továbbiakban: Cesare BECCARIA, *Dei delitti e delle pene* (Milano: Mediobanca, 1984).

Kazinczy ezt így fordította:

Az emberek a legnyomósabb dolgok elintézését közönségesen a jó szerencsére, vagy olly személyek jószívúségekre bízzák, kiknek külön javok azt kívánja, hogy a Törvények meggátoltassanak. A Törvényeknek célja az, hogy a Jó a Társaságnak mindenik tagjára kiterjedjen: ezek ellenben azon vágnak, hogy egy kis résznek határtalan hatalmat és erőt szerezzenek: a nagy rész pedig minden tehetéstől megfosztassák, s szükségben nyomorogjon, ímhol a forrása azon sok rendtelenségek(ne)k, mellyek az emberek közt a közönséges életnek és szabadságnak legnevezetesebb részeibenn eláradtanak.⁶

Fordításában Kazinczy Beccaria hosszú mondatát két külön összetett mondatra bontotta, és mindenekelőtt azt akarta kiemelni, hogy mi a *Törvényeknek célja* – bár Beccaria eredeti szövegében ez nem szerepel. A törvények célja, hogy a legfőbb *Jót* a lehető legtöbb ember számára lehessen biztosítani. Hiszen amikor a törvények csak egy kisebbséget ruháznak fel hatalommal és előjogokkal, akkor nem csak azt érik el, hogy *egy kis résznek határtalan hatalmat és erőt szerezzenek*, hanem azt is, hogy *a nagy rész pedig minden tehetéstől megfosztassák* [a cselekvési lehetőségét elveszik tőlük], *s szükségben nyomorogjon*.

A bevezetés második mondatában Beccaria így folytatja:

Perciò se non dopo esser passati framezzo mille errori nelle cose più essenziali alla vita ed alla libertà, dopo una stanchezza di soffrire i mali, giunti all'estremo, non s'inducono a rimediare ai disordini che gli opprimono, e a riconoscere le più palpabili verità, le quali appunto sfuggono per la semplicità loro alle menti volgari, non avvezze ad analizzare gli oggetti, ma a riceverne le impressioni tutte di un pezzo, più per tradizione che per esame.

Azt a mondatot, amelyben Beccaria felszólítja az embereket, hogy ne árulják el a közösségi élet legfontosabb értékeit, és hogy törekedjenek megérteni annak jelenségeit, mert csak így jutnak el a legkézzelfoghatóbb igazságokhoz, Kazinczy három önálló mondatra bontotta:

De ők ezeknek eltéréséhez annyira hozzá vagynak szokva, hogy nem is gondoskodnak elhárításokról mind addig, míg az ínség a legfőbb grádusra nem lép s az igát elbír-

6 A Kazinczy-fordításból közölt részletek forrása itt és a továbbiakban: RÁCZ Lajos, „Kazinczy egy ismeretlen értekezése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 39, 1. sz. (1929): 95–102.

ni továbbá nem lehet. Ekkor nyitják fel osztán szemeiket a legszembetűnőbb Igazságoknak látására, melly a gondatlan Nézők szemei elől eddig egyedül azért sikamlottak el, mert alakra természetes volt; és azért is, mert, hozzá szokván vizsgálat nélkül fogadni el mindent a mit nekik más mond, tulajdon szemekkel látni nem tudnak.

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy ott, ahol Kazinczy azt írja, hogy *Ekkor nyitják-fel osztán szemeiket a legszembetűnőbb Igazságoknak látására*, Beccaria szövegét teljesen megváltoztatta, de közben hű maradt az eredeti gondolathoz. Beccaria gondolatmenetének gyökerei egészen Francis Bacon *De dignitate et augmentis scientiarum* című művéig nyúlnak vissza. Kazinczy szerint azért fontos a jelenségek alapos analízise, mert csak ennek segítségével lehet eljutni a legelembibb igazságokig, hogy szemünkkel a valóságot lássuk. Kazinczy fordításában az érzelmi benyomások kiemelése teljesen megfelel Beccaria gondolkodásmódja baconi gyökereinek. Bacon a *Novum organum*-ban ugyanis felhagyott az arisztotelészi deduktív módszerrel, és az induktívet támogatta. Kazinczy fordítása nemcsak követi Beccaria gondolatmenetét, de képes azt egyszersmind értelmezni is. Az is látható, hogy a fordító egyszerűsíteni akarta az eredeti mű mondat szerkesztését, fordításának szellemisége mégis teljesen megegyezik Beccaria eszméivel.

Az összetett mondatok a sűrűn alkalmazott központosítás következtében sokkal jobban visszaadják Beccaria gazdag körmondatainak tartalmát. Kazinczy nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy minél inkább kiemelje az egyes gondolatok érzelmi hatását, ezt a gyakori felkiáltójelek beiktatása is jól mutatja, melyek néha szinte lírai jelleget adnak a szövegnek. Például a bevezetésben, pontosabban annak utolsó mondatában Kazinczy érzelmi hangsúllyal fordítja az olasz szöveget a „Be boldog volnék!” kétszeri alkalmazásával:

[...] Be boldog volnék, ha úgy nyerhetném a józan értelem titkos és szelidszívű tanítványainak helyben hagyását mint ez a Nagy ember! be boldog volnék, ha az érzékeny lelkek benn azt az édes rezgést támaszthatnám, mellyel ők annak felelnek, a ki az Emberiség eltaposott jussainak védelmére kél ki.

Valójában az eredeti szövegben a *Me fortunato* [Be boldog volnék] kifejezés csak egyszer fordul elő:

Me fortunato, se potrò ottenere, com'esso, i segreti ringraziamenti degli oscuri e pacifici seguaci della ragione, e se potrò ispirare quel dolce fremito con cui le anime sensibili rispondono a chi sostiene gli interessi dell'umanità.

Összességében láthatjuk, hogy a fordító mindent megtett azért, hogy az olasz szöveg a magyar fordításban könnyen érthető legyen: a szintaktikai szerkezetet egyszerűsítette, a mondatokat felosztotta, az írásjeleket intenzíven használta.

Császár fordítása

Császár Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, jogtudós, az első olasz–magyar nyelvtani könyv szerzője,⁷ költő és fordító. Ő készítette el és jelentette meg a *Dei delitti e delle pene* első teljes, magyar nyelvű fordítását.⁸ Mint már említettem, az első magyar kiadás későn jelent meg Európa többi országához képest, és ennek okai a korabeli Magyarország kulturális, irodalmi, politikai viszonyai-ban keresendők.

Már II. József császár uralkodása idején (1780–1790) sok magyar nemes türelmetlen volt a Bécsből érkező centralista reformokkal és a magyar nemzeti függetlenség és identitás védelmezőinek tekintették magukat a császári udvar pángermanista irányzataival szemben. Ugyanakkor az arisztokrácia jó része a bécsi udvar oldalán állt a jakobinus veszély idején, és aktívan részt vett a Napóleon elleni háborúban. A magyar *Risorgimento* mozgalom éppen a nemesek Habsburgokkal szembeni ellenállásából született. A magyar arisztokrácia nehezen viselte II. József rendelkezéseit, azaz a császári alkalmazottak elbocsátását, az irodalmi körök bezárását, a külföldi irodalmi művek és folyóiratok behozatalának tilalmát, a közkönyvtárak bezárását, valamint az országgyűlés összehívásának elodázását és számos birodalmi kormányrendeletet.⁹

Aztán a húszas években a nemesek nyugtalansága egy igazi ellenállási mozgalommá változott és innentől beszélünk a *reformkorról*, annak főszereplőivel, Széchenyi Istvánnal, Kossuth Lajossal és Wesselényi Miklóssal.¹⁰ Gróf Széchenyi volt az, aki a nemzetpolitika kulcsfigurájává vált: 1825-ben nagy összeget ajánlott fel a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására. Társadalmi szempontból a magyar nemzet oszlopa a nemesség volt. A még mindig erősen feudális társadal-

7 CSÁSZÁR Ferenc, *Gramatica ungherese* (Pest: Trattner–Károlyi, 1833).

8 Cesare BECCARIA, *A bűnökről és büntetésekről: Beccaria után olaszból ford. Császár Ferenc* (Zágráb: Suppan Nyomda, 1834). A tanulmányban a Császár fordításából közölt részletek forrása minden esetben ez a kiadás.

9 FEJTŐ Ferenc, *II. József* (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1997).

10 A reformkorról lásd: GERGELY András, *Egy nemzetet az emberiségnek: Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987); VELIKY János, „Reformkor – a változások kora”, *Magyar Tudomány* 10 (2008): 1238–1254.

mi-gazdasági struktúrában a kapitalista fejlődés és ennek következtében a polgári társadalmi osztály fejlődése is még csak egy csalóka ábránd volt a reformkori Magyarországon. Az arisztokrácia sem volt egységes társadalmi osztály. Három rétegre oszlott: a főnemességre, vagyis a nagybirtokosokra (hercegek, grófok, bárók); a középnemességre (főleg értelmiségiekből állt), akik nem értettek egyet se a bécsi udvarral, se a főnemesség feudális kiváltságaival; a kismemességre, vagyis a retrográd és elmaradott kulturális környezetben élő kisbirtokosokra.¹¹ Nyilvánvaló tehát, hogy csak a középnemesség támogathatta a reformmozgalmat, és általuk indulhattak el az ország számára szükséges társadalmi és politikai reformok.

Ezzel párhuzamosan a középnyemes értelmiség megértette, hogy kulturális megújulás is szükséges. Ennek hatása a folyóiratok és újságok, és mindenekelőtt a más országokból származó irodalmi művek fordításainak virágzásában követhető nyomon. Nyugat felé fordulva a magyar társadalom megújult, a külföldi művek fordításainak pedig kettős értéke volt: egyrészt elérhetővé tették az európai irodalmat a magyar közönség számára, másrészt megújították a magyar nyelvet. A *nyelvújítás* központi szerepet játszott ebben a sokoldalú átalakulásban.¹²

A *Dei delitti e delle pene* fordítása ebben a kulturális közegben született. Császár célja tehát mindenekelőtt a Beccaria-remekmű rendkívüli újító szellemének magyar nyelvű terjesztése volt, másodsorban pedig egy új jogi terminológia megalkotása, amely teljesen hiányzott a 19. századi magyar nyelvből. A célok csak félig valósultak meg.

Olvasva a fordítás bevezetőjét –

Az emberek a' legnagyobb érdekű rendszabásokat többnyire azok mindennapi eszeségére vagy öntetszésére bizzák, kiknek érdeke azt kívánja, hogy ellene szegezzenek magokat a' leghasznosabb törvényeknek, melylyek természetüknél fogva közönségesé teszik a' hasznót, és ellentállnak azon erőködésnek, melylyel magokat kevesekre összeszúrlasztani iparkodnak; egy félre a' hatalom s boldogság főpolczát, 's másokra az egész gyöngeséget 's nyomorúságot helyezvén. –

egyértelműen kiderül, hogy Császár fordítása olyan szorosan követi Beccaria szövegét, hogy a magyar prózát túl bonyolulttá, mesterkéltté és szofisztikálttá teszi.

11 HANÁK Péter, „Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában”, *Történelmi Szemle* 39 (1997): 159–177.

12 KASSAI ILONA, „Kazinczy, a nyelvpolitikus”, in *A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus*, szerk. KASSAI Ilona, Nyelvészeti doktorandusz füzetek 10, 1–6 (Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2013), 84.

A fordító magyar nyelvre ülteti az eredeti szöveget anélkül, hogy bármiféle olyan könnyítést kísérelne meg, amely az olvasó számára élvezetessé tenné a művet.

A fentihez hasonló a bevezető második mondata is:

Azért is csak azután, midőn az életre és szabadságra legléteesebben megkívántató dolgokbani ezer hibák között elhaladtak; midőn a' végtelenre nőtt rosakat túrni kifáradtak, csak aztán szánják el magokat az őket elnyomó rendtelenségek orvoslására, a' legtapinthatóbb igazságok megismérésére, melylyek épen egyszerűségük miatt simulnak el az ő, a' tárgyakat nem fejtegetni, hanem azok behatásait inkább hagyomány, mint vizsgálat által egy darabban tapasztalni szokott köz elméjük előtt.

Itt az innovatív Kazinczy kifejezése, „a legszembetűnőbb Igazságoknak látására”, Császár fordításában átalakul „a' legtapinthatóbb igazságok megismérése”-vé, hasonlóan az olasz verzióhoz („e a riconoscerle le più palpabili verità”).

Ahogy a szöveg szerkezete mesterkéltén bonyolult, a jogi terminológia is homályos és pontatlan. Császár szó szerint fordítja a *nazione*-t *nemzet*-nek, míg Kazinczy inkább használja a *Nép*-et. Császár választása kulturális, és nem jogi kontextusban született. Ehhez hasonlóan fordítja a fiumei tanár a *scellerato*-t [gazember] *istentelen*-nek, amely szó vallási dimenziót tükröz, ami az antiklerikális felvilágosodás kultúrájától távol áll. Császár szóválasztásainak a Beccaria-mű magyar változatában két meghatározó oka van. Az első, hogy a kulturális horizontja a fordítás idején főként az irodalom- és nyelvtudomány hatáskörébe tartozik, csak később indul jogi pályára. Továbbá az is fontos tényező, hogy a magyar nyelvből, amely ekkor még nem vált nemzeti nyelvvé, hiányzott a sajátos jogi terminológia. A második ok az, hogy Császár személyisége egy rendkívül szelíd és odaadó emberé, aki talán nem egészen értette Beccaria remekművének forradalmi jelentőségét. Valójában minden szóválasztása a lelkesedés hiányáról árulkodik, mintha minimalizálni akarta volna a *libriccino* erős transzgresszív lendületét.

Császár fordításából hiányzik a Kazinczynál meglévő hangsúlyozás is. Így a fordítás:

Boldog vagyok, ha mint ő, megnyerhetendem az ész sötét és békés követőinek titkos köszöneteit; 's ha azon édes borzadást sugalhatandom, melylyel érzékeny szívek szoktak felelni az emberiség jogait föntartónak!

Meglepő, hogy a bevezető egy hosszú, saját megjegyzéssel zárul. Ebben Császár megerősíti, hogy – mivel lehetetlen és fárasztó az összes büntetés vizsgálata és megkülönböztetése – elegendő lenne a büntetőjogban a leggyakoribb hibák és

azok általános elméletének meghatározása. Néhány retorikai kérdéssel röviden összefoglalja Beccaria üzenetét: a büntetés arányosságát, a kínzás és a halálbüntetés haszontalanságát és szükségtelenségét, a bűncselekmények megelőzését és azok erkölcsi vonatkozásait. Császár szerint a *geometriai* [meg]határozottság az egyetlen megoldás az *okoskodás köde*, a *csábító ékesszólás* és a *félénk kétségkedés* ellen. Az saját megjegyzése azzal az állítással zárul, hogy ha a fordító egyetlen érdeme az lenne, hogy a diktatúrától és a tudatlanságtól csak egyetlen ártatlant megment, akkor boldog lenne.

Összegzés és konklúziók

Cesare Beccaria kulturális forradalma az egész világon és természetesen Magyarországon is elterjedt. Az első magyar nyelvű Beccaria remekmű kiadását később jelentették meg, mint más európai országokban. Ennek oka a magyarországi politika, társadalom és gazdaság helyzete volt. Különleges eseménynek tekinthető, hogy az első fordító nem az első fordítás szerzője. Kazinczy Ferenc Beccaria első fordítójának tekinthető, míg Császár Ferencé az első fordítás, mivel Kazinczy fordítása befejezetlen és kiadatlan.

A két fordítást összehasonlítva kiderül, hogy Kazinczy fordítása Beccaria gondolatainak átdolgozása, míg Császáré szó szerinti fordítás. A felvilágosodás kori magyar író átdolgozta az olasz szöveget a szintaktikai szerkezet egyszerűsítésével, a mondatok felosztásával, valamint az írásjelek intenzív használatával. Célja az volt, hogy könnyen érthetővé tegye az olasz szöveg hömpölygését. Császár azonban hű marad az eredeti forráshoz, mintha minimizálná a remekmű erős transzgresszív lendületét.

Továbbá nem szabad elfelejteni, hogy a két fordító Beccaria *Dei delitti e delle pene*-jének két különböző verziójával dolgozott: Kazinczy (és Madarász Imre, aki a Beccaria ez idő szerinti utolsó fordítója) az első 47 fejezetből álló verziót fordította, míg Császár (és a következő két fordító) a *Vulgata* nevű verzióval dolgozott, amelyet a francia André Morellet dolgozott át.

Ivánkay Vitéz Imre olasz fordításai az *Orpheus*ban

Ivánkay Vitéz Imrének kevés figyelmet szentelt az irodalomtörténet-írás. Életéről és műfordítói tevékenységéről alig maradt fenn adat,¹ Szinnyei József mindössze annyit jegyez róla, hogy munkái az *Orpheus*ban jelentek meg, illetve kiemeli a három legnagyobb horderejű fordítását, amelyek Dusch *Orestes*, Goethe *Clavigo* és Wieland *Johanna Gray* című művei nyomán készültek.² Nevének szakirodalmi említése általában más szerzők kapcsolatrendszerének vizsgálatában bukkan fel: Ivánkay Vitézt hosszú időn át tartó barátság fűzte Dayka Gáborhoz, akivel együtt nevelkedtek és együtt kezdték írói pályájukat,³ majd a *Magyar Museum* révén ismeretségbe kerültek Kazinczy Ferencsel.⁴ Kazinczy támogatta Ivánkay Vitézt az irodalmi és közigazgatási pályán egyaránt: az ő ösztönzésére kezdett el foglalkozni műfordítással; a Kassán 1789-ben kiadott *Tiszta és nemes szeretet ereje* című Dusch-fordításának előszavát egy Kazinczynak írt levél, illetve annak vá-

- 1 „Ivánkay Vitéz Imre előbb pécskerületi, később győri iskolafelügyelő (visitor) [...] 1806. márcz. 25-én halt meg; feleséges, de gyermektelen volt. Életéről ennél többet nem tudunk.” Lásd bővebben: KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 1:589. A továbbiakban: KazLev + kötettség. A *Hazai Tudósítások* egyik cikke szerint Ivánkay Vitéz halálának időpontja március 29. volt. Vö. N. N., „[Nyitra Ivánkai Vitéz Imre]”, *Hazai Tudósítások* 1, 1. sz. (1806): 7.
- 2 SZINNYEI József, „Magyar írók élete és munkái”, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891–1914), 5:221.
- 3 Dayka és Ivánkay Vitéz életművének egy jelentős kapcsolódási pontjára mutatott rá Bódi Katalin. Dayka egyik tervezetén szerepelt a *Joanna Gray az Urához* című heroida: BÓDI Katalin, *Könny és tinta: A magyar levéregény és heroida történeti és poétikai háttere* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 198.
- 4 CZEIZEL János, „Dayka Gábor lőcsei tartózkodása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 15 (1905): 29–51, 33.

laszlevele képezte.⁵ 1789. december 5-én szintén Kazinczy közbenjárására⁶ nevezték ki Ivánkay Vitézt a hevesi járásba a „Nemzeti Oskolák’ Királyi Visitátorának 600 Forint esztendei fizetés mellett”,⁷ „Fő-szolgabírói Characterben”.⁸ Kazinczy hivatali levelezésének sajtó alá rendezője, Soós István részletesen feltárta a kinevezés körülményeit. A Pécsi Tanulmányi Kerület főigazgatója, Vay István kezdeményezésére a Helytartótanács március 9-én tervezetet nyújtott be a magyar kancelláriánál az iskolai vizitatori rendszer kiépítése végett. A kancellária II. József elé terjesztette a tervet, aki csupán a pécsi tanulmányi kerületben látta szükségesnek az inspektori rendszer kialakítását, így szeptember 10-én egy újabb tervezettel fordult az uralkodóhoz, amely már a Kassai Tanulmányi Kerületre összpontosított. A kerületet öt vizitatori járásra osztották fel: a hevesire, a borsodira, a szepesire, a zemplénire és a beregire. Végül Török Lajos Kazinczy véleményével egyetértésben vizitátornak Ivánkay Vitéz Imrét, Vályi K. Andrást, Urbán Andrást, Janusek Józsefet, valamint Joseph Schmidtet jelölte ki.⁹ Ivánkay Vitézt december 20-án Kazinczy iktatta hivatalba,¹⁰ esküjét a vizitátorok közül negyediként 1790. január 7-én tette le Egerben.¹¹ Néhány hónappal később, II. József halála után, II. Lipót tanügyi rendeleteinek következtében mind Kazinczyt, mind pedig Ivánkay Vitézt eltávolították állásukból.¹²

„Kazinczy híve és követője”¹³ az *Orpheus*ban több fordítást közölt: egy részlet Wieland *Diogenéséből*,¹⁴ Francesco de Lemene *Phyllis, Amor, Vénusát*,¹⁵ valamint nyolc verset Simon Rau szicíliai költőtől.¹⁶ Ivánkay Vitéz Lemene- és Rau-

5 Lásd rövid összefoglalását: KazLev I, 589.

6 „Én, a’ ki a’ meg-hóltát Felséges Fejedelem által a’ Tekintetes Úr közbenjárására választottam az említett tiszt-viselésre [...]. Felejtse-el hibáimat, és maradjon az a’ mi vólt, az én – Pártfogóm, ez az én végső esedezésem.” Ivánkay Vitéz Imre Kazinczy Ferencnek, Eger, 1790. április 30., in KazLev XXV, 271–272.

7 Kazinczy Ferenc Heves vármegye magisztrátusának, Kassa, 1789. december 17., in KazLev XXV, 246. Lásd még: Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, 1789., in KazLev I, 519.

8 DEBRECZENI Attila, kiad., *Első folyóirataink: Orpheus* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 34. (A továbbiakban: *Orpheus*.)

9 KazLev XXV, 786–788.

10 Kazinczy Ferenc Péczeli Józsefnek, Alsó Regmercz, 1789. december 23., in KazLev I, 523.

11 KazLev XXV, 789.

12 KazLev XXIII, 446; Ivánkay Vitéz Imre Kazinczy Ferencnek, Eger, 1790. április 30., in KazLev XXIII, 271–272.

13 Császár Elemér, *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. század elején* (Budapest: MTA, 1913), 610.

14 *Orpheus*, 19–20.

15 Uo., 294–295.

16 Uo., 252–253.

fordításai¹⁷ képezik az *Orpheus*ban megjelent olasz szöveganyag jelentős részét,¹⁸ ugyanakkor forráskutatás szempontjából a legproblematisabbnak ígérkeznek, hiszen ezidáig egyetlen fordításának eredetije sem került azonosításra. A kritikai kiadás jegyzetei szerint a Lemene-vers pontos forrása ismeretlen, míg a Rau-művek esetén nem pusztán az eredeti szövegváltozat nem került elő, hanem „bizonytalan a szerző azonosítása is”,¹⁹ mert bár Császár Elemér 1913-ban azonosította a költőt („Rao e Requesenz, Simone”),²⁰ álláspontját később nem fogadták el feltételek nélkül, arra hivatkozva, hogy a nevet „még a kilenckötetes Bompianiban sem találtuk meg”.²¹ Ugyanakkor Császár Elemér és Debreczeni Attila egyetért abban, hogy mindkét esetben német közvetítéssel kellett készülnie a fordításnak, mivel Ivánkay Vitéz nem tudott olaszul, ahogy ezt Kazinczy maga jegyezte meg róla az *Orpheus* második számának kék borítóján.²² Könnyen elképzelhető azonban, hogy egy latinul jól tudó 18. századi értelmiséginek nem okozott feltétlenül gondot egy-egy rövidebb olasz szöveg megértése, ezért további érvek szükségesek ahhoz, hogy megnyugtatóan kizárhassuk az olasz változat használatát.

Mindenekelőtt kijelenthető, hogy Császár Elemérnek igaza volt, valóban Simone Rau e Requesens (1609–1659) szicíliai költő a versek szerzője. Nem csupán a fordítás alapját képező versek fejthetők vissza, hanem az Ivánkay Vitéz által használt kötet is, ugyanis azok a pontok, amelyek nehézséget képeznek a Rau-filológiában, esetünkben segítséget nyújtanak a kiadvány pontos beazonosításához. A palermói születésű Rau verseiből három posztumusz olasz nyelvű kötet jelent meg 1672-ben, 1690-ben és 1782-ben. Több érv szól amellett, hogy Ivánkay Vitéz egyik kiadványt sem használta. Egyrészt ezek a kötetek nem tartalmazzák az összes magyarra fordított verset (a *Fortunához*, *Kedvesének nyújtott zálog* és *Három Gráziák* című művek hiányoznak belőlük), másrészt az írásjelhasználat és a kötőszavak alkalmazásának szempontjából több esetben sem mutatnak egyezést a magyar változattal. Ezeken kívül az egyik lefordított vers vizsgálata zárja ki a

17 Ivánkay Vitéz munkáit számon tartja a fordítástörténeti szakirodalom. Lásd bővebben: KOLTAY-KASTNER Jenő, „Olaszos irány XVIII. századi költészetünkben”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 47 (1923): 139–150, 146; RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története 1772–1831* (Budapest: Révai Testvérek, 1883), 85.

18 Ezen kívül megjelent Kazinczy fordításában Metastasio XVI. canzonettájának utolsó versszaka *Sóhajtság* címmel, Francesco de Lemene két verse *A rózsza és a hyacinth* és *Lilla* cím alatt, Carlo Maggi *Habok* című szonettje, Dayka Gábor fordításában Guarini madrigálja, *A szép szemek*, illetve Ráday Gedeon Guadagnoli-fordítása, a *Víz, szél, becsület*.

19 *Orpheus*, 513.

20 CSÁSZÁR, *A német költészet...*, 131.

21 *Orpheus*, 513.

22 Uo., 309.

legegyértelműbben az olasz kiadásokat, és vezet nyomra a forrás megtalálásában. Az *Eggy halál-főre* (*Supra una testa di mortu*) című versnek az 1672-es kiadásban csak az első négy sora jelent meg, az utolsó négy sort pontokkal helyettesítették²³ – feltehetően a szöveg befejezetlenül maradt. A hiányzó részt utólag más szerzők pótolták, így a versnek több változata is létezik. Az 1690-es,²⁴ illetve az 1782-es²⁵ kiadásban *Más szerző* (*Altro Autore*) megjelöléssel közöltek négy sort,²⁶ amely nem egyezik a magyar fordítás négy sorával, tehát Ivánkay Vitéz legfeljebb az 1672-es kiadást használhatta volna úgy, hogy a verset ő maga egészíti ki, ám ez precíz fordításait tekintve kevésbé valószínű, tehát vagy egy fordításkötetet, vagy egy kétnyelvű kiadást kell keresnünk. 1753-ban Palermóban megjelent egy olasz-latin kétnyelvű kötet, amelyben ugyancsak szerepel néhány Rau-vers, ám az Ivánkay Vitéz által lefordítottak közül mindössze kettőt, a *Szeretőjének küldi képét*,²⁷ illetve a *Kedvesének nyújtott zálog*²⁸ címűt tartalmazza, az utóbbit azonban kétes szerzőségűnek jelöli meg.

Így jutunk el egy 1781-ben kiadott olasz–német nyelvű kötethez, Friedrich August Clemens Werthes *Die vorzüglichsten italiänischen Dichter im siebzehnten Jahrhundert* című kiadványához, amely kétséget kizáróan Ivánkay Vitéz fordításainak forrását képezte.²⁹ Werthes már korábban is foglalkozott olasz műfordítással, az 1770-es években Carlo Gozzi darabjait, illetve Ariosto *Orlando Furiosó*jának nyolc énekét ültette át németre. 1774 és 1780 között Olaszországban élt, egy évvel később a Hohe Karlsschuleban lett professzor, és még ebben az évben jelent meg a fent említett, olasz verseket tartalmazó antológiája, amely tizenhárom költő munkáit közölte. Nem meglepő, hogy az *Orpheus*ban megjelent olasz szövegeket éppen az ő könyvéből fordították, ugyanis Werthes 1784. október 13-tól 1791-ig a pesti egyetemen tanított mint esztétikaprofesszor,³⁰ és jó kapcsolatot

23 Simone RAU E REQUESENS, *Rime* (Venetia: Per li Giunti, 1672), 63.

24 Simone RAU E REQUESENS, *Rime* (Napoli: Per il Monaco, 1690), 293.

25 Simone RAU E REQUESENS, *Rime*, a cura di Michele CARACOCIO (Napoli: Giuseppe Maria Porcelli, 1782), 259.

26 „Quàti pinzeri, e machini hà furmàtu, / Quand’era comu nui carni, e figura; / Quanti disinni a un nesciri di xiatu / Svaneru? oh quantu fici un putu, un hura.”

27 Vincenzio DI BLASI E GAMBACORTA raccolte da, *Scelta di canzoni siciliane* (Palermo: Angelo Felicella, 1753), 2.

28 Uo., 174.

29 Friedrich August Clemens WERTHES, ed., *Die vorzüglichsten italiänischen Dichter im siebzehnten Jahrhundert* (Heidelberg–Leipzig: Pfäherischen Universitäts Buchandlung, 1781), 168–199.

30 Piroska BALOGH and Gergely FÓRIZS, „Friedrich August Clemens Werthes’ Appointment and Activity as Professor of Aesthetics at the Royal Hungarian University (1784–1791)”, in *Applied Anthropological Aesthetics: Concepts and Practices 1700–1900*, ed. Piroska BALOGH and Gergely FÓRIZS, 267–311 (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2020), 268.

ápolhatott Kazinczy Ferencsel és Kármán Józseffel egyaránt, ugyanis mindannyian szabadkőművesek voltak.³¹ Werthes könyve nem csak az összes magyarra fordított Rau-verset, hanem Lemene *Phyllis, Amor, Vénusát* is tartalmazza,³² a benne közölt *Eggy halál-főre* című vers utolsó négy sora pedig megegyezik a magyar változattal. A Werthes-könyv szövegeiben néhány kötőszó és központosítási jel eltérőnek bizonyul az olasz kiadványokhoz képest, ugyanakkor egyezést mutat az *Orpheus*beli fordításokkal. Hasonlóképpen a Lemene-vers olasz kötetekben közölt változata is eltér néhány apró részletben a Werthes-kiadványban olvasható variánstól; példának okáért az olasz kiadásokban Phyllis egy *aranyalma* láttán örvendezik, míg Werthesnél és Ivánkay Vitéz fordításában nem jelenik meg az *arany* jelző a vers kezdősoraiban. Feltehetően a fordító ugyancsak Werthes-től emelte át a *Szépjéhez, annak Neve' (ANNA) napjára* című vers egyik lábjegyzetét: „A' tél pedig [Olaszországban] nem fagyból, hanem kedvetlen esőzésből áll.”³³ („Die Rede ist hier von dem Winter in warmen Ländern, der meistens aus Regen besteht.”³⁴) Ivánkay Vitéz tehát egyértelműen a Werthes könyvében olvasható szövegváltozatokat követte. Nem volt igaza Császár Elemérnek abban, hogy Ivánkay Vitéz figyelmetlen volt és „tévesen *Rau*-t ír” *Rao* helyett,³⁵ ugyanis úgy az olasz kiadványokban, mint Werthes könyvében a költő *Rau*ként szerepel.³⁶

A Werthes-kötetben szereplő költők mindegyikéről olvasható egy-egy rövid német nyelvű életrajzi ismertető, majd következnek az adott szerző németre fordított munkái, végül pedig az eredeti, olasz nyelvű szövegek. Noha Ivánkay Vitéz nagy valószínűséggel valóban németből fordított, úgy tűnik, fontos volt számára, hogy kétnyelvű kiadványt használjon, és fordítás közben figyeljen az olasz eredetire is. Nyelvtudásának megítélésében általában Kazinczy azon megjegyzésére szoktak hivatkozni, amely szerint Ivánkay Vitéz nem tudott olaszul, azonban érdemes figyelembe venni azt, hogy a kérdéses mondat milyen kontextusban bukkan fel:

Két ízben tudósíták már a' Hazát a' Hadi-Történetek hogy Tassónak megszabadított Jeruzsálemét valaki Kassán fordítja. Ez nintsen úgy; Ivánkay Vitéz Úr, a' Dusch Oresztesének fordítója, nem engedett az ösztönözésnek, mert Olaszul nem tud, 's

31 Uo., 292.

32 WERTHES, *Die vorzüglichsten...*, 231–233, 241–243.

33 *Orpheus*, 253.

34 WERTHES, *Die vorzüglichsten...*, 173.

35 CSÁSZÁR, *A német költészet...*, 131.

36 Alapvetően mindkét változat helyes, de a szicíliai dialektusban a hangsúlytalan *o* hang *u*-ra módosul. Rau verseinek nagy részét szicíliai dialektusban írta, nevének írásképe is ehhez igazodik a különböző kiadványokban.

látta hogy fordítása, ha a' Németet venné például, nagyon hibás lejénd. Azt továbbá is Fehér György Úrtól várja a' Haza, úgymint a' ki Tassót Olaszból is fordíthatja.³⁷

Úgy tűnik, Ivánkay Vitéz igényes fordító volt: akkor nyúlt olasz szerzők munkáihoz, ha a német fordítást megfelelőnek találta. Valamennyire elboldogult az olasz nyelvvel is, de feltehetően nem volt akkora jártassága és ismerete, hogy kizárólag közvetlenül olaszból fordítson – különösen egy olyan nagy terjedelmű szöveget, mint Tasso *Gerusalemme liberatája* –, azonban figyelt arra, hogy a közvetítő nyelv révén ne távolodjon el az eredeti változattól. Werthes könyve összesen harminchat Rau-verset tartalmaz. Ivánkay Vitéz ebből nyolcat fordított le (az eredeti versek egyébként szicíliai dialektusban íródtak), sorrendjükön változtatott, három szövegnek (*Fortunához*, *Kedvesének nyújtott zálog*, *Három Grátziák*) pedig ő maga adott címet, mivel azok cím nélkül jelentek meg a kiadványban. Rau legtöbb szerelmes versének címezettje ismeretlen, *S. D.*-hez (Sua Donna), vagyis Hölgyéhez írta vallomásait. Werthes egy keveset változtatott ezen a megoldáson: a német fordítások szerelmes verseiben a lírai én Szépjéhez (seiner Schönen) szólt. Elképzelhető, hogy Ivánkay Vitéz Imre figyelt az eredeti olasz szövegre, és némi félreértésből kifolyólag véletlenül monogramnak értelmezte a rövidítést, ekként pedig esetleges ciklusszervező szerepet tulajdonított neki, hiszen noha az első vers (*Szeretőjének küldi képét*) eredeti címe *Manda lu so ritrattu à la S. D.*, és a magyar változat címadása a német variánshoz áll közelebb (*Er schickt seiner Schönen sein Bildnis*), később Ivánkay Vitéz a *Kedvesének nyújtott zálog* és a *Három Grátziák* szövegébe beleírta az *S...* rövidítést, pedig az sem az olasz, sem a német versszövegben nem szerepel. Elképzelhető, hogy ez az *S.* az olasz változat *S. D.*-je alapján került a magyar variánsba, s ha ez valóban így van, akkor ezek a szerkesztői gesztusok azt sejtetik, hogy Ivánkay Vitéz tudatosan törekedett egy koherens verseyüttes közlésére, és próbált megőrizni valamit a Werthes-könyvben olvasható, „*S. D.*” által összefogott szövegcsoport ciklusjellegéből.

Az Ivánkay Vitéz által használt kiadvány beazonosítása újabb adalékokkal szolgál arra vonatkozóan, hogy Kazinczynak és körének milyen rálátása volt az olasz irodalomra a 18. század végén, és ebben milyen szerepe volt a német kiadványoknak mint közvetítőknek.³⁸ Ugyanakkor ez az azonosítás a Kazinczy-fordítások

37 *Orpheus*, 309.

38 Kazinczy és köre olasz irodalmi tájékozottságáról lásd még: Simona NICOLOSI, „Cesare Beccaria Dei delitti e delle pene című mesterműve Magyarországon: Kazinczy Ferenc és Császár Ferenc fordításainak stilisztikai, kulturális és történelmi összehasonlítása” és DÖBÉK Ágnes, „Az olasz irodalom hatása egy 19. századi irodalmár működésére – Döbrentei Gábor példája” című tanulmányokat e kötetben.

forráskutatásának előrelépéséhez is hozzájárul, ugyanis mindhárom *Orpheus*ban megjelent Lemene-szöveg, a már említett *Phyllis*, *Ámor*, *Vénus*, illetve a Kazinczy által átültetett *A rózsza és a hyacinth*,³⁹ valamint a *Lilla* című vers⁴⁰ egyaránt megtalálható Werthes válogatásában,⁴¹ tehát minden bizonnyal Kazinczy is ezt a kötetet használta. Ezen kívül még egy további filológiai probléma megoldódni látszik: Carlo Maggi *Habok* című szonettjét Kazinczy fordította magyarra az *Orpheus* 1790. évi harmadik számában, munkájához pedig mellékelte az eredeti versszöveget is; a kritikai kiadás jegyzetei szerint azonban „Carlo Maggi eredeti versét nem ismerjük.”⁴² Kazinczy nagy valószínűséggel szintén Werthes kötetéből fordította a szöveget, ugyanis ez az egyetlen Maggi-vers, amelyet az antológia tartalmaz.⁴³ Ezt a felvetést egy írásbeli jellegzetesség is támogatja: az *Orpheus*ban közölt olasz szövegben az *én* személyes névmást *Jo*-ként írja Kazinczy, épp úgy, ahogy az Werthes könyvében megjelenik, míg az általam talált más kiadványokban mindenhol *Io* írásképpel szerepel a versben.⁴⁴ Úgy tűnik tehát, hogy Kazinczy olasz fordításai (egyedüli kivételt képez Metastasio canzonettájának *Sóhajtás* című részlete), illetve Ivánkay Vitéz munkái mind visszavezethetők Werthes antológiájára. Számszerűleg ez tizenkét verset jelent a tizenöt fordított szövegből, az *Orpheus* olasz anyagának nyolcvan százalékát. Kazinczy folyóiratának olasz fordításai tehát a látszat ellenére nem egy kiterjedt olasz irodalmi hálózat ismeretéről tanúskodnak, hanem sokkal inkább azt mutatják meg, hogy a német közvetítés révén milyen olasz szerzők tűnhettek fontosnak a 18. század végén. Emellett azokból a versekből, amelyek nem Werthes kötetére vezethetők vissza, két szöveg – Metastasio canzonettájának részlete *Sóhajtás* címmel, illetve Guarini *Szép szemek* címmel közölt madrigálja – közismert szerzők tollából származik. Pietro Metastasio, Mária Terézia udvari költője, népszerű és nagy

39 WERTHES, *Die vorzüglichsten...*, 247–250.

40 Uo., 241.

41 *A rózsza és a hyacinth* című verset később Csokonai is lefordította Eschenburg *Beispeilung*-jából, de a másik két vers nem található meg az utóbbi antológiában.

42 *Orpheus*, 461.

43 WERTHES, *Die vorzüglichsten...*, 226–227.

44 Carlo Maria MAGGI, *Rime varie* (Torino: Herede del Colonna, 1688), 167; Carlo Maria MAGGI, *Rime varie* (Milano: Giuseppe Malatesta, 1700), 54–55; *Scelta di sonetti, e canzoni* (Bologna: Costantino Pisarri, 1709), 403; *Scelta di sonetti e canzoni* (Venezia: Lorenzo Baseggio, 1727), 433; Abbate ANTONINI, a cura di, *Rime de' più illustri poeti siciliani* (Parigi: Musier, 1732), 279; *Scelta di sonetti e canzoni* (Venezia: Lorenzo Baseggio, 1739), 468; *Raccolta di rime italiane* (Parigi: Prault, 1744), 279; *Scelta di sonetti con varie critiche osservazioni* (Venezia: Gio. Antonio Pezzana, 1782), 71; *Lirici misti del secolo XVII* (Venezia: Antonio Zattae Figli, 1789), 54.

hatású alkotó volt,⁴⁵ Csokonai Vitéz Mihály például lefordította tőle a *Pásztor-királyt*, a *Galateát* és az *Angelicát*, illetve az *Endymion* dalbetéteit, továbbá belekezdett a *Didone Abbandonata* és az *Achille in Sciro* fordításába is.⁴⁶ Az *Orpheus*-ban megjelent canzonetta-részletet Kazinczy, Csokonai,⁴⁷ illetve Ráday Gedeon is átültette magyarra,⁴⁸ – és saját fordításának közlésekor maga Kazinczy jegyezte meg, hogy ezt a „kis ének”-et „könyv-nélkül” tudja.⁴⁹ Guarini iránt ugyancsak érdeklődött Kazinczy köre: Csokonai nem pusztán a verseit és *Il pastor fido* (*A hű pásztor*) című darabját olvasta és fordította, hanem a költészetével kapcsolatos teoretikus megközelítéseket is nyomon követte, hiszen az *Anakreoni dalok* jegyzetei között megjelölte Lodovico Zuccolo dialógusát a pásztorköltészetéről (*Della Eminenza della Pastorale*), illetve Bayle szótárának kapcsolódó szócikkét is.⁵⁰ Az *Orpheus*beli fordítások közlésének tulajdonképpen az volt a tétje, hogy Kazinczy szemléletesen láttathassa a magyar nyelv rugalmas kifejezőkészségét, amint azt a Metastasio-fordítás kapcsán megjegyezte: „a’ Magyarnak nem nagy oka vagyon az Olasz mellől hátra vonni magát. [...] – kedves Anyai Nyelvünk! Mikor fogják a’ mi Szépeink érzeni, hogy valósággal szép vagy? hogy véghetetlenül felyúlhaladod a’ frantz persziflázst, a’ német mormogást?”⁵¹ Ezen okból kifolyólag fontos, hogy a lapban több esetben is a magyar változat mellett olvasható az eredeti szöveg (például Carlo Maggi szonettje esetén), illetve lábjegyzetben fel vannak tüntetve a fordítói megjegyzések (például a *Lilla* című vers vagy a Rau-fordítások alatt), hiszen ezek a szövegközlések a magyar nyelv sokszínűségét mutatták fel. Kazinczy ekként amellet tudott érvelni, hogy más európai nyelvekhez hasonlóan magyarul is lehet árnyalt költői nyelvet alkalmazni.

Mindezzel tehát az *Orpheus*ban közölt olasz szerzőjű versek mindegyikének sikerült beazonosítani az eredeti változatát. Az alábbiakban Iváncay Vitéz Imre fordításai mellett az eredeti olasz verseket, illetve Friedrich August Clemens Werthes német átültetéseit közlöm.

45 Hatásának átfogó összefoglalását lásd: CZIBULA Katalin, „Metastasio a 18–19. századi magyar drámairodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004): 181–202.

46 Lásd bővebben: SZAUDER József, „Csokonai és Metastasio”, in SZAUDER József, *Magyar irodalom, olasz irodalom*, 50–77 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013), 60–72.

47 Uo., 51–53.

48 KazLev II, 59–61.

49 *Orpheus*, 25.

50 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „Jegyzések és értekezések az Anakreoni dalokra”, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Anakreoni dalok* (Bécs: Pichler Antal, 1803), 40.

51 *Orpheus*, 25.

Francesco de Lemene		
Phyllis, Amor, Vénus	Filli, Amore e Venere	Phillis, Amor und Venus
<i>Phyllis.</i> Ó melly gyönyörű almát hagysz látnom, Amor! Kitől kaptad azt? <i>Amor.</i> Az Anyámtól, ő pedig egy Juhásztól kapta az Idai erdőkben, azért hogy más Isteneket a' szépségen lévő vetélkedésben meg-előzött. <i>Phyllis.</i> Igen, igen szép alma! <i>Amor.</i> Neked ajándékozom. <i>Phyllis.</i> De mit fog Vénus mondani, ha ezt a' szép ajándékot el-veszem? Né, né, éppen most jön. <i>Amor.</i> Szaporán dugd-el. <i>Phyllis.</i> A' kebelembe dugom, hogy a' szívemhez közel legyen. <i>Venus.</i> 'S megint rád akadtam, Amor? Felelj, hol az arany almám? <i>Amor.</i> Nem tudom? <i>Venus.</i> Nem, nem, ne tagadd, tudom én hogy nálad van. <i>Amor.</i> Haljak-meg ha nálam van. <i>Venus.</i> Ne! (<i>pofon üti</i>) <i>Phyllis.</i> Jaj nékem! mit tsinálsz? <i>Venus.</i> Ne még egyet (<i>ismét pofon üti</i>) <i>Amor.</i> Ahi, ahi! <i>Phyllis.</i> Ah Venus ne bántsd kérlek! Im itt az almád. <i>Venus.</i> Ki adta azt néked? <i>Phyllis.</i> Éppen az elébb adta nékem Amor. <i>Venus.</i> He, te hazugotska! de mond-meg miért adtad néki? 's tőlem lopni-el! szólj, ne sírj, mond-meg. <i>Amor.</i> Azért, hogy nékem Phyllis szebbnek látszik, mint Te.	<i>F.</i> O che bel Pomo mi mostri, Amore? Chi tel diede? <i>A.</i> Mia Madre. Ed un Pastore Il diede à lei nelle foreste Idee, Perche vinse altre Dee In lite di beltà. <i>F.</i> E pur bello! è pur bello! <i>A.</i> Io te lo dono. <i>F.</i> Ma se accetto il bel dono, Venere che dira? Ecco a punto ella vien. <i>A.</i> Deh il pomo ascondi. <i>F.</i> L'ascondo in sen per appressarlo al core. <i>V.</i> Pur ti ritrovo, Amore. Or mi rispondi: Dov'è il mio Pomo d'oro? <i>A.</i> Io non lo so. <i>V.</i> No no, non mel negar, so che tu l'hai. <i>A.</i> Possa morir s'io l'ho. <i>V.</i> Prendi questa guanciata. <i>F.</i> Ohimè che fai? <i>V.</i> Prendi quest'altra. <i>A.</i> Ahi, ahi! <i>F.</i> Deh Ciprigna, non piú. Prendi il tuo Pomo. <i>V.</i> Onde l'avesti tu? <i>F.</i> Pur'or (deh mel perdona) Amor mel diè. <i>V.</i> Gran bugiardel che sei! Ma rispondi: perchè Perchè per darlo à lei L'hai tu furato à me? Dì su. Cessa dal pianto. Omai favella. <i>A.</i> Perchè Filli di te mi par piú bella. <i>V.</i> Dunque dovrò sentire, Che di me sia piú bella altra beltate? Fille di me piú bella? or di perchè	Phillis. O welch einen schönen goldnen Apfel du mich sehen lässt, Amor! von wem hast du in? Amor. Von meiner Mutter, und sie hat ihn von einem Hirten in den idäischen Wäldern bekommen, weil sie andre Göttinnen bey dem Wettstreit der Schönheit übertraf. Phillis. Er ist gar schön! gar schön. Amor. Ich schenk' ihn dir. Phillis. Aber nehm' ich das schöne Geschenk' an, was wird Venus sagen? Sieh! Da kommt sie eben. Amor. Verstek' ihn geschwind. Phillis. Ich verstek' ihn in Busen, damit er nah beym Herzen sey. Venus. So sind' ich dich wieder, Amor. Nun antworte: wo ist mein goldner Apfel? Amor. Ich weiß es nicht. Venus. Nein, nein! Lägne mirs nicht. Ich weiß, daß du ihn hast. Amor. Sterb' ich, wenn ich ihn habe. Venus. Hier, nimm diß! (giebt ihm eine Ohrseige) Phillis. Weh mir! Was thust du? Venus. Und dies. (noch eine) Amor. Ahi, ahi! Phillis. Ach, Venus! Nicht mehr. Hier, nimm deinen Apfel. Venus. Woher hast du ihn? Phillis. Kaum erst, verziehe, hat Amor mir ihn gegeben. Venus. Erzügenmäulchen das du bist! aber sage: warum, ihr ihn zu geben, warum hast du mir ihn gestohlen? Rede. Hör' auf zu weinen. Sprich.

<i>Venus.</i> 'S még azt kell hallanom, hogy egy halandó szépség szebb nálamnál? <i>Phyllis</i> szebb mint én? mond-meg, miért volna ő szebb, mint én? <i>Amor.</i> Azt meg-nem mondom! <i>Venus.</i> Mond-ki, mitől félsz? <i>Amor.</i> A' pofon tsapástól. <i>Venus.</i> Mond-ki, ne félj; ne félj; miért nem látszom olly szépnek mint ő? <i>Amor.</i> Nem akarnám. .. <i>Venus.</i> Végezd szaporán, vagy – <i>Amor.</i> Te vagy olly szép mint ő; de már annak rég az ideje, hogy Te szép vagy.	Sia piú bella di me. <i>A.</i> Nol vorrei dire. <i>V.</i> Dillo, che temi tu? <i>A.</i> Temo guanciate. <i>V.</i> Dillo senza temer. Perchè di lei Men bella ti sembr'io? <i>A.</i> Dir nol vorrei. <i>V.</i> Finiscila. Che sì... <i>A.</i> Non men di quella Bella sei, ma gran tempo è che sei bella.	<i>Amor.</i> Weil Phillis mich schöner dünkt als du. <i>Venus.</i> So mus ich hören, daß eine andre Schönheit schöner sey als ich? <i>Phillis</i> schöner seyn als ich? und warum, sage, soll sie schöner seyn als ich? <i>Amor.</i> Ich möcht' es nicht sagen. <i>Venus.</i> Sag' es, was befürchtest du? <i>Amor.</i> Ohrfeigen. <i>Venus.</i> Sag' es ohne Furcht: Warum schein' ich dir weniger schön als sie? <i>Amor.</i> Ich möchte nicht. <i>Venus.</i> Mach' ihm ein Ende, oder... <i>Amor.</i> Du bist nicht weniger schön, als sie; aber es ist lange her, daß du schön bist.
Simon Rau		
Szeretőjének küldi képét Mivel már belőlem semmi sem maradt tsak egy merő árnyék, egy semmi kép, azért küldöm ezt, hogy ez is, mint egyéb részeim, egészen Tiéd legyen. Eggyesítsd ezt azzal a' Lélekkel, melly nem rég tulajdonod volt, 's hallatlan tsodát fogsz látni: Az, mivel nálad van, meg-elevenedik 's én leszek.	Manda lu so ritrattu à la S. D. Giacchè autru avanzu nun resta di mia, Ch'un'ombra nuda, un simulacru astrattu; A tia lu mandu, acciò sta parti sia In tutta tua, com'è chidd'autra afattu. Jungilu tu cull'arma, chi fu mia, E vidirai miraculu mai fattu: Chissu sarrà lu vivu, ch'è cu tia, Ed iu di chissu sarrò lu ritrattu.	Er schickt seiner Schönen sein Bildniß. Weil von mir nichts mehr übrig ist, als ein blosser Schatten, ein unwesentliches Bild von mir, so schik' ich diß; damit auch dieser Theil von mir wie der andre ganz dein sey. Vereinig' es mit der Seele, die einst dein war: und du wirst ein nie geschehenes Wunder sehn. Es wird, weil es bey dir ist, lebendig werden; und ich werde das Bildniß davon seyn.

Beszélő némaság Azt akarod hogy szóljak, és ki beszélhetne annyit, hogy csak egy részét adja is elő fájdalmimnak? És hát ha a' sebem még egyszer fel-fakad, ha szólok, miként kívánhatod azt hogy szóljak? 'S nem beszélnek é könnyekkel tellyes szemeim? 'S nem eleget mondottak é magokban emésztdő néma fájdalmaim? Ó ha tudnád és érzénéd, mennyit jelent egy sóhajtás, és mennyit egyy ah!	Silentiū, chi parla Tu voi, ch'iu dica. E cui po diri tantu, Chi pozza diri in parti li mei guai? E si, parlannu, crisci n'autru tantu La chiaga, comu voi, ch'iu parla mai? Parlanu l'occhi mei chini di chiantu, E la muta pietà t'ha dittu assai. Zeh si sapissi, e si sintissi quantu Parra un suspiru, e quantu dici un ahi!	Redendes Stillschweigen. Du willst, ich soll sprechen: und wer kann so viel sprechen, daß er nur einen Theil meiner Leiden ausspreche? und wenn meine Wunde sich um noch einmal verschlimmert, wann ich spreche, wie kannst du sodern, daß ich sprechen soll? sprechen nicht meine Augen voll Thränen? und hat mein stummes Leiden dir nicht genug gesagt? o wütest du und fühltest, wie viel ein Seufzer, und wie viel ein ach! sagen will!
Szemeinek javasolja hogy egyy tsekélységért ne sírjanak olly igen Szemek, mi bajotok? ó Isten! mi bajotok szemek? Miért áradnak olly igen a' könnyek belőletek? az a' szép, kit annyira óhajtotok, nem messze van! szűnjetek könnyezni. Tehát azért a' kis időért, melly alatt nem látjátok, annyira a' sírásnak adtátok magatokat? Osztán mit tsináltok, mit fogtok tsinálni, ha a' sok könnyektől meg-vakúltok?	Persuadi all'occhi soi, chi, per loru mancu mali, non chiangianu tantu Occhi, chi haviti? oh Diu! occhi chi haviti? Perchi tantu di lagrimi abbondati? La bedda, di cui tantu avidi siti, Non è luntana. Pacenzia haiati. Pri pocu addunca, chi non la viditi, A lu chiantu cussi v'abbandunati? Comu farriti poi, comu farriti, Si pri lu tantu chiangiri annurbati?	Redet seinen Augen zu, wegen einem geringern Uebel nicht so sehr zu weinen. Augen, was habt ihr? o Gott! Was habt ihr, Augen? warum überfließt ihr so von Thränen? die Schöne, nach der ihr so gierig euch sehnt, ist nicht weit. Habt Gedult. Also wegen der kurzen Zeit, daß ihr sie nicht seyt, überlaßt ihr euch so den Thränen? was werdet ihr hernach thun, was werdet ihr thun, wann ihr durch so viel Thränen verblindet?

Eggy halál-főre Ez az utálatos maradvány, mellyről a' Párcák' mardosó foga rágta-le a' húst, ez a' mezítelen koponya, ez a' ki-ürültt tsont, melyet a' sír sem emészthete-meg, mondja néked érzéketlen szép, te, ki a' természet hímezésében a' Mesterséget ki-fárasztottad, mondja néked, hogy porrá lett megint, ha termetedet piperézni van kedved.	Supra una testa di mortu Chistu orribili avanzu, chi spurpato Lassau lu denti di la parca dura, Stà nuda testa, chist'ossu incavatu, Chi nu lu digiri la sipultura. Dici à tia, donna vana, ch'ai stancatu L'arti pri contrafari la natura, Ti dici, ch'iddu in pulviri è turnatu Si'mbillitari vuoi la tua figura.	Ueber einen Todtenkopf. Dieser abscheuliche Ueberrest, den der nagende Zahn der Parze abgefleischt hat; dieser nackte Kopf, diß ausgeholte Gebein, das auch das Grau nicht verzehren könnte; sagt dir, eitle Schöne, die du, die Natur nachzuäffen, die Kunst ermüdet hast, sagt dir, er sey wieder zu Pulver worden, wenn du deine Gestalt zu schminken Luft habest.
Fortunához Ó Fortuna! tsak eggy óraig engednéd forgatnom kerekedet, úgy elébb az én kemény kegyetlen nyomorúságomba állítanálak. Ha ismét helyjeredre mennék, és már tudnád melly keserves ez a' gyötirelem, talán meg- változtatnád sorsomat.	Oh si tuccassi à mia lu giriari La tua rota, o Fortuna, quanto un ura; A tia la prima vurria fari stari Ntra la miseria mia nujusa e dura; Pirchi vinennu nautra vota à fari L'offiziu tò cu diligenza e cura, Sapennu quantu è forti lu stintari, Forsi mi cancirissi sta vintura.	O Fortuna! hätt' ich nur eine Stunde lang dein Rad zu drehn, so wollt' ich zuerst dich in mein hartes grausames Elend versezen. Kämst hernach du wieder an deine Stelle, und wüßtest nun, wie bitter die Mühligkeit ist, so würdest du vielleicht mein Schicksal ändern.
Kedvesének nyújtott zálog Mivel kintelen vagyok Töled édes S... im meg-válni, azért ezt a' hív szívet hagyom nálad zálogul. Vedd el azt, hogy ne mondhasd azután, hogy máshoz hódult. Álmomban el-jövök, hogy előtted meg- jelenhessek. Mint eggy tévelygő árnyék késérjen Téged az én Lelkem: Érzed a' levegő fúvását: azok az én sóhajtasim. Az a' Víz melyet inni fogsz, az én könnyeim..	Giacchi costrittu sù, Gioja, à partiri, Ti lassu in pignu stu cori custanti, Tenilu, pirchè poi non pozzì diri, Chi vosi ad autru stu fidili amanti. In sonnu ti virroghiu à cumpariri, St'arma ti feguirà com'umbra erranti, Si senti ventu, sù li mei suspiri, L'acqua, chi bivirai, sù li mei chianti.	Weil ich gezwungen bin, mein Kleinod, mich vond dir zu trennen, so lass' ich dir diß treue Herz zum Pfand. Nimm es, damit du hernach nicht sagen könnest, es habe sich einer andern ergeben. Im Schlaf werd' ich kommen, dir zu erscheinen. Wie ein irrender Schatten soll meine Seele dich begleiten. Fühlst du den hauch der Luft: es sind meine Seufzer. Das Wasser, das du trinken wirst, sind meine Thränen.

Három Grátziák Hidje, a' ki akarja. Én az én részemről nem hiszem hogy csak három Grátziák vagynak. Mert ha kedves S... im, reád nézek, milliom Grátziákat látok. Milliomokat látok, Szívem, ha a' Te szádat, a' Te homlokodat szemlélem. Ebben a' szemetskében pedig, hányan találkoznak, azt csak Amor tudja, és - én!	Iu crija cui lu voli, ju comei mia, Chi sunnu tri li grazii nu lu criju, Pirchè si quarchi vota iu gardu à tia Bedda, un migghiaru in tiu di grazii viju. Nni viju un miliuni, Anima mia, Si la to vucca, e la frunti taliju, Poi quantu ntra ss'ucchiuzzi cei nni sia Lu sapi sulamenti Amuri, ed iu.	Glaub es, wer will. Ich meines Theils glaub' es nicht, daß nur drey Grazien sind. Denn seh'ich meine Schöne, dich an, so seh' ich Millionen Grazien. Millionen seh' ich, mein Herz, wann ich deinen Mund, deine Stirne betrachte. Wie viel aber in diesen Äügelchen sich aufhalten, weiß nur Amor allein und ich.
Szépjéhez, annak Neve' (ANNA) napjára Benned édes szépem, ki az Esztendőt (annus) nevedben viseled, látom annak négy részzeit. Áprilist a' homlokodon; artzáidon két kellemes almákban az örökös őszt. - De a' más esztendő két szakaszait az Ég rosszul osztotta-fel közöttünk. Néked szívedben van a' Tél; nekem a' nyár; a' Te szemeidben a' Nyár; az enyémekben a' Tél.	A la S. D. alludendu à lu so nomu, & à li proprij peni amurusi In vui, chi l'annu à lu nomu purtati, Bedda, li quattru soi parti discernu: L'Aprili in frunti; ed in dui puma amati Da li masciddi pendi Autunnu eternu. Ma tra di nui li dui stasciuni ingrati Mali spartiu lu Celu autu, e supernu; Vui l'invernu à lu cori, ed iu la stati, Vui la stati nell'occhi, ed iu l'invernu.	An seine Schöne; auf ihren Namen (Anna) anspielend, und auf seine verliebten Schmerzen In dir, meine Schöne, die du das Jahre in deinem Namen trágst, bemerk' ich seine vier Theile. Den April auf der Stirne; auf den Wangen in zwey reizenden Aepfeln den ewigen Herbst. Aber die beyden andern undankbaren Jahrszeiten hat der hohe Himmel übel unter uns ausgetheilt. Du hast den Winter im Herzen, und ich den Sommer; du den Sommer in den Augen, und ich den Winter.

Az olasz irodalom hatása egy 19. századi irodalmár működésére

Döbrentei Gábor példája

Az 1770–1780-as évekig a magyarországi olasz irodalmi hatás megnyilvánulásai főként az egyházi irodalomban és az egyházi méltóságok környezetében jelentek meg. A 18. század végétől a francia könyv, majd a német irodalom iránti lelkesedés váltotta fel az addig erőteljes itáliai hatást. Azonban ha kisebb mértékben és más formában is, de az olasz irodalom továbbra is jelen volt Magyarországon. Olasz irodalmi művek magyar fordításai önálló kötetekben és még gyakrabban az újonnan induló folyóiratok hasábjain jelentek meg. Az olaszból való fordítások gyakran új esztétikai irányzatokat, a századvégi európai neoklasszicizmus és korai romantika jegyeit, valamint a fordítók irodalom- és nyelvszemléletét közvetítették.

Döbrentei Gábor a 19. század első évtizedeinek egyik olyan személyisége, aki bekapcsolódik a magyarországi olasz irodalmat fordítók sorába. Az akkor még lappangó Dante-fordítása kapcsán felmerült a neve Kaposi József *Dante Magyarországon* című munkájában,¹ majd annak nyomán Várady Imre monográfiájában.² A kéziratban fennmaradt Dante-fordítását végül Szauder József találta meg Pozsonyban, amely azóta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került Döbrentei egyéb irataival együtt.³

* Készült az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820” Lendület-kutatócsoport keretében.

1 KAPOSI József, *Dante Magyarországon* (Budapest: Révai és Salamon könyvnyomdája, 1911), 95–96.

2 EMERICO VÁRADY, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, 2 vol. (Roma: Istituto per l'Europa Orientale, 1933), 1:290–291.

3 Az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattárában a Döbrentei-hagyaték a Fond. 113. jelzet alatt található, amely Döbrentei leveleit, költeményeit, költeménytöredékeit, fordításait, irodalmi és nyelvészeti írásait, jegyzeteit, valamint fogalmazványtöredékeit tartalmazza. A Dante-fordítás jelzete 113/31. (*A Pokol. Dante Alighieri szerint. Első Ének.*) A töredékben fennmaradt fordításból Szauder József közölt részleteket: SZAUDER József, „Dante első magyar fordítása, 1806: Döbrentei Gábor ismeretlen Commedia-fordítása”, in SZAUDER József, *Magyar irodalom, olasz irodalom*, 147–154 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013). A fordítást a tanulmány függelékében teljes terjedelmében közlöm.

Az 1806-ban, Wittenbergben készített *Pokol*-fordításrészletet bemutatta a szakirodalom,⁴ azonban Döbrentei egyéb, olasz vonatkozású írásaira és olaszos műveltségére, olvasmányaira kevésbé koncentráltak.⁵ A tanulmány Döbrentei az Országos Széchényi Könyvtárban található levelein, kiadatlan írásain, az *Erdélyi Múzeumban* közreadott cikkein és könyvjegyzékén keresztül vizsgálja, milyen olasz irodalmi ismeretei voltak Döbrenteinek, hogyan használta ezeket saját esztétikai, műfajelméleti írásaiban, és milyen elveket, szellemiséget hozott magával az olasz irodalomban való tájékozódása és jártassága.

Az *Erdélyi Múzeumot* Döbrentei alapította, de az indulásban és az egyes számok összetételében számos korabeli szerzőnek szerepe volt. Az olasz irodalom Döbrentei és pályatársa, a piarista Buczy Emil írásain hagyott nyomot, a többi szerző nagyrészt német, francia mintákat idézett és ismertetett.

Mi volt az előzménye annak, hogy különbözve kortársai nagy részétől, Döbrentei ízlését nem csak a német, francia, angol, hanem az olasz irodalom is nagy mértékben formálta? A soproni líceum elvégzése után Wittenbergbe ment, ott ismerkedett meg a német kultúra virágkorával, valamint a napóleoni háborúk kiváltotta nemzeti fordulatával. De nem vált egyértelműen német műveltségű irodalmarrá. A külföldi egyetem sokoldalúságát erősítette, a németországi tanulmányév hozta el számára az olasz nyelv és kultúra ismeretét is. Töredékben fennmaradt naplójából, amelyben az 1806. április 12. és május 13. közötti napok

4 SZAUDER, „Dante első magyar fordítása...”.

5 Döbrentei munkásságára és az *Erdélyi Múzeumra* vonatkozó legfontosabb szakirodalom: JANCÓS Elemér, *Döbrentei Gábor élete és munkássága* (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1944); JANCÓS Elemér, „Döbrentei Gábor és az *Erdélyi Múzeum*”, in JANCÓS Elemér, *A felvilágosodástól a romantikáig*, 218–248 (Bukarest: Irodalmi Kiadó, 1966); SZAUDER József, „A magyar romantika kezdeteiről”, in SZAUDER József, *A romantika útján*, 288–299 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1961); FENYŐ István, „Az *Erdélyi Múzeum* szerepe a reformkori eszmék előkészítésében”, in FENYŐ István, *Magyarság és emberi egyetemesség: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 9–62 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979); CSETRI Lajos, „Az *Erdélyi Múzeum* irodalomszemlélete”, in CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, 294–331 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); ROHONYI Zoltán, „Az *Erdélyi Múzeum* szerepe a romantikus eszmék meghonosításában”, in ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdeteiről*, 153–200 (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1975); ROHONYI Zoltán, „Döbrentei Gábor: stúdium és szerepartikuláció”, in *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI József, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, 2. köt., 2:1141–1150 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993). Újabban Hász-Fehér Katalin foglalkozott Döbrenteivel és környezetével. Elkészítette Gyulay Lajos naplóinak kiadását, összegyűjtötte a naplókötettel kapcsolatos leveleket, valamint Döbrentei Gábor leveleit és további kéziratos munkáit. A kutatás Döbrenteire vonatkozó része még kiadatlan, a közzététel után további eredmények várhatók Döbrentei az olasz kultúra iránti érdeklődéséről is. Lásd: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Gyulay Lajos naplói*, hozzáférés: 2022.02.22, www.gyulaynaplok.hu.

történeseit jegyezte le, megtudjuk, hogy útban Wittenbergbe Prágában meglátogatta az olasz színházat. Már ekkor tudhatott valamennyire olaszul, mivel olaszul olvassa Fénelon *Telemachus*-át. Wittenbergben aztán olasz nyelvórára jár; azt, hogy Metastasio műveit beköltette, már olaszul jegyzi fel. A naplóból tudjuk, hogy az első olaszból való fordítása Metastasio *L'ape* című darabja, ennek kéziratát nem ismerjük.⁶ Kazinczynak így írt 1806. május 27-én: „Járom Pölitz aesthetikai leczkéjét [...] Az olasz Írókkal Peschek ismertetett meg Ideler Handbuchjából [...]”.⁷ Karl Heinrich Ludwig Pölitz legismertebb és a korban nagy hatást gyakorló esztétikakönyve a *Die Aesthetik für gebildete Leser* című mű volt, a különböző művészeti ágak esztétikájával foglalkozik az irodalmi műfajokon keresztül a képzőművészeti formákig. Az említett személy Christian Adolph Peschek, 1805-ben kezdte tanulmányait Wittenbergben, később főleg teológiai és oktatási témájú esszéket, valamint történeti munkákat írt.⁸ Jól beszélt olaszul, a könyv, amelyből Döbrenteivel megismertette az olasz szerzőket Ludwig Ideler *Handbuch der italienischen Sprache und Litteratur* című kétkötetes munkája, amely az olasz irodalom egyes szerzőinek bemutatását tartalmazza németül, mindegyikhez részleteket mellékelve a legismertebb műveikből eredeti, olasz nyelven. Ez az olasz irodalomtörténeti antológia sokáig elkísérte pályáján Döbrenteit, többször idéz belőle és hívja segítségül műfajelméleti fejtegetéseihez. Wittenbergben készítette el Dante-fordítását is, ami azt jelzi, hogy a korai romantika irányzata nem került el közegét és olvasmányait. Metastasio nyelven tanult meg olaszul, de hamar Dante felé fordult. A neoklasszicizmus és a romantika ideáljaival egyszerre ismerkedik, ők fogják meghatározni ízlését. Egyik datálatlan kéziratot jegyzetében a számára híres emberek listáját készíti el.⁹ Itt feltűnnek a neoklasszicista irányzat által nagyra tartott képzőművészek, mint da Vinci, Michelangelo, Correggio, Raffaelo, Paussin, Tiziano; a preromantika által a századvégen újra felfedezett Tasso és

6 OSZK Quart. Lat 2556. Kiadása: GERHÁT Ágnes, „Döbrentei Gábor kiadatlan naplótöredéke”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 25 (1988): 201–224. Olasz vonatkozású részek a naplóban: április 12. – olasz városok, szokások leírása egy barát elbeszélésében; április 24. – olasz színház meglátogatása Prágában; április 29. – „az Olasz Telemákos olvasgattam”; május 4. – „Ho legato L’Erve Cinese, del Metastasio, anche Attilio Regolo, da medesimo.”; május 12. – „Kezdettem először olasz órát M. Kurzénél, kit jártasnak találtam az Olaszban. Metasztáziót fordítottam előtte. L’ Ape. Vetsey meglátogatott s’ én is őt. Ma végeztem el Metastasio Nitteti nevű Drámáját. Nagyon tetszett.”

7 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 4:160–161. A továbbiakban: KazLev + kötettség.

8 Otto KAEMMEL, „Peschek, Christian Adolf”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, 56 vol., 25:412–414 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1875–1912).

9 *Döbrentei Gábor vegyes jegyzetei*, OSZK Kézirattár, 113/28/10.

Ariosto; valamint Dante, aki majd a romantika zseni szimbólumát testesíti meg; a klasszikusok közül Seneca és Homérosz, de nem hiányozhat Metastasio sem, akin keresztül ismerkedni kezdett az olasz nyelvvel. Ez a rövid lista jól ábrázolja azt, amit írásai is közvetítenek: a neoklasszicizmus és a preromantika egyszerre volt hatással ízlésére, írásaiban a két irányzat jegyei és alapelvei gyakran keverednek, csak bizonyos pontokon válnak el egymástól. Ehhez hasonló tendencia jellemző a század eleji európai irodalom több alkotójára.¹⁰

Hazatérését követően Erdélyben él a Gyulay család nevelőjeként. Egyik, ebből a korszakból fennmaradt írása egy fiktív levél, amelyet Báró Kemény Jánoshoz címzett 1808-ban. Benne erdélyi életét mutatja be: leírja, hogy szobája falát milyen arcképek díszítik, ezeket sorolva azokat a személyeket említi, akik a Kazinczy-kör példaképei voltak, de az akkoriban újjáéledő népszerűségnek örvendő Tasso és Petrarca is ott van a portrék között.¹¹ Kazinczytól később éppen ez a szélesebb körű érdeklődés választotta el, amely nem Goethét, Schillert, Wielandot helyezte a középpontba, hanem sokkal inkább egy többirányú értékvilágot alakított ki. Kazinczyval felbomló jó kapcsolatát egyik levelében ízlésének megváltozásával magyarázta: Metastasiót már negatív színben tüntette fel, helyére Dantét állítja. Valódi alkotó génuszoknak Dantét, Ariostót, Shakespeare-t tartja.¹² Metastasiótól való elhatárolódásának többször hangot ad. Egyik, az *Erdélyi Múzeumban* megjelent írásában az olasz drámaszerzőre utalva jegyzi meg, hogy az olaszok muzikális nyelve gyakran az eredeti gondolatok helyettesítésére szolgált. A muzikalitás a cselekményt is segítette, anélkül, hogy a költő valóban hatott volna. Metastasio is ezt a hagyományt követte és engedve a közönségnek, tragédiáit énekekkel töltötte ki, amelynek hatására a muzsika elragadta a közönséget, az eredetiség csorbat szenvedett.¹³

10 A szakirodalom egyes képviselői a romantikus neoklasszicizmus kifejezést használják: PÁL József, „A neoklasszicizmus fogalmáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 638–647, 641.

11 „[...] Meglátogatna itten engemet Kemény János [...]. Szobámba bélépve meglátná ő a' falon a' képeket, s' kérdezni fogná kitsodák azok? Itten találná azokat a' kiket szeret, s' a' kiket szeretni ditsőséges dolog. Azt sem tudván hol kezdje-el őket nézni, véletlenül Schillerre és Wielandra találna. Ez itten Shakespeare, ez itt Cornaille – milyen borzas hajat festettek ki – ez itt Petrarca és Torquato, így mondogatnám én rendre őket.” Döbrentei Gábor báró Kemény János öngyászának, Galonya, 1808. augusztus 28., OSZK Kézirattár, 113/28/35.

12 SZAUDER, „Dante első magyar fordítása...”, 147.

13 DÖBRENTÉI GÁBOR, „A' tragoedia legfőbbje a' görögöknél 's mostani álláspontja”, *Erdélyi Múzeum* IX (1817): 3–56, 8. Ezt a gondolatot hangsúlyozza Kis János, Döbrentei egykori tanára is egyik írásában: az olaszoknál megtörtént az, hogy a hangzás kellemességében nagyobb örömet találtak, mint a mondanivalóban. Ha jobban törődnek a hangzással, mint az adott munkában foglaltatott dolgokkal, könnyen válhat felesleges szószaporitássá, ugyanis hangzás nélkül a poézis csak elrontott

Döbrentei műveltségéről még egy igen fontos forrásból tájékozódhatunk, ez árverezendő könyveinek jegyzéke, amelyet 1851-ben, halála után írtak össze.¹⁴ A lista összesen 464 könyvet számlál, ez minden bizonnyal az élete során összegyűjtött köteteknek csak egy része volt. Az olasz nyelvűek vagy témájuk száma 17, ami meglepően kevés. Mivel nem ismerjük a teljes könyvtár számbavételét, az olasz kötetek valódi számát sem tudjuk megállapítani. A rendelkezésre álló forrás alapján az olasz irodalom kis számát több magyarázat indokolhatja. A legáltalánosabban elfogadható az, hogy olasz nyelvű könyveket sokkal nehezebb volt beszerezni, a kereskedők jellemzően a francia és német könyveket árulták. Ezt maga Döbrentei is megjegyezte 1807-ben Kazinczynak Lipcséből írott levelében, utalva arra, miért nem tudja folytatni az *Isteni színjáték* fordítását, amelybe másodsorra is belekezdett: „Míg Bétsben jó kiadáshoz nem juthatok, fordításomat nem folytathatom. Ezeknél a' frantziává vált Szászoknál az olasz könyvek ritkébbak, mint Bétsben”.¹⁵

Az olasz kötetek között volt Veneroni olasz nyelvtana, egy szótár, valamint Császár Ferenc olasz nyelvű magyar nyelvtankönyve.¹⁶ Fontos megemlíteni, hogy Döbrentei folyamatosan fejleszthette olasz nyelvtudását. Erdélyben, a Gyulayak nevelőjeként tanította is a nyelvet, az egyik órán Giambattista Casti *Gli animali parlanti* című művét olvasták, amely éles kritikája a 18. századi udvari világ szokásainak és politikai gondolkodásának.¹⁷ A könyvek másik csoportját az irodalmi antológiák jelentik. A *Parnasso classico italiano* Dante, Petrarca, Ariosto és Tasso írásait gyűjti egybe;¹⁸ egy másik szöveggyűjtemény az olasz dráma történetéből merít, Ariosto, Machiavelli, Goldoni, Alfieri, Monti, Manzoni és Foscolo egy-egy drámáját tartalmazza.¹⁹ Ideler művét²⁰ felhasználja az *Erdélyi Múzeumban*

foló beszéd: mindkettőt figyelembe kell venni. Lásd: KIS János, „Elegyes tárgyakról gondolatok: a' költés és szép literatura' dicsérete”, *Erdélyi Múzeum* III (1815): 6–7.

14 *Néh. Döbrentei Gábor után maradt [...] árverezendő könyvek jegyzéke* (Budapest: Druck Müller, 1851). Lelóhely: OSZK 208. 282.

15 KazLev IV, 510–511. Idézi: SZAUDER, „Dante első magyar fordítása...”, 149–150.

16 Luigi Enrico TEUCHER, *Nuovo Dizionario Italiano–Tedesco e Tedesco–Italiano* (Vienna: Trattner, 1802); Giovanni VENERONI, *Le Maître italien, ou la grammaire française et italienne* (Paris: Bruyset aîné et Cie, 1803).

17 KazLev IX, 146.

18 *Il parnasso italiano ovvero i quattro poeti celeberrimi italiani: La Divina commedia di Dante Alighieri; le Rime di Francesco Petrarca; l' Orlando furioso di Lodovico Ariosto; la Gerusalemme liberata di Torquato Tasso* (Lipsia: Ernesto Fleischer, 1826).

19 *Teatro classico italiano ovvero il Parnasso Teatrale* (Lipsia: Ernesto Fleischer, 1829).

20 Ludwig IDELER, *Handbuch der italiänischen Sprache und Litteratur* (Berlin: Frölich, 1802).

is,²¹ a *Biblioteca portatile* és Fabrucci munkája pedig ezekhez hasonló antológiák.²² Volt két esztétikai témájú könyve Muratoritól és Deninától,²³ mindkét szerző gondolatait viszontlátjuk majd Döbrentei írásaiban.²⁴ A nyelvkérdést vizsgáló művek Vincenzo Monti és Melchiorre Cesarotti munkái, a 19. század eleji olasz nyelv körüli viták idején születtek.²⁵ Cesarotti traktátusa hozható leginkább összefüggésbe a Kazinczy-kör nyelvszemléletével. A klasszicizmus felé irányult, a 18. századi írók által kedvelt túlzott gallizmus elleni reakcióként. A beszélt nyelvet állítja középpontjába, amelynek vizsgálata során kijelenti, a nemzet egyetlen nyelvet sem beszél egységesen. A külföldi átvételeket akkor tartja elfogadhatónak, ha bevezetésüket pontosan szabályozzák, ezzel visszaszorítva a túlzott innovációkat. A szépirodalmi könyvek között találjuk Petrarca verseit, Alessandro Tassoni heroikus költeményét és Monti tragédiáit.²⁶

A jegyzékben fennmaradt olasz könyvek kis csoportjában megtaláljuk azokat a szerzőket, akiket Döbrentei közvetített a magyar közönség felé, fő csatornája az *Erdélyi Múzeum* volt.

- 21 DÖBRENTÉI GÁBOR, „A' hexameterrel élés kezdete a' régi 's új nemzetek között”, *Erdélyi Múzeum* II (1815): 128–139, 134; DÖBRENTÉI GÁBOR, „Magyar litteraturát illető jegyzések”, *Erdélyi Múzeum* III (1815): 95–117, 109.
- 22 *Biblioteca portatile italiana, latina e francese* (Milano: Niccolò Bettoni, 1824); Fabio FABBRUCCI, *Manuale contenente pezzi scelti da' migliori Prosatori, Italiani antichi e moderni, con brevi notizie intorno alla vita ed alle opere* (Berlino: Augusto Rücker, 1831).
- 23 LAMINIO PRITANIO [L. A. MURATORI], *Riflessione sopra il buon gusto* (Venezia: Niccolò Pezzana, 1742); CARLO DENINA, *Discorso sopra le vicende della letteratura* (Venezia: Stamperia Palese, 1788).
- 24 Muratorit a magyar irodalomban a lelkeségi munkáival tartják számon, de esztétikai írásai is meghatározóak voltak a 18. században. Döbrentei a szonett formát egy Kazinczyhoz írott levelében Muratori soraival kritizálta, a részletet Ideler *Handbuchjából* kölcsönözte. Muratori jobban becsülte Petrarca canzonéit, mint szonettjeit, Döbrentei ehhez azt teszi hozzá, hogy a szonett versforma nem illik a magyar verseléshez. Lásd: Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1812. május 28., in KazLev IX, 477. Kazinczy később eltérő szövegkörnyezetben emelte ki a canzone versformát. A *Himfy szerelmeiről* írt kritikájában arra hivatkozva, hogy egy költői életmű minden darabja nem lehet mestermű, azt hangsúlyozza, hogy az olaszok Petrarca három canzonéját (le canzone sorelle) tartják a legszebbnek. Lásd: KAZINCZY FERENC, „Recensió: Himfy szerelmei [...]”, *Erdélyi Múzeum* I (1814): 72–89, 87. Döbrentei Carlo Denina művére való hivatkozását lásd: DÖBRENTÉI GÁBOR, „Shakespeare játékszíni munkáinak' magyar fordításához tartozó jegyzések: I. A Nyelvre nézve”, *Felső Magyar-Országi Minerva* 4, 3. negyed, 7. füzet (1828): 1781–1791, 1788.
- 25 MELCHIORE CESAROTTI, *Saggio sulla filosofia della lingua italiana* (Padova: [s. n.], 1802); VINCENZO MONTI, *Proposta di alcune correzioni ed aggiunte al Vocabolario della Crusca* (Milano: Antonio Fontana, 1818).
- 26 FRANCESCO PETRARCA, *Le rime* (Verona: Giuliani, 1799); ALESSANDRO TASSONI, *Secchia rapita* (Venezia: Stamperia di C.A.I. Jacob, 1786); VINCENZO MONTI, *Tragedie: Aristodemo, Cajo Gracco, Galeotto Manfredi* (Milano: G. Silvestri, 1817).

A folyóirat első számának előszavában egyik fő céljaként az olasz, francia, angol és német irodalom terjesztését hirdeti meg:

Muzéumunknak tárgyai ezek lesznek:

1. Hazai 's Külföldi híres és érdemes Személyek' életírása.
2. Nemzetek' Karakterét 's azoknak földjeiket ismértető Útazásoknak rövid kihuzásai.
3. Hazánk' történeteit vagy nyelvünk' régibb állapotját világosítható megjegyzések.
4. A' Poézis' némelly nemeinek theoriája 's Versek.
5. Az Olaszok, Francziák, Anglusok, Németek Literaturájának bővebb ismertetése.
6. Erkölcsei Elbeszélések.²⁷

Ez a program nemcsak Döbrentei irodalmi ismeretei jellegének felelt meg, hanem pozitív fogadtatásra is számíthatott az olvasóközönség részéről, amely bár még nem volt nagyszámú, de nyitott a más európai országok kultúrája felé. A korabeli magyarországi olvasóközönség az olasz irodalmat legkönnyebben a folyóiratokon keresztül ismerhette meg, amelyek eltérő alapossággal és mennyiségben mutatták be az olasz szerzőket. A cikkek, amelyek az olasz irodalomtörténeti írások sorát adják, gyakran fordítások, hiányzik belőlük a téma alapos ismerete és az eredeti értékelés. Az olvasó számára nagyrészt teljesen ismeretlen alkotások rövid összefoglalását közölték a szerzők életrajzi adataival kísérvé. A rövid kritikai jegyzetek az akkori általános irodalmi véleményt tükrözték.²⁸ Az *Erdélyi Muzéum* valamelyest kiemelkedik ebből a közezből, mert bár a kritikai jegyzetek nagy része itt is kézikönyvekből vett kompiláció, az esztétikai írásokba szőtt olasz irodalmi példák alapos és értő irodalomtörténeti ismereteket mutatnak.

Döbrentei munkásságában az olasz irodalom és művészet különböző kontextusokban és célokkal tűnt fel. Irodalomesztétikai, ízlésnevelési írásaiban példaként említi olasz költők verssorait és gondolatait. A hexameter használatát ismerető tanulmányában bemutatja, hogyan jelent meg a hexameter az olaszoknál. Az

27 DÖBRENTÉI GÁBOR, „Előbeszéd”, *Erdélyi Muzéum* I (1814): 2–9, 4–5.

28 BALOGH PÁL, „Altal-nézése a' legújabb Olasz Lite-ratúrának”, *Tudományos Gyűjtemény* 5, 2. köt. (1821): 87–97; BALOGH PÁL, „Olasz Literatúra”, *Tudományos Gyűjtemény* 6, 1. köt. (1822): 111–117; LASSÚ ISTVÁN, „A' Drámai Költés, és annak Históriája”, *Tudományos Gyűjtemény* 10, 6. köt. (1826): 3–85; „Olasz literatura: Szépliteratura”, *Tudománytár* 2, 5. köt. (1835): 179–184. A *Hasznos Mulatságok* az olasz kultúra egyéb területeiről is tájékoztat, például: „Olasz Iskolája a' Képirásnak”, *Hasznos Mulatságok*, 1. félév, 26. sz. (1817): 202–205; „Velencei mulatságok”, *Hasznos mulatságok* 1. félév, 18. sz. (1819): 137–144; „Nemzeti játékok olasz országban”, *Hasznos mulatságok* 2. félév, 33. sz. (1819): 257–262.

Accademia della poesia nuova működését ismerteti, amelyet Claudio Tolomei alapított 1539-ben. A tagok antik versmérték szerint íródott verseket írtak és olvastak fel egymásnak, céljuk az volt, hogy a versírás egy szellemi elit tevékenysége legyen. Döbrentei egy példát is hoz *Versi e regole della nuova poesia toscana* című kötetükből, Tolomei *Il rio* című verséből:

[...] Intézete, elsőben tetszett, 's a' legjobb fejek adván magokat az útra, 1539-ben már egy csomót nyomtattatott, ezen cím alatt: *Versi e regole della nuova poesia*. Im egy példa.

Ecco l'chiaro rio, pien eccolo d'acque soavi

Ecco di verdi erbe carca la terra ride. [...] ²⁹

A tanulmány kéziratban maradt változatában még egy példát illeszt be Annibale Carótól, az *Aeneis* olasz fordítójától, de ez végül a nyomtatott szövegbe nem került bele: „Annibale Caro, társa Tolomeinek, 's az Éneis olasz fordítója pedig ezt írta: Or cantate meco, cantate or, ch'altro risorge / Parnasso, or ch'altro nuovo Elicona s'apre.” ³⁰

Döbrentei, Dante tisztelője és műveinek ismerője, a *Pokol* részleteinek fordítója, többször említi a nagy olasz költőt írásaiban, amelyeken keresztül megállapíthatjuk, hogyan viszonyult Dantéhoz, milyen kontextusokban emelte be esztétikai elemzéseibe. A zsenifogalma középpontjába helyezi, mint a szerzőt, aki meghatározó újat, eredetit alkotott. Ugyanakkor a terzina formáról többször elítélően nyilatkozik. A hexameter-tanulmányban Gian Vincenzo Gravina, az arkádiai klasszicizmus egyik legjelentősebb alakjának sorait idézi, aki szerint Dantét a saját korában nem is tekintették volna költőnek, ha nem rímekben versel:

Elterjede a' rímhez való szeretet, [...] a' legelső valamire való Olasz Költő rimelt versekkel állott-elé. Ezekbe tette energiáját Dante Alighieri, az ő már most bizarrnak tetsző Divina Commediájában. [...] Dantét, azt írja Gravina, [...] ha nem rímekben ír vala, az akkoriak nem nézték volna Költőnek. ³¹

A kritikáról írott tanulmányában ehhez hasonló véleményt fogalmaz meg: „Ha egy velőigható Dante Alighieri, egy csapongva teremő képzelésű Ariosto más időben éljenek, nem oly képtelen materiákba nyomták volna ragadó hatalmai-

29 DÖBRENTAI, „A' hexameterrel élés kezdete...”, 131–132.

30 OSZK Kézirattár, Döbrentei Gábor vegyes jegyzetei, 113/2.

31 DÖBRENTAI, „A' hexameterrel élés kezdete...”, 130–131.

kat.”³² A görög tragédiát középpontba állító értekezésében kijelenti, hogy „Az olaszoknál Dante lett volna a legeredetibb a tragédiában, de ő teljesen más formát választott.”³³ Mindezzel a kritikával együtt, amely az antik verselés iránti elkötelezettségéből fakadt, Döbrentei volt az, aki először közvetítette Dante nagyságát a magyar közönségnek. Folyóirata egyik jegyzetében fel is teszi a sürgető kérdést: „Ki fogja ezen hatalmas teremtmény észláng divina Comediáját Olaszból nyelvünkre fordítani?”³⁴ Döbrentei saját maga tehát nem fejezte be a fordítást, a *Pokol* magyar nyelvű kiadásának egy részlete először Császár Ferenc fordításában jelent meg 1857-ben.

A hazai irodalmi ízlés formálását célzó írásaiban gyakran támasztja alá állításait az olasz irodalomból vett idézetekkel. Ariosto satiráiból (*Satire, I.*) idéz, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy nem érdemes rossz versek írására pazarolni az időt, mert ezekkel sem keresetet, sem elismerést nem lehet szerezni:

Apollo, tua mercede, tua mercede, santo!
 Collegio delle Muse, io non possiedo
 Tanto per voi, ch'io possa farmi un manto. – Ariosto
 Apollo, 'S Muzsák társasága! a' ti szent portékáitok nem hoztak nekem annyit bé,
 a' mennyivel egy köpönyeget csináltathatnék³⁵

A cikk *Versírási nevetségek* című részében hasonló módon jár el: a leoninus versforma ellen fellépve Gravina sorait hívja segítségül:

E' vélekedést igen illik Gravinának ezen szavaival béfejezni: Il numero e 'l metro erasi in un con la lingua latina smarrito, e cangitato nella rima del volgare, coll'uso rozzo de' versi Leonini. De' quai versi chi vuole ad uno, o ad altro autore attribuir la sotta invenzione, producendo in iscena, or un tal Leonio Monaco Benedettino, or' un tal Teodolo Prete a tempo del Imperador Zenone, parmi appunto, come se volesse ad uno, o ad un altro corpo infetto attribuire il contagio, generato da corruzione d'aria universale.

A' deák nyelvvel együtt, annak numerosa, mértéke is elrontatott, 's a' durva Leoninus versek szokásba jöven, e' kettő, a' köz nép beszédjében lévő rimekké változott. Akkár ennek, akár annak akarja valaki ezen versek ostoba feltalálását tulajdoníta-

32 DÖBRENTÉI, „A' Kritikáról”, *Erdélyi Múzeum* IX (1817): 155–177, 162.

33 DÖBRENTÉI, „A' tragoedia legfőbbje a' görögöknél...”, 7–8.

34 DÖBRENTÉI, „Értekezés az elmének magasb kifejtődése körül, az ízlés munkájában”, *Erdélyi Múzeum* VII (1817): 91.

35 DÖBRENTÉI, „Magyar litteraturát illető jegyzések...”, 98.

ni, midőn kezdőjeknek vagy egy Benedek szerzeti barátot, Leot, vagy Zeno Császár idejébeli Teodolo papot említ, úgy tetszik nekem, mintha csak ez vagy amaz elnyavalyásodott testtől akarná azon pestist, melyet a' közönséges levegőnek megromlása okozott, származtatni. (La ragion poetica, Roma, 1708).³⁶

Ugyanitt az alkalmi költészet elmarasztalásakor Ariosto *Orlando furioso*-jából azt a részletet idézi (XXXIV, 77.), amely az ember, szűkebb értelemben a költő kapcsolatára utal a hatalommal: „Di cicale scoppiate imagine hanno / versi ch'in laude dei signor si fanno.”

Ariostónak az Este család volt a pártfogója, és megelégedve, hogy hamisan kellett dicsőíteni őket, szatirikus hangnemet szőtt ezekbe a sorokba. Döbrentei arra utalt az idézettel, hogy nem szabad hízelegve a hatalom előtt meghajolni és olyat dicsérni, aki nem érdemli meg. Ezek az írások Kazinczy elképzeléseit is tükrözik, az egyetlen különbség az, hogy Döbrentei olasz példákat is használ fejtegetéseihez.

A következő kontextust, amelyben az olasz irodalom megjelenik Döbrentei munkásságában, a magyar nyelven való írásra buzdító írásai jelentik. Egyik Kazinczy Ferencnek írott levelében beszámol a Magyar Tudós Társaság javaslatáról, amely a magyar színjátszás fejlődését segítve az európai drámai irodalom jeles darabjainak fordítását kezdeményezi, köztük 8 olasz színdarabét: 4 tragédiát Vittorio Alfieritől, ezek az *Oreste*, a *Sofonosiba*, a *Virginia* és a *Bruto primo*, valamint 4 komédiát, amelyek Alberto Notától³⁷ az *Il filosofo celibe*, Federico Viascoltól³⁸ a *Non contar gli anni una donna* és a *La bugia vive poco*.³⁹ Döbrentei a társaság tevékeny tagja, titoknoka volt, így ő is részt vett a fordításra javasolt darabok listájának összeállításában. A társaság külföldi tagjai közé választották Giuseppe Gasparo Mezzofanti (1774–1849) ismert nyelvészt és poliglottot, aki magyarul is jól beszélt. A tagságról Döbrentei értesítette olasz nyelvű levélben.⁴⁰

36 Uo., 108–110.

37 Alberto Nota (1775–1847), olasz klasszicista drámaíró. Vigjátékokat írt, főként Goldoni inspirálta.

38 Camillo Federici (Federico Viascolo) (1749–1802), olasz drámaíró. Komédiáinak híre gyorsan elterjedt Olaszország-szerte. Darabjaiba Schiller, Iffland és Kotzebue kortárs újításait is beépítette.

39 Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Buda, 1831. június 2., in KazLev XXIV, 339–341.

40 Essendo consapevole che Lei parla la lingua ungherese, e che Ella legge con facilità libri scritti in quest' idioma, la società ungherese dei litterati credeva farLe il suo dovere di nominarla membro corrispondente. Con piena prontezza dunque diede, nella scadenza dei 10 Marzo passato, il suo voto a Vostra Signoria, e come la società ha creduto far un grandissimo guadagno, potendo annoverar fra i suoi membri in conoscitore di lingue e dei loro tesori così celebre per tutta l'Europa, ella spera parimente, che vorrebbe aggiungere a tutti i di Lei titoli eruditi quello di membro di questa società nuovamente creata per il zelo nazionale di parecchi patrioti, durante la dieta ungarese di 1825, e ratificata dal Ré d'Ungheria avanti la dieta di 1830.

A magyar nyelven való írás előmozdítását szolgálta Francesco Algarotti egy esszéjének fordítása, amelyet Döbrentei az *Erdélyi Múzeumban* jelentetett meg.⁴¹ A szöveg Algarotti *Pensieri diversi* című esszégyűjteményének egy darabja, amely kötet Algarotti élete utolsó nagy munkája.⁴² Inkább pedagógiai és informatív, mint kioktató célzattal írta széles olvasóközönségének, amely irodalmárokból, tudósokból, politikusokból, nőkből és férfiakból állt; bennük európai megoldásokat javasol olasz, nemzeti problémákra.⁴³ Algarotti az írást Saverio Bettinelli jezsuita atyának ajánlja, aki irodalomkritikai tevékenységéről volt híres. Az ajánlás vezet be az esszé mondanivalóját: a szerző megköszöni Bettinelli pozitív kritikáját egyik francia nyelvű írásáról; ugyanakkor kijelenti, hogy mennyi nyelvi veszélyt jelent az írónak, ha idegen nyelven ír. Ezért terjeszt Bettinelli elé néhány megfontolást azzal kapcsolatban, hogy minden eddiginél jobban kell arra bátorítani az írókat, hogy anyanyelven saját műveket írjanak. Az ajánlásban foglalt gondolatait folytatva különböző érvekkel az anyanyelvű irodalmi művek mellett foglal állást. Döbrentei fordítása pontosan követi Algarotti szövegét, az ott idézett Dante-sorokat (Purg. 24, 145–150) is lefordítja. Két helyen hoz változtatást az esszében: egy rövid részletet kihagy, mert az kifejezetten az olasz olvasókhoz szól; egy ponton viszont saját gondolatot sző a szövegbe. Amikor Algarotti arról ír, hogy a szabadabb képzelőerejű és karakterű népek nyelve is szabadabb felépítésű, megjegyzi, hogy a magyarokat ismerve ilyesmit mondott volna Algarotti nálunk is azoknak, akik a fantáziának a nyelvvel való szabadabb játékát nem szívelelik, és azt, aki a nyelvben új fordulatokat alkot, ami dísztelen elhagyja, nyelvrontónak kiáltják.⁴⁴ Döbrentei egy hosszabb jegyzetet is készített a fordításhoz, amelyben arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy az esszé közlésével nem azt akarta elérni, hogy a régi klasszikusokat lebecsüljük, hiszen ismeretük elengedhetetlen a mai

In conseguenza di questa elezione, Ella riceve qui giunto il diploma stampato in ungherese, con la traduzione latina scritta, e come anche un esemplare del plano e dei statuti della società, il cui l'originale ungherese e a' trovare qui annesso „Névkönyv” (Nomenclatura dei membri della società per 1832).

Vossignoria obbligherà sommamente per una risposta d'aver ricevuto questa lettera colui, che si dice con tutta stima di Vossignoria. il 5 maggio 1832. il divotissimo servo Gabrielle Döbrentei mp. Segretario de la società ungarese dei letterati. A kézirat helye: Döbrentei Gábor titkári leveleskönyve, OSZK Kézirattár, 113/40.

41 DÖBRENTÉI GÁBOR, „Az anyai nyelven írás szükséges voltanak megbizonyítása: Algarotti szerint, Olaszból”, *Erdélyi Múzeum* IV (1815): 93–109.

42 FRANCESCO ALGAROTTI, „Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua”, in *Opere del Conte Algarotti III.*, 5–25 (Livorno: Marco Coltellini, 1764).

43 GINO RUOZZI, „I pensieri diversi di Francesco Algarotti: Caratteri tipologici”, *Italianistica: Rivista di letteratura italiana* 13, no. 3 (1984): 329–343.

44 DÖBRENTÉI, „Az anyai nyelven írás...”, 97.

ízlés tökéletesedéséhez. Azonban a latin nyelvű munkák közül a korabeliek helyett az antikokat javasolja tanulmányozni. Annak ad hangot, hogy szeretné, ha a magyarok is beállnának a latin művek kritikai kiadásának sorába, ami külföldön már elkezdődött. Azért illesztette be a folyóiratba ezt a cikket, hogy egy külföldi példán keresztül mutassa be, minden nemzet csak akkor haladt előre, amikor az írók a saját nemzeti nyelvükkel éltek.

A nyelvkérdéshez tartozik Döbrentei egy rövid megjegyzése Boccaccióról. Boccaccio sokáig még említésként sem volt jelen a magyarországi szerzők írásaiban, először Döbrentei ír róla.⁴⁵ Az *Erdélyi Múzeumban* még csak életrajzi adattait közli, ezt követően egy másik, a *Felső Magyar-Ország Minervájában* megjelent írásában részletesebben elemzi, de elsősorban nyelvészeti szempontból.⁴⁶ Itt Carlo Denina *Discorso sopra le vicende della letteratura* című munkáját követve szemrehányást tesz neki a latint követő mondat szerkezete miatt, amit úgy használ, mintha az olasz sajátja lenne.

Döbrentei nyelvészeti írásaiban is hasznát vette olasz nyelvtudásának. Például Sándor István nyelvészeti téziseit kritizálva, a külföldi tulajdonnevek kiejtés szerinti írása helyett az eredeti, idegennyelvű írásmódot tartja helyesnek; kis változtatást tenne csak lehetővé az olasz nyelv szabályai alapján, ahogy olaszul Párizst és Londont Pariginek és Londrának nevezik.⁴⁷

Írásai művészettörténeti vonatkozásokat is tartalmaznak, főként itáliai művészek életrajzát és műveinek, munkamódszerének leírását emeli be esszéibe. Ezirányú érdeklődését a korszak neoklasszicista szellemisége is ösztönözte. A képzőművészetek világából vett példázatok az irodalmi párhuzamok mellett szerepelnek például a kritikáról, az életrajzírás elméletéről írott értekezéseiben.⁴⁸ Esz-

45 Aki életrajzot ír, annak attól a ponttól kezdve kell követni adott személy életútját, amikor először hajlandóságot mutatott az alkotó tevékenységre. Például Boccaccio esetében 28 éves korától, amikor meglátogatta Nápolyban Vergilius sírját, majd felhagyott a kereskedéssel, hogy a tanulásnak és írásnak szentelje magát. Lásd: DÖBRENTEI GÁBOR, „Észre-vételek az életírás theoriájáról”, *Erdélyi Múzeum* III (1815): 119–131, 125.

46 DÖBRENTEI, „Shakespeare játékszíni munkájának’ magyar fordításához...”, 1781–1791, 1788.

47 „[...] Látja Rec. hogy a magában hangzó betűkkel végződő tartományi, várai neveknél, a’ magyar és frantzia nyelvnek ott meg nem egyező formája miatt nehézség vagon [...] azért az illyeneknél egy kis változtatást tenni lehet, valamint az olasz Párist, Londont így nevezi: Parigi, Londra [...]” OSZK Kézirattár, 113/7. Döbrentei Gábor értekezése Sándor Istvánról.

48 Írásaiban Michelangelót említi a leggyakrabban az itáliai képzőművészek közül. Kiemeli tehetségét, amely már fiatalon megmutatkozott, hamar felülmúlta mesterét: DÖBRENTEI, „Észre-vételek az életírás...”, 125. Amellett emelve fel szavát, hogy nem szabad pusztán az antik művészet utánzására törekedni, egy anekdotával érvel, szintén Michelangelóval a középpontban: DÖBRENTEI, „A’ Kritikáról...”, 164. A *művész* szó jelentésének tisztázásához Michelangelo alakját is felhasználja: „Tudósító levelek”, *Erdélyi Múzeum* V (1816): 182–183.

tétikai elvei az itáliai művészettörténetből vett példákkal kísérve verseiben is feltűnnek. *A fordító, másoló az előtte levő eredeti széphez* című költeménye azt állítja a középpontba, hogy a fordítónak, másolónak, javítónak fel kell ismernie annak az anyagnak a zsenialitását, amiből dolgozik, ahhoz semmit hozzáadnia, vagy elvennie belőle nem lehet.⁴⁹ A fordító a hold, ami a naptól, az eredeti mű szerzőjétől nyeri a világosságot. Az olasz festők köré épült történeteket, legendákat épít a versbe, amelyek alátámasztják a vers által közvetített gondolatokat. Ilyen Francesco Fancia bolognai festő példázata, akinek azzal a kéréssel küldte el Raffaello *Cecilia* című festményét, hogy javítsa ki, ha hibát talál rajta. Fancia a képet látva felismer- te, hogy milyen kis festő ő valójában, és soha többet nem festett. Döbrentei szerint aki úgy érez, mint Fancia, valódi művész, mert felismeri a zsenit.

Egy Nápolyból írt levelében hosszan beszél itáliai kulturális élményeiről, elbeszélését így vezeti be:

Engem' néha hidegnek neveztetek ti, most tűz vagyok, az e' földön találtató szépségeknek látásokkor, vagy azokról való olvasáskor, halláskor is, melyek többé nem Olasz országban vagynak. Mindég Hazám forog elmémben. – Mit gondolsz, lesz e az még táplálója és édes anyja ezeknek.⁵⁰

A levélben itáliai képzőművészeket és különböző művészeti iskolákat mutat be. Az irodalom és a képzőművészetek egymásra való hatásának elemzésekor Dante és Michelangelo kapcsolatát is említi: „[...] Dantenek Divina comediája, vagy a' pokolról írt költeményje annyi volt ő nála, mint Phidiasnál, görög képfaragónál, Homérus.”

Ahogy az Itáliából címzett levél bevezető sorai is jelzik, Döbrentei az olasz irodalomra és művészetekre követendő példaként tekintett. Az *Erdélyi Múzeum* viszonylag egységes arculatát meghatározta zsenielve középpontba állítása, az irodalmi eredetiség követelése, az ízlésnevelés, a nyelvművelés, életrajzok, recenziók közlése: ezekben a témakörökben gyakran használt fel olasz példákat törekvései illusztrálásához. Az olasz irodalmat tehát leginkább mintaként használta saját

49 DÖBRENTAI GÁBOR, „A fordító, másoló az előtte levő eredeti széphez”, *Erdélyi Múzeum* V (1816): 70–76.

50 Döbrentei Gábor *értekezése a festészetről*, OSZK Kézirattár, 113/6. Törédékes levél, amelyet valószínűleg itáliai utazása során írt Horváth [?]-nak. Nápolyra úgy hivatkozik, hogy „ittén Nápolyban”, innen a következtetés, hogy a levelet Itáliából írja. Több várost érintő utazáson vehetett részt, Rómában is járt: „A' mult héten a' Pantheonban voltam, hol Annibal Caracció képíronak, kinek a' Drézdai Képes Galériában tartatnak néhány festett darabjai, s' az Escurial sekrestyében egy szép, Mária Menybe menetele, ennek mondom és Raphaelnek sírhalma vagyon. [...]”

gondolatai alátámasztására, ugyanakkor ezek az esztétikai és nyelvészeti példázatok nagyban elősegítették az olasz irodalom magyarországi recepcióját. Döbrentei az *Erdélyi Muzéumban* kiterjedt, jól tájékoztató lapalji jegyzeteket írt a következő olasz írók és képzőművészek életéről és pályájáról: Pietro Bembo (IV. 100; VII. 93),⁵¹ Bernardo Tasso (IV. 104), Annibale Caro (IV. 104), Ludovico Ariosto (IV. 107), Dante Alighieri (IV. 107), Francesco Fancia (V. 71), Domenichino (V. 74), Giambattista Marino (VII. 35), Angelo Poliziano (VII. 93), Aldus Manutius (VII. 93), Cesare Beccaria (VIII. 91).⁵² Ezzel az *Erdélyi Muzéum* azon céljának is eleget tett, hogy megismertesse az olvasókkal az olasz irodalom történetét. Írásában a korszak német ideáljaival azonos szintre helyezte Ariostót, Tassót, Dantét; Metastasiót pedig kivette a követendő példák közül. Döbrentei 1814–1818-ban, az *Erdélyi Muzéum* szerkesztése idején ennek az ismeretanyagának a közvetítésével hazai környezetben úttörőnek számított.

FÜGGELÉK

A' Pokol: Dante Alighieri szerint

Döbrentei Gábor fordítása

A szövegekészletről

Döbrentei Gábor 1806-ban készítette el néhány részlet lefordítását Dante *Isteni színjátékának Pokol* című részéből. A kézirat az OSZK Kézirattárának 113/31. jelzete alatt található.

Az átírás során a teljes betűhűségre törekedtem. A mellékjeles névmások, névelők és kötőszók (a' ki, 's, a' stb.) írásmódját nem módosítottam, az eredeti központosítást megőriztem. Csupán néhány egységesítést tettem: a kéziratban az s be-

51 A számok az *Erdélyi Muzéum* évfolyamára és lapjaira hivatkoznak.

52 Az idézett szerzőket nagyra tartotta Döbrentei, az *Erdélyi Muzéumban* többször szerepelnek különböző kontextusokban. Például a kritikaírásról szóló értekezéséhez készült jegyzeteiben arról ír, hogy a kritikusnak nem szabad csekély hiba miatt rosszindulatú kritikát megfogalmazni, mert az hosszú időre megpecsételheti adott szerző megítélését, ahogy ez Annibale Caróval történt, akit nem fogadott elismerően a kritika, és ezt a véleményt vette át Girolamo Tirabosci olasz irodalomtörténetében. Lásd: OSZK Kézirattár, 113/20. *A kritikáról. Értekezés* (Az *Erdélyi Muzéum* 9. füzetében található, azonos címmel megjelent írás folytatása. A nyomtatásban megjelent változat a XIII. pontig tart, azt ígéri, folytatása következik, ami azonban kéziratban maradt. Ez a kéziratos második rész a XXV. ponttal zárul.)

tű s és j formában is megjelenik, ezeket egységesítettem s-re. A sz, gy, ny betűk olykor kettőzött formában fordulnak elő, ezeket hasonló okokból összevontam.

A kéziratban a főszöveg mellett széljegyzetek találhatók, ezek helyét a szövegben különböző jelzések, többnyire számok mutatják. Döbrentei jegyzetei egy-egy szó másik változatát adják meg, vagy a fordítást magyarázzák, ezeket az átírásban megőriztem és a kéziratban megjelölt helyre, a szöveg alá szúrtam be. A szövegben a Döbrentei által aláhúzott részeket is azonos formában, aláhúzva közlöm.

Mivel az *Isteni színjáték*nak számos kommentárja ismert, csak a fordításra és a kevésbé ismert személynevekre vonatkozó információkat közlöm a szövegkritikai jegyzetekben.

Szövegközlés

Fordítások.

Olaszból.

Döbrentei Gábor által.

Wittenbergában, Szept. 13dikán 1806.

A' Pokol.

Dante Alighieri szerint.

Első Ének.⁵³

Életem folyásának közepén, elvesztvén az egyenes útát, egy homályos erdőben találtam magamat. A' halál csak kevéssel kínosabb, mint ennek a vad⁵⁴ erdőség' (mellyre való gondolatom a' félelmet megújítja) darabosságának, kelletlenségének leírása. Hanem hogy azt a' Jót,⁵⁵ melyet ott leltem, leírom, más⁵⁶ dolgokat beszéllek el. Nem emlékezhetem magam is jól többé, miként mentem oda bé, anynyira elnyomott akkor az álom, mikor az igaz utról eltévelyedtem. Egy hegynek tövéhez érkezvén, hol az a' völgy, mely szívemet félelemmel töltötte bé, elvégződött, feltekintettem, 's láttam ormait annak a' planétának fénnével feltsínosítva, mely minden úton egyenesen vezet. Akkor le tsendesedett valamennyire félelmem, mely egész ejtszakán által, melyet olly nagy gyötrődésekkel töltöttem, szí-

53 Az első éneket a 93. sorig fordítja: „se vuo' campar d'esto loco selvaggio;” (jegyzet tőlem: D. Á.)

54 kietlen

55 szerencsét

56 ottan észrevett

vem belsőjét nyughatatlanította. És⁵⁷ valamint az, a' ki elfogyott lélekzettel éri-el a' partot⁵⁸ a' veszedelmes vízre néz, és iszonyodik,⁵⁹ Ugy nézte tsudálkozva az én meg szélllyel repdező lelkem azt az⁶⁰ útát, mellyet még soha egy halandó sem tett.

Megnyugosztalván elfáradtt testemet, tovább folytattam útamat e kietlen meredekségen, úgy, hogy mindég az erősb lábam volt az alsó;⁶¹ Im egyszerre egy kartsú, gyors párdutz, melly pöttögetett bőrrel volt fedve, tünt elém, a' meredekség kezdeténél, 's éppenséggel nem ment el előttem⁶² sőt inkább annyira hátráltatta⁶³ utamat, hogy sokszor vissza akartam menni. A' hajnal ekkor végződött⁶⁴ a' Nap azokkal a' tsillagokkal jött fel, mellyeket a' mennyei szeretet legelőször megindított. Reménységet nyújtott úgyan, ama vadnak tarka bőre⁶⁵ az Nap feljövése, 's a' kellemes idő⁶⁶ de nem annyira, hogy félelemmel ne tekintettem volna arra az oroszlánya, melly előttem termett. Ez, felemelt fejjel, dühös éhséggel, mellytől úgy tetszett, mintha még a levegő is rettegett volna, felém sietni látszott. És egy farkas, melly soványsága miatt nagy ételkívánságot⁶⁷ mutatva, melly által már sokak életét keserűvé tette, ez azzal a' félelemmel mellyet tekintete osztott, annyira lesújtott, hogy a' tető elérése reménységtől egészen megfosztattam. A mint az, a' ki valamit, örömost elnyerni óhajt, akkor, midőn azt tőle elveszni látja, minden gondolatjában sír, 's bánkodik, illy nyughatatlanságot okozott nekem ez a' vad, melly lassanként, közelebb ért hozzám, 's odahajtott vissza, a' hol a' Nap erőtelen halgat. Ebbe a' mélységbe rogyván egy személy tünt szemem elejbe, mellynek szava a' hosszú hallgatas miatt gyengévé tett. Megláttam őt, ebben a' nagy pusztaságban, 's könyörülj rajtam így kiálték, akárki vagy, árnyék, vagy valóságos ember. Ő így válaszolt, ember voltam, de most nem az vagyok, szüleim Lombardiából valók, 's mantuaiak. Cézár alatt születtem, 's Romában éltem ama jó Augustus alatt, akkor midőn még a' bálványok imádtattak. Poeta voltam, 's énekem tárgya Ankizes⁶⁸ szánakozó⁶⁹ fija volt, a' ki a' büszke Ilion feldulása után Tróját el-

57 E come quei, ezt ha olasz mondja, úgy hangzik, mintha valóban az elfáradás miatt hörögne

58 ér a' tengerből a partra

59 iszonyodva tekint,

60 hátra tett útát,

61 ha a földre nyomott lábamra támaszkodtam, alsóbb lábamra dültem támaszkodtam.

62 szemem elől

63 elzárta előttem az útát

64 reggeli idő volt

65 Bőr, cutis, pellis

66 Stagione, idő esztendői, [?]

67 kívánság brama, hogyan mondjuk ki, [?]

68 Aeneas apja, Aphrodité istennő szeretője.

69 hires

hagyta. És te, ha eddig jöttél 's türtél, miért fordúlsz vissza, miért nem hágsz fel arra a' hegyre, mellyen olly sok örömnék van kútfeje? Elpirúlva feleltem én neki: Te vagy hát Virgyil, az ékesenszóllásnak ama gazdag forrása? Oh te fényje 's betsülete minden más költőknek, segélj azon, a' ki írásaidat nagy szorgalommal 's forrásággal forgatta. Te vagy az én oktatóm, 's költőm,⁷⁰ te töled egyedül töled vettem azt a' szép tudományt melly betsületemet neveli. Nézd azt a' vadat, a' miatt fordúltam vissza, segélj, 's vedelmezz tőle, melly minden eremet félelemmel töltötte bé. Más útát kell neked választani, így szólt, látván könnyhullatásomat, ha meg akarsz ebből a sivatagságból szabadulni. 's a' t.

Harmadik Ének.⁷¹

Ez az út, melly a' keservek várába visz, ez, melly az örök fájdalomhoz, ez, melly az elveszett teremtményekhez vezet. Az igazságon megindúlt az én magas teremtőm, engem az isteni hatalom készített a' legfőbb böltéség és az örök szeretet. Én előttem semmi se volt teremtvé, minden öröktől fogva volt, 's én örökké leszek, tegyetek le minden reményt, a' kik ide bémentek. Ezeket a' szavakat láttam fekete festékkel felírva a' kapu felébe. Nem értem ezt, így szóltam oktatómhoz, mitsoda ez? Észrevevén ő megrémülésemet, minden gyanút le kell itt, így monda, tenned, minden félénkségnek meg köll itt halni. Arra a' helyre jöttünk mellyről előbb már szóltam, hol szenvedőket fogsz látni, kik az okosság boldogságát elvesztették. Kezemet, ekkor kezébe fogta, vidám ábrázattal, melly engem is feléllesztett, 's a' titkok legbelsőjéhez vezetett. Itt a' fohászkodások,⁷² a' sírások, 's a' nagy kiáltások, a' levegőt verték, melly a' tsillagok által soha meg nem világosíttatik.⁷³ A' sokféle nyelvek, rémítő beszéllések, fájdalmas szavak, a' harag kitörései⁷⁴ a' vékony és rekedtt szózatok, a' kezek gyürése hangja olly zajt indítottak, melly ez örök fekete levegőben kerengett, mint a' por, mellyet a' forgó szél fel 's alá csap. 'S én, egészen megtévelyedek, így szóltam, Kalaúzm, mitsoda ez, a mit hallok, mitsoda nem⁷⁵ ez, melly a' fájdalomtól úgy látszik, le van nyomorítva. Ezek, így szólt ő, ebben a' szegény állapotban, azok szomorú lelke van, a' kik gyalázat 's ditsőség nélkül éltek. Az Angyaloknak azon seregéhez vagynak, a' kik az Isten ellen pár-

70 serkentőm

71 A fordítás az ének 51. soráig tart: „non ragioniam di lor, ma guarda e passa” (jegyzet tőlem: D. Á.)

72 Fohászkodás, sohajtság. Itt ezt fordítván, egész természetem felhábor[o]dott – 's valóban remiszto hely is

73 melly setét volt

74 Ausbruch des Zornes, másképp kifakadás

75 Emberek

tot nem ütöttek, 's se hüsegesek, se hüségtelenek nem voltak. Az Ég⁷⁶ lehányta őket, hogy ők általa rút ne legyen, 's a' mély pokol se fogadja bé őket, ne talán a' bünösök ezek társaságával ditsekednének. De, Kalaúzom, így szolltam mi esik olly nehezekre, hogy olly erősen jajgatnak? Rövidesen megmondom, így szollt ő. Ezeknek nints reménységek a' halálhoz, 's vak életjek olly alatsony, hogy minden mást irigylenek. A' világ nem fogja el felejteni őket, 's A' szánakodás és igazság utálja őket. Hanem, ne beszéljünk róluk, jöjj 's nézz (láss többet).

Negyedik Ének.⁷⁷

Mély álmomat egy nagy dördülés szakasztotta félbe, 's úgy megrettentem mint az a' ki erőszakosan költetik fel. Almos szemeimet kimeresztvén, körültekintettem, hogy megismerhetném hollétem helyét. Ezen fájdalmas mélység völgye felső részén találtam magamat, melly a' számtalan jajok' hangjai dörögnek. Homályos, mély, 's annyira ködös volt ez, hogy bár miként szegeztem is a' mélységbe szemeimet, még sem különböztethettem meg benne semmit is. Most leszálljunk e' vak világba, így szollt kalaúzom, elhalaványodva, én elől megyek, te kövess. Én észre vévén megrémülését, hogyan menjek, szóllék, ha magad is félsz, az én kétségeskedésem erősítsen e meg? Ő én hozzám: Azok szorongattatásán⁷⁸ a' kik oda le vagynak, képemen festi magát, mellyet te félve érzesz. Menjünk, 's a hosszú út vissza ne ijesszen, és akképp beléptem, az első kerületbe, melly a' mélységet vérszi körül. Itt, ugy tetszett, semmi sirás nem volt, hanem merő sohajtások melly az örök levegőt reszkettették. Nem a' kínok fájdalma, hanem szomorúság 's kedvetlenség fogta el ezt a' sereget, melly sok és nagy volt, gyermekek asszonyok 's férjfiak egygyütt. Te nem is kérdezed ez[e]ket kik legyenek, így szollt Kalaúzom, akarom minekelötte tovább mennénk, hogy megtudjad. Bár nem vétkeztek is, bár jót tettek is, nem elég, mivel nem kereszkettettek meg abban a hitben,⁷⁹ mellyet te hiszel.

'S ha a' Krisztus előtt éltek nem imádták illendően az Istent, a' kik közzül én vagyok. Nem más vétekért, hanem ezen hibáért vagyunk el veszve, 's tsak ezért vagyunk arra ítélve, hogy reménység nélkül mindég kívánczozunk.

Ötödik Ének.⁸⁰

76 Az égből kiűzettek

77 Az ének 42. soráig tart a fordítás: „che sanza speme vivemo in disio” (jegyzet tőlem: D. Á.)

78 való szánakodás

79 a' melly kapuja annak hitnek, a' mit te hiszel

80 A teljes ének fordítása elkészült.

Az első kerületből a' másodikba jöttem, mely kisebb helyet foglalt, de annál nagyobb volt benn a' fájdalom, mely a' kutyák ordításához hasonlított. Iszonyúan állott Mínosz itt, 's fogait tsattogatta vizsgálta a' vétkeket a' bémenetelnél, 's ítélte, 's farkát tsavargatván küldötte le őket. Mikor valamely rosz lélek, elejbe jön, 's magát bévádolja, a' bünöknek ez ítelője tudja mitsoda helyre kell neki jönni a' pokolba, 's annyiszor tsavarja körül, a' maga farkát, a' hány léptsővel alább kell néki szállni. Seregben állanak előtte mindég, 's egymást fel váltva mennek az ítéletre, szállnak 's hallnak 's leszállnak együtt. Oh te, a' ki a' szenvedés szállásához jössz, így szólt Mínosz, midőn engem' meglátott, 's félbe hagyván hivatalját. Vigyázz, hogyan mégy bé, 's kire bízod magadat, meg ne tsaljon a' bémenetel tágassága. Vezetőm, mit akarsz ezzel, így szólt? Ne akadályoztasd az egtől rendelt útját. Így akarták azt ott, hol az történik, a' mit akarnák, 's tovább ne kérdezősködjél. Itt a' kín szózatit kezdettem hallani, oda jöttem már hol minden felőlről jajgatást hallok. Olly helyre jöttem, mely némán világos⁸¹ Ollyan zaj van itt, mint a' tengeren, mikor azt, a' zűrzavarban két ellenkező fél hányja. A' pokolbeli forgó szél, mely soha se nyugszik, felragadva viszi a' lelkeket, ide 's tova forgatván, 's ütve rántzígálván őket. Ezek, mikor a' mélység partjára érnek, kiáltanak, jajgatnak, panaszkodnak, 's káromolják az Istenség hatalmát. Értésemre esett, hogy az illy kínra a' testiség vétkesei voltak ítélve, kik az okosságot lehagyták nyomni kívánságaik által. Valamint a' seregéyek hideg időben egybe halmozva fel 's alá tsapkodják magokat, úgy hányta ezeket a' lelkeket, a' szél, fel, ala, le 's tova, 's sem a' nyugvásnak, sem kisebb büntetésnek reménysége nem erősítette őket. Es valamint, a' darvak, hosszasan hasitván a' levegőt panaszkrárogásokat elkezdik, így láttam, az említett szélvészttől hozatott lelkeket, a' kik szörnyen jajgattak. Így szóltam én erre Kalaúzmhoz. Ugyan kitsodák azok, kiket a' fekete levegő amott úgy ostoroz. Az első azok közül, a' kik eseteit tudja akarod, így szólt akkor sok féle nyelven szólló nemzeteken uralkodott.⁸² Szemiramis az a' ki Minust követte az uralkodásban 's annak felesége volt, 's az a' tartomány volt az övé, melyet most a' szultán kormányoz. A' másik, az a' ki a szerelem mia magát meg ölte, 's hitet szegett Szikéus hamvai eránt. Utánna a' fajtalan Kleopátra. Láttam Helenát, a' ki miatt annyi szerentsétlenség esett, láttam a' nagy Akillest; a' ki még utoljára a' szerelemmel viaskodott. Láttam Párist, Trisztánust, 's ezernél több más lelkeket mutatott ujjával, 's meg is nevezte őket, kalauzom a' kiknek a' szerelem miatt aludott el életjek.

81 hol setétség van

82 annyira ált adta magát a' fajtalanságnak, hogy a' gyönyörüséget törvény szerínt megengedte, hogy azt a' szégyent mellybe maga esett, magáról elháríthassa.

Hallván oktatómat, a' sok szerentsétlen fejérnépről, 's lovagokról beszélni, szánakozás gerjedt bennem, és mintegy eltévedtem. Vezetőm, így szólék, örömost szállnék ama kettővel, kik együtt mennek, 's a' szél, úgy látszik, könnyen hajtja őket. Ő, ha majd közelebb jönnek hozzád, így szól, vigyázz, kérd őket arra a' szerelemre melly rajtok uralkodik, 's hozzád jönnek. Mellém hajtván őket a' szél, azonnal megszóllítám őket: Oh bánakodó lelkek, ha mástól meg nints tiltva, engedjétek meg, hadd szálljak veletek. Mint a' szerelemtől tsalt galambok, kitárt szárnyal, mellyek fészkek felé volt intézve, ohajtásoktól hordoztatva, hasitják a' levegőt, úgy jöttek azok abból a' seregből hol Didó volt, a' haragos Délen keresztül mi felénk. Illy nagy ereje volt⁸³ hívásunknak. O kedves és barátságos teremtés, a' ki hozzánk e' homályos levegőn által törtél.⁸⁴ Ha meghalgatna a' mindenek királyja, kérnénk őt békességedért, mivel még a' mi felfordultságunkra szánakozol. Mond meg, mit akarsz tőlünk hallani, 's miről akarsz beszélni, mi hallgatunk 's beszélgetünk addig mig a' szélvész, mint most, nem háborog. Az a' föld, a' hol én születtem azon a' tenger parton fekszik, hol a' Po vize, apróbb ágaival együtt, a' tengerbe nyúgodni siet. A' szerelem, melly a' nemes szíveket leghamarább meggyújtja, tüzet gerjesztett abban a' személyben is, melly elhunyasának módja még mostan is fájdalmasan esik. A' szerelem, az ki, azt, a' ki szerettetik, viszontagolni ingerli, az ő bája által annyira magához vont, hogy, a' mint látod most is nyughatatlankodom. A' szerelem miatt én is úgy haltam meg, mint ő, de Kain helyére jön az, a' ki életünktől megfosztott. Ezt mondotta ő nekünk. Attól fogva mióta hallottam ezen boldogtalan lelkeket, lehajtottam fejemet, 's mint addig függve tartottam, hogy Vezérem ezt nem kérdeze, mit gondolkodol? Kinyugodván,⁸⁵ oh fájdalom, (jaj!) így kiálték fel! mennyi édes gondolatok, mennyi ohajtások vittek ezeket ama fájdalmas helyre. Azután, hozzájuk fordúltam, szóltam ezt mondván, Francesca,⁸⁶ kínaid éngem a' könnyezésig lágyitnak szomorúvá 's érzékeny-nyé. De mond meg: hogyan esmertette meg veletek Amor, az édes sohajtások idejekor, ezen kétségeskedő ohajtozásokat? Ő, én hozzám, nints nagyobb fájdalom, mint a' boldogtalanság idejében az eltöltött boldog napokra emlékezni, jól tudja ezt Vezetőd is. De tsak ugyan, ha szerelmünknek eredetét szeretnéd tudni,⁸⁷ úgy teszek mint az a' ki sírdogál, 's egyszersmind beszél is. Egy napon, mulatságból

83 Affettuoso, szerelmes

84 che tignemmo' mondo elmaradva

85 Elvégezvén gondolkodásomat,

86 Francesca da Rimini, Guido da Polenta, Ravenna urának lánya és Gianciotto Malatesta, Rimini urának felesége. A szeretője, Paolo Malatesta a férje testvére volt, aki, amikor felfedezte szerelmüket, mindkettőjüket megölte. (jegyzet tőlem: D. Á.)

87 Az az' hallgasd meg, ha szavaimat, mellyeket a' könnyezés félbe fog szakasztani, megértheted.

magánosan, 's minden gyanú nélkül, Lancillotto⁸⁸ szerelmét olvasgattuk. Ezen olvasás által megindulván, gyakorta meredt szemmel néztük egymást, ortzáink el el halaványodtak. De csak egy pont⁸⁹ vala, melly meggyőzött bennünket. Mikor azt olvastuk, hogyan tsókoltatott meg ezen szeretőtől, ama kívánt mosolygás ez is, a' ki soha tölem el nem fog választatni, ajkamra remegve ejtett egy tsókot. Ez a' könyv, 's ennek írója vólt szerelmünknek alattomos készítője. Az, napon, nem olvastunk belőle tovább! – Míg ezt, az egyik lélek mondotta, addig a' másik annyira sírt, hogy én annyira elerőtlenedtem, mintha én meghalnék, 's lerogytam, mint a' holt test.

Az XIX Ének. 31–123 vers.⁹⁰

Kitsoda az ottan, oh Vezetőm, a' ki a' haragtól habzik, jobban ide 's tova hajtatva mint a' többi társai, így szólék én, 's a' ki körül a' lángok nagyobbban lobognak. Ő én hozzám, ha azt akarod, hogy le vezesselek azon a' parton, meghallhatod magától, történetjét, 's kinjait. Nekem minden jó, a' mi neked tetszik, oktatóm vagy 's tudod, hogy akaradtól el, nem távozom, tudod te azt is, a' mit elhalgatunk. Ekkor a' negyedik kerületbe jöttünk, leszállottunk balkézre, egy általfúrt szoros helyre. Az én jó Kalaúzom nem tett le addig oldaláról, míg ahhoz az üreghez nem értünk, hol az szörnyen jajgatott.⁹¹ Akár kivagy, szerentsétlen lélek, így szólék én, a' felső részt alá fordította, 's mint egy karó a' földben állasz ha lehet, szőlj. Ugy állottam én mint az a' Barát, a' ki a' hitetlen gyilkost gyóntatja, a' ki büntetése alatt is kiáltozásával akarja a' halált késleltetni, 's igéri megjobbulását. 'S Ő is kiáltott, Hát már itt vagy már itt vagy Bónifátzius,⁹² meg tsalt engemet az írás néhány esztendőkkal. Illy hamar meg elégedtél a' kintsekkel, mellyek által nem szégyenletted elragadni a' szép asszonyt, 's azután gyalázatba keverni. Ollyanná lettem én itt, mint a' kik csak állanak nem értvén azt a' mit nékiek feleltek, mint meggyaláztattak, 's felelni nem tudnak. Virgyil így szóllt ekkor, mond hamar, nem vagyok az, a' kinek tartasz, 's én úgy feleltem, a' mint nekem mondatott.

Perché⁹³

88 Artur király híres vitéze, aki a király feleségét, Ginevrát szerette.

89 szempillantás

90 A fordítás az itt jelzettel ellentétben a 87. sornál szakad félbe: „suo re, così fia lui chi Francia regge”. (jegyzet tölem: D. Á.)

91 oldalát siratta

92 VIII. Bonifác pápa (1277–1780). (jegyzet tölem: D. Á.)

93 A fordításból az ének 64. sora maradt ki: „Perché lo spirto tutti storse i piedi:” (jegyzet tölem: D. Á.)

Sohajtvá, siránkozó szavakkal így szólt, Ugyan mit kérdezel tőlem? Ha annyira akarod tudni, ki legyek? hogy a' parton im által jöttél, tudd meg, hogy én a' nagy köpönyeget hordoztam. 'S valóságos fija voltam Orsininek,⁹⁴ annyira igyekeztem megelőzni (gli orfatti)⁹⁵ atyámfijait, hogy oda fenn, a' kintset, itt alatt magamat dugtam a' lyukba. Fejem alatt azok vagynak ezen köszikla üregébe bújtatva a' kik én előtttem kereskedtek a' szent dolgokkal. Én hasonlóképpen alább esem, ha az eljő a' kinek lenni téged gondoltalak, akkor hogy olly hamar kérdeztelek. Sok ideje már, hogy lábamat, fellyül levén, öszveütögetem, 's ő pedig soká késik, a' tüztől, piros lábakat tőlem által venni. Ő utánna majd még rútabb tselekedetü főpaster jön, napnyúgott felől, a' ki minden törvény nélkül élt, 's a' ki megérdemli, hogy engem 's azt is befedezzen. Uj Jázon⁹⁶ leszen az, a' kiről a' Makabeusok írtak, és valamillyt ahhoz kegyesen mutatta magát a' király, úgy tesz ezzel is az a' ki most Galliát igazgatja.

94 Giovanni Gaetani Orsini, a római Orsini családból származik, 1277-ben pápává választották III. Miklós néven. (jegyzet tőlem: D. Á.)

95 A Pokol 19. énekének 70–71. sora a 18. századi kiadásokban: „E veramente suoi figliuol dell'orsa, / Cupido sì, per avanzar gli orfatti”. Miklós azt állítja, hogy ő is *figliuol dell'orsa*, azaz az Orsini családhoz tartozik, és a medvéket akarja előrevinni (unokaöccseinek és rokonainak kedvez: a középkori bestiáriumokban a medvét mohó és kapzsi állatnak írták le, amely különösen ragaszkodik az utóda-ihoz). (jegyzet tőlem: D. Á.)

96 Jázon (Iasón, Giasone), III. Oniász főpap testvére, aki a papi tisztséget IV. Antiokhosz királytól vásárolta meg azzal az ígérettel, hogy 440 talentum ezüstöt ad neki. (jegyzet tőlem: D. Á.)

OLASZ SZÍNHÁZ ÉS ZENE MAGYARORSZÁGON

18. századi olasz hatás a kelet-európai színházépítészetben és díszletművészetben

Pietro Travaglia fertődi munkái

1585-ben Vicenzában megnyitotta kapuit az Andrea Palladio és Vincenzo Scamozzi tervei szerint készült Teatro Olimpico, amely félellipszis alakú, lépcsőzetes nézőterével és színpadának háromdimenziós, épített, állandó, perspektivikus díszletével a reneszánsz színházépítészet és díszletművészet legfontosabb vonatkozási pontja, az „olasz típusú színházak” előfutára lett. Alig több, mint negyven évvel később, 1628-ban Giovan Battista Aleotti egészen más típusú színházi teret épített a pármai Teatro Farnesében: a háromdimenziós, épített díszlet helyébe a kétdimenziós, festett kulisszák rendszere lépett. Vagyis a 17. században megjelentek a szintén perspektivikus és illúziókeltő, de már változtatható színpadképek: a leengedhető szuffiták, a be- és kitolható kulisszák egyetlen előadáson belül a díszletváltások egész sorát tették lehetővé. A kerekéken gördülő, speciális keretekben kifeszített vásznak, amelyeket a színpad szintje alól mozgattak, a hatalmas tér méreteihez képest viszonylag kicsi színpadnyílás két oldalán, a nézők előtt rejtve várakoztak. Bár a kulisszarendszer technikája a későbbiekben tovább finomodott, és egyre virtuózabb módon használták, alapvetően ez a szisztéma határozta meg a színházi látványt a következő két és fél évszázadban.

A Teatro Farnese udvari színház volt, de a 17. században megjelentek a nyilvános, nemcsak az arisztokraták számára fenntartott színházak is. Ezzel párhuzamosan a lépcsőzetes nézőtereket páholsorok váltották fel, aminek hátterében valószínűleg a különböző közönségrétegek markánsabb elkülönítésének szándéka állt. A velencei San Cassiano színházban játszottak először – 1638-ban – operát fizető nézőknek. A páholsoros, olasz típusú színház lett az itáliai színházak modellje: a 17. és a 18. században számtalan hasonló szerkezetű színház nyílt Itáliaszerte, többek között a torinói Teatro Regio és a nápolyi Teatro San Carlo 1742-ben, illetve a milánói Scala 1778-ban.

A velencei San Cassiano Színház

De nemcsak az olasz, hanem az európai színházépítészeti ízlést is az új olasz színházmodell határozta meg. Az olasz mesterek már a 17. század elejétől kezdve számos európai városból kaptak meghívást, hogy ott kulisszaszínpaddal felszerelt, olasz típusú színházakat építsenek. Gaspare és Carlo Vigarani, apa és fia, Párizsban dolgoztak, ahogy Jacopo Torelli is, aki a párizsi Olasz Színházban kísérletezte ki, hogyan lehet a kulisszákat és a színpadi gépezeteket csörlők, csigák, hengerek és kötelek segítségével mozgatni, és ennek köszönhetően a színpadképet akár negyvenszer is változtatni egyetlen előadás alatt.¹ A barokk kor olasz tervezőinek gyakorlatilag nem voltak riválisaik.

Olasz mintára épültek a német nyelvterület legfontosabb színházai: a müncheni (1651), a drezdai (1667), a hannoveri színház (1689), majd az 1700-as években a mannheimi udvari színház, a regensburgi Schlosstheater (1730), a bayreuthi Margrave Színház (1748) és a berlini Operaház. 1787-ben Katalin cárnő szin-

1 Franco PERRELLI, *Storia della scenografia* (Roma: Carocci, 2002), 123.

tén olasz mintára építtette a szentpétervári Téli Palotában az Ermitázs Színházat, ahová olasz díszlettervezőt szerződtetett: Pietro di Gottardo Gonzagát.²

Bécs – megint csak az olasz tervezők jelenlétének köszönhetően – lett a 17. században az európai színházi látvány fejlődésének egyik fő központja. Giovanni Burnacini, a San Cassiano és más velencei színházak tervezője 1651-ben meghívást kapott a bécsi császári udvarba, és felépítette a Hofburg első színházát, amelyet 1652-ben Alberto Vimina *A verseny (La gara)* című operájával nyitottak meg. Egy évvel később megbízták, hogy építsen új színházat Regensburgban, amelyet aztán, amilyen gyorsan felépült, olyan hamar le is bontottak. A nyolc nyílt színi díszletváltozást lehetővé tevő színpad elemeit és színpadi gépezeteit a Dunán Bécsbe szállították, sőt feltehetően az épület egyes részeit is; valószínűleg ezek felhasználásával építették 1659-ben – olasz *commedia dell'arte* társulatok számára – az új színházat a bécsi Tummelplatzon. Csakhogy a színház megnyitását beárnyékolta egy kis híján tragédiával végződő szerencsétlenség: három hölgy áthajolt a páholy korlátján, hogy lássák az épp alattuk helyet foglaló császárt, de a korlát ledőlt, a hölgyek a földszintre zuhantak, a balesetben sokan megsérültek. A jezsuiták a történeteket isteni jelként értelmezték, és kérvényezték a császárnál a már meghirdetett *commedia dell'arte*-előadások törlését – feltehetően attól féltek, hogy elvesztik vezető szerepüket a prózai színház terén. Végül azt is sikerült elérniük, hogy három évvel később, 1662-ben I. Lipót leromboltassa a Theater auf dem Tummelplatzot. További *commedia dell'arte*-társulatokat nem hívtak meg az udvarba, annak ellenére, hogy a császár szenvedélyesen szerette az olasz színházat.³

Nem sokkal Giovanni Burnacini 1659-ben bekövetkezett halála után a fia, Lodovico Antonio lett a császári főépítész és díszlettervező. Ő tervezte a három páholsoros, hatalmas, díszes terű Teatro della Cortinát, amelynek kulisszarendszere egyetlen előadás alatt ötven színváltozást tett lehetővé. A színházat Antonio Cesti *Az aranyalma (Il pomo d'oro)* című operájával nyitották meg 1668-ban, amelyhez Lodovico Burnacini 23 kulisszapárból álló, nagyszabású, barokk díszletet tervezett.⁴ De ez a színház is csak tizenöt évig működött, és mindössze három operát mutattak be benne; 1683-ban, Bécs ostromakor lebontották, nehogy felgyútsák a törökök.

Az ifjabb Burnacini azonban száznál is több opera díszlet- és jelmezterveit készítette el Bécsben. Bár a fiatalkori díszletei az apja kiegyensúlyozott, ünnepélyes,

2 Evan BAKER, „Scenography in the First Decades of Opera”, in *The Routledge Companion to Scenography*, ed. Arnold ARONSON, 315–337 (London: Routledge, 2018).

3 Andrea SOMMER-MATHIS, „The Imperial Court Theatre in Vienna from Burnacini to Galli-Bibiena”, *Music in Art* 42, no. 1–2 (2017): 71–96, 75.

4 Franca ANGELINI, *Il teatro barocco* (Roma–Bari: Laterza, 1981), 87.

perspektivikus díszleteire hasonlítanak, később a vadabb, vakmerőbb formák, túldíszített színpadképek felé fordult; ő lett a pompázatosságra törekvő bécsi barokk stílus legfontosabb képviselője.

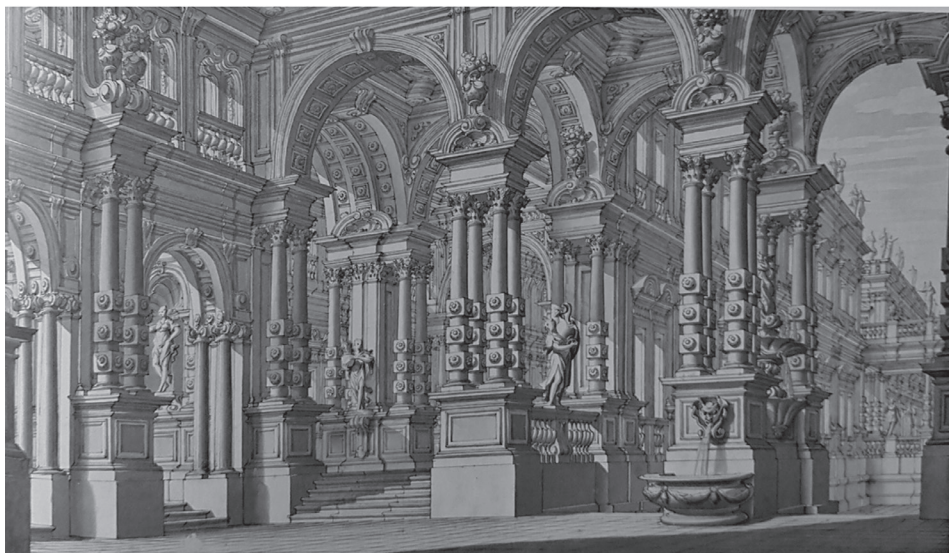
A 18. században a Galli-Bibiena család tagjai voltak a fejlődés irányát legmarkánsabban meghatározó európai díszlettervezők. Ők is főként a bécsi Hofburg számára készítettek operadíszleteket, de dolgoztak Barcelonában, Mannheimben, Párizsban, Münchenben, Prágában, Drezdában, Bolognában, Londonban, Nápolyban, Stockholmban és Szentpéterváron is; egész Európa másolta és utánozta a díszleteiket. A család első híres tervezőgenerációjához két testvér, Francesco és Ferdinando tartozott, őket pedig Ferdinando fiai, Giuseppe és Antonio követték. Újításuk a színpadi látvány aszimmetriája volt: díszleteik – a 17. század enyészközpontos perspektívát használó díszleteivel szemben – az aszimmetrikus mélység hatását keltik. Míg az enyészközpontos perspektíva csak a nézőtér egyetlen pontjáról nyújtott tökéletes látványt, a több enyészpontú díszlet a teljes nézőtérről egyformán szemet gyönyörködtet.⁵ A kétpontos perspektíva, amelynek elméletét Ferdinando Galli da Bibbiena dolgozta ki az *Architettura civile* című könyvében, forradalmasította a díszlettervezést és a színházépítészetet Európában, hiszen az újfajta perspektívának köszönhetően – a bonyolult kulisszarendszer helyett – akár egyetlen festett háttérfüggöny használatával is el tudták érni a perspektivikus hatást, így a kisebb színházak is képesek lettek felvenni a versenyt a látvány terén a nagy színházakkal. Körülbelül 140 új színház nyílt Európában, amelyek közül több, mint húszat a Galli-Bibiena család tagjai és tanítványaik terveztek.⁶ Az Antonio Galli-Bibiena által épített, bolognai Teatro Comunale és a Giuseppe Galli-Bibiena-tervezte, bayreuthi Margrave Színház a Galli-Bibienák pompázatos stílusának leglátványosabb példái.

A bécsi olasz tervezők, a 17. században a Burnacinik, majd a 18. században a Galli-Bibienák működése Kelet-Európában is meghatározta a színházi látvány fejlődésének útját. A Bécs–Český Krumlov–Fertőd háromszög kastélyszínházai izgalmas kölcsönhatásban álltak egymással. A Český Krumlov-i és a fertődi (akkor még eszterházai) színházakon egyértelműen látszik a bécsi ízlés és az ottani olasz mesterek hatása, sőt gyakran Bécset túllicitálva valósítottak meg technikai újításokat, barokk bravúrokat a színpadjaikon.

A Český Krumlov-i színház majdnem egyidőben épült a Stockholm melletti, drottningholmi kastélyszínházzal (mindkettő eredeti állapotában, az eredeti

5 Christian BENEDICK, *Masterworks of Architectural Drawing from the Albertina Museum* (München: Prestel, 2017), 236.

6 STAUD Géza és SZÉKELY György, *A színház világtörténete*, 2. köt. (Budapest: Gondolat, 1972), 2:263.

Antonio Galli-Bibiena díszlete

színpadtechnikájával maradt fenn), de a Český Krumlov-i színház színpada, kuliszái és színpadi gépezetei olyannyira a burjánzó, illúziókeltő bécsi barokk hatást tükrözik, hogy vele összehasonlítva a drottningholmi barokk színpad szinte a klasszicizmus kiegyensúlyozottságának benyomását kelti.

Már az első, 1680 és 1682 között készült Český Krumlov-i színházépületet is két olasz mester, Giacomo Antonio de Maggi és Giovanni Maria Spinetti építette. A kastély tulajdonosa, Johann Christian von Eggenberg herceg rajongott az olasz operáért, és sokat járt a velencei operaházakba, amelyek feltehetően építészetileg is inspirálták. A 18. század második felében, 1765–1766 között a kastély új tulajdonosa, Josef Adam von Schwarzenberg herceg átépíttette az egész épületegyüttest. Az új színházépületet Andrea Altomonte építész tervezte, aki előzőleg a bécsi udvar színházi mérnöke volt. A függöny és a színpadi dekoráció két bécsi festő, Johan Wetschel és Leo Merkhel munkája.⁷

A Český Krumlov-i kastélyszínház színpadtechnikája Jacopo Torelli rajza-it követi, a színpad stílusát, funkcióját és esztétikáját tekintve viszont Giuseppe Galli-Bibiena barokk színháza a modellje. A színpadon ma is látszanak a kuliszszák fakterei, amelyekbe a festett vásznakat feszítették, és amelyeket a színpad

7 Pavel SLAVKO, *The Castle Theatre in Cesky Krumlov* (Cesky Krumlov: Foundation of the Baroque Theatre At the Castle in Cesky Krumlov, 2001), 51.

két oldalán, egymással szemben helyeztek el. A kulisszakeretek a színpad alatti térben kerekeken gördülő kulisszakocsikhoz csatlakoztak, ezeket gurították be és ki, attól függően, hogy épp mit kellett látniuk a nézőknek. A kulisszák és a színpadi gépezetek mozgatóját csigákból, hengerekből és kötelekből álló mechanikus gépekkel végezték, amelyek segítségével néhány másodperc alatt akár a teljes díszletet is ki tudták cserélni.

Magyarországon is sok kastélyszínház működött, de nálunk nem maradt fenn eredeti barokk kulisszaszínpad. Az viszont tény, hogy Eszterháza a 18. század utolsó három évtizedében európai hírű operaház és a marionettszínház működött. Színpadtechnikájukat tekintve a kor legmodernebb színházai közé tartoztak.

Az operaház nyolcszor nyolc méteres színpadnyílása mögötti, körülbelül tizenkilenc méteres mélységű színpadán nyolc kulisszapár kapott helyet. A kettes, hármas és négyes kulisszakeretekben több jelenet díszleteit is előkészíthették. A gördülő kulisszák, illetve az emelő- és süllyesztőszerkezetek segítségével pillanatok alatt változhatott a látvány. A szereplők leeresztését vagy átrepítését a színen – ugyanúgy, ahogy a Český Krumlov-i színházban – valószínűleg egy hoszszanti gerendára függesztett karosszékekkel oldották meg. A teret perspektivikus háttérfüggöny zárta le, amely gyakran még mélyebbnek láttatta a színpadot, tovább növelte a perspektivikus hatást. A jobb rálátás érdekében – az itáliai színházak struktúrájához hasonlóan – lejtett a színpad a nézőtér felé.⁸ A két proszcénium-páholy között, a színpaddal párhuzamosan elhelyezett kottaállvány két oldalán foglalt helyet a zenekar. Egy 1775-ös ábrázoláson jól látszik, hogy a zenészek egyik sora a közönséggel szemben, a másik a közönségnek háttal ült. A karmester bal oldalról, a csembaló mögül vezényelt. A csembaló mögött pedig azok a zenészek helyezkedtek el, akik a hangszereik mérete miatt nem fértek el a hoszszú kottaállványnál.

A marionettszínháznak – a korabeli, barokk bábszínházak egyszerűbb, doboyszerű szerkezetével szemben – szintén kulisszarendszere és lejtős színpada volt. A bábok kulisszákból, szuffitákból és perspektivikus háttérfüggönyből álló színpadkép előtt mozoghattak, amely harmincnál is többször változhatott egyetlen előadás alatt. Amikor Mária Terézia 1773-ban Eszterháza látogatott, a marionettszínházban a *Philemon és Baucis* című báboperát adták elő a tiszteletére. A korabeli beszámolók felsorolják az egymást követő színpadképeket: az Olümposz, rajta az istenek tanácsa, éjszakai vihar, erdő, síkság, templom, díszes palotabelső és az eszterházi park látképe. A felhők között a Habsburg-ház címere is megjelent.

8 HORÁNYI Mátyás, *Eszterházi vigasságok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 98.

Pietro Travaglia színpadképe Haydn *L'Incontro improvviso* című operájához (1775)

Az operaház és a marionettszínház egymással szemben, szimmetrikusan helyezkedett el a kastély mögötti park két oldalán. A homlokzatuk és dimenzióik is hasonlóak voltak (hatvanszor húsz méteres, nagy épületekről van szó), a belső terük tagolása azonban különbözött: míg az operaház viszonylag kicsi előcsarnokból kétoldalt lépcsőfeljáró vezetett fel az emeleti páholyokhoz – köztük a hercegi páholyhoz – és a karzatra, a marionettszínháznak nem volt emeleti szintje. Annál látványosabb volt viszont a földszint kialakítása: a barlangszerű teret kagylókkal, csigákkal, gipsztukkákkal gazdagon díszített, zöldes színű falak határolták, a falmélyedésekben apró szökőkutakkal.

A színpadot mindkét színházban a szuffiták és a kulisszák közé elhelyezett szeszlámpákkal, fényvetőkkel ellátott gyertyákkal, rivaldához tett olajmécsekkel, a nézőteret pedig fali gyertyatartókkal világították meg, amelyek fényt tükrözéssel fokozták. A villámok és tüzek ábrázolására villanóport használtak. Egyedül a drottingholmi színházban volt ennél némiképp modernebb a világítás, ahol a színpadi fényforrások fényerejét egy hengerekből, kötelekből, csigas áttételekből kialakított rendszerrel, mechanikusan tudták szabályozni. A barokk színház szinte egyetlen megoldatlan problémája a világítás volt, amelynek színvonala messze elmaradt a díszlettervezés fejlődésének ütemétől.

Az eszterházai színházak hírneve egyrészt Joseph Haydnnak, a színházak zenéi vezetőjének volt köszönhető, aki élénk figyelemmel kísérte az európai operaházak műsorát, és a saját operáin kívül az értékes újdonságokat is igyekezett minél hamarabb bemutatni az operaházban. Csupa olasz zeneszerző, Giovanni Paisiello, Domenico Cimarosa, Pasquale Anfossi és Giuseppe Sarti neve fordul elő Haydné mellett a színház műsorában.⁹

Az Eszterházán dolgozó másik fontos színházi alkotó Pietro Travaglia scenikus és díszlettervező volt, aki 1771-től 1798-ig irányította a színpadi látványosságok tervezését; az ő nevéhez fűződik az eszterházai színházak fénykorában előadott operák minden tervezői munkája. Travaglia a híres olasz díszletfestők, a Galliari-testvérek tanítványa volt az épp igen jelentős színházi központtá váló Milánóban, onnan csábította át Eszterházára Esterházy „Fényes” Miklós herceg.

Fennmaradt, és az Országos Széchényi Könyvtárban ma is megtekinthető Travaglia vázlatkönyve a díszletrajaival és a feljegyzéseivel.¹⁰ A mindig nagyon részletgazdag vízfestményei és rajzai az enyészközepontos perspektíva szabályai szerint szerkesztett, illúziókeltő barokk díszleteket ábrázolnak. Travaglia díszletei az eszterházai színházak méreteihez józanul alkalmazkodó, nyugodt, világos tagolású terek, általában perspektivikus távlatot nyitó háttérfüggönnyel és előtte egy vagy két kulisszával, léckeretre feszített vászonívvel. Bizonyos képein a kulisszákat a háttérfüggöny tervlapja elé szerkesztett másik síkelemmel jelöli.

A vázlatkönyvében szereplő díszletek valószínűleg operadíszletek, de a legtöbb esetben nem derül ki, hogy melyik operához készültek, vagyis feltételezhető, hogy a díszleteket nemcsak egy, hanem több darab előadásakor is használták. Gyakran dolgoztak hasonló „készletből” a barokk díszlettervezők. A „Sala nobile”, a „Gran Salone”, „Stanza borghese” megjelölésű díszlettervek helyszíntípusokat jelölnek, ezekre valószínűleg majdnem minden előadáshoz szükség volt, de az „Appartamento Cinese” is divatos tartozéka volt a kor díszlettárainak. A „Sala terena destinata per le pubbliche udienze”¹¹ feliratú díszletet Travaglia nemcsak Eszterházán, hanem Prágában is használta 1791-ben, Esterházy Miklós herceg halála után, a *La clemenza di Tito* című Mozart-opera ősbemutatójához.¹²

Az egyetlen díszletterv, amelyről tudjuk, hogy az *Orlando Paladino* című Haydn-operához készült Eszterházán, havas hegyeket ábrázoló, romantikus han-

9 HORÁNYI, *Eszterházi vigasságok...*, 251–258.

10 Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti tár, Travaglia-vázlatkönyv.

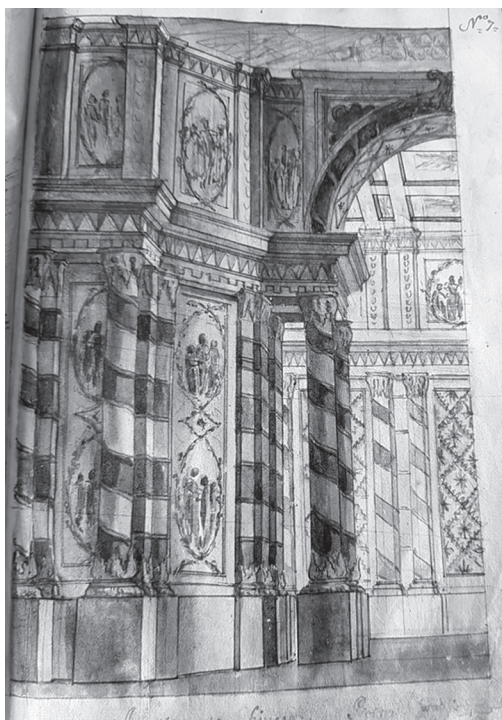
11 „[F]öldszinti terem, ahol a nyilvános kihallgatásokat tartották”.

12 Sergio DURANTE, „Stage Directions and Set Design in Mozart’s *La Clemenza di Tito*”, in *Mozart’s La Clemenza di Tito: A Reappraisal*, ed. Magnus TESSING SCHNEIDER and Ruth TATLOW, 134–158 (Stockholm: University Press, 2018), 135.

gulatú, a kor esztétikájához képest szokatlan táj-díszlet, amely meglepően újszerűnek hathatott a többi, belső tereket ábrázoló kulisszadíszlethez képest.

A vázlatkönyv nemcsak díszletrajzokat tartalmaz, hanem Travaglia változatos témájú feljegyzéseit, praktikus jegyzeteit, a kastély körüli építészeti munkák leírásait is. Részletezi például, hogyan kell kéményt építeni egy épületre, vagy hogyan lehet terpentinolaj segítségével nagyobb határfokúvá tenni a díszletfestést. Az, hogy ezek a feljegyzések saját magának vagy másoknak készültek-e, nem egyértelmű. A díszlettervek valószínűleg a díszletfestők számára készültek – ezt bizonyítja az is, hogy a rajzok a díszleteknek mindig csak az egyik oldalát mutatják: a festők ennyiből is tudták, hogyan kell festeniük a szimmetrikus díszletet. Vagyis Travaglia díszletrajzai nem a tényleges látvány reprodukciói, hanem egyfajta útmutató a festők számára. Volt, amit nem dolgozott ki a rajzokon, hanem a kidolgozásukat a festőkre bízta, de ő mint díszlettervező folyamatosan felügyelte a munkájukat. A díszletrajzok arról árulkodnak, hogy Travaglia nagyvonalú, kiegyensúlyozott szerkesztésű színpadképeinek stílusa elmozdul a barokk sémáitól, dekorativitásától, és inkább a neoklasszicista egyszerűség felé közelít, ami egyébként a Galliari-testvérek milánói díszleteit is jellemezte.

Travaglia vázlatkönyvében az adott évad teljes díszletköltségvetése is szerepel, amelyből kiderül, hogy az új operák színpadképeihez a régi díszleteinek mely elemeit szándékozott felhasználni. A többszöri díszletelem-használatot nemcsak a gazdaságosság indokolta, hanem az is, hogy az akkori közönség nem várta el a korhűséget, nem is voltak kiterjedt ismeretei a korábbi történeti korokról. Az antik tárgyú műveket is barokk díszletek között és rokokó jelmezekben játszották. Travaglia hatáskörébe nemcsak a díszlet-, hanem a jelmeztervezés is tartozott; a jelmezei is mind pompás, a 18. század rokokó divatja szerint készült ru-

Az „appartamento cinese”
Pietro Travaglia vázlatkönyvében

hák. A 18. századi operai jelmez-stílus egész Európában szinte egységes jegyeket mutatott: a rokokó világ, a rokokó ízlés jegyeit.

Haydn utolsó, Eszterházán komponált operája az *Armida* volt, 1784. február 26-án mutatták be az eszterházi operaházban, nagy, költséges díszlettel, drága jelmezekkel. Travaglia jelmezrajzai nem a történet korát ábrázolják, hanem Haydn és Travaglia korának ízlését tükrözik: a női szereplők jelmezeihez Travaglia előszeretettel használta például a speciális rokokó fűzőket és a *panier*-t, a szoknyát a két oldal felé megnagyobbító abroncsot. A főszereplők ruhája piros, pedig a piros szín használata kevésbé volt jellemző erre a színnek iránt nagyon érzékeny korra (a barnának körülbelül hatvan árnyalatát különböztették meg, és mindnek külön neve volt). A piros a Habsburgok, a hatalom színe – vagyis olyan, mintha Travaglia (talán Esterházy Miklós herceg utasítására) a császári udvar felé akart volna „politikai” gesztust tenni a főszereplők, Armida és Rinaldo pirosba öltöztetésével. Gyakorlatilag minden részletében megfeleltethető egymásnak a „prima donna” és a „primo uomo” jelmeze: nemcsak a ruhájuk színe, hanem a ruhájuk anyaga is egyezett. A jelmezek és a stilizált pózok, amelyekben Travaglia a szereplőket ábrázolja, sokat elárulnak a kor színházesztétikájáról. Olyan gesztusokkal és olyan pózokban (csavarodott testek, kinyújtott karok) festette meg a szereplőket, amelyeket az énekesek valószínűleg tényleg használtak a színpadon. A jelmez mindig érzelmi reakciókat váltott ki a nézőkből, a látvány révén lett elsődlegesen közük a szereplőhöz. A piros ruhás Armidában nem volt nehéz felismerni a veszélyes, egzotikus *femme fatale*-t, akinek természetfeletti erejére a varázspálcája és az alkímiai szimbólumok is utalnak a szoknyáját díszítő szalagon. A szalagot egyébként előszeretettel használták a kor jelmeztervezői: látványos díszítőelem volt a ruhán, és segítségével akár a régebbi, más operáknál már használt jelmezeket is újjá tudták varázsolni. A színpad képe még színesebb, mozgalmasabb lett a jelmezektől, amelyeknek keretet adott a díszlet. A hatás, a nézők ámulatba ejtése a látvány segítségével – a 17. századi barokkhoz hasonlóan – ebben az időszakban is központi szerepet kapott a színházi előadásokban.

1779-ben leégett az operaház, majd hamar felépült a helyén az új operaház. Haydn maradt a zenei vezető, Travaglia szerepe pedig jelentősen megnőtt: már nemcsak a látványtervezés tartozott a hatáskörébe – beleértve a kastély ünnepi kivilágításának megtervezését is –, hanem ő írta alá a számlákat, és ő nyújtotta be a hercegnek az éves díszlet- és jelmezköltségvetést is. 1790-ben, Esterházy Miklós halála után az Esterházy család visszaköltözött Kismartonba. Travaglia egy időre a bécsi császári udvarnál vállalt munkát, majd néhány évre még visszatért az Esterházyak szolgálatába. A még használható díszleteket és jelmezeket Eszterházáról Kis-

Pietro Travaglia jelmezterve Haydn *Armida* című operájához

martonba szállították, ahol 1796-ban rendbetették a díszlet- és jelmeztárat: a Fertőtóban kimosták a kulisszák vásznait.¹³ A 19. században az operaházat faraktárnak, a bábszínházat magtárnak használták. A 20. századra mindkét épület elpusztult.

13 HORÁNYI, *Eszterházi vigasságok...*, 238.

Angyalkoncert, grófi portré: a Zichy család óbudai ágának zenei mecénatúrája

1747 különleges történések éve volt két, Zichy-dominanciájú barokk település kulturális életében. Ekkor tért vissza a Zichy Ferenc püspöksége alatt álló Győr városába Paul Troger, hogy elvégezze a jezsuita templom freskódíszítésének végső munkálatait, miközben Bécsből rendelt hangszereket és zenedarabokat az óbudai uradalom élén álló Miklós gróf kiépülő rezidenciája számára. A féltestvérek két évvel korábban lezárult (nem éppen feszültségmentes) örökösödési pere sem akadályozta meg kettejük személyes találkozását. 1747 nyarán a család által támogatott kiscelli trinitárius kolostor és templom alapkövének ünnepélyes megáldásán mindketten jelen voltak: egyikük kegyúrként, másikuk az ünnepélyes mise celebránsaként. Az augusztus 27-én lezajlott szertartást megörökítő protokollum leírása szerint mind a főnemesek kápolnához vonulásakor, mind a szertartás, illetve a *Te Deum* alatt reprezentatív zene szólt. Az ezt követő összejövétel ugyan csak zenekíséret mellett zajlott le.¹

Az Óbudát 1700-ban megöröklő Zichy Péter két házasságából született fiúk egyértelműen kedvelték és támogatták a zenei életet. Lehetséges tanulmányaikról verselő atyjuk által „Fiaim és Leánykaim tartassat illettő Levelek”-felirattal ellátott számla- és szerződéskötegeből,² valamint a jezsuita gimnáziumok diákjai névsorából kaphatunk megközelítő képet.³ Az iratokból az is jól látszik, hogy a család több szerzetesrenddel állt kapcsolatban: a ferencesek, orsolyiták, klarisz-

1 HANSKARL Erzsébet, *Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium” első ötven évfolyamában, 1703-1752* (Budapest: Fővárosi Könyvtár, 1938), 43.

2 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), P 707 Zichy család levéltára XXI. Fasc. 197. 6/15. Az utolsó beszámolók már az 1726-ban elhunyt Zichy Péter özvegyéhez, Bercsényi Zsuzsannához íródtak.

3 *A nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok diáksága (1616–1773): Anyakönyvi adattár I–III.*, kiad. FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt és TERNOVÁ CZ Bálint,

szak mellett a befolyásos jezsuitákkal. Ebből is következhetett, hogy a gyermekek bel- és külföldön taníttatása nemegyszer az ignáci rend központjaiban – Győrött, Nagyszombatban, Pozsonyban, Budán, Bécsben, Regensburgban (a papi pályára lépő Ferenc esetén Rómában) zajlott – és a korabeli nemesi műveltség elvárásait tükrözte.⁴

A nyelvtudás (latin, francia és a bécsi orientáció miatti német) mellett a reáltudományok és a zenében jártasság egyaránt megjelenik az elvégzett tananyag listászerű felsorolásában. Utóbbihoz kapcsolódóan a tánc, a hangszeres játék, az irodalom és színművek bizonyos szintű ismerete látszik a jólneveltség feltételének, a tanulmányok költséglistájában hegedűs és fuvalás is említésre kerül.⁵ A társzművészetek és ezen belül a zene támogatása, sőt művelése e generáció szívügyévé vált: Ferenc és Miklós művészetpártolása egyszerre szolgált reprezentációs célokat és személyes érdeklődést. Eltérő életpályájuk ugyanakkor – merész párhuzammal élve – két zenei teret is képviselt: a főpapi, illetve a főnemesi univerzumot. S bár a 18. század közepe ebből a szempontból éppen átmeneti időszakot képvisel, mégis indokoltnak vélem a győri püspök városának és az óbudai gróf világának jellegzetességeire és lehetséges közös pontjaira felhívni a figyelmet, részben a zenei ikonográfia szempontjából is.

A 18. századi magyarországi, illetve közép-európai zene és kultúra szoros kapcsolata tekintetében Bécs kizárólagos mintául szolgáló szerepe is más fénytörésben jelenik meg, amennyiben az évszázad első felének zenei világa (1690–1740/50), az *Imperialstil*, még az udvari ízlés priorizálásával, míg a részben e korszakot is érintő és követő néhány évtized (1720–1740) már a *Figuralmusik* stílu-

hozzáférés: 2022.02.10, https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/.

- 4 Ferencről 1718-ban Bécstől jött hír: a Collegium Pázmáneum regense, Joannes Rab-Szerkovics[?] írt folyamatosan az ifjú költségeiről, majd Joannes Jungk olmtützi pater, Pozsonyból. Miklós nevelői közül Hubert Willemin és Carolus Rayger Pozsonyból, Nagyszombatból és Münchenből írt a szülőknek beszámolókat: MOL, P 707 Fasc. 197. 6/15. p. 31–36. A bécsi tanulmányokról: FAZEKAS István, *A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói: 1623–1918 (1951)*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8 (Budapest: Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, 2003), 202. A leányok a bécsi és pozsonyi orsolyitáknál nevelkedtek, majd (1725–1728 körül) egyikük az akkoriban Budán tartózkodó óbudai klarissza nővérekhez került. BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Italianistica Debreceniensis: Olasz felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont monográfiák 2 (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996), 265.
- 5 „Evangeli buch... Rhetorica... Sintaxis, Scripta... Cathecismo, Congregation...”. Hubert Willemin 171[?] április 28. MOL, P 707 Fasc. 197. 6/15. p. 103, 104, 106, 107. Továbbá: „[Eodem] violinist und flauttenist...” Hubert Willemin 171[?] április 28. Uo., p. 103.

sával, nemegyszer régi és új egymás mellett élésével jellemezhető.⁶ Ezzel együtt a befogadó közeg is változik: előbbi az udvari, kolostori és részben a Bécshez kötődő főnemesi körhöz, utóbbi az újonnan alapított templomok, plébániák, nemesi udvarok világához és jellemzően helyi zenészekhez-zeneszerzőkhöz kapcsolódott. A 18. századi magyar főnemesség és főpapság zenekultúrája – a bécsi és cseh-morva példákhoz képest⁷ mutatott megkésetttségében is – a barokk aulikus zene olvasztótégelye volt. Azon főnemesi családok esetén, ahol a 17. századi felmenők (pl. Esterházy Pál) a bécsi udvari operaház előadásait látogatták, a műfajt lokálisan kezdték meghonosítani a következő generációk magyarországi udvaraiban is. A főnemesség és a főpapság reprezentációjának, ünnepi alkalmainak, miséinek szerves részét képezték a világi és egyházi zenedarabok: Pozsonyban az Erdődy, Batthyány és Pálffy család tagjai tartottak zenekarokat, míg Gödöllőn Grassalkovich Antal, Eszterházan és Kismartonban az Esterházyak támogatása mellett épült ki korabeli vokális-hangszeres repertoár.⁸ A főnemeselek támogatását élvező szerzetesrendek közül a jezsuiták és a piaristák emelkedtek ki, utóbbiak váci zenei inventáriumában – rendszeres római látogatásaiknak köszönhetően – gazdag olasz anyag gyűlt össze.⁹

Ennek ellenére és emellett az itáliai kultúra elosztóközpontja gyakran Bécs maradt. Nem véletlen, hogy Zichy Miklós számlái között a könyv- és hangszerrendelések is innen származnak. Az Egyetemi Könyvtárban őrzött családi könyvtár lajstromában – a 16–18. századi teológiai, retorikai és történeti munkák mel-

6 SZACSVAI KIM Katalin, „Hungarian Ecclesiastical Repertoires”, in *The Circulation of Music in Europe 1600–1900: A Collection of Essays and Case Studies*, ed. Rudolf RASCH, The Circulation of Music 2, 173–194 (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008); KIM Katalin, „Zenei intézmények, zenei repertoár a 18. századi Magyarországon”, in *Haydneum: Magyar Régizenei Központ*, kiad. Benoît DRATWICKI, 99–107 (Budapest: Magyar Régizenei Központ, 2021).

7 SAS Ágnes, *Többszölamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban*, Műhelytanulmányok a 18. századi zenetörténetéhez 1 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2017), 209.

8 RENNERNÉ VÁRHIDI Klára, „Batthyány József hercegprímás pozsonyi és pesti pénztárkönyvének zenei adatai”, *Zenetudományi dolgozatok* (1999): 275–280.

9 A váci püspök, Althann Mihály Frigyes és unokaöccse, Mihály Károly egyaránt hosszabb ideig tartózkodott Itáliában: római neveltetésük is befolyásolhatta a helyi hangszerpark alakulását. Ugyancsak a városban működött a padovai műveltségű Marthonyi Pál örkanonok, aki külön alapítványban biztosította a piarista renden belül egy zeneértő szerzetes állandó jelenlétét. A szintén itáliai tanulmányokat végző és kottatárában itáliai darabokat is őrző Hulini Jónás támogatói az Erdődy grófok voltak. Lásd: KIM Katalin, „A vokális-hangszeres zene 18. századi forrásai a váci piaristák anyagában”, in *Pietas Vaciensis: Tanulmányok Vác és a piaristák közös múltjából*, szerk. KOLTAI András és SZEKÉR Barnabás, 5–25 (Budapest: Piarista Rend Magyar Tartománya, 2019), 10–15. Köszönettel tartozom Kim Katalinnak tanulmányának megjelenés előtti rendelkezésemre bocsátásáért.

lett – szereplő Goldoni-, Metastasio-darabok velencei, valamint itáliai és francia színházelméleti munkák párizsi kiadású kötetei ugyan Ausztrián túl jelentek meg nyomtatásban, de annak egyelőre nincs nyoma, hogy a gróf közvetlen kapcsolatban állt volna ezekkel a városokkal is.¹⁰ Sokkal inkább valószínűsíthető, hogy a császárvárosban járó ügynökei, ágensei,¹¹ illetve egyházi ismerősei jártak el ezek beszerzésében.¹²

A Zichy Miklós által 1746-ban megálmodott nagyszabású grófi rezidencia korabeli tervei – megvalósulásuktól függetlenül – hűen tükrözik további különleges ambícióit. Az évtized második felében mind a főnemesi kastély, mind a már említett trinitárius kolostor és templom kiépítése, valamint az újonnan épülő közeli plébániatemplom számos alkalmat kínálhatott zenei szolgáltatokra. Az 1740-es évektől kezdődő időszakra esnek olyan megrendelések, amelyek során Zichy Miklós Bécsből kért zeneműveket és hangszereket. Előbbiek esetén a grófi família támogatását élvező szerzetesrendi titkár, majd előljáró, Severin á S.[to] Josepho páter¹³ segítségével gyarapodott a helyi udvar repertoárja. A bécsi, pozsonyi és nagyszombati kapcsolatrendszerrel is rendelkező trinitárius titkár sajátos hidat képviselt a hazai és külföldi kulturális élet szereplői között, az Esterházy családnak is küldött darabokat.¹⁴

10 *Catalogus librorum, quos excellentissima ac illustrissima domina comitissa Elisabetha Zicsy de Vásonkő, nata comitissa Berényi de Karancs Berény regiae scietarum universitati Hungaricae testamento legavit*, Egyetemi Könyvtár és Levéltár, J 47. p.

11 Az ágensek kérdéséről: OLÁH P. Róbert, „Zichy Ferenc győri püspök római ágensi levelezése”, lásd e kötetben.

12 Édesanyja, Bercsényi Zsuzsanna esetében egy *'Mt: della Qua'* aláírású személy állandó kapcsolatot biztosított a Bécsben és a hol Budán, hol Zsámbékon, hol Pozsonyban tartózkodó grófné között, és úrnőjét 1719–1723 között francia címzésű borítékban küldött, német nyelven írt hírekkel látta el, de szükség esetén olasz nyelvű levél másolatát is elkészítette. Lásd: MOL, P 707 Zichy család levéltára XXX Fasc. 6 NB et D no. pag. 337–562, 379–405. A levélkópia, amelyet eredetileg Csáky kardinális írt Pozsonyból: „Card.le Csáky Marc' Aurelio della Qua"-nak”, Pozsony, 1723. február 10., copia, uo., p. 403.

13 Óbuda és Nagyszombat után 1759-ben lesz a pozsonyi rendház minisztere. A rend magyarországi történetéről: FALLENBÜCHL Ferenc, *A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1940).

14 RENNERNÉ VÁRHIDI Klára, „Az Esterházy grófok pozsonyi udvarának zenei élete a 18. században”, *Magyar Zene* 40 (2002): 443–465. Továbbá: RENNERNÉ VÁRHIDI Klára, „Az óbuda-kiscelli trinitárius templom történetének zenei vonatkozásai”, in *Mariazell és Magyarország: Egy zarándokhely emlékezete: Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában*, szerk. FARBAKY Péter és SERFÖZŐ Szabolcs, 282–285 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004).

A császári fővárosból rendelt zenedarabok szerződéseiben 1746-tól szerepel Adalbert (Adalberto) Fauner (1719–1769) neve,¹⁵ aki egyike volt az első bécsi népopera (Volkstheater) zeneszerzőinek. A bécsi Szent Péter-templom, majd minorita templom zenei vezetése mellett 1747-től a melki bencés apátság, illetve a trinitáriusok regens chorijaként is szolgált,¹⁶ így az óbudai kastély világi és egyházi zenében egyaránt járatos komponista műveinek előadási helyszínévé válhatott. 1747. november 28-án kelt *Quittung*jában harminc zenedarab kifizetését ismerte el a zeneszerző, 1750 körül pedig egy bécsi – talán trinitárius – előjáró által intézett kiadási listáján szerepel a hordozható színház, hegedűkészítő, sőt egy milánói vonatkozású tétel mellett a zeneszerző neve is.¹⁷ Foglalkoztatása amiatt is érdekes, mert óbudai munkaadója egyik 1755-ös feljegyzésében „grófi színpadról” ír,¹⁸ amelynek repertoárján saját darabjai is előadásra kerültek, ezek témái – címeik alapján – gáláns stílust követnek.

Fauner darabjai – a korszakban igen jellemzően – más előkelőséghez is eljutottak: 1746–1747-ben id. Esterházy József bán és országbíró tőle vásárolt szimfóniákat, versenyműveket,¹⁹ de az olmützi püspök, Maximilian Hamilton zenei inventáriumában is szerepel a neve.²⁰ Feltehetően testvére lehetett az a „Francesco” Fauner, aki 1754-ben ugyancsak Severin páter közvetítésével 12 hegedűversenyt és 7 szimfóniát küldött Bécsből Zichy Miklósnak, amelyért 57 rajnai ara-

15 GÁL Éva, „Az óbudai Zichy-kastély”, *Budapest* 15, 12. sz. (1977): 40–43, 41; LIPP Mónika, *Művészet a XVIII. századi Óbudán Szent Ivó oltárképének tükrében* (Budapest: Kulturkontakt, 2002), 27.

16 Robert N. FREEMAN, *The Practice of Music at Melk Abbey: Based upon the Documents, 1681–1826* (Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989), 271, 297, 398. Melk és Bécs zenei kapcsolatai szorosak és többretegűek voltak mind egyházi, mind világi téren. A 11. században alapított apátság életében több évszázadon keresztül meghatározónak számított az uralkodók ízlése és mecénatúrája: 1568-ban II. Miksa császár helyezi a melki cantorei élére L. de Sayve-t, a flamand zeneszerzőt és énekest, de ezt követően sem meglepő a bécsi udvar és a melki apátság zenészeinek, énekeseinek cserélődése. Lásd: FREEMAN, *The Practice of Music...*, 296. A melki színház előadásai bécsi zeneszerzőket is foglalkoztattak, köztük Adalbert Faunert, akit „kiváló bécsi zeneszerző”-ként („praeclarum Viennensem Musicum”) említ az 1749. december 26-diki forrás. Idézi: uo., 297, 398, Nr. 7491.

17 Zenei vonatkozású számlalista, 1751 körül. MOL, P 707 XXX Fasc. 9 NB et C, p. 343.

18 STAUD Géza, *Adelstheater in Ungarn*, Theatergeschichte Österreichs Band 10: Donaumondarche Heft 2 (Wien: Verlag Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1977), 310. Vö. MOL, P 707 Fasc. 470, Nr. 319–320.

19 RENNERNÉ VÁRHIDI, „Az Esterházy grófok...”, 449.

20 Jíří SEHNAL, „Die Musikkapelle des Olmützer Bischofs Maximilian Hamilton (1761–1776)”, *Die Musikforschung* 24 (1971): 411–417, 413–414. Színházi szerzőként és a trinitáriusok regens chorijaként említi őt: ROBERT HAAS, „Die Musik in der Wiener deutschen Stegreifkomödie”, *Studien zur Musikwissenschaft* 12 (1925): 3–64, 58.

nyat kapott.²¹ Franz Fauner jezsuita altistája és tagja, zeneszerzője volt Esterházy Imre azon pozsonyi együttesének,²² ahol itáliai zenészek is megfordultak: többek között az operatársulatokat megjárt Giacomo Calandro hegedűs, illetve Angelo Cavallari fagottista,²³ a nápolyi Francesco Durante zeneszerző,²⁴ és két kasztrált énekes Domenico Tasselli és Dario Luca Catani személyében.²⁵ Érdekes módon az Itáliát megjárt Esterházyak eisenstadti gyűjteményében Franz Fauner fuvolára írt koncertója a lajstrom itáliai részébe került.²⁶ Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a Bécshez kötődő két Fauner és az azonos vezetéknévük folytán nagy valószínűséggel szintén rokon további Faunerek keresztnévét a külföldi – cseh, német, olasz – gyűjteményekben fennmaradt kottákon szinte kivétel nélkül olasz formában rögzítették a kopisták: Francesco, Antonio, Giuseppe. Adalbert Fauner esetében a bécsi számlán német, míg a maga írta elismervényen Adalberto-névváltozat szerepel.²⁷ Ugyan az óbudai darabok pontos címei nem maradtak fenn, de műfajukra és hangszerelésükre következtethetünk. A megrendelő grófnak kedveskedve főszerepet kaphattak a vonósok, hiszen e hangszerapparátushoz már korábban is vásárolt hegedűket és brácsákat Bécsből J. G. Thir-től (1747).²⁸ Zichy Miklós zene iránti rajongását támasztja alá az az 1750 körül készült portréja is,²⁹ amelynek félreérthetetlen zenei vonatkozása feltűnően személyes jelleget ölt: a hangszer és

21 Severin 1754. szeptember 28-án, Bécsben kelt levele Zichy Miklóshoz, MOL, P 707, 468. cs. 58. Idézi: RENNERNÉ VÁRHIDI, „Az óbuda-kiscelli trinitárius...”, 283–284.

22 Ladislav KAČIC, „Esterházy Imre zenésze gyűjtése (1725–1745)”, ford. KÁFER István, *Magyar Sion* 52, 1. sz. (2016): 59–90, 78, 84. Több műve maradt fenn Göttingenben, Kroměřížben. Friedrich W. RIEDEL, *Der Göttinger thematische Katalog von 1830*, 2 vol. (München–Salzburg: Verlag Emil Katzschler, 1979), 2:Nr. 1809 (*Litaniae laurentianae*), 84. A zenekar tagja és egyben – többekkel együtt – zeneszerző is. Az olomützi székesegyház zenei állománya egy ária zeneszerzőjeként tünteti fel 1800-ban: Jiří SEHNAL, *Hudba v olomoucké katedrále v 17. a 18. století* (Brno: Moravské Muzeum, 1988), 100. Továbbá: HARICH Janos, „Inventare der Esterházy-Hofmusikkapelle in Eisenstadt”, *Das Haydn Jahrbuch* 9 (1975): 5–117, 74, 83.

23 KAČIC, „Esterházy Imre zenésze gyűjtése...”, 63.

24 Uo., 64.

25 Uo.

26 HARICH, „Inventare der Esterházy-Hofmusikkapelle...”, 67–76.

27 MOL, P 707 Fasc. 9. NB B, p. 348.

28 J. G. Thür[!] bécsi mestertől különböző hangszerek elkészítéséért fizet. Lásd: STAUD, *Adelstheater in Ungarn...*, 310. Staud Géza köszönetnyilvánítása Gál Évának a levéltári adatokért. Továbbá J. G. Thür[!] név szerinti említése: Richard MAUNDER, „Viennese Stringed-Instrument Makers, 1700–1800”, *The Galpin Society Journal* 52 (1999): 27–51, 44. Haydnál egy viola d’amore is volt, amit J. G. Thür készített (1779).

29 A festmény azonosításával kapcsolatban lásd: GALAVICS Géza, „Művészettörténet, zenetörténet, tánc történet (Muzsikus- és táncbárázások 1750–1820 között Magyarországon)”, *Ethnographia* 98 (1987): 160–206.

a hangjegyek ábrázolása díszítőszerep helyett az ábrázolt alak világ felé mutatott (ön)arcképének tudatosan felvállalt attribútuma. A papírra vetett néhány ütem – akár fikció, akár egy még nem azonosított zenemű részlete – konkrétan olvasható, szép dallamot mutat. A hangszer pontosan megfestett ábrázolás, és a húrokra helyezett ujjak állása is azt az érzetet kelti, hogy udvarias zsánerkép helyett zenét szerető-művelő, hegedülni tudó főnemest látunk. Az asztalon lévő tintatartó pedig annak kérdés is felveti, hogy vajon nem egy műkedvelő komponista néz ránk a festményről?

Ismeretlen festő: Zichy Miklós portréja, 1750.

Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 63. Fotó: Kardos Judit

Az óbudai Zichy szolgálatában az 1750-es évek közepétől megjelenő új zeneszerző Ignatz Kunath³⁰ 1747-ig Győrszigeten, azt követően Győrben szolgált zenészként, zeneszerzőként. A püspöki városban Zichy Ferenc zenekarának kürtöse volt, az ő szolgálatában Kunath pezsgő zenei élet részese lehetett: a főpap a templomi szolgálat mellett palotájában is igényt tartott a muzikusok jelenlétére. A székesegyház győri archívumában a komponista 21 zeneművét őrzik – egyet pedig Tatán.³¹ Itt fennmaradt darabjai közül valamennyi szakrális mű: 17 ária, 1 dialógus, valamint 1 *Dixit Dominus* és 1 *Magnificat*. Győrben 1751-ig tudjuk nyomon követni a komponista jelenlétét, ezután a komáromi jezsuiták regens chorija.³² Majd óbudai, budai és pesti forrásokban bukkan föl a neve: a Belvárosi Templom és a budai Szent Anna-templom

30 További névváltozatai: Cunath Ignác, Ignatio Kunath, Ignatius Cunath.

31 BÁRDOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században*, kiad. VAVRINECZ Veronika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 430–433; BÁRDOS Kornél, *Tatai Esterházyak zenéje 1727–1846* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 160.

32 SZACSVAI KIM Katalin, „A jezsuita központok zenei élete a 18. századi Magyarországon”, in *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZACSVAI KIM Katalin, Műhelytanulmányok a 18. századi zenetörténetéhez 2, 219–253 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi

lajstroma is megemlíti.³³ A Zichy Miklós számára rendelkezésre bocsátott darabjait illetően csupán közvetett adatokkal rendelkezünk: 1756 decemberében 4 recitativo, 4 ária és egy hegedű-cselló versenymű készült a gróf számára,³⁴ aki 1756–57-ben foglalkoztatta őt. Az új, immár impozáns óbudai kastély befejezése (1757) valószínűsíti, hogy ezek a darabok összefüggésben vannak a jeles eseménnyel. További 5 szimfónia és 4 divertimento másolata külföldön maradt fenn a neve alatt.³⁵ A Bárdos Kornél és Vavrinecz Veronika által a győri székesegyház 17–18. századi zeneműveinek további szerzői között itáliaiakkal is találkozunk. Egyik legismertebb közülük a velencei Antonio Caldara, aki a szintén itáliai Marc Antonio Zianit váltó Johann Joseph Fux Hofmusikkapellmeister helyetteseként került a bécsi udvarba – itt végleg otthonra talált és a Habsburgok számára komponált világi és egyházi darabokat: operákat, oratóriumokat. Az ennél jóval szerényebb hírnévvel rendelkező Kunath Ignác Győrben eltöltött évei alatt az egyházi liturgiához kapcsolódó művek egész sorát komponálta, melyek a Szent Szív, Szűz Mária, a karmelita lelkiség (Szent Teréz) valamint Szent Ágoston tiszteletére írt hangszeres és vokális művek voltak.

Hogy a Zichy család egy szerzetesrend közvetítésével jutott zeneművekhez, a korabeli főnemesi körökben bevett gyakorlatnak számított. A trinitáriusok mellett a pálosok, piaristák és jezsuiták még nagyobb kiterjedésű zenei kapcsolatszerkesztésben működtek. Itáliával való közvetlen vagy közvetett kapcsolatra utalnak szerzetesi iskoladrámák is, amelyek nem egy esetben zeneileg mutatnak olasz vonásokat³⁶ vagy maga az adott rendi intézmény kér Rómából előadási darabot.³⁷ Mivel a magyar főpapok több alkalommal celebrálhattak misét Bécsben és Pozsonyban – így Zichy Ferenc 1751-ben, Mária Terézia születésnapján –, a reprezentatívabb egyházzenei közegekben tapasztaltak szintén befolyásolhatták ízlé-

Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2017), 230. Továbbá: SAS Ágnes, „Székesegyházi és főpapi együttesek a XVIII. században”, *Magyar Egyházzene* 22 (2014–2015): 141–194, 163.

33 RENNERNÉ VÁRHIDI Klára, „A pesti belvárosi főplébánia-templom zenei élete a 18. században”, *Zenetudományi dolgozatok* (1992–1994): 23–66, 51, 60; RENNERNÉ VÁRHIDI Klára, „Buda zenei élete a XVIII. században jezsuita források tükrében (II)”, *Zenetudományi dolgozatok* (1989): 101–130, 118.

34 „4 Recitativo.../ 4 Arien.../ Ein Concertanten Concertans f[ür] Violin und Bassetl.../ Summa i2 ft”, SAS, *Többszólalmú zene...*, 210, IV, 4.

35 RISM Národní muzeum – České muzeum hudby hudebně-historické oddělení CZ-Pnm XXII B 175–183.

36 GUPCSÓ Ágnes, „Amor Divinus – Natura Humana: Egy piarista iskoladráma zenéje 1694-ből”, *Zenetudományi dolgozatok* (1999): 223–238, 227.

37 Louis J. OLDANI and Victor R. YANITELLI, „Jesuit Theater in Italy: Its Entrances and Exit”, *Italica* 76, no. 1 (1999): 18–32, 24.

süket és ezzel saját zenekaruk repertoárbővítését. Koltai András megállapítása szerint: „A győri jezsuiták is a dél-németországi és olasz szerzőknek Bécs által közvetített műveit játszották.”³⁸

E kulturális útvonal hasonló motívumait fedezhetjük fel az Itáliát megjárt tiroli festőművész, Paul Troger pályáján is, akinek pozsonyi és különösen győri freskói olasz vonásokkal is gazdagították a szakrális tér reprezentációját. A győri jezsuiták Szent Ignác templomának 1740-es évekre eső díszítését végző művész 1744-ben az oldal-, 1747-ben a mennyezetfreskókat festette meg. A mester elsősorban a bolognai iskola stílusát követte³⁹ és a római jezsuita terekre jellemző illuzionisztikus ornamentikát jelenítette meg. Az ebben az időszakban már jellemző – a főoltártól az orgonakarzatig tartó – koncepció témája Loyolai Szent Ignác megdicsőülése: lelkének felemelkedése a megnyíló mennybe, ahol a Szentháromság mellett hangsúlyos szerepet kap az Angyali üdvözlés is, Szűz Mária alakjával.⁴⁰

Filippo BUONANNI, *Gabinetto Armonico: Pieno d'Instrumenti sonori* (Roma, 1723)

38 KOLTAI András, „Iter musicum hungaricum”, in DRATWICKI, *Haydneum...*, 145–153, 147–148.

39 Michael KRAPFF, „Paul Troger und sein Zyklus der Refektoriumsbilder im Zisterzienserstift Zwettl”, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 40, no. 1 (1987): 175–193, 185.

40 Paul Troger működéséről, magyarországi munkájáról, valamint a győri Szent Ignác-templom mennyezetfreskójának művészi koncepciójáról: PIGLER Andor, *A győri Szent Ignác-templom és mennyezetképei*, A budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudomány Egyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai 4 (Budapest: Budavári Tudományos Társaság, 1923). Továbbá: GALAVICS Géza, „A győri jezsuita templom 17. századi művészeti koncepciója és az abban megjelenő társadalomkép”, in *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században – Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*, szerk. FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia és KÖKÉNYESI Zsolt, 171–238 (Győr: Szent Mór Bencés Perjelség, 2017).

Zenélő angyalok a győri Szent Ignác-templom orgonakarzatán

Fotó: Püspöki Apor⁴¹

Pigler Andor 1923-as könyvében e *teatrum sacrum*-elemeket a jezsuita drámajátékokra vezeti vissza, amelyek egykor mozgatható faoszlop, textilhordozó reminiscenciái a márvány-, kő- és vászon felületein éltek tovább.⁴² Az orgonakarzaton a szekrény már a terven is zenélő angyalokat ábrázol.⁴³ Jóllehet, ez teljes egészében nem valósult meg, mégis érdekes párhuzam figyelhető meg a Filippo Buonanni jezsuita polihisztor korabeli hangszereket bemutató *Gabinetto armonico*jának 1723-as római kiadásában szereplő belső borítóképpel.⁴⁴

A zenei ikonográfia – akár antik, akár biblikus részének – bevett gyakorlatában a húros hangszer meghatározóan a szakrális világ attribútuma. A győri jezsuita – ma bencés – templom orgonaszekrénye esetében Dávid király alakját egy barokk hárfa kíséri, emellett réz- és fafúvós, vonós hangszerek, valamint dob látható – ezt szinte

41 Ezúton szeretném megköszönni Németh Miksa OSB segítségét a rendelkezésemre bocsátott győri képekért.

42 PIGLER, *A győri Szent Ignác-templom és mennyezetképei...*, 34.

43 A győri jezsuita templom karzatrácsának terve, lavírozott tollrajz, 1745 körül, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Tervtár, T 86, VII/9. Vö. FAZEKAS, KÁDÁR és KÖKÉNYESI, *Jezsuita jelenlét Győrben...*, 242–243, 387.

44 Filippo BUONANNI, *Gabinetto Armonico: Pieno d'Instrumenti sonori* (Roma: Stamperia di G. Placho, 1723).

Paul Troger Angyalkoncert-freskója a győri Szent Ignác-templom orgonakarzatának mennyezetén, 1747. Fotó: Püspöki Apor

még éteribbé teszi a mennyezeti angyalkoncert. Dávid és Szent Cecília toposzának, mint a szakrális zene emelkedettségének jelképei továbbélnék ezen ábrázoláson is, függetlenül attól, hogy mennyire tekinthető reálisnak egy finomhangú húros hangszer használata az ünnepi, fúvós hangszereket is foglalkoztató zenekarban. Az orgona/organetto alkalmazása ez esetben relevánsnak tekinthető, lévén ez volt az egyik legmeghatározóbb continuo-szólam és a zenekart irányító regens chori instrumentuma is – a szent cecíliai alakkal pedig különösen kiemelt szerepet kap, mint az égi harmónia irányítója és sugárzója.

Troger az arany Dávid-szobor égre néző tekintetének és a 150. zsoltárt ünnepélyesen hirdető fúvós alakjának ad új dimenziót azzal, hogy freskóján – a Buonannikötet ábrázolásához hasonlóan az ovális keretből illuzionisztikusan kilépő felhőkkel – a mennyei zene jelenik meg. Az égikoncert angyalainak kezében viola da gamba, harántfuvola (vagy cink), hárfa, cymbalis, hegedű, illetve kottából éneklő és kottatartó angyal látható – az orgonaszekrény aranszobrainak hangszerei közül szinte valamennyit érdekes szimmetriával duplikálva, de utóbbin a pommer is megjelenik. Hogy a korabeli hangszerek használatára is következtethetünk ebből, arra csak egy jóval korábbi itáliai példaként utalnék Lucca della Robbia firenzei énekeskarzatára, amelynek kazettáin a 150. zsoltár instrumentum-felsorolásainak reneszánsz korra adaptált verzióival találkozunk.⁴⁵

45 Lucca della Robbia: Cantoria, Opera del Duomo, 1431. Firenze

Paul Troger oldalfreskója a győri
Szent Ignác templom orgonakarzatán.
Fotó: Püspöki Apor

Troger itáliai évei után Bécsben telepedett le, az ottani akadémia professzoraként többekre hatással volt, így a székesfehérvári orgonakarzatot díszítő Caspar Sambachra is.

A Troger győri oldalképeivel rokonságot mutató tanítványi oldalfreskók (ezek a Nepomuki Szent János – egykori jezsuita, ma ciszterci – templom orgonakarzatára készültek) mind a mester, mind a növendék esetén bepillantást engednek egy-egy jezsuita atya – Székesfehérvár esetén név szerint azonosított Stocker Ignác házfőnök (1742–1761) – szerzetesi szobájába és az ott megjelenő, szintén itáliai vonásokat is hordozó hangszercsendéltre.⁴⁶ A könyvvel ábrázolt Stocker feje melletti polcon két kottalap látható, a másik ábrázoláson zenei csendélet, falra függesztett fúvós hangszerekkel. Troger esetén a kottalap részben üres – ez akár a szerzetes kopista-zeneszerzői mivoltára is utalhat. Talán túlzásnak, véleményem szerint mégis indokoltnak tűnhet egy távoli, de ugyancsak 18. századi, magyarországi párhuzam, amely a festmények valóságtartalmára is utalhat: az óbudai trinitáriusok feloszlatási jegyzőkönyvében a hangszerek között több, a szerzetesi szobákban őrzött instrumentum is szerepel. Troger szakmai útján nem ez az egyetlen zenei vonatkozású ábrázolás: a jezsuitákon kívül a ciszterci és Benedek-rendi épületekhez is készített hasonló tárgyú freskókat és grafikáin megfigyelhető a hangszerek adott tematikához kapcsolódó alkalmazása: uralkodói és mitológiai képein éppúgy, mint a szakrális ábrázolásokon.⁴⁷ Az itáliai területen való szocializáltsága adhatott kellő mozgásteret ahhoz, hogy a dél-tiroli művész igény szerint akár más (pl. a ciszterciek esetén firenzei) stílust alkalmazzon,⁴⁸ de a győri munkálatok során Gaetano Fanti személyében olyan festőt is megismer-

46 BÁRDOS Kornél, *Székesfehérvár zenéje* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 5–6. ábrák.

47 Johann KRONBICHLER, *Paul Troger 1698–1762* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2012).

48 KRAPFF, „Paul Troger und sein...”, 185.

hetett, aki a Habsburgok színházi díszlettervezőjeként a Galli-Bibienák hagyományát követte.⁴⁹

Ahogy Zichy Miklós portréja, úgy a győri angyalkoncert-freskó is magán hordozza a korabeli zenei gyakorlat jegyeit. A győri jezsuiták Pannonhalmára került kottatára és az azokban szereplő hangszerelnevezések szintén bizonyítják, hogy a vonós, fúvós, valamint ütős hangszerek változatos használatával került sor a zenélésre.⁵⁰ A zenekar tagjai feltehetően a diákokból és főiskolásokból tevődtek össze, s a vezető jezsuita helyét a rend szabályainak megfelelő áthelyezés esetén könnyűszerrel átvehette egy másik zeneértő jezsuita.⁵¹ Ugyanakkor a regens chorik használati repertoárra fókuszáló karakterét a praktikum határozta meg. Az, hogy Rómában jellegzetes volt a polihisztor, kutató jezsuiták profilja – pl. Bonifazio Graziani, Domenico Zipoli, Athanasius Kircher –, nem feltétlenül rímelt a magyarországi kutatásokra, különösen zenei szempontból. Kivételesnek mondható Ignatius Müllner személyében az elméleti érdeklődést is tükröző inventáriumkészítés habitusának magyarországi példája.⁵² Az itthoni templomok – Bárdos Kornél és munkatársai által megkezdett kutatásából is látható – repertoárjában fellelhetők itáliai szerzők darabjai, ahogyan a kopisták olasz nyelvű terminus-használata is a szerzők és hangszerek neveit illetően (pl. del Signore Kunath, organo, clarino stb.), ugyanakkor vegyes összetételt mutatnak. Ez utóbbi a győri jezsuitákra különösen igaz: zenei repertoárjuk a klasszikus polifónián és itáliai barokkon már túllépő átmeneti korszak zenéjét is megjeleníti, amely még a bécsi klasszika előtti időszak anyaga.

Zichy Miklós és Ferenc személye, élettere egyaránt jellegzetes adalékokkal szolgál a főnemesi-főpapi reprezentációra, a térség kulturális transzferhálózatára vonatkozóan, amelyen belül az itáliai hatás zenedarabok megrendelésével, repertoárba emelésével történt, és az itáliai vagy Itáliát megjárt művészek foglalkoztatásával direkt vagy indirekt módon, de jellemzően Bécsen keresztül jutott el a mecénáshoz.

49 Az itáliai színházi ikonográfia elemeinek Habsburg-vonakozásairól lásd: Andrea SOMMER-MATHIS, „The Imperial Court in Vienna from Burnacini to Galli Bibiena”, *Music in Art* 42, no. 1–2 (2017): 71–96. Továbbá: TÖRÖK Tamara, „18. századi olasz hatás a kelet-európai színházépítészetben és díszletművészetben: Pietro Travaglia fertődi munkái”, lásd e kötetben.

50 A megnevezett instrumentumok: violini I–II, alto viola, violoncello, violone, flauto traverso I–II, obois I–II, corni I–II, clarini I–II, trombe I–II, tromboni I–II, fagotto, tympani, organo. SZIGETI Kilián, „A győri Szent Ignác-templom zenéje a XVIII. században”, *Arrabona: Múzeumi közlemények* 5 (1963): 235–247, 236.

51 *Catalogus Personarum et Officiorum Provinciæ Austriæ Societatis Jesu. 1715–1773.* Lásd: SZIGETI, „A győri Szent Ignác-templom...”, 237. A jezsuiták között a catalogus szerint több a zeneileg képzett szerzetes.

52 KIM, „Zenei intézmények, zenei repertoár...”, 99–107.

ITÁLIA NYOMAI A KÖZKULTÚRÁBAN

A néprege a korai magyar sajtóban: Straparola meséi a *Hasznos Mulatságokban**

Az európai mese történetéről szólva a kiindulási pont általában Jacob és Wilhelm Grimm mesegyűjteménye (*Kinder- und Hausmärchen*, a továbbiakban: KHM), amely 1812–1815 között jelent meg két kötetben, Berlinben.¹ Ez a kiadvány (illetve 1822-ben megjelent kommentárkötet)² indította el az európai népmese-gyűjtést és az összehasonlító mesekutatást, majd hosszabb távon megalapozta a folklorisztika mint tudományág létrejöttét is. A Grimm testvérek népmese-konceptiója és meséiknek stilisztikai jellegzetességei az elmúlt két évszázad során kanonizálódtak, egyfajta naiv és egyszerű mesei elbeszélésmódot kialakítva, s ezzel párhuzamosan kiemelt hitelességet és megkülönböztetett értéket tulajdonítva a szájhagyományban fenntartott meseszövegeknek. A mesének ugyanakkor a 19. századot megelőzően is gazdag műfaji hagyománya létezett Európában. Dolgozatomban az európai tündérmese egyik legkorábbi és legjelentősebb gyűjteményének, Giovan Francesco Straparola 16. század közepén Velencében kiadott művének folklorisztikai jelentőségét, illetve a 19. század elejéről a magyar sajtóból feltáruló recepcióját mutatom be a 18. századi magyar tündérmese-ismeret kontextusában, valamint a korabeli német *Le Piacevoli Notti*-fordítások tükrében.

A dolgozatban alapvetően tündérmesékről esik majd szó. A folklorisztika a mesének a következő műfajait különítette el: állatmese, tündérmese, legendamese, novellamese, ostoba ördög-mese, rátótiáda, tréfás mese, hazugságmese, formulamese. E mesei műfajok alá összesen 2400 mesetípus tartozik, melyeket a szakmában általános érvényűnek és irányadónak tekintett (az összehasonlító kuta-

* A dolgozat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 *Kinder- und Haus-Märchen*, gesam. Brüder GRIMM, 2 Bd. (Berlin: in der Realschulbuchhandlung, 1812–1815).

2 *Kinder- und Haus-märchen*, gesam. Brüder GRIMM, Bd. 3 (Berlin: bei G. Reimer, 1822²).

táshoz nélkülözhetetlen) nemzetközi típuskatalógusok rendszereznek immár több mint egy évszázada, és ezek szolgálnak az egyes nemzeti mesetípus-katalógusok alapjául is.

A 2400 mesetípus közül 450 típus (ATU 300–749) tartozik a tündérmese (vagy más néven *tulajdonképpen mese*, *varázsmese*, *mágikus mese*, *fairy tale*, *tale of magic*, *Zauber Märchen*, *eigentliche Märchen*, *conte de fées* stb.) műfaji kategóriája alá. A *tündérmese* megnevezést e mesei műfajra a *Magyar népmesekatalógus* terminológiáját követve alkalmazom itt és a továbbiakban. A tündérmese jellegadó vonása a *csoda* megkülönböztetett jelenlétéből fakad, amely a mese számos szintjét átjárja: csodálatos *szereplők* (boszorkány, sárkány, táltos ló, tündér, törpe, óriás, különleges képességű mesehősök), csodálatos *helyszínek* (pl. hetedhét országon, óperenciás tengeren, az üveghegyen túl; akastyánhegy/mágneshegy; alsó és felső világ), *csodálatos tárgyak* (pl. élet-halál vize, élesztőfű, énekével gyógyító/íjító madár, láthatatlanságot, különleges helyváltoztatást lehetővé tevő, vagy pénzt, kincset, ételeket varázsló eszközök) és csodálatos/mágikus *cselekedetek* (kiemelten az átváltozás/átváltoztatás képessége) e meseműfaj tematikus jelölői.

Az európai tündérmese a 19. században összeállított népmesegyűjteményekhez képest jóval korábbi időszakból dokumentálható. Vázlatosan ez a műfajtörténet a következőképpen rajzolható meg: a 16. század közepétől elsőként az olasz, majd a 17. század végétől a francia irodalomban azonosíthatók tündérmesék jelentősebb számban, s a 17–18. század fordulóján írott francia tündérmesék egy része esetében kimutatható a korábban megjelent olasz mesék ismerete. A 18. század folyamán német nyelvterületen jól dokumentált a tündérmesék igen intenzív jelenléte az írásbeliségben, méghozzá elsősorban francia hatás nyomán. Ezek a tündérmesék a magyar populáris olvasmányok körébe nagy valószínűséggel a 18. század második felében kerültek be német szövegek fordítása révén.

A legelső, és ezért a mesekutatás szempontjából megkülönböztetett jelentőségű európai gyűjtemény Giovan Francesco Straparola 1550–1553-ban Velencében kiadott, *Le Piacevoli Notti* című, kétkötetes műve. Ez a keretes elbeszélés-gyűjtemény 73 elbeszélést tartalmaz, melyek jelentős része megfeleltethető különféle mesetípusoknak.³ Ezek közül 12 szöveg Európa-szerte elterjedt tündérmesetípusok leg-

3 Mivel a magyar szakirodalomban nem találtam nyomát, az alábbiakban – további összehasonlító kutatások számára – ismertetem a *Le Piacevoli Notti* elbeszéléseinek, az Aarne–Thompson és Uther-mesekatalógus mesetípusainak, valamint Stith Thompson motívumindexének konkordancialistáját Luisa Rubini nyomán: 1,1 = AaTh/ATU 910A; 1,2 = AaTh/ATU 1737; 1,3 = AaTh/ATU 1538 + AaTh/ATU 1551 + AaTh/ATU 1539 + AaTh/ATU 1535; 1,4 = ATU 510B* + AaTh/ATU 510B; 2,1 = AaTh/ATU 433B + AaTh/ATU 441 + AaTh/ATU 425A; 2,4 = AaTh/ATU 1164B; 3,1 = AaTh/ATU 675; 3,2 = AaTh/ATU 531 + AaTh/ATU 554; 3,3 = AaTh/ATU 403 + AaTh/ATU 706; 3,4

első előfordulásának tekinthető.⁴ A *Le Piacevoli Notti* nyolc évtizeddel később szintén egy itáliai mű, Giambattista Basile 1634–1636-ban Nápolyban (posztumusz) kiadott gyűjteménye követte (*Lo cunto de li cunti overo lo trattenemiento de peccerille*), amelyben mindegyik elbeszélés és maga a kerettörténet is (összesen 50 elbeszélés) mesei szüzsére épült.⁵

Le Piacevoli Notti

A *Dekameron* műfaji hagyományát követő *Le Piacevoli Notti* keretelbeszélése Murano szigetén, a karnevál idején, egy palotában s annak kertjében játszódik, ahol is a Milánóból távozni kényszerült, majd Velencében Ferier Beltramo vendégse-

= AaTh/ATU 316 + AaTh/ATU 554 + ATU 159*; 3,5 = AaTh/ ATU 889; 4,1 = AaTh/ATU 884 + AaTh/ATU 328; 4,2 = Mot. K 1342 + AaTh/ ATU 1418; 4,3 = AaTh/ATU 707; 4,4 = AaTh/ATU 1364; 4,5 = AaTh/ATU 326; 5,1 = AaTh/ATU 502; 5,2 = AaTh/ATU 571C; 5,3 = AaTh/ATU 1536B; 5,4 = AaTh/ATU 1419C; 6,1 = AaTh/ATU 1424; 6,2 = AaTh/ATU 1133; 7,1 = AaTh/ ATU 891; 7,2 = AaTh/ATU 666*; 7,3 = AaTh/ATU 1610; 7,5 = AaTh/ATU 653; 8,1 = AaTh/ATU 1950 + AaTh/ATU 1351; 8,2 = AaTh/ATU 901; 8,3 = AaTh/ATU 1359C; 8,4 = AaTh/ATU 325; 8,5 = AaTh/ATU 1862C; 9,1 = Mot. T 381.0.2; 9,4 = AaTh/ATU 1562A; 10,1 = Mot. K 341.22; 10,2 = AaTh/ATU 103C* + AaTh/ATU 118 + AaTh/ATU 125B*; 10,3 = AaTh/ATU 300; 11,1 = AaTh/ATU 545B; 11,2 = AaTh/ATU 505; 11,5 = Mot. K 2052.1; 12,2 = AaTh/ATU 1355A; 12,3 = AaTh/ATU 670; 12,5 = Mot. J 1675.3; 13,1 = Mot. J 1434; 13,2 = AaTh/ATU 1526A; 13,4 = AaTh/ATU 1586 + AaTh/ATU 1600. Luisa RUBINI, „Straparola, Giovan Francesco”, in *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Hg. Rolf Wilhelm BREDNICH, 15 vol. (Berlin–New York: de Gruyter, 2007), 12:1360–1369. A típuszámok alapján egy adott mesetípus magyar cselekménysémája és variánsai az azonosíthatók és visszakereshetők a *Magyar népmesekatalógus* megfelelő kötetében, amelyek az Aarne–Thompson/AaTh katalógus alapján készültek.

- 4 AaTh/ATU 316 (*A tavitündér*), 325 (*A varázsló és tanítványa*), 326 (*A félelemkereső*), 403 (*The Black and the White Bride*), 433B (*King Lindorm*), 441 (*A sündisznó*), ATU 510 B* (*A kalapvári kisasszony*), AaTh/ATU 531 (*Az aranyhajsza, aranytoll, aranypatkó – A segítő ló*), 545 B (*A csizmás kandúr*), 571 C (*The Biting Doll*), 675 (*A lusta fiú*), 707 (*Az aranyhajú ikrek*). Idevonható egy novellamese is: AaTh/ATU 891 (*The Man Who Deserted His Wife*). A típuscímeket a *Magyar népmesekatalógus*ban használt elnevezésekkel adtam meg, amennyiben a típus ismert a magyar meseanyagban, ha pedig nem, akkor az Uther-katalógus angol típuscímét tüntettem fel. *A magyar tündérmesék típusai* (AaTh 300–749), kiad. DÖMÖTÖR Ákos, *Magyar népmesekatalógus 2* (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988); Hans-Jörg UThER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, Part 1, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*, Folklore Fellows Communications 284 (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004).
- 5 Ennek teljes magyar fordítása 2014-ben jelent meg: Giambattista BASILE, *Pentameron: A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása*, ford. és szerk. KIRÁLY Kinga Júlia (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2014). A fordítás a Michele RAK által szerkesztett kétnyelvű (nápolyi–olasz) kiadás (Milano: Garzanti, 2009) alapján készült. A magyar kiadás folklorisztikai és irodalomtörténeti jelentőségéről szóló ismertetés: GULYÁS Judit, „Giambattista Basile, Pentameron...”, *Ethnographia* 126 (2015): 525–527.

retetét élvező Ottaviano Maria Sforza püspök és Lucretia lánya talál új otthonra s némi nyugalomra. Lucretia tíz szépséges és kifinomult ifjú udvarhölgyet és két nemes matrónát választ maga mellé társaság gyanánt. Esténként a palotában számos művelt férfiú (költő, püspök, követ, úriember, lovag)⁶ gyűlik össze, akik a hölgyekkel egyetemben énekléssel, zenével, játékos és szellemes társalgással, találós kérdések feladásával és történetmeséléssel mulattatják magukat és a palota úrnőjét. Miután egy aranyvázába dobálják a hölgyek neveit tartalmazó cédulácskákat, sorsolásra kerül sor, és minden este egy dal eléneklése után öt hölgy mond el egy-egy történetet, amelyet enigmák zárnak.

Ami az egyes elbeszélésekben felismerhető mesei szűzsék forrását illeti, a *Le Piacevoli Notti* mögött kirajzolódik a velencei kereskedelem közvetítette arab mesehagyomány, ezenkívül az utcai színházak előadásai, valamint az énekelt-verses románcok (*cantari*), amelyek a 15. század végétől populáris nyomtatványokon is elérhetők voltak, mint például az *Argirus*-meséből ismert, feleségét kereső férfi története (AaTh/ATU 400), *Fortunatus* (AaTh/ATU 566), vagy a *Mindentudó doktor* (AaTh/ATU 1641).

A szóbeliség közvetítette mesei motívumok és szűzsék mellett műfajilag is heterogén novellagyűjtemény⁷ összeállítása során Straparola számottevő írásbeli forrásokra is támaszkodhatott, melyek közül a legjelentősebb Girolamo Morlini 1520-ban latinul kiadott novellagyűjteménye lehetett, amely ezidőtájt cenzúra miatt éppen nem volt a piacon, de Straparola ismerhette a művet, mert 23 novella esetében mutatható ki közvetlen kapcsolat. Morlini gyűjteménye mellett Boccaccio, Franco Sacchetti, Niccolò Machiavelli, Giovanni Francesco Poggio Bracciolini, Cristoforo Landino, Iacopo Sannazaro és Pietro Bembo művei, az antik irodalomból Ovidiustól a *Metamorphoses*, emellett a lovagepika és a népkönyvek is hatással voltak művére.⁸

Bármennyire is tündérmeseiek legyenek egyes novellák szűzséi, Straparola a novellákat realisztikus földrajzi koordinátákkal látta el (konkrét olasz és más városokat nevezve meg helyszíneként), míg a cselekmény határozatlan múlt időben játszódik. Ez egyébként a korai magyar meselejegyzéseknél is megfigyelhető jellegzetesség (a *korai* jelző ez esetben a sajátságos forrásadottságok miatt a 18–19. század fordulóját jelenti), vagyis a csodálatos mesei kalandok bevezetése még nem a később sztenderdizált, hangsúlyosan fiktív világot vetíti elénk (amely az

6 Nevesítve: Casal Bolognese, Pietro Bembo, Bernardo Capello, Antonio Bembo, Benedetto Trivigiano, Antonio Molino, Ferier Beltramo. Az ifjú mesemondó hölgyeknek nincs vezetéknévük.

7 Donato PIROVANO, „The Literary Fairy Tale of Giovan Francesco Straparola”, *Romanic Review* 99, no. 3–4 (2008): 281–296.

8 Morlini–Straparola konkordanciajegyzék: Luisa RUBINI, „Straparola...”, 1362.

óperenciás tengeren, üveghegyen túl terül el). A rövidprózai műfaji képlékenységet, átjárásokat jelezheti, hogy ekkor még nem feltétlenül vonultat fel a tündérmese műfajt jelölő fikciós szignálokat, hanem referenciális olvasatot felkínáló, novellaszerű kezdéssel indul a mese, mint például Gaal György 1810-es években lejegyzett meséiben.⁹

A *Le Piacevoli Notti* hatása és népszerűsége a rendelkezésre álló adatok szerint rendkívül imponáló volt: 1608-ig, amikor is pápai indexre került, több mint húsz kiadása jelent meg olaszul különféle kiadóknaál¹⁰ – bár a cenzúra miatt, amely elsősorban a mágikus és obszcén elemek megléte miatt sújtotta a művet, már a 16. század második felében is különféle módosításokon esett át az eredeti korpusz. Emellett a 16. század végéig Lyonban, Párizsban és Rouen-ban több mint egy tucatnyi kiadása látott napvilágot franciául, hatszor jelent meg spanyolul, és valószínűleg három korai német nyelvű kiadása is volt. 1608 után azonban a gyűjtemény indexre került, nem adták ki újra, s idővel feledésbe merült. 1899-ben Bolognában Giuseppe Rua adta közre ismét, kritikai igényű kiadásban.¹¹

A Le Piacevoli Notti a tündérmese műfaj európai kezdeteiről szóló értelmezésekben

Straparola műve több szempontból is kiemelkedően fontos folklorisztikai szemzőgből. Egyrészt, mint láthattuk, számos, a 19. század folyamán a szóbeliségből lejegyzett európai népmese korai vagy éppen legkorábbi írásos változata Straparola gyűjteményében található meg. Másrészt a *Le Piacevoli Notti* utóélete is igen figyelemreméltó, hiszen Straparola meséi hatással voltak Basile nápolyi gyűjteményére, valamint a 17. század végén Franciaországban kezdődött tündérmeseírára is, amely a francia királyi udvarhoz, kulturális elithez és arisztokráciához kötődött, s amelyet Mme d'Aulnoy,¹² Charles Perrault, Mlle Lhéritier, Mlle Bernard, Mlle de La Force, Mme Durand, Mme de Murat, Mme Villeneuve és Mme Leprince

9 A gyűjteményhez lásd alább a 21, 22. és 33. jegyzeteket.

10 Részletes bibliográfiai áttekintés a kiadásokról, a könyvtárakban fennmaradt példányok listájával: Donato PIROVANO, „Per l'edizione de »Le piacevoli notti« di Giovan Francesco Straparola”, *Filologia e Critica* 26, no. 1 (2001): 60–93.

11 *Le piacevoli notti di M. Giovanfrancesco Straparola da Caravaggio nelle quali si contengono le favole con i loro enimmi da dieci donne e duo giovani raccontate [...]*, a cura di Giuseppe RUA, 2 vol. (Bologna: Romagnoli–Dall'Acqua, 1899–1908).

12 Mme d'Aulnoy meséi Kónyi János népszerű (német közvetítőnyelvi) fordításaiban a magyar könyvpiacot is elérték a 18. században (a 19. századból több ponyvakiadásukról tudunk): GYÖRGY Lajos, „Kónyi és d'Aulnoy”, in *A Szent Imre Egylet évkönyve*, szerk. GYÁRFÁS Elemér, 23–32 (Kolozsvár: Szent Imre Egylet, 1911).

de Beaumont neve fémjelez. A 18. században francia, majd német nyelvterületen is rendkívül népszerűek lettek a tündérmesék, rengeteg ilyen kiadványt tárt fel a német mesekutató.¹³ Ehhez társult még a keleti mesekincs terjedése: Antoine Galland 1704 és 1711 között közzétett *Ezeregyéjszaka*-fordítása (*Les Mille et une nuit, Contes arabes*) után a 18. századtól az orientális mesék is elárasztották a könyvek és populáris nyomtatványok piacát. A 18. század végén Musäus és más német szerzők *Volksmärchen* megjelölésű gyűjteményei már éppen ezen francia eredetű *Feengeschichte* és *Feenmärchen* divatra adott válaszként, megkülönböztető szándékkal hangsúlyozták meséik német karakterét.¹⁴

Két évtizeddel ezelőtt jelent meg az amerikai mesekutató, germanista, könyvtörténész Ruth B. Bottigheimer monográfiája, *Fairy Godfather: Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition* címmel,¹⁵ amelyet teljes egészében Straparola gyűjteményének szentelt, és amely az európai tündérmese-műfaj eredetére vonatkozó új modellel állt elő.¹⁶ Bottigheimer kiindulópontja szerint a 16. századot megelőzően nem igazán ismerünk tündérmese-szövegeket az európai írásbeliségből: tündérmesei motívumok és epizódok a középkori románcokban és eposzokban természetesen felbukkantak, de teljes szüzsék, valamint a tündérmese mint a szórakoztató rövid prózaepika műfaja nem volt ismert. A tündérmese műfaja a 16. századtól jelent meg az írásbeliségben. Az sem véletlen, hogy Európában elsőként éppen Észak-Itáliában készült el egy tündérmeséket tartalmazó gyűjtemény, Velence ugyanis ideális helyszín és közeg volt a mesék akkumulációjára: a hajósok, utazók és kereskedők révén kapcsolatban állt azzal a keleti mesehagyománnyal, amely adatolhatóan már a középkorban is létezett.

A 16. század közepétől a tündérmesék különféle fordítások útján, újabb és újabb kiadások és utánnymások révén önállóan vagy szemelvényesen, a populáris nyomtatványok, kalendáriumok, ponyvák közvetítésével terjedtek. Tehát a korábbi becslésekhez képest az írásbeli mesék korpusza a kora újkorban jóval nagyobb volumenű, disszeminációjuk a nyomtatás révén pedig jóval kiterjedtebb le-

13 Manfred GRÄTZ, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung, Vom Feenmärchen zum Volksmärchen* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1988).

14 E folyamat magyar nyelvű összefoglalása: NAGY Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről”, in NAGY Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 15–63 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015), 16–29.

15 Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Fairy Godfather: Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002).

16 Mivel korábban a könyv fejezeit részletesen ismertettem, itt csak főbb téziseit mutatom be. GULYÁS Judit, „A történetek történetiségéről: Ruth B. Bottigheimer: *Fairy Godfather: Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition*”, *Tabula* 9 (2006): 114–123.

hetett. Ezek a nyomtatás útján terjedő tündérmesék hatottak a szájhagyományra is. Vagyis mire a 19. század elején értékmentési célzattal megkezdődött Európában a népmesék lejegyzése a szájhagyományból, addig már évszázadokon keresztül terjedhettek a szóbeliségben eredetileg írásbeli és a populáris olvasmányok útján keringő mesék. Bottigheimer megfordította a korábbi premisszákat, amelyek szerint a tündérmesék a szóbeliségben természetesen mindig is léteztek, csupán Európában a 16. század közepéig nem jegyezték le őket. Szerinte azért nincs adatunk ezt megelőzően tündérmesékre, mert Európában ez a műfaj nem létezett, nemcsak az írásbeliségben, de a szóbeliségben sem. A tündérmesék egy jelentős tematikus csoportja¹⁷ Straparola invenciója (ezért ő a tündér keresztapa), és az ő népszerű gyűjteménye nyomán – közvetlenül vagy közvetve, más gyűjteményekbe, kiadványokba való interpolációjuk révén – terjedtek szét az európai szóbeliségben évszázadok során.

Ez a könyv a nemzetközi mesekutatás egyik legnagyobb és leghevesebb vitáját váltotta ki, amelyben folkloristák serege foglalt állást, nagyrészt a szájhagyomány elsőbbsége és Bottigheimer nézetei ellenében.¹⁸ E ponton azt is érdemes megjegyezni, hogy az a feltevés, hogy az európai tündérmese a középkor végén alakult ki önálló műfajként, nem Bottigheimer elképzelése, hiszen a 20. században olyan kutatók is ezen a nézeten voltak, mint Albert Wesselski vagy Honti János. Bottigheimer viszont a kortárs tudományosságban egyre nagyobb szerepet kapó amerikai mesekutatás színterén és nagyon világosan prezentálta nézeteit, amelyek a korábbi megközelítésekhez képest kibővültek Straparola műfaj történeti értelemben kardinális jelentőségű alkotóként való bemutatásával.

Akármiként is vélekedünk Straparola szerzőségéről, ez a vita igen erőteljesen ráirányította a figyelmet arra a nagyon komoly írásos mesehagyományra, amely a mese népköltészetként való értelmezését megelőzően, vagyis a 19. század előtt dokumentálhatóan jelen volt Európában. Az utóbbi két évtizedben sorra láttak napvilágot 16–18. századi olasz és francia mesegyűjtemények új, kommentált,

17 *Rise tale: az alacsony sorból származó hős* (tehát nem királyfi vagy királylány) valamilyen *csodás fordulat* (tehát nem esze, ravaszága) révén győzedelmeskedik, ér el társadalmi-anyagi sikereket.

18 A számos vitáikból e helyt csak a *Journal of American Folklore* 2010-es tematikus számában jelent írásokra utalok: Dan BEN-AMOS, „Introduction: The European Fairy-Tale Tradition between Orality and Literacy”, *Journal of American Folklore* 123, no. 490 (2010): 373–376; Jan M. ZIOLKOWSKI, „Straparola and the Fairy Tale: Between Literary and Oral Traditions”, *uo.*, 377–397; Francisco Vaz da SILVA, „The Invention of Fairy Tales”, *uo.*, 398–425; Dan BEN-AMOS, „Straparola: The Revolution That Was Not”, *uo.*, 426–446; Ruth B. BOTTIGHEIMER, „Fairy Godfather, Fairy-Tale History, and Fairy-Tale Scholarship: A Response to Dan Ben-Amos, Jan M. Ziolkowski, and Francisco Vaz da Silva”, *uo.*, 447–496.

jegyzetapparátussal ellátott kiadásai,¹⁹ és általában a nemzetközi mesekutatók egyik legjelentősebb vonulata is a kora újkori és újkori történeti források feltárását tekinti feladatának. Másfelől a Straparola-mesékről folytatott vita az európai tündérmesék története kapcsán a szóbeliség és az írásbeliség igen komplikált viszonyának újragondolását is elősegítette.

Amikor az alábbiakban Straparola 16. századi olasz (tündér)meséinek felbukásáról esik szó az 1820-as évek magyar írásbeliségében, akkor ennek jelentőségét érdemes a korabeli magyar meseszövegekhez viszonyítani, és a *hiány* kontextusában szemlélni. A 16–18. századi magyar tündérmesékre vonatkozó ismereteink ugyanis egyelőre rendkívül szegényesek; tátongó úr néz vissza ránk, ha „rég” magyar tündérmeséket szeretnénk megismerni. Ez részben forráshiánynak (az 1850 előtti időszakból például fizikai valójában alig maradt fenn tündérmesét tartalmazó magyar nyelvű ponyva), részben a forrásfeltárás hiányának tulajdonítható (a történeti mesekutatók csak az utóbbi két évtizedben lett önálló kutatási irány, és eddigi eredményei is túlnyomórészt a 19. századi mesékre vonat-

- 19 Giovanni Francesco STRAPAROLA, *Le piacevoli notti*, a cura di Donato PIROVANO, 2 vol. (Roma: Salerno Editrice, 2000); Giambattista BASILE, *The Tale of Tales; or, Entertainment for Little Ones*, ed. and trans. Nancy L. CANEPA, illustr. Carmelo LETTERE, forew. Jack ZIPES (Detroit: Wayne State University Press, 2007); Giovanni Francesco STRAPAROLA, *The Pleasant Nights*, ed. and trans. Suzanne MAGNANINI, The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series 40: Medieval and Renaissance Texts and Studies 481 (Toronto: Iter Academic Press, Tempe, AZ: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2015); Antoine GALLAND, *Les Mille et une nuit, Contes arabes*, éd. Manuel COUVREUR, coll. Xavier LUFFIN, 2 vol. (Paris: Honoré Champion: 2016). Az európai tündérmesék ezeroldalas, Jack Zipes szerkesztette kritikai kiadása már címében is jelezte, hogy Straparolától számítja e műfaji hagyomány kezdetét: Jack ZIPES, ed., *The Great Fairy Tale Tradition, From Straparola and Basile to the Brothers Grimm: Texts, Criticism*, Norton Critical Edition (New York: W. W. Norton, 2001). Néhány gyűjteményről, illetve tanulmánykötetről és monográfiáról a magyar folklorisztika is tudósított: VOIGT Vilmos, „Giambattista Basile: Das Märchen der Märchen. Das Pentamerone. Nach dem neapolitanischen Text von 1634/36 vollständig und neu übersetzt und erläutert von Hanno Helbling, Alfred Messerli, Johann Pögl, Dieter Richter, Luisa Rubini, Rudolf Schenda und Doris Senn. Herausgegeben von Rudolf Schenda. München, 2000. Verlag C. H. Beck, 639 S.”, *Ethnographia* 112 (2001): 495–496; DOMOKOS Mariann, „Dzsinnek és tündérek könyvtára: A 17–18. századi francia mesék antológiája (recenzió). Madame d’Aulnoy: Contes des Fées, suivis des Contes nouveaux ou Les Fées à la Mode. Édition critique établie par Nadine Jasmin, avec une introduction de Raymonde Robert, Bibliothèque des Génies et des Fées, vol. 1, Paris, Champion, 2004. 1220 p.”, in *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, Artes Populares 23, 412–423 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2008); GULYÁS Judit, „A tündérmese a 16–18. századi olasz és francia irodalomban (Out of the Woods, The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France, edited by Nancy L. Canepa, Detroit: Wayne State University Press, 1997)”, in GULYÁS, *Tanulmányok a 19. századi...*, 381–411; GULYÁS Judit, „Fairy Tales Framed, Early Forewords, Afterwords, and Critical Words. ed. by Ruth B. Bottigheimer, State University of New York, 2012)”, *Ethnographia* 126 (2015): 315–316.

koznak). A 18. századból (és azt megelőzően) jelenleg kevesebb mint egy tucatnyi magyar tündérmese szövege ismert, ideértve a kéziratos írásbeliség és a populáris olvasmányok (ponyva, kalendáriumok) korpuszát is.²⁰

Értékmentési célzattal, megőrzendő kulturális hagyományként, a népköltészet paradigmájaként éppen két évszázaddal ezelőtt, 1822-ben jelentek meg először magyar népmesék, Bécsben, németül, Gaal György kiadásában.²¹ A 17 mesét tartalmazó kiadványt évtizedekig érdektelenség övezte itthon, és Gaal kéziratos mesegyűjteményének egy része csak 35 év múlva jelent meg magyarul, Toldy Ferencnek és Kazinczy Gábornak köszönhetően.²² 1847-ben Henszlmann Imre, az első magyar népmesetanulmány szerzője Gaal 17 német meséje mellett mindössze további 25 magyar meséről tudott számot adni nagy összehasonlító elemzésében.²³

Rövidpróza a Hasznos Mulatságokban

Mindezek tükrében lehet szemlélni Straparola meséinek magyar nyelven való megjelenését a 19. század első évtizedeiben, amit egy feltáratlan forrástípus, a korai magyar sajtó rejtett magában. Az alábbiakban azokat a szövegeket mutatom be, melyek a Kultsár István szerkesztette *Hasznos Mulatságok* legelső évfolyamaiban, 1817 és 1822 között *néprege, rege* megjelöléssel láttak napvilágot. A forrásfeltárás előzetes eredménye az, hogy ezek közül öt szöveget Straparola meséjeként

20 TURÓCZI-TROSTLER József, *A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században* (Budapest: Ranschburg Gusztáv könyvkereskedése, 1940). A 18. századi magyar mesére vonatkozó ismereteink az elmúlt nyolc évtizedben Turóczy-Trostler hiánypótló tanulmányai óta nem sokkal bővültek. Ezek áttekintése, bibliográfiával: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, miért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 15–23, 128–130. A 18. századi magyar mese vonatkozásában a legjelentősebb fejlemény a lelőhelyéről *Sárospataki kéziratos népmesegyűjtemény*nek nevezett, 1789-re datálható korpusz előkerülése volt. Ennek új, folklorisztikai jegyzetekkel ellátott és az eredeti közreadó (Gulyás József) előszavát is tartalmazó kiadása: *Három vándorló Királyfirul való Historia: A sárospataki kéziratos népmesegyűjtemény (1789)*, kiad. BENEDIK Katalin (Budapest: Európai Folklor Intézet–L'Harmattan, 2004).

21 Georg von GAAL, Hg., *Mährchen der Magyaren* (Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishauser, 1822).

22 GAAL György *Magyar népmesegyűjteménye*, kiad. KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc, 3 köt. (Pest: Pfeifer Ferdinánd–Emich Gusztáv, 1857–1860).

23 HENSZLMANN Imre, „A népmese Magyarországon”, in *Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény I. 1840–1900*, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre és VOIGT Vilmos, 246–321 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1978).

lehet azonosítani. Magában a sajtótermékben nincsen utalás e szövegek forrására, szerzőjére, fordítójára nézvést, az egyetlen értelmező gesztus a *Néprege* megjelölés.

Az 1817-ben megindított *Hasznos Mulatságok*ban a kezdetektől több olyan felhívás is megjelent, amely arra kérte az olvasókat, hogy küldjenek be az újsághoz a köznép száján forgó dalokat és találósokat, így a köznépi dalok, találós mesék folyamatos közlése összességében jelentős korpuszt tett ki. A verses epikára vonatkozóan a szövegközlés nem volt jellemző gyakorlat, ugyanakkor a balladáról egy jelentősebb tanulmányt tettek közzé.²⁴ Ezekből a felhívásokból olyan törekvés rajzolódik ki, amely a szóbeliségben („köznép száján forgó”) vagy a kézirat írásbeliségben ismert, de a nyomtatott nyilvánosság szintjét el nem ért szövegek rögzítését tűzte ki célul.

Ugyanakkor ezen, a szóbeliség, a (privát) kézirat írásbeliség és a nyomtatott irodalom közötti távolság csökkentését s az egyes kulturális regiszterek között átjárást célzó törekvés kapcsán azt a megfontolást is érdemes figyelembe venni, hogy a rendszeresen megjelenő sajtótermékeknek igen nagy volt a szövegéhsége, tehát nagy mennyiségben kellett rendelkezésre állniuk rövid és egyben a megcélzott széles olvasóközönség ízlésének (remélhetőleg) megfelelő „új” szövegeknek. Az „új” kifejezéssel arra utalok, hogy a sajtó dominánssá válása előtti időszakban a népkönyvekben és kalendáriumokban közölt fikciós elbeszélések jellemzően egy lassan változó, folytonosan újra kiadott és viszonylag korlátozott narratív szöveg-bázist jelentettek,²⁵ míg az újságok, amint azt magyar elnevezésük is tükrözi, egy a korábbinál sokkal gyorsabb szövegtermelést és -fogyasztást lehetővé tévő mediális formaként új, korábban nem ismert információk és nem használt szövegek megosztására törekedtek.

A rövid prózaepika különösen megfelelt ezeknek a kívánalmaknak: *rege*, illetve *néprege* címen számos ilyen szöveg jelent meg a *Hasznos Mulatságok* első évfolyamaiban, többek között így láttak napvilágot Straparola mesenovelláinak fordításai is. A *Hasznos Mulatságok* szövegközléseire – legalábbis az alábbiakban bemutatandó első évfolyamok gyakorlatát tekintve – jellemző az, hogy a szöve-

24 E gyűjtési felhívások és szövegközlések bemutatását lásd: VARGHA Katalin, „Reformkori találós kérdések a Hasznos Mulatságokban”, in *Ezerarcú humor: Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*, szerk. DACZI Margit, T. LITKOVKINA Anna és BARTA Péter, 162–171 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008); CSÖRSZ Rumen István, „Kultsár István és a *Hasznos Mulatságok* »köznépi dall«-ai (1818–1828)”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 143–204 (Budapest: Reciti Kiadó, 2013).

25 Erről is szóló áttekintés, esettanulmányokkal: *Fortunatus, Melusine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit*, Hg. Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS (Bern: Peter Lang Verlag, 2010).

gek javarésze teljesen dekontextualizálva jelenik meg, vagyis az újság úgy emelt át nyomtatott forrásokból szövegeket, hogy láthatatlanná tette a szerzőt/forrást. Ily módon viszont kiemelte azokat az irodalmi kanonizációs folyamatokból is – hiszen például nem társított az adott szerző kanonikus pozíciójából levezethető értéket/jelentőséget a szöveghez –, és a szerzői anonimitás révén a szóbeliség szöveg hagyományozó mechanizmusait idézte meg, amely nem tart számon szerzőket, csak (variálódó) szövegeket.

Megfigyelhető emellett egy olyan törekvés is, amely elsősorban Ungvárnémeti Tóth Lászlónak köszönhetően az egyes műfajokról – szonett, elégia, költeményes levél, epigramma stb. – nyújtott elméleti és történeti áttekintést. Szempontunkból Ungvárnémetinek az aenigmáról közzétett fejtegetései azért is figyelemreméltók, mert az aenigma (találás) valamint az allegorikus kisepika műfajai, vagyis az apologus, fabula (amelyek általában *rege* műfaji megnevezéssel jelentek meg a *Hasznos Mulatságokban*) több szempontból kapcsolódnak egymáshoz. Ungvárnémeti így kezdte a műfaj bemutatását:

A' Mese, (Találás Mese, Kérdő Mese) olly rövid Költemény, mellyben bizonyos felvett tárgy képes (allegoriás) homályos, és így több tárgyra is illeni látszó, határozatban (definitio), legalább környűlírásban adatik elő. Sokan ezt az egész Költeményt tsekélységnek 's gyermeki észfuttatásnak tartják, 's mint ollyant megvetik: de valóban méltatlanúl [...]²⁶

Az allegorikus tárgykezelés, a rövidség, az a vonás, hogy széles körben elterjedt megítélés szerint a műfaj az elit kultúra peremén vagy azon kívül létezik, valamint a *mese* terminus használata ugyanis a rövidpróza bizonyos műfajaira (leginkább az oktató állatmesére) is jellemzőek voltak. A szórakoztató és a tanulságos jelleg összekapcsolása a *Hasznos Mulatságok* első évfolyamaiban közölt rövidprózai elbeszélések kiválasztása során fontos szempont lehetett, hiszen tulajdonképpen már magának az újságnak a címe is pontosan ezt a törekvést fejezi ki: *utile et dulce*.

Mese szóval a korszak írásbeliségében több műfajt jelöltek: elsősorban az antik tradíciókból származó oktató (állat)mese műfaját (fabula, apologus), a találás kérdéseket (melyekről Ungvárnémeti az aenigmáról írván szolt), a mítoszokat, a

26 [UNGVÁRNÉMETI Tóth László], „Aenigma”, *Hasznos Mulatságok* 1, 2. félév, 20. sz. (1817): 152–154. A *Hasznos Mulatságokban* névtelenül közzétett műfajelméleti írások szerzőségére vonatkozólag lásd: MERÉNYI Annamária, „Ungvárnémeti Tóth László szerzői bibliográfiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 430–450. Lásd még: UNGVÁRNÉMETI Tóth László, *Művei*, kiad. MERÉNYI Anna Mária és TÓTH Sándor, görög nyelvű szövegeket gond. BOLONYAI Gábor, Régi magyar költők tára: XVIII. század 9 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008).

hiedelemelbeszéléseket, általában a fikciós elbeszéléseket, egy epikus vagy drámai mű cselekményét, valamint a mai értelmű mesét.²⁷ A *mese* terminusnak ez a komplex és kiterjedt jelentéstartománya – vagyis az a körülmény, hogy a 18–19. század fordulóján számos műfajra és szövegtípusra alkalmazták – lehetett az oka annak, hogy a mai fogalmaink szerinti mese, tündérmese jelölésére ezt a szót egészen a 19. század közepéig nem használták egyértelműen az írásbeliségben, hanem ehelyett a *rege*, *néprege*, *népmonda* megnevezéssel éltek. A *Hasznos Mulatságok* szinte mindegyik száma egy találóssal (aenigma) végződött, amelynek megnevezése *mese* vagy *találós mese* volt. A találós kérdések és a szórakoztató rövid elbeszélések összekapcsolására többek között éppen a *Le Piacevoli Notti* adott példát, hiszen Straparola gyűjteményében minden elbeszélést egy-egy találós kérdés követett.

Mint az alábbiakban látni fogjuk, a *Hasznos Mulatságok*ban Straparola mesenovelláit *néprege* címmel illették, számos allegorikus mesei történetet viszont *rege*ként neveztek meg. Ungvárnémeti 1817-ben a *rege* szót javasolta a románc műfaj megjelölésére is: „Az újabb Poétikákban Romancéknak neveztetnek az apró történetes-dalok, mellyek együgyű, ’s régi nyelvmódban íratnak. Mi Regéknek mondhatnók.” Témájukat tekintve a nemzeti múltba viszik vissza az olvasót, forrásaik pedig a történetírók munkáiban és a köznépi szájhagyományban egyaránt azonosíthatók:

[m]egérdemlené pedig ez a’ Magyaroknak figyelmöket is, annyival inkább, hogy arra nem tsak történetíróink elég tárgyakat adhatnának; hanem még a’ köznép szájában is több nevezetes hagyományok fenntartattak. Hol vette Kisfaludy azon érzékeny történeteket, mellyeket Regéiben énekel? Nem éneklett e’ Tinódy tsupa históriai dalokat? ’S mi lehet annál kedvesebb egy hű Polgárnak, mint ha Nemzetének történetébe a’ Poezisnak bájló fényénél vissza tekinthet?²⁸

Bár alapvetően itt verses, történelmi tárgyú elbeszélő költeményről van szó, a *rege* szó ilyen értelmű használata (amelyre Kisfaludy Sándor regéi már példát adtak, aki a német *Sage* magyarítását oldotta meg ezzel a szóval) ugyanúgy a korabeli epika műfajainak átrendeződéséből fakadó képlékenységet jelzi, mint azok a rövid prózai szövegek is, amelyek *rege*, illetve *néprege* megnevezéssel láttak napvilágot a *Hasznos Mulatságok* első évfolyamaiban.²⁹

27 GULYÁS Judit, „A *mese* szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között: A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján”, in GULYÁS, *Tanulmányok a 19. századi...*, 164–241.

28 [UNGVÁRNÉMETI Tóth László], „Romance”, *Hasznos Mulatságok* 1, 1. félév, 20. sz. (1817): 153–157.

29 Vö. SZAJBÉLY Mihály, „A rege és rokonműfajai a 19. század elejének magyar irodalmában”, in SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*,

Népregék a Hasznos Mulatságokban

1817-ben a *Hasznos Mulatságok* hasábjain jelent meg egy elbeszélés *Amazan (Napkeleti-Mese darab)* címmel,³⁰ amelyről úgy tűnik, hogy Voltaire egy meséjének fordítása lehet. A *Hasznos Mulatságokban* közzétett részlet a *La Princesse de Babylone* (1768) első fejezetének kivonata. A babilóniai király ünnepi íjazási versenyt hirdet udvarában: „egész napkeleten kihirdettette, hogy leányát csak olly férfinak adja, a ki Nemrod’ ívjét meghajtani, ’s az ideget megvonni elégséges lészen.” Az ifjú Amazan az idegen, az ismeretlen ifjú, aki „Unikornison üllve” jelenik meg, győzedelmeskedik a versenyen, s a „Herczeg Asszony” szívet is rabul ejti.

A szerelmesek kalandjai során egzotikusnak tekintett ázsiai és észak-afrikai kultúrákat megidéző filozófiai mesének ismert egy kéziratban maradt, magyar nyelvű fordítása *Szabad Holmik a’ Voltér aprobb Munkái között* címmel, amelyet Kolozsváron az Erdélyi Unitárius Egyház Levéltára őriz. Nem tudni, ennek mi a viszonya a *Hasznos Mulatságokban* olvasható részlettel. A *Szabad Holmikban* is hivatkozott 1790-es bécsi Voltaire-kiadásban a *Die Prinzessin von Babylon* volt a nyitódarab.³¹

Penke Olga Voltaire filozófiai meséinek 18–19. századi magyar adaptációiról szóló tanulmányában a saját fordításában idézte Voltaire-nek a mese műfajáról vallott nézeteit:

Azt akarom, hogy a mese a valóságoságon alapuljon, és ne az álomhoz hasonlítson. Ne legyen benne semmi túlságosan nyilvánvaló és semmi túlságosan extravagáns. Azt szeretném, ha a mese fátyla mögött áttetszene a finoman megfogalmazott igazság, amelyet csak a gyakorlott szem vesz észre, míg az egyszerű szemlélőnek láthatatlan marad.³²

Ezek a kritériumok, mint látni fogjuk, a *Hasznos Mulatságokban* népregeként megjelölt szövegek zöme esetében is érvényesek lesznek. A Voltaire-meserészlet

369–388 (Budapest: Universitas Kiadó, 2005); MIKOS Éva, „Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül”, in *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. VARGA Bálint és LAJTAI Mátyás, 101–129 (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015).

30 „Amazan (Napkeleti-Mese darab)”, *Hasznos Mulatságok* 1, 2. félv, 7. sz. (1817): 49–53.

31 VOLTAIR’s, *Ausgesuchte Romane, Erzählungen und Dialogen*, 4 Bd. (Wien: bei Johann Baptist Wallishausser, 1790), 1.

32 PENKE Olga, „Voltaire filozófiai meséi és regényei »magyar ruhában«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2017): 780–802, 783. Kiemelés – G. J.

közlése illeszkedik a *Hasznos Mulatságok* tárgyválasztásában fontos szerepet játszó orientalizmushoz, vagyis a „napkeleti” kultúrák, szokások és költészet bemutatásához, amely összehangban állt a 18. századi nyugat-európai tendenciákkal.

1818-ban jelent meg az *Egy Erdő kerülő* című, *rege* műfaji besorolású szöveg.³³ A történet hőse nem az erdőkerülő, hanem a legkisebbik fia, aki a király szolgálatába áll kondásként, és az őt segítő disznók tanácsainak köszönhetően bejut a réz-, ezüst- és aranyvárba, s kivégzi a sárkányt. A király, három lányát férjhez adandó, udvarában versenyt rendez. A próba hasonló, mint Voltaire meséjében: magas fa tetejére függesztett aranyalmákat kell megszerezniük a vitézeknek. Ezen a kondás csodálatos vitézi álruhában, lovát ugratva győzedelmeskedik, és miután az aranyalmák kiborulnak kanászsipkájából, kilétére is fény derül, s övé lesz a legkisebb királykisasszony.

Ez a szöveg kisebb eltérésektől eltekintve megegyezik egy olyan mesével, amely *Waldhüter – Mährchen* címmel jelent meg 1822-ben az első magyar népmesegyűjtemény részeként,³⁴ Gaal György *Mährchen der Magyaren* címmel Bécsben kiadott munkájában, amely katonák mesemondása nyomán készült. Gaal könyve előszavában tíz évig tartó előkészületekről írt, s korábban, már 1817-től közreadott meséket a német nyelvű sajtóban.³⁵ Mivel a magyar és a német szöveg között a cselekmény szintjén apróbb eltérések figyelhetők meg, egyelőre nem tisztázott, hogy pontosan mi az *Egy Erdő kerülő* és a *Waldhüter – Mährchen* viszonya. Az *Egy Erdő kerülő* című szöveg műfaját tekintve tündérmese (ATU 314A, *The Shepherd and the Three Giants*), a *Magyar népmesekatalógus A vitéz juhászegény* (AaTh 314A) típushoz sorolta, bár a szöveg a típus cselekménysémáját csak részlegesen követi. A *Hasznos Mulatságok*ban megjelent szöveg a mesetípus legkorábbi feljegyzett magyar nyelvű változata. Gaal kéziratot gyűjteményében szerepelt még egy mese, amely ehhez a típushoz sorolható, de ez 1857-ig kéziratban maradt, s egyéb forrásokból is csak a 19. század második feléből ismert magyar variánsa.

Két év múlva, 1820-ban, a *Hasznos Mulatságok* egyik legelső számában volt olvasható egy *Nép-Rege* című, a „góliát” és a törpe (egyenlőtlen) barátságáról és a szaracénusokkal való hadakozásáról szóló rövid prózai elbeszélés, amelyhez egy szerkesztői jegyzet is tartozott, mégpedig a regékre vonatkozó gyűjtési felhívással: „Kérettetnek azon Hazafiak, kik efféle Regéket tudnak, hogy általunk a’ hazával közöljék.”³⁶ Ennek a népregének sincsen a forrása vagy szerzője megadva, de

33 „Egy Erdő kerülő (Rege)”, *Hasznos Mulatságok* 2, 1. félév, 7. sz. (1818): 49–55.

34 „Waldhüter Märchen”, in *Mährchen der Magyaren*, Hg. Georg von GAAL, 25–52 (Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822).

35 *Kinder- und Haus-märchen...*, 3:432–433.

36 „Nép-Rege”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 3. sz. (1820): 19–21.

azonosíthatók: a szövegrészlet Oliver Goldsmith 1766-ban megjelent regényéből származik (*The Vicar of Wakefield: A Tale, Supposed to be written by Himself*). A *Hasznos Mulatságok*ban közreadott részletben szereplő történetet, amelyre az angol regény narrátora *fable* megnevezéssel utalt, a lelkész kisfia meséli.³⁷ Goldsmith népszerű regényének már 1767-ben megjelent a német kiadása,³⁸ és az is tudható, hogy az óriás és a törpe meséje nyelvkönyvek, antológiák kedvelt szemelvénye volt.³⁹ 1831-ben Nagyenyeden napvilágot látott a mű teljes magyar fordítása is *A' Vékfildi Pap [...]* címmel, amely már elvileg 1822-ben kiadásra kész volt, viszont nem valószínű, hogy a *Hasznos Mulatságok* ebből a kiadásra előkészített kéziratból dolgozott volna, mert az újságban közölt szövegrészlet, illetve a nagyenyedi kiadás megfelelő szöveghelyének nyelvezete jelentősen eltér egymástól.⁴⁰

A Goldsmith-*fable* népregeként való közlése, illetve a hasonló regékre vonatkozó gyűjtési felhívás után megsokasodtak a *néprege*, *rege* megjelölésű szövegek a *Hasznos Mulatságok*ban. *Rege*ként jelent meg a csodálatos szépségű, roppant hiú fácskányú kalandjairól szóló történet,⁴¹ amely után ritka kivétalként szerepelt forrásmegjelölés is: „Floriánból”. A szerző eszerint feltehetően Jean-Pierre Claris de Florian (1755–1794) volt, a francia verses fabula-műfaj La Fontaine utáni jeles képviselője. A *Hasznos Mulatságok*ban megjelent magyar szöveg viszont nem verses, hanem prózai formájú. Mindenesetre a 18. századi francia és német irodalomban nagyon erőteljes, az antik fabula-tradíció átirataitól eltérően önálló leleményű oktató mese-divat egy nyomának tekinthető. Az eredeti szöveget nem tudtam azonosítani Florian művei között, ugyanakkor azt érdemes lehet megjegyezni, hogy a *Hasznos Mulatságok* korábbi szerkesztője, Ungvárnémeti Tóth László 1816-ban kiadott versgyűjteményében szerepeltek olyan versek, amelyek Florian-mesék német nyelvből átdolgozott változatai,⁴² és a *Hasznos Mulatságok*

37 *The Vicar of Wakefield: A Tale, Supposed to be written by Himself*, 2 vol. (London: F. Newberry in Pater-Noster-Row, 1766³), 1:124–126. (13. fejezet)

38 *Der Landpriester von Wakefield: Ein Märchen, das er selbst soll geschrieben haben*, aus dem Englischen übers. Johann Gottfried GELLIVS (Leipzig: Weidmann u. Reich, 1767).

39 HARTVIG Gabriella, „Angol olvasókönyv a Szepesgyűjteményben: Johann Christian Fick *Englisches Lesebuch*-ja”, *Argumentum* 15 (2019): 241–251.

40 A főbb szereplők megnevezései például az 1822-es szövegben *goliát*, *törpe* és *szaracénus*, az 1831-es változatban *óriás*, *puja* és *szeretsen* (az angol eredetiben pedig *Giant*, *Dwarf* és *Saracen*). A fordító Székelyudvarhelyen kelt előszava szerint 1822-ben már elkészült a fordítás, de a kiadó, Trattner János Tamás váratlan halála miatt meghiúsult a kiadása. *A' Vékfildi Pap, Egy történet*, Goldsmith után ánglusból, fordította P. CSÓRJA Ferencz [...], (Nagy Enyeden: Nyomt. a' ns. Ref. Kollégium' betűivel Vizi István ügyelete alatt, 1831), 84–85.

41 „Rege”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 8. sz. (1820): 57–63.

42 MERÉNYI Annamária, „A' Pók, a' Selyem-bogár, a' Poéta és a' Kertész: Ungvárnémeti Tóth László apológiai az 1816-os *Versei* című kötetben”, *Iskolakultúra*, 17, 8–10. sz. (2007): 99–107.

gokban ezt követően, 1817-ben is jelent meg Ungvárnémetitől Florian-fordítás.⁴³ Akárcsak Voltaire vagy Goldsmith meséje/népregéje esetében, itt is egy allegorikus, oktató mesei (apologus, fabula) hagyomány jelentkezésének lehetünk tanúi.

Szintén *Néprege* címmel jelent meg egy egyelőre azonosítatlan szerzőjű, mindennemű epikus cselekmény nélküli, moralizáló elbeszélés, amely egy öregember fájdalmas visszatekintését mutatja be, afölötti megbánását, hogy az erények helyett a kísértések, tévelygések és a gonoszság útját választotta, ám amidőn könnyek közepette eseng ifjúsága visszatéréseért, felébred rossz álmából, és ezután már az erkölcs angyala kijelölte úton halad tovább ifjú emberként.⁴⁴

Az 1820-ban *népregek*ként kiadott művek sorát három olyan elbeszélés követte a 32. számban, amelyek leginkább hiedelemmondák feldolgozásainak tekinthetők. Az önálló cím nélküli, pusztán számozott elbeszélések közül az első egy tékozló nemesemberről szól,⁴⁵ aki szövetséget kötött az ördöggel, és egy híd építését kérte tőle, mire az ördög a környékbeli összes kakas leölését szabta feltételül, mivel a kakasok kukorékolása zavarta a hídon dolgozó „lelkeket”. Csak egy vén banya kakasa menekült meg, „mivel sűrű szita alá dugta, melly meg volt bűbájolva.” Az ördög megkezdte hídépítő munkáját, de amikor éppen elkészült volna, a banya kakasa megszólalt, a lelkek a föld alá rejtőztek, az ördög pedig dühében felbontotta a szerződést a nemesemberrel. Az elbeszélés eredetmagyarázó jelleget ölt a zárlatának köszönhetően: „Még most is láthatni azon tájakon, a’ Bérczen és Sziklákön, az ördög körmének helyeit.”

A második elbeszélés főszereplői Dörde és Böre, két „igen gonosz ember”, akiknek haja fejük egyik felén veres volt a sok ártatlanul kiontott vér miatt, Börének egyik lába pedig sebes volt, és „szenvedhetetlen bűzt” árasztott. Ezért Böre orvoslátot keresett:

„Ismérte ő Borongónak, a’ Bűbájasnak, tsudáit, ’s azt is tudta, hogy az egy közellévő erdő üregben szokott tartózkodni. Feltette tehát magában, hogy tőle segédelmet kér. Ez okért lovára ült, ’s kutyáit magához vevén egy szélvész estvén kinyargalt az erdőbe, ’s midőn az üreghez ért, háromszor ordította nevét a’ Bűbájosnak: de az néki meg nem jelent, átkozni kezdte tehát rettenetes szidalmakkal.”

A föld erre megrepedt és lovastul-kutyástul elnyelte az átkozódót.⁴⁶

43 [UNGVÁRNÉMETI] TÓTH László, „Nemorin éneke Florián Estelljéből”, *Hasznos Mulatságok* 1, 2. félév, 6. sz. (1817): 41–42.

44 „Néprege”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 24 sz. (1820): 190–191.

45 „Nép Regék I.”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 32. sz. (1820): 252–255.

46 „Nép Regék II.”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 32. sz. (1820): 253–254.

Végül a harmadik elbeszélés egy fazekas feleségéről szól, aki boszorkány volt, majd halála után visszajárt (egyfajta emberfarkasként) farkas, medve vagy holló formájában, „s űzte tsúfos varázsló mestersegeit”, ezért holttestét többször kiásták, mellén karót vertek át, majd szénné égették.⁴⁷

Ezt követően *A' Sárkányokról való Meséknek eredete* című rövid közleményben az antik mítoszok és a tündérmesék közötti genetikus kapcsolatáról, illetve kifejezetten a kortárs francia tündérmesékről szól az ismeretlen szerző:

Orpheus a' Görög Mythusok' első kezdője és kútfője Ceresről azt énekelte, hogy az ő szekerét Sárkányok vonják. Így hasonlóképpen Medea is Sárkányok által vonat-tja magát a' levegőn keresztül. A' régi Nemzetek ezen Költeményeket igazságnak vélték, és egész a' Kereszténységnek elterjedéséig köz tiszteletben maradtak. Ezen Mesék, és képzeleti játékok az újabb felvilágosodottabb Nemzeteknél Regékké változtak: legszebben és legkellemetesebben adták ezeket elő a' Francziák az Tündér Meséjokban (Contes, des Fées).⁴⁸

A *Hasznos Mulatságok* az 1820. év második felében adta közre *Az Asszonyoknak különös megjobbítása módja (Nép Rege)* című elbeszélést, amely egy kiállhatatlan, többször házasodott, fiatal, szép és tehetős asszonyról szól, akit negyedik férje job-bít meg. Kiindulásként egy nap bejelenti, hogy elutaznak, ami ellen az asszony tiltakozik, mert vendégeket vár ebédre. „A' Nemes ember nem ügylet szavaira; hanem Hajdúit behivatván erőszakosan a' lóra ültette, és véle elugratott.” Kilo-vagolnak; majd amikor lova körül ugrándo-zó kutyája nem engedelmeskedik pa-rancsának, a férj előbb agyonlövi a kutyát, kis idő múlva pedig hasonló jellegű engedetlenség miatt az asszony lovát is. Ezek után úgy dönt, hogy inkább mégis-csak visszamegy a városba, ő lovon, a felesége mögötte gyalog, de az asszonynak nyakába vetve kell hoznia lelőtt lova nyergét is. Este feleségével lehúzatja csizmá-ját, majd építő jellegű intelmekkel látja el a nőt, aki a megaláztatással elegyített erőszak elszenvedőjeként és tanújaként megvilágosodik: „arra tökéltette el magát, hogy Urának még a gondolatait is tselekedje.” Ez pedig utat nyit a boldog végki-fejlethez: „Ez meg is történt, és ők igen szerentsés házasságban éltek.”⁴⁹

Az elbeszélés a *Taming of the Shrew* típuscímű novellamese (ATU 901) egy változatának tekinthető, amely Shakespeare (azonos című) színdarabja nyomán

47 „Nép Regék III.”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 32. sz. (1820): 254–255.

48 „A' Sárkányokról való Meséknek eredete”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 35. sz. (1820): 278–279.

49 „Az Asszonyoknak különös megjobbítása módja (Nép Rege)”, *Hasznos Mulatságok* 4, 2. félév, 28. sz. (1820): 217–219.

közismert. A szüzsé már a késő középkori európai írásbeliségben is jelen volt, Don Juan Manuel nevezetes *El Conde Lucanor* című, 14. századi kasztíliai spanyol gyűjteményében például szerepelt (71. sz.).⁵⁰ A *Le Piacevoli Notti*-ban is olvasható egy változata, ez a nyolcadik éjszaka második meséje,⁵¹ de a *Hasznos Mulatságok*-ban közölt szöveg megítélésem szerint nem ennek nyomán készült. Az állatok megölése mint a feleség engedelmességre szoktatásának eszköze Shakespeare darabjából hiányzik, viszont az újkori európai színhagyományból rögzített szövegekben – akárcsak a *Hasznos Mulatságok*-ban közölt elbeszélésben – fontos motívum volt. A ló megölése egyébként Straparola novellájában is szerepel.⁵² A *Magyar népmesekatalógus* nyilvántartása szerint a magyar színhagyományban nem volt ismert ez a típus; a tematikusan rokonítható *A kevély királykisasszony*-típus (AaTh 900) variánsai a 19. századtól adatoltak.⁵³

Nép Rege címmel jelent meg egy egyelőre szintén azonosítatlan forrásból származó elbeszélés,⁵⁴ melynek hőse egy brémai gombkötő, aki mellé vándorútján különféle csodálatos képességű társak szegődnek: a mesterlövész, aki a strasbourgi templom tornyáról is le tudja lőni a verebet, a futó, aki Rómába tíz perc alatt visz el egy levelet, és az „erős tüdejű fúvó”, aki fújásával hajtja a szélmalomokat és fújja el a két regimentnyi katonát is. A szöveg a *Hatan a világ ellen* típuscímű tündermese (AaTh 513A, *Six Go through the Whole World*, ATU 513A) egy változata. A mesetípus Giovanni Sercambi 1374 körüli gyűjteményében (11. sz.), illetve Basile nápolyi mesegyűjteményében is szerepelt (III, 8), majd a Grimm testvérek gyűjteményének is részét képezte (KHM 71, 134).⁵⁵ Ez a mesetípus a 18. század végi magyar kéziratos és nyomtatott írásbeliségben is ismert volt, hiszen szerepelt az 1789-re datálható *Sárospataki kéziratos mesegyűjteményben*, *Egy Királyfirül, aki házasodni kívén Idegen Országgra* címmel.⁵⁶ Ugyancsak megtalálható volt Kónyi János *Elme-Futtatások*, *Avagy Bellebellének és Kárpillónak tündéres Törté-*

50 Uther, *The Types of...*, 524–525; Bairbre Ní Fhlóinn, „Zähmung der Widerspenstigen (AaTh/ATU 901)”, in *Enzyklopädie des Märchens...*, 14:1124–1130.

51 Itt és a továbbiakban is RUA kritikai kiadásából (lásd: 12. jegyzet) idézem a *Le Piacevoli Notti* novelláinak első sorait, argumentumát: „Duo fratelli soldati prendono due sorelle per mogli; l'uno accareccia la sua, ed ella fa contra il comandamento del marito; l'altro minaccia la sua, ed ella fa quanto egli le comanda; l'uno addimanda il modo di far che gli ubidisca; l'altro gli lo insegna.”

52 Jan Harold Brunvand, „The Folktale Origin of The Taming of the Shrew”, *Shakespeare Quarterly* 17, no. 4. (1966): 345–359.

53 *A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999)*, kiad. Benedek Katalin, Magyar népmesekatalógus 4 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984), 197–199.

54 „Nép Rege”, *Hasznos Mulatságok* 4, 2. félév, 47. sz. (1820): 369–372.

55 Uther, *The Types of...*, 299–300.

56 *Három vándorló Királyfirul való Historia...*, 53–56.

netei című, 1792-ben kiadott művében,⁵⁷ amely Mme d'Aulnoy egy meséje (*Belle-Belle ou Le Chevalier Fortuné*) nyomán készült. Ezt követően e mesetípusnak a 19. század közepéről ismertek első magyar nyelvű feljegyzései.

A *Hasznos Mulatságok* első évfolyamaiban a legtöbb *néprege* megjelölésű szöveg 1820-ban jelent meg (köztük Straparola meséi). A továbbiakban, 1821–1822 folyamán, ha csökkenő intenzitással is, de a lap több ízben is teret adott népregéknek. 1821-ben jelent meg *A' Paraditsomból való ember (Nép Rege)* című elbeszélés.⁵⁸ Szüzséje: egy német parasztasszony férje halála után újraházasodik, egy napon betér hozzá egy diák, akitől az asszony megkérdezi, honnan jött: – Párisból – feleli a diák, mire a tudatlan asszony visszakérdez: – A Paradicsomból? A diák átlátva a helyzetet és a benne rejlő lehetőséget, rábólint, s az asszony minden jóval ellátja és felmálházza, annak reményében, hogy elhunyt férjének szállítja majd az adományt. Az asszony második férje a szántásból hazatérvén, éktelen haragra gerjed, amikor megtudja, mi történt, s a diák után veti magát, azonban saját ostobasága folytán pórul jár. A szöveg *A mennyből jött ember / A paradicsomból való diák* típuscímű tréfás mese (AaTh 1540, *The Student from Paradise*, ATU 1540) egy változata.⁵⁹ A késő középkor óta több (elsősorban német) gyűjteményben (Heinrich Bebel, Hans Sachs) is szereplő Schwank a 18. század végén Kónyi János *A' mindenkor nevető Democritus* című anekdotagyűjteményében,⁶⁰ valamint a pozsonyi és a győri kalendáriumban is megjelent. A szóbeliségből rögzített első magyar változatai a 19. század közepére datálhatók.⁶¹

Skóciai Nép Rege (Allegoria) a címe annak a rövid prózai szövegnek, amely „Walter, híres Skóciai Rómán költő” régi krónikák alapján készített „elmés költeményt” mutatta be 1822-ben.⁶² Mivel ez esetben legalább a szerző kiléte ismert, a szóbanforgó művet is azonosítani lehet: Walter Scott *The Search after happiness; or, The quest of Sultaun Solimaun* című verséről van szó, amely önálló kötetben

57 KÓNYI János, *Elme-Futtatások, Avagy Bellebellének és Kárpillónak tündéres Történetei* (Buda: Landerer Katalin özvegye, 1792).

58 „A' Paraditsomból való ember (Nép Rege)”, *Hasznos Mulatságok* 5, 1. félév, 24. sz. (1821): 188–190.

59 Antti AARNE, *Der Mann aus dem Paradiese in der Literatur und im Volksmunde: Eine vergleichende Schwankuntersuchung*, Folklore Fellows' Communications 22 (Hamina: Suomalaisen Tiedekatemia Kustantama, 1915); BINDER Jenő, „Magyar adalékok Antti Aarne-nak: »Az égből jött ember«-ről szóló mesetanulmányához”, *Ethnographia* 30 (1919): 106–111.

60 *A' mindenkor nevető Democritus, avagy okos leleményű furtsa Történetek*, melyeket a' bánatjokat felejteni kívánó jámborok kedvéért szedgetett össze KÓNYI János (Buda: Landerer Katalin, 1782–1784).

61 *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa*, szerk. VEHMAS Marja és BENEDEK Katalin, Magyar népmesekatalógus 7/B (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988), 154–156.

62 „Skóciai Nép Rege (Allegoria)”, *Hasznos Mulatságok* 6, 2. félév, 20. sz. (1822): 154–155.

jelent meg egyéb versekkel együtt, 1820-ban.⁶³ A hosszú elbeszélő költemény egy boldogtalan szultánról szól, aki, miután orvosok serege próbálta sikertelenül kikúrálni melankóliájából, azt a tanácsot kapja anyjától, hogy találjon egy boldog embert, s vegye fel az ingét. A szultán beutazza a fél világot, s végül az ír szigeten talál egy valóban boldog emberre, aki azonban nem hajlandó odaadni az ingét, mert hogy olyan szegény, hogy nincs neki.

Mint fentebb szó esett róla, a *Hasznos Mulatságok* 1818-ban közzétett egy olyan mesét, amely valamilyen módon kapcsolatban állt Gaal György mesegyűjtésével. Amikor a német nyelvű mesekötet Bécsben megjelent, magyar mutaványszöveget is közöltek belőle 1822-ben (immár a forrás megnevezésével), mégpedig azt a hálás állatokról szóló mesét, melyet Gaal a maga ízlésével leginkább összhangban álló szövegnek tekintett: „A’ háláadatos állatok – Kivonása egy Nép Regének, Gaalnak ezen című könyvéből: »Märchen der Magyaren«”.⁶⁴

A *mese* szót a *Hasznos Mulatságok*ban használták találósok, mítoszok, hiedelemtörténetek, valamint fikciós és tanulságos elbeszélések megnevezésére is. Miután az újság ekkor már öt éve közölt *mesének* nevezett találósokat és a *(nép)rege*ként megjelölt prózaepikát, 1822-ben *Enigma, vagy is Mese* címmel reflektáltak is a műfajok és a terminusok közötti átfedések kérdésére: „A’ mese szónak nyelvünkön külömbféle értelme vagyon; helyesnek itéltük ezen szót itten bővebben megfejtetni, ’s tulajdon értelmét meghatározni”. A szerző nyolc szövegtípust sorolt fel: 1. *apologusok* (állatok beszélgetései), 2. *szófia beszédek* (köznép száján forgó költött történetek), 3. *példabeszédek* (tanulságos történetek), 4. *regék* („régie Eleinknek dolgait, költött környűlállásokkal adják elő”), 5. *poétai mesék* (epikus és drámai művek cselekménye), 6. *római mesék/románok* (regények), 7. *mendemon-dák* (hasonlók a szófia beszédhez, „Egyszer hol volt hol nem volt, heted hét országon, még az Operentziális tengeren is túl” bevezető sorokkal), 8. *enigma, rejtett értelmű mondás*.⁶⁵ Feltűnő ugyanakkor, hogy éppen a *néprege* terminusra (amely megnevezés alatt számos tündérmese és tréfás mese jelent meg az újságban) nem tér ki az áttekintés. Gaal György meséit mindenesetre a „szófia beszéd”-hez sorolták („Illyeneket szedett össze ’s német nyelven ki is adott Gál úr, mint a’ Magyaroknál ismért köz népi meséket”).

63 Walter SCOTT, *The Search after happiness; or, The quest of Sultaun Solimaun; with other poems* (Philadelphia: M. Carey and Son, 1820), 1–26.

64 „A’ háláadatos Állatok (Mese)”, *Hasznos Mulatságok* 6, 2. félév, 3. sz. (1822): 21–24; 5. sz. 34–35.

65 „Enigma, vagy is Mese”, *Hasznos Mulatságok* 6, 2. félév, 19. sz. (2022): 145–147.

Straparola meséi

1820-ban, azután, hogy *A' Sárkányokról való Meséknek eredete* című közleményben a 17–18. századi francia tündérmese-hagyományra explicit utalás történt, a *Hasznos Mulatságok* ezt követő számát teljes terjedelmében *A' Tátos Ló (Nép Rege)* című elbeszélés tette ki.⁶⁶ Ez a tündérmesei szűzséjű elbeszélés Straparola gyűjteményére vezethető vissza, a *Le Piacevoli Notti* harmadik éjszakájának második meséjéről van szó.⁶⁷ E mesében a főhős, a tuniszi király fia, Livoretto kanásznak szegődik el – hasonlóan az *Egy Erdő kerülő* című meséhez – a kairói szultán udvarába, idővel lovász lesz, s az udvarnép ármánykodása folytán a szultán őt jelöli ki arra, hogy megszerezze számára a damaszkuszi király szépséges leányát. Útja során segít egy bajbajutott halon és sason, s a hálás állatok segítségével különböző kalandok után ő veheti feleségül a szép és eszes Belizandrárt. A címben is szereplő *tátos ló* (amely megnevezés közismert a magyar népmesékből) bevezetése a szövegbe a következőképpen hangzik:

Kiki tudja, hogy a' legkisebb szülött az anya előtt mindég legkedvesebb, azért minkeelőtte útnak indulnának, Livoretto az annya magához hivatta, és néki egy tarka testű, kitsiny fejű, és tüzes szemű lovat ajándékozott, mely meg volt bűbájolva. – Livoretto megtsókolta annyának arczáját, és Tátos lovára ülén, elnyargallt Bátyyával attyának udvarából.⁶⁸

Ez a szöveg két tündérmese-típus kombinációja: egyrészt *Az aranyhajszál, aranytoll, aranypatkó: a segítő ló* (AaTh 531, *The Clever Horse* ATU 531), másrészt a *Hálás állatok* (AaTh 554, *The Grateful Animals*) mesetípus kapcsolódik össze. Straparola meséje az 531. számú típus első ismert változata, később Basile gyűjteményében is szerepelt egy ilyen típusú tündérmese (3,7), valamint Mme d'Aulnoy aranyhajú királykisasszonyról szóló, *La Belle aux cheveux d'or* (1697) című meséje is e típus egy változatának tekinthető. A hálás állatok-típus igen gyakran fordul elő a magyar népmeseanyagban, általában különféle típuskombinációk részeként, interpolált epizód(sor)ként. Magyar nyelven mindkét típusnak ez a legkorábbi ismert változata, legalábbis a *Magyar népmesekatalógus* nyilvántartása nem ismer ennél korábbi szöveget.

66 „A' Tátos Ló (Nép Rege)”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 36. sz. (1820): 281–288.

67 „Dalfreno re di Tunisi ha due figliuoli: l'uno Listico e l'altro Livoretto chiamato, da poi per nome detto Porcarollo: e finalmente Bellisandra, figliuola di Attarante re di Damasco, in moglie ottiene.”

68 „A' Tátos Ló...”, 281–282.

Ezt követően 1820 folyamán további négy szöveg jelent meg *Nép Rege* megjelöléssel a *Le Piacevoli Notti*ből: három tündérmese és egy reális vagy tréfás mese. A „Volt egykor egy szegény ember, kinek három fia volt...” kezdetű szöveg⁶⁹ Straparola gyűjteményében a hetedik éjszaka ötödik meséjének feleltethető meg.⁷⁰ Szüzséje: egy szegény ember három fia elindul világot látni; az első kitűnő katona, a második hajóépítő lesz, míg a harmadik vademberré válva megtanulja a mada-
rak nyelvét. Különleges tudásuk révén előbb elásott kincsekre lelnek, majd a tengerben egy szigetről egyesült erővel kiszabadítják „a’ lángot okádó Bazsilisk Kígyó” és egy „tiz-fejű Sárkány” őrizte Agláját, „a’ világnak legszebb Kisaszszonyát”, akit egy „Búbajos” tart fogva. A fivérek kincsekkel megrakodva hazatérnek, csak azt nem tudják eldönteni, melyikőjüké legyen a szép Aglája.

A szöveg műfaji besorolását tekintve tündérmese, *A négy ügyes testvér*-típus egy változata (ATU/AaTh 653). A nemzetközi variánsokban a fivérek foglalkozása általában vadász, hajóépítő/csillagász, tolvaj, szabó. A mese indiai eredetű, a legkorábbi európai változata egy 13–14. századi olasz elbeszélés-gyűjteményből ismert (*Il Novellino*, 23. sz.). A *Le Piacevoli Notti* után a *Pentamerone* is tartalmazta (5,7).⁷¹ A legkorábbi magyar népmese-változata a 19. század közepéről adatolt. A szöveg *Nép Regék* cím alatt olvasható, és egy másik történet követi ugyanitt. Egyiknek sincs önálló címe. Van ugyanakkor egy átkötő szöveg, amely Straparola műve és a következő néprege között a két elbeszélés tematikus hasonlóságának jelzésével teremt kapcsolatot. A Straparola-fordítás így végződik: „Ezután viszsza mentek apjokhoz: a’ hol a’ kintset egymás közti elosztottak: de a’ Kisaszszony birtoka felül meg nem egyezhettek, mert mindenik egyforma just tartott rea. Kit illessen leginkább, az olvaso, ha tudja, itelje meg.”

Az átkötés a következő (szintén cím nélküli) elbeszéléshez: „Egy ehez hasonló Persiai Rege (the Tooti Nameh) talan könnyebbíteni fogja az olvasónak ítéletét, azért jónak talaltuk azt itten feljegyezni”. Ez azért figyelemreméltó megjegyzés, mert a különféle forrásokból származó, különféle nyelveken feljegyzett mesevariánsok hasonlóságaiából fakadó, (magyar viszonylatban különösen) korai komparatív szemléletet jelez. A perzsa rege⁷² cselekménye: a szultán lánya annak ígérte kezét, „kinek legélesebb ítélete leszén.” Hogy ezt el tudja dönteni, papagája egy *regét* mond el neki. A beágyazott elbeszélés szerint egy kabuli kereskedő lánya ahhoz a férfúhoz megy feleségül, aki „vagy igen bölts, vagy igen nagy mester vol-

69 „Nép Regék”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 44. sz. (1820): 345–347.

70 „Tre fratelli poveri andando pel mondo divennero molto ricchi.”

71 UThER, *The Types of...*, 358–359.

72 „Nép Regék...”, 347–349.

na”. Három fivér is pályázott a kezére: egyikük képes volt meglátni a jövődőt és az elveszett dolgokat, másikuk olyan falovat készített, amellyel repülni lehetett, harmadikuk pedig olyan ügyes vadász volt, hogy sosem tévesztett célt. A lány egy nap türelmi időt kért, majd eltűnt. Atyja a három fivérhez fordult: az első elmondta, hogy egy tündér ragadta el a lányt, és egy hegytetőn van most, a második fivér elkészítette a repülő falovat, a harmadik elindult a repülő falóval, hogy „a’ hegytetőre juthatván, és a’ Tündért lenyilazván, Leányát megszabadíthatná.” A harmadik fivér végül sikerrel jár, de a felek nem tudják eldönteni, kié legyen a kereskedő lánya. Átlépve a keretelbeszélésbe, a szultán lánya sem tudja ezt, így a papagájt kéri meg, árulja el, mi a helyes válasz. A harmadik fivér, mert a másik kettő csak mesterségét gyakorolta, de ő kockára tette életét, hogy a lányt megmentse.

Mivel a perzsa mesék forrásaként megadott mű címében a *the* névelő is szerepel, így feltehető, hogy angol nyelvű lehetett a forrásszöveg, bár a *Hasznos Mulatságok* fordítójához természetesen közvetítő nyelveken is elérhetett. A perzsa irodalom egyik jelentős művének, a szanszkritből a 14. század folyamán perzsa nyelvre fordított mesegyűjteménynek – amelyre *A papagáj meséi* címen is szoktak utalni – 1801-ből ismert egy Calcuttában és Londonban kiadott, kétnyelvű angol fordítása (*The Tooti Nameh, or Tales of a Parrot: in the Persian Language*), amelyben a XXII. mese (*The Merchant whose Daughter was lost*) feleltethető meg a *Hasznos Mulatságok*ban népregeként közölt szövegnek.⁷³

Nem tudni, ki volt Straparola meséinek, illetve az 1820-ban megjelent, változatos (külföldi) forrásokból származó népregéknek és regéknek a fordítója, viszont valamiféle egyezésre utal, hogy a különleges képességű/tudású állatokra két olasz mese (*A’ Matska*, *A’ Tátos Ló*), illetve a perzsa mese magyarátója is a *tátos* jelzővel utalt, vagyis a *tátos* melléknevet általában véve a ’varázstudomány-nyal bíró’ jelentésben használta: „A’ Matska Tátos volt”,⁷⁴ „felugrott Tátosára, és megsarkantyuzván a’ madárként repültt vele a’ levegőn keresztül Kairó felé”,⁷⁵ „tátos Papagája következő Regére tanította meg a’ Kisaszszonyt.”⁷⁶

73 *The Tooti Nameh, or Tales of a Parrot: in the Persian Language*, with an English Translation (Calcutta: London, Reprinted for J. Debrett, Piccadilly, July, 1801), 114–166.

74 „A’ Matska (Nép Rege)”, *Hasznos Mulatságok* 4, 2. félév, 12. sz. (1820): 91.

75 „A’ Tátos Ló...”, 285.

76 „Nép Regék...”, 348.

A harmadik, Straparola gyűjteményéből származó és *Nép Rege* című szöveg⁷⁷ a 12. éjszaka harmadik meséjével azonos.⁷⁸ Ez az állatok nyelvén értő férj meséje, aki lova beszédét megértve nevetni kezd, mire felesége faggatni kezdi, mi az oka jókedvének. A férj, „Pozzuolo Federiko, Olasz Nemes, és igen tanultt Ifjú” ezt nem árulhatja el (mert akkor meghalna), de felesége öngyilkossággal fenyegetőzik, ha el nem mondja neki, amit tud. A férj végül nem bírja tovább, és úgy dönt, mégiscsak elárulja majd feleségének, amit hallott, egyben megkezdte a felkészülést a halálra. Ezért elküld a nótáriusért, hogy végrendeletét elkészítse, s míg ágyára ledőlve a halálról gondolkodik, meghallja, ahogyan az ablak alatt az udvarban a kutya s a kakas beszélget. A kutya megrója a kakast, hogy az vidáman kukorékolgat, miközben gazdájuk éppen a halálra készül, mire a kakas kifejt egy kutyának, hogy a gazda ezt meg is érdemli, ha ennyire ostoba, saját maga az oka halálának, senki más: „Nékem száz Feleségem van, 's mind a' Százat olly zabolán tudom tartani, hogy motszanni sem mernek, ha csak reájok tekintek is, és néki csak egy Felesége van, és annak sem tud parantsolni! Hadd haljon csak meg.” A férj ezt hallva felpattan, és elveri feleségét.

A mesetípus (*The Man Who Understands Animal Languages*, *Az állatok nyelvét értő juhász*, ATU/AaTh 670) feltehetően indiai eredetű, és már a középkorban ismert volt Európában, hiszen bekerült a *Gesta Romanorum*-ba (55, 61, 84. sz.). Szerepelt Girolamo Morlini latin nyelvű elbeszélésgyűjteményében is (71. sz.).⁷⁹ A *Magyar népmesekatalógus* nyilvántartása szerint a típus első magyar variánsát a 19. század közepén jegyezték fel.⁸⁰

A negyedik mese,⁸¹ amely *Nép Rege* címmel jelent meg, a lusta, ám szerencsés véletlenek folytán sikert arató fiúról szól: ez a *Le Piacevoli Notti* 13. éjszakájának

77 „Nép Rege”, *Hasznos Mulatságok* 4, 1. félév, 51. sz. (1820): 401–404. A szöveg előtt a *Gólya Köszöntés* című mondóka olvasható („Gólya, gólya, gólicza! / Mért véres a' lábod? / Török gyerek vágta; / Magyar gyerek gyógyította / síppal, dobbal, nádi hegedűvel”). A szövegközléshez magyarázó jegyzet és gyűjtési felhívás is társult: „A' Tsalóközi gyermekek így köszöntik tavasszal a' Gólyát, midőn először látják. – Valjon ezen együgyű köszöntés nem azt mutatja e, hogy a' népnél az volt a' vélekedés, hogy a' Gólyák télre Török országba takarodnak, 's tavasszal onnan térnek vissza? Az ilyen apróságokból, ha feljegyeztetnének, más fontosabb vélekedésekre, vagy hagyományokra is jöhetnénk. – Bárátsak, a' kiknek alkalmatosságok vagyon, ne tartanák tsekélységnek illy gyermek játékokat, vagy Dallokat is feljegyezni!”

78 „Federico da Pozzuolo, che intendeva il linguaggio de gli animali, astretto dalla moglie dirle un segreto, quella stranamente batte.”

79 Uther, *The Types of...*, 365–366. E ponton ellentmondás mutatkozik az Uther-katalógus, illetve az *Enzyklopädie des Märchens* Straparola irodalmi forrásairól szóló áttekintése között, mert utóbbi ezt a mesetípust úgy tartja számon, hogy az Straparola gyűjteményében jelent meg első ízben Európában. Lásd: RUBINI, „Straparola...”, 1362.

80 DÖMÖTÖR, *A magyar tündérmesék...*, 385–387.

81 „Nép Rege”, *Hasznos Mulatságok* 4, 2. félév, 2. sz. (1820). 12–13.

hatodik meséje.⁸² Szüzséje: Cesenában egy szegény özvegyasszony lusta fiát folyvást arra buzdítja, hogy ne lustálkodjon, mert a szerencse a szorgalmasokra és a korán kelőkre mosolyog csak rá. „Annyának igen sok kéréseire, és unszolásaira egyszer Lucilio tsak ugyan kimászott hajnal előtt ágyából, és a' Város kapuján ki ment, és ott keresztül feküdt a gyalog uton, hogy ismét elaludjék, úgy hogy mindeneknek, a' kik arra mentek vagy jöttek, benne meg kellett botlani.” Három polgár, akik éjszaka elrejtett kincset ástak ki titokban, éppen hazafelé tartottak, s üdvözölték a városkapunál ásító Luciliót: – Jó napot! Jó szerentsét! Mire Lucilio így reagált: – Ahá! már egy (kettő, három) megvan (a napi szerencseadagjára gondolt). A polgárok viszont azt hitték, hogy rájuk érte, arra célozva, hogy tud titkos éjszakai akciójukról, s attól tartva, hogy feljelenti őket a polgármesternél, felosztották a kincset és Luciónak is adtak belőle hallgatása fejében. Lucilio hazatért és átadta a kincseket anyjának, megbizonyosodva afelől, hogy a szerencse valóban azokat jutalmazza, akik korán kelnek.

A szöveg nem a tündérmesékhez sorolható, hanem a trufákhoz. A mesetípus⁸³ (*Doctor Know-All / Mindentudó doktor*, ATU/AaTh 1641) keleti eredetű, magyar nyelvterületen népmeseként az 1850–1860-as években jegyezték fel először, de Kónyi János és Andrád Sámuel 18. század végén kiadott anekdotagyűjteményeiben már szerepeltek változatai. A *Hasznos Mulatságok*ban közölt szöveget a *Magyar népmesekatalógus* is számontartja, de Straparola gyűjteményével való kapcsolatát nem jelzi.⁸⁴

Végezetül 1820 második felében napvilágot látott *A' Matska (Nép Rege)* című elbeszélés a *Hasznos Mulatságok* hasábjain.⁸⁵ Korábban már bemutathattam,⁸⁶ hogy ez a szöveg is Straparola egyik elbeszélésének fordítása, a 11. éjszaka első meséje,⁸⁷ és egyben a csizmás kandúr-mese első ismert változata magyar nyelven. A csizmás kandúr meséje (ATU/AaTh 545B) műfajilag tündérmesének számít, még hozzá egy kifejezetten jelentős kultúrtörténeti háttérrel rendelkező,

82 „Lucietta, madre di Lucilio figliuolo disutile e da poco il manda per ritrovare il buon di; ed egli il trova, e con la quarta parte di un tesoro a casa ritorna.”

83 Ruth B. BOTTIGHEIMER, „Luckless, Witless, and Filthy-Footed: A Sociocultural Study and Publishing History Analysis of »The Lazy Boy«,” *The Journal of American Folklore* 106, no. 421 (1993): 259–284.

84 *A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa*, szerk. VEHMAS Marja és BENEDEK Katalin, Magyar népmesekatalógus 7/C (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1989), 66–70.

85 „A' Matska...”, 91–94.

86 GULYÁS Judit, „Giovanni Francesco Straparola és Gaál György meséi a *Hasznos Mulatságok*ban”, in GULYÁS, *Tanulmányok a 19. századi...*, 317–329.

87 „Soriana viene a morte, e lascia tre figliuoli, Dusolino, Tesifone e Costantino Fortunato; il quale per virtù d'una gatta acquista un potente regno.”

klasszikus tündérmesének, amely Straparolát megelőzően nem ismert, utána viszont Basile, Perrault, sőt, a Grimm testvérek mesegyűjteményének első kiadásában is szerepelt, s mára az egyik legismertebb európai tündérmesének tekinthető – bár nem Straparola vagy Basile, hanem Perrault változata nyomán. A magyar szájhagyományból a legkorábbi feljegyzett változat Kriza János székely népköltési gyűjteményében jelent meg, 1863-ban *Csihán királyurfi* címmel.

Összességében tehát 1820 folyamán öt mese jelent meg a *Hasznos Multságok* lapjain a *Le Piacevoli Notti* nyomán, négy tündérmese és egy tréfás mese. Ezek túlnyomórészt az adott típus legkorábbi magyar nyelvű változatainak tekinthetők, bár a tündérmeséket bemutató *Magyar népmesekatalógus* nem tartja nyilván őket.

A Hasznos Multságokban közölt Straparola-mesék lehetséges forrása

A *Hasznos Multságok*ban közreadott Straparola-mesék nincsenek kontextualizálva: nemcsak a szerző vagy a fordító neve, az eredeti mű címe, hanem az eredeti kerettörténet, a meséket felvezető és záró szövegek, találósok is hiányoznak. De ez általában a többi vizsgált szövegnél is hasonlóképpen történt. Nyilvánvalóan felmerül a kérdés, milyen forrásból dolgozhatott az anonim fordító. Mivel a korabeli magyar szépprózára és populáris olvasmányokra a német nyelvű irodalom gyakorolta a legjelentősebb hatást, ezért kiindulásként célszerűnek tűnt német kiadásokkal összevetni szövegeket. A *Le Piacevoli Notti*nak két korabeli német kiadása volt,⁸⁸ egy 1791-ben Bécsben és egy 1817-ben Berlinben közzétett válogatás: *Die Nächte des Strapparola von Caravaggio*,⁸⁹ illetve *Die Märchen des Straparola*.⁹⁰

Figyelemreméltó, hogy a két kiadvány megjelenése között eltelt 25 esztendő milyen szemléletbeli változást hozott a Straparola-novellák értékelésében. Az 1791-ben kiadott bécsi gyűjtemény, amely 24 mesét tartalmazott, egy korábban sok kiadást megért, ámde azóta régiségként és ritkaságként funkcionáló elbeszélés-gyűjteményt szeretett volna a német olvasóközönséghez eljuttatni, s a feledésből kiemelni. A kötet fordítója, Joseph Sonnleithner II. József bécsi udva-

88 Interpolált szövegekként korábban is felbukkantak Straparola-mesék a 17–18. századi német írásbeliségben; a barokk irodalom, a csoda és Straparola meséinek összefüggéséről lásd: Luisa RUBINI MESSERLI, „Anverwandlung von Straparolas Märchen in der deutschen Literatur des Barock”, *Fabula* 57, no. 3–4 (2016): 277–290.

89 *Die Nächte des STRAPPAROLA von Caravaggio aus dem italiänischen übersetzt*, 2 vol. (Wien: gedruckt und verlegt von Ignaz Albert, 1791).

90 *Die Märchen des STRAPPAROLA*, aus dem italiänischen mit Anmerkungen von Dr. Friedr. Wilh. Val. SCHMIDT, Märchen-Saal, Sammlung alter Märchen mit Anmerkungen 1 (Berlin: bei Duncker und Humblot, 1817).

rában, a kancellárián teljesített szolgálatot, 1796-tól a *Wiener Theater-Almanach* kiadója, később a Theater an der Wien művészeti vezetője, majd a bécsi udvari színházak titkára volt, fontos szerepet játszott a korabeli zenei életben, nemcsak korai népdalgyűjtéseivel, hanem librettistaként is, többek között a *Fidelio* librettóját is ő írta.⁹¹ A kötet előszava egy Giammaria Mazuchelli hagyatékából származó kézirat nyomán egészen részletesen bemutatja a *Le Piacevoli Notti* kiadás-történetét, majd Straparola irodalmi hatását Molière-ig bezárólag.

A 18 mesét tartalmazó 1817-es berlini kiadás, amely Zanetto Zanetti 1608-as velencei edíciójának nyomán készült, azonban már eltérő értelmezési keretben láttatta Straparola gyűjteményét. A fordító, Friedrich Wilhelm Valentin Schmidt ekkor berlini gimnáziumi tanár volt, pár évvel később a berlini egyetemen habilitált Calderonról szóló értekezésével, majd az irodalomtörténet rendkívüli professzora lett, 1822-től pedig a berlini királyi könyvtár igazgatója.⁹² Ez a kiadás a *Märchen-Saal* című sorozat első kötete volt, amely célkitűzése szerint a meseirodalom klasszikus alkotásaiból egy megújított és megnevesített *Cabinet des Fées*-t kívánt átnyújtani az olvasóknak.

A *Le Piacevoli Notti* jelentőségét alátámasztandó, Schmidt egyrészt John Dunlop *History of Fiction* (1814) című átfogó irodalomtörténeti munkájára⁹³ hivatkozott, amely a Boccacciót követő olasz novellisták sorában kitüntetett helyet szánt Straparolának, mint olyan nagyhatású szerzőnek, akinek munkáin a keleti tündérmese-hagyománnyal való kapcsolata ütközik ki, később pedig olasz novellisták és francia meseírók sorát befolyásolta.⁹⁴

91 A. BRANDTNER, „Sonnleithner Joseph Ferdinand”, in *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Hg. Christine GRUBER, 12 Bd. 12:426 (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1993–2005); RUBINI MESSERLI, „Anverwandlung...”, 273.

92 Max von WALDBERG, „Schmidt, Valentin”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, 52 Bd., 32:14–16 (Leipzig: Duncker und Humblot, 1875–1912).

93 A munka első ízben 1814-ben jelent meg. Schmidt az 1816-os második kiadást használta: John DUNLOP, *The History of fiction: being a critical account of the most celebrated prose works of fiction from the earliest Greek romances to the novels of the present age*, 3 vol. (Edinburgh: printed by James Ballantyne and Co., for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown in London, 1816²). A Straparolára vonatkozó rész: 2:442–453. Dunlop a *Le Piacevoli Notti* egyes novelláinak irodalmi előzményeit és hatását is bemutatta.

94 Straparola irodalomtörténeti jelentőségét az európai próza fejlődésében Dunlop a következőképpen foglalta össze: „It is chiefly as being the source of those fairy tales, which were so prevalent in France in the commencement of the 19th century that the Nights of Straparola are curious in tracing the progress of fiction. The northern elves had by this time got possession of Scotland, and perhaps of England, but the stories concerning their more brilliant sisterhood of the East, were concentrated, in the middle of the 16th century, in the tales of Straparola.” DUNLOP, *The History of fiction...*, 447.

Másrészt Schmidt nyilvánvalóan ismerte a Grimm testvérek véleményét Straparola meséiről, amely a *Kinder- und Hausmärchen* 1812-ben kiadott előszavában volt olvasható. A mese történetéről szóló áttekintésükben ugyanis az olasz mesékre is kitértek.⁹⁵ Jacob és Wilhelm Grimm a két olasz kiadvány közül Basile gyűjteményét értékelte többre, olyannyira, hogy ennek fordítását is tervbe vették,⁹⁶ s egyébként éppen ez volt az oka annak, hogy Schmidt nem Basile, hanem Straparola meséit fordította le.⁹⁷ Schmidt pedig jelentős műnek tarthatta a *Le Piacevoli Nottit*, ugyanis nemcsak 18 mesét fordított le, hanem ezekhez száz oldalt kitevő összehasonlító jegyzeteket csatolt a kötet végén, melyhez felhasználta nemcsak a *Kinder- und Hausmärchent*, hanem Jacob Grimm 1816-ban kiadott *Deutsche Sagen* című művét is. Schmidt munkáját a Grimm testvérek is nagyra értékelték, hiszen a KHM 1822-ben kiadott, *Anmerkungen* című, komparatív jegyzeteiket tartalmazó kötetében a Straparolára vonatkozó fejezetben⁹⁸ elismerően szóltak azok minőségéről, csak azt fájlalták, hogy Schmidt egy cenzúrázott kiadást használt a fordításához. Ugyanitt nagybecsüléssel említették az 1791-es bécsi kiadás előszavát könyvészeti adatai miatt.

A német *Le Piacevoli Notti*-fordítások összevetése alapján a *Hasznos Mulaságokban* 1820-ban megjelent magyar nyelvű Straparola-mesék az 1817-es berlini kiadás nyomán készültek, bár nem szó szerinti, és általában rövidített fordítások. Két esetben (*Das Zauberpferd*, *Die Katze*) a Schmidt adta címeket is átvette az ismeretlen magyar fordító.

95 „Reicher als alle anderen sind ältere italiänische Sammlungen, erstlich in den Nächten des Straparola, die manches gute enthalten, dann aber besonders im Pentamerone des Basile, einem in Italien eben so bekannten und beliebten, als in Deutschland seltenen und unbekannten, in neapolitanischen Dialect geschriebenen, und in jeder Hinsicht vortrefflichen Buch.” GRIMM, *Kinder- und Haus-Märchen...*, 1:17.

96 „Es ganz lebendig zu übersetzen gehörte ein Fischart und sein Zeitalter dazu; wir denken es indessen in dem zweiten Band der vorliegenden Sammlung zu verdeutschen, worin auch alles andere, was fremde Quellen gewähren, seinen Platz finden soll.” Uo., 18.

97 *Die Märchen des STRAPAROLA...*, X–XI. A Grimm testvérek végül nem fordították le Basile meséit olaszra, de amikor 1846-ban elkészült egy ilyen fordítás, annak Jacob Grimm írta hosszú, méltató előszavát. *Der Pentamerone oder: Das Märchen aller Märchen*, aus dem Neapolitanischen übertragen von Felix LIEBRECHT, 2 vol. (Breslau: Josef Max und Comp, 1846). Grimm Basile-értékelése a következő évben magyarul is megjelent, lásd: GULYÁS Judit, „A mese értelmezései a *Magyar Szépirodalmi Szemlében*”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 257–278 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021).

98 GRIMM, *Kinder- und Haus-märchen...*, 3:271–276.

A szöveg címe (<i>Hasznos Mulatságok</i>)	Adatai	<i>Le Piacevoli Notti</i> (<i>éj/mese</i>)	<i>Die Märchen des STRAPAROLA</i> (SCHMIDT, 1817)	A mese típusszáma és típuscíme
<i>A' Tátos Ló</i> (<i>Nép Rege</i>)	1820, 1. félév, 36. sz. 281–288.	Notte 3 / Favola 2	<i>Das Zauberpferd</i> (1817, 1–23.)	AaTh/ATU 531 + AaTh/ATU 554 <i>Az aranyhajsza, aranytoll, aranypatkó</i> + <i>A hálás állatok</i>
<i>Nép Regék</i>	1820, 1. félév, 44. sz. 345–347.	Notte 7 / Favola 5	<i>Von den drei Brüdern, die in die Welt gebn...</i> (1817, 262–266.)	AaTh/ATU 653 <i>A négy ügyes testvér</i>
<i>Nép Rege</i>	1820, 1. félév, 51. sz. 401–404.	Notte 12 / Favola 3	<i>Gefahr und Rettung</i> (1817, 189–191.)	AaTh/ATU 670 <i>Az állatok nyelvét értő jubász</i>
<i>Nép Rege</i>	1820, 2. félév, 2. sz. 12–13.	Notte 13 / Favola 6	<i>Die guten Tage</i> (1817, 246–248.)	AaTh/ATU 1641 <i>Mindentudó doktor</i>
<i>A' Matska</i> (<i>Nép Rege</i>)	1820, 2. félév, 12. sz. 91–94.	Notte 11 / Favola 1	<i>Die Katze</i> (1817, 180–187.)	AaTh/ATU 545 B <i>A csizmás kandúr</i>

A Strapola-mesék megjelentetése a *Hasznos Mulatságok*ban gyors reakcióra és a korabeli német nyelvű irodalom ismeretére utal, hiszen a berlini kiadást követően három éven belül a magyar sajtóban is megjelenhettek Straparola meséi – bár a szerző és művének megnevezése nélkül. A kérdést, hogy hatottak-e ezek és ha igen, milyen mértékben a magyar szájhagyományra, az adott típusok 19. századi magyar változatainak részletes összehasonlító vizsgálatával lehetne megválaszolni. Mindenesetre maga a gesztus, vagyis tündérmesei szüzsejű elbeszélések közlése távolról sem volt magától értetődő a 19. század elején a magyar irodalmi nyilvánosság körében.

Összességében Straparola, valamint Voltaire, Goldsmith, Walter Scott vagy éppen Gaal György szövegeinek közreadása *mese-darab*, *néprege* megnevezéssel olyan kísérletnek tekinthető, amely a prózaepika átalakuló műfaji rendszerében a (tündér)mese szövegtípusát próbálta meg – nagyrészt fordítások révén – körülhatárolni és érzékelhetővé tenni a korabeli magyar olvasók poétikai tudata számára, egy viszonylag új médium, a sajtó közvetítésével. Történt mindez egy olyan időszakban, amikor a magyar olvasóközönség számára a tündérmese még jó ideig nem számított legitim irodalmi műfajnak.

Itália alulnézetben

Magyar katonák közköltészeti emlékei Észak-Itáliából (1760–1825)*

*Kodály Zoltán (1882–1967) tiszteletére,
aki emléket állított Hány Jánosnak és katonatársainak*

Bevezető

Gulyás Judit jelen kötetbeli tanulmánya¹ a filológiai adatok elemzése során felveti a történeti folklorisztika alapvető dilemmáját: van-e a folklór típusú tudásnak filológiája, és ha van, min alapul? E kételyeket magam is meg tudom erősíteni, hiszen az utóbbi bő negyed században Küllös Imolával közösen a magyar közköltészet kutatásának szenteltük az időnket. Bár mi a verses műfajokra koncentráltunk, de egészen hasonló tapasztalatokhoz jutottunk, mint a prózafolklór kutatói. Ez bizony egy „másodlagos filológia”, néha valóban másodlagos-harmadlagos adatokkal kell dolgoznunk, s a tények társaságából nem tessékkelhetjük ki a sejtéseket, sőt akár az ötletszerűséget sem. A popularitásban a nemzetközi erővonalak gyakran egymást is elfedik, magyarnak tűnő motívumok mögött külföldi bázisszövegek, előképek rajzolódnak ki. Más esetben egyelőre ez még nem adathozható, vagy csak túl távoli analógiák kerültek elő.

A most felidézendő szövegegyüttesnek, a katonaközösségek költészetének bőven vannak nemzetközi párhuzamai, ám azokat nem kellett átvenni vagy másolni, hiszen a hasonló élethelyzet hasonló alkotásokat hívott életre szerte Európában és másutt. Mindenképp szeretném felhívni a figyelmet a 18. század végi, 19. század eleji időszaknak, a napóleoni háborúk korának európai kultúraátrendező

* Készült az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820” Lendület-kutatócsoport keretében.

1 GULYÁS Judit, „A néprege a korai magyar sajtóban: Straparola meséi a *Hasznos Mulatságokban*”, lásd e kötetben.

szerepére, amely sokrétűen kiterjedt a popularitásra is. Ennek csupán egy keskeny szeletét tudom bemutatni, hiszen az utókor számára csak ízelítő maradt fenn belőle. Ám a párhuzamos nemzetközi adatok azt sejtetik, hogy ennél többre is számíthatunk majd egyszer.

Olaszok a 18–19. századi magyar közköltészetben

Mielőtt Itáliába indulnánk a fő témánk vizsgálatára, érdemes áttekinteni, mit gondoltak az olasz közemberekről Magyarországon. Az olaszokra vonatkozó kép fő elemei ugyanis a hazai közköltészetből is kirajzolódnak. Némi imagológia, néhány otthonról hozott etnikus sztereotípa is belevegyül abba a szöveghagyományba, amit a magyar katonáknak tulajdoníthatunk, vagy általuk is használatban volt. Amikor a 18. századi magyar értelmiség nem az elit kultúra hordozóiként tekint az olaszokra, hanem hétköznapi emberekként, többnyire az árus, a kereskedő archetípusát látja bennük. Ennek összefoglalását Szirmay Antal könyvéből idézhetjük 1804-ből:

120. §. Régi királyaink alatt számos olasz bevándorló is állandóan letelepedett Magyarországon; ezek *latinok* néven fordulnak elő okleveleinkben. 1242-ben a tatárjárás után IV. Béla király hozzáértő szőlőművelőket hozatott Olaszországból, akik Tokaj hegyvidékét új, olasz szőlőtőkkel ültették be; róluk kapta nevét a Tokaj-hegyaljai *Olaszi-liszka* város és *Olaszi* (itáliai) község, nemkülönben a híres tokaji szőlőtőke, a *furmint* az olaszországi Formia vidékéről, amelyet már Horatius is megénekelt (Ódák I. 20.), úgyszintén a *rumonya* vagy római szőlőtő. De még ma is sok olasz bevándorló gyökeresedik meg városainkban kereskedés céljából, akikről ez a nóta járja:

Én Bassano, Taliano ex patria,
Apád könyves firma di Venezia:
Régen füge, limonádé,
Most valódi könyvparádé
Potom áron eladó.²

- 2 SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben / Hungaria in parabolis*, ford. VIETÓRISZ József, kiad. Csörsz Rumen István, Téka (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2008), 175. A versből csak az 1. strófát közöljük, az eredeti latin–olasz keveréknyelvű szöveg: „Jo som Bassano ex Italia, / Ill’ patre Libraro di Venezia, / Olim fici, et lemoni, / Modo libi, Imazini / Vendo levi prezio.” Antonius SZIRMAY de Szirma, *Hungaria in parabolis sive commentarii* [...] (Buda: Typis Universitatis, 1807²), 91–92, 91. A magyar kiadás jegyzetében: SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 134.

Lehet, hogy ezt a verset Szirmay maga írta, bár így fogalmaz: „akikről ez a nóta járja”,³ de nála ez mindig kétértelmű információ szokott lenni. Az olasz könyvárus egy szót sem szól magyarul, hanem olasz–latin keveréknyelven mesél arról, hogy eddig déligyümölcsöket árult (tehát a szülei jó eséllyel már ezt csinálták a 18. században), de 1804-ben már könyvárusként tengeti életét. Szirmay és kortársai még úgy tudták, hogy a Tokaj-hegyaljai szőlőművelés is olasz eredetű, és az *-olaszi* helynevek az itáliai telepéseket jelölik. Ezt a kutatás utóbb árnyalta, mivel ezek a *latinus* népek („olaszok”) Tokaj esetében sokkal inkább vallonok voltak, akik a burgundiai szőlőművelés technológiáját hozták magukkal Kelet-Európába. Mindenesetre a hegyaljai borok ekkoriban az olasz borok kultuszához kapcsolódtak, ideértve a *furmint* névének itáliai eredetét. (Szirmay másutt a káposzta, azaz „a legmagyarabb étel” kultuszába is beilleszti az olaszokat.) Mindez természetesen kontaminált módon volt jelen a köztudatban.

Olasz vándorárusokkal gyakran lehetett találkozni a magyar városi piacokon. A 18. századi közköltészetben főként a tört magyarságuk miatt válnak komikus-sá, ugyanazért, amiért a német katonák, a szlovák vándor mesteremberek vagy a görög kereskedők; róluk is írnak ilyen gúnyverseket.⁴ (Szirmay Antal ebben is jeleskedik.) „Madárország” természetesen Magyarországot jelenti; a németcsúfolókból átvett jellegzetesség, hogy zöngétlenül mondták az ország nevét, ugyanakkor olasz módra bizonyára dallamosan: „Én szegény Talián / Kinek nints domo / Meg viszen Taligán / Sok figűr homó // Azt visz Madár ország / ott lesz nad sokaság / Én lesz nad uraság / Madár ország lak.”⁵

A közköltészetben vagy így, vázlatos magyarsággal, vagy olaszos halandzsá nyelven beszéltek ezeket a zsánerhősöket. Jórészt az idegeneknek kijáró, gúnyos, szokatlan megnyilvánulások veszik őket körül, amelyek néha összekapcsolódhatnak, ahogy az alábbi ponyvaszöveg tanúsítja. A cigányok lakodalmának függeléként közölt versben az egyik maskarázó (valószínűleg egy diák) olasz citromárusnak öltözik: „Az eggyik kosarat kötött eleibe, / Fel-öltözött vala egy olasz képebe, / Ló szarokat rakott a tzitron helyébe, / És azt árulgatta a’ tántz közepébe.”⁶

3 Szerzőmegnevezés nélkül, *Mercat imago* címmel egyik saját gyűjtőkéziratában is szerepel: *Collectio Ingeniosarum Cogitationum inchoata 1a Julij 1782o* Per Antonium de Zirna, OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 1699, 148–149.

4 Pl. SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 79–83.

5 Szabó József-énekeskönyv (1831), OSZK Oct. Hung. 917, 22a, 31. Dall.

6 *Az esküvés végén tyúkverőhöz fogtak* kezdetű vers az *Öt szép világi énekek* című, keltezetlen ponyvafüzetben jelent meg. Kiadása: CSÖRSZ Rumen István, kiad., *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820: II. Oktató és szórakoztató költészet*, ReTextum 11 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 65. sz.

Ezt a szkatologikus (altesti) humort több irányból is komikusnak érezte a korbéli közönség. Szegény olaszokat még a krumplifogyasztás miatt is csúfolták, holott talán mégse ők voltak a legfőbb krumplievők ebben az időben Magyarországon. Ugyanígy gúnyolták például a szlovákokat vagy a zsidókat, de a krumpli mint a szegénység allegóriája meglepő módon az olaszokat is utolérte.⁷ A legfontosabb azonban az olasz ácsok és egyéb mesteremberek szerepeltetése volt ebben a hagyományban, emlékezzünk például Lúdas Matyi egyik álruhájára. Ugyanabból a korból való ez a tört magyarságú dal:

Az Olasz Áts

Könnyü ruhám, ingem, gatyam, ruha köténnel,
Szarvas bőrből megvan kesztyűm kurta tyával
A fél kézbeli bard megmutatnak egy olasz átsot.

Nem tudom meg még jól magyar, majd meg tanulom,
Mert magyar beszél, ha akar, majd tsak megfúlom,
Mir Isten ide hozott jaj szegint, én olasz átsot.⁸

Úgy tűnik, hősünk nem csinálta meg a szerencsáját Magyarországon, mert nehéz volt itt a boldogulás. Ugyanilyen figura jelenik meg Fazekasnál, és akik ezt a dalt énekelték Sárospatakon, jó eséllyel olvasói voltak a *Lúdas Matyinak* is: „Meg lessz már, így szól Matyi, meg lessz Döbrögi verve. / Elfordúl onnan, veszen egy félkézi szekertztét, / Zsebbeli ölmérőt, 's plajbászt egy irha kötővel; / És egy vándorló Olasz-Áts formába jelen meg.”⁹

Ezúttal mégsem róluk és az így kirajzolódó olasz-képről szeretnék beszélni, mert ez önálló tanulmányt érdemel. Minél intenzívebb ugyanis az olasz kereskedők és az értelmiség alatti rétegek jelenléte Magyarországon, annál biztosabb, hogy a populáris kultúra valamiképp reagál erre. Etnikus sztereotípiáik mellett ráadásul ők maguk is hordozói voltak saját szöveg- és dallamhagyományuknak.

7 „Ditanti palpiti...” olasz–magyar makaronikus krumplicsúfoló, 1810–1825, OSZK Kt. Quart. Hung. 1137, 101b. A témáról egy jiddis népdal kapcsán legújabbán: BOBÁK Szilvia, KÁLMÁN C. György és KÁLMÁN Mihály, „Krumpli, krumpli, krumpli”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 9, szerk. Csörsz Rumen István, 101–110 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021).

8 *Felvidítő VI. Nóták II.* (1824 után), 55. sz. Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kt. 131. Mf.: MTAK A 1568/IV.

9 FAZEKAS Mihály, *Lúdas Matyi* (1804, 1817), Második levonás.

Nemcsak az oralitásban, de bizonyára kéziratok és magukkal hozott nyomtatványok útján is – gondoljunk ismét Szirmay Antal hőisére, a könyvárusra.

Magyar katonák olasz földön

A napóleoni háborúk korának kitüntetett hadszíntere magyar szempontból Észak-Itália. Nem a kiemelkedő csaták miatt, bár azokban is bőven vettek részt magyar katonák, például az 1800. június 14-ei marengói ütközetben. A hadtörténetészek jelentős létszámú, több százezres magyar részvételt mutattak ki a francia háborúk teljes időszakában, 1792 és 1814 között.¹⁰ Korabeli lépkekkel világháborús méretű hadszíntér vette körül Magyarországot, déli és északnyugati irányból mindenképp. Észak-Itália különösen fenyegetett és sok véráldozatot kívánó térség volt ebben az időszakban.

A történelem azonban sajnos ismétli magát, és a folklorikus tudatunkban, sőt néha az elemző, tudományos gondolatainkban is elfedi a Napóleon-kort az első világháború olasz hadszíntere és az ott elvérzett sok ezer magyar katona. Szinte mindenkinek a családjában van első világháborús áldozat, vagy legalábbis sérült; dédnagyapám is sebesülten tért haza Isonzótól. E hatalmas jelenkori sokk akaratlanul háttérbe szorítja, másodlagossá teszi a korábbi észak-itáliai háborúk magyar részvételére vonatkozó tudásunkat. Nem túlzás tehát megemlítenünk, hogy a korszak nemzetközi hadszínterein súlyos áldozatok árán álltak helyt a magyar katonák, s az otthon maradtak sorsát örökre meghatározta ez a negyed század.

A több helyről érkező férfiak kényszerű közössége, a hadsereg egyúttal a közöltészeti tudás átadásának fontos terepe volt. Lehetőség nyílt távoli mikroközösségek vagy régiók szöveges alkotásainak cseréjére és a közös katonafolklór el-sajátítására, majd továbbterjesztésére is. A magyar népmese történeti kutatói több ízben utaltak rá, hogy a kaszárnyákban vagy a táborokban rendszeresen meséltek egymásnak az üres óráikat töltő bakák. Ezzel több nemzetközi szűzsé és mesetípus terjedéséhez járulhattak hozzá. Erős a gyanú, hogy például Fazekas Mihály a katonáéveiben bőven hallott és tanult ilyesmit.¹¹ András Sámuel egyik, nyomta-

10 A kérdést összefoglaló új monográfia: NAGY L. István, *A császári-királyi hadsereg 1765–1815: Szervezettörténet és létszámviszonyok* (Pápa: Gróf Esterházy Károly Múzeum, 2013).

11 GULYÁS Judit, „Az »izgalmas és titokzatos példa«: A Lúdas Matyi-mesetípus szóbeli és írásbeli hagyományozódása”, *Studia Litteraria* 59, 3–4. sz. (2020): 130–159, hozzáférés: 2022.04.29, <https://doi.org/10.37415/studia/2020/3-4/130-159>.

tásban kiadott anekdotáját Gaal György katonáktól gyűjtötte vissza,¹² s az éneklő bakákat ugyancsak értékes „adatközlőknek” tartották a közköltészet első szekunder gyűjtői, köztük az említett Szirmay Antal, aki 1812-ben az inszurgensektől is feljegyzett néhány dalszöveget.¹³

Hőseim azok a magyar gyalogos közkatonák, akik nagyon nagy számban vettek részt a napóleoni háborúk, majd a következő évtizedek észak-itáliai hadmozdulataiban. A leírások alapján az idealizált egyenruha ábrázolásainál sokkal nyomorultabbul néztek ki. A költő Kisfaludy Sándor észak-itáliai naplójának egyes bejegyzéseiben lesújtó véleményének ad hangot az ott állomásozó magyar katonák felszereltségéről, egészségi állapotáról:

Május 3. [Cremona]

Ismérem már a szép regementet, melyben szolgálni fogunk; itt egy kompánia fekszik: csupa ősz, reszkető, vak, sánta, béna vitézek ezek. [...]

Május 9. [„Mayland”, Milánó]

A franciák által elszélesztett, és most mintegy ezer főig összevgyűjtött frey corps is ma érkezett ide, és itt marad a várnak oltalmára. És ezen inkább tolvaj, mint katoná, és a feljebb említett csonka, béna öreg embereknel több semmi sem. Ez hallatlan várbeli garnizon!¹⁴

Túlzás nélkül büntetőszázadoknak tekinthetjük ezeket a helyőrségeket. Történetük rosszul dokumentált, gyakran még ezredtulajdonosaik sem voltak, annyira alacsony presztízsűnek számítottak.¹⁵ Már csak ezért is fontos minden apróság, amit a közköltészetből kiolvashatunk az ottani bakák sorsáról, életkörülményeiről.

12 DOMOKOS Mariann, „De mit mond Dávid?: Gaal György egy kéziratos anekdotája és lehetséges forrása”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 8, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 417–424 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020). Gaal György más meséket is katonáktól gyűjtött, akiknek a névsora is megmaradt. Erről bővebben lásd Havay Viktória megjelenés előtt álló tanulmányát.

13 KÖNIG György, „Népdalok és egyéb versek gyűjteménye (1812)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1902): 67–77, 206–216.

14 KISFALUDY Sándor, *Napló és Francia fogságom*, kiad. az Apáczai Csere János Gyakorló iskola munkaközössége, Kis magyar múzeum 10 (Budapest: Magyar Helikon, 1962), 67, 73. Kisfaludy *Naplójáról* lásd még e kötetben: SÁRKÖZY Péter, „A 18. század vég legolvasmányosabb szépprózai műve: Kisfaludy Sándor itáliai és franciaországi útinaplója”.

15 Köszönöm Nagy Ágoston történész barátom szakvéleményét.

A „montovai legények”

Első szövegünk három évtizeddel megelőzi a Napóleon-kort. Mantova ezúttal nem Vergilius szülővárosaként lesz fontos, hanem azért, mert már az 1760-as évektől adatolható az itt táborozó magyar katonák dala. Nem itáliai forrásból ismerjük – bár ott is fennmaradhatott ilyen –, hanem Magyarországról valók az adatok. Hangsúlyozom, hogy nem egyedi változatról van szó, hanem egy évtizedeken át felbukkanó, sokféle variánsban elterjedt dalról. A kritikai kiadásban a legkorábbi, tíz versszakos feljegyzést közöltük (1761 körül),¹⁶ ezért itt most egy valamivel későbbi és rövidebb szöveget mutatok be:

Montovai Legény

	1.	Montavai legénynek bakantsa van szegénynek tartja ő azt ékesnek magát benne kényesnek 5 mert ékesen fel-fűzte a' lábára kötözte illeg ballag benne
	2.	Addig éli világát még irhazzák nadrágját 10 kevélyen tartja magát benne veti vigságát a' lábait a' tánczra úgy szedi mint a' ránczra míg nem viszik a' sánczra
15	3.	Nem kap az uraságon tsak a' katonaságon mert úr egész világon tsak úgy él, mint egy ágon

16 Csörsz Rumen István és Küllös Imola, kiad., *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom, Régi magyar költők tára: XVIII. század 14* (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013), 123/I. sz., 170–172. A továbbiakban: RMKT XVIII/14.

- 20 tsak kiáltja a' sok berdót
nézi az üres hordót
rágja a' *profont* tzipót
4. Tsintalan a' falukon
kap a' szép leányokon
szeret ő a' verbunkon
25 ugrálni a' kortsmákon
ejje hujja kutya fáju
de kevély ez a' hajdu
ha meg ütik jajdúl
5. Ihon mégyen az uttzán
30 panganét függ az hátán
ha nem fordúl a' lábán
ropog a' bot a' hátán
ha nem sül a' puskája
üti káprál páltzája
35 berdót kiált a' szája.¹⁷

Egyfelől dicsekvő dal ez, másfelől viszont a nyomorúságról szóló, komoly szocio-grafikus híradás, a rosszul felszerelt katonák tréfás hengegése. A gyalogos a köz-költészetben mindig így mesél a sorsáról, lásd a *Gyalog verbunkos* egykorú, igen elterjedt szövegcsaládját (*Ha meguntad életedet* kezdettel a nyelvterület minden pontjáról).¹⁸ Nem véletlen, hogy az *Erdélyi-énekeskönyvben* (1779) a két dal kontaminálódik, és egy ilyen strófává olvad össze:

4. Ha meg untad életed,
Feleséged gyermeked
hadd othon te mindened
lészen nálunk jó kedved

¹⁷ Kresznerics Ferenc *dalgyűjteményei* (1790–1809) I. 59b–60a. Uo., 123/IV. sz., nem közölt variáns.

¹⁸ Uo., 128. sz.

Vakarni nem lesz gondod
 Ganéjt nálunk nem hányod,
 füzd fel hamar bakantsod
 üszd [!] öszve a bokadot.¹⁹

Jóval szélesebb nyilvánosságot kapott a kor egyre harciasabb propagandairódalma, a magyar seregeket buzdító indulók. Fő motívumaikat könnyű összefoglalni: „Lóra, vitézek! Mi, magyarok Attilával és Hunyadiával legyőzzük a poroszt, a törököt, a franciát – mikor kivel háborúzunk –, mert mi vagyunk a világ legjobb katonái.”²⁰ Ám a valóság közelebb állt a mantovai bakák dalában olvasható tényekhez. Rossz felszerelés, kérdés, majd indokolatlanul szigorú fenytések, súlyos botütések: „Ha nem jól forog talpán, ropog a bot a hátán” – a laktanyákban valóban mindennaposak voltak a verések, a vesszőfutasok, a fogda. Így lehetett rendet tartani, s épp ezért vezényelték a magyar katonákat ilyen messzire, mert nehéz megszökni, s nem lehet összejátszani a helyi lakossággal. Megjegyzendő, hogy Mantova nevét olaszos alakban használja a dalszerző, kicsit magyarosra igazítva. Emiatt minden változatban *Montova* olvasható, nem pedig a latin és német közegben bevett *Mantua*. Ez is a helyi élményekkel függhet össze. (Más olasz településeket viszont gyakran német névváltozatban emleget a későbbi katonafolk-lór, például a Kodály által feldolgozott népdalban: „de *Majland*ban harminckető [torony] látszik”).

A dal néhány változatának megőrzését az idén 250 éve született Jankovich Miklósnak köszönhetjük. A régi közköltészet megmentésén munkálkodó magyar hazafiak látókörébe így hamar bekerült az ének. Az RMKT XVIII/14. kötetben közölt variánsok gyors áttekintése megerősíti ezt a benyomást:

- I. **Énekeskönyv** (1761) STOLL 263. sz.,²¹ 1b–2b. 10 versszak, a későbbiekhez képest számos egyedi motívummal.
- II. **Erdélyi-énekeskönyv** (1779) STOLL 332. sz., 59–60. 6 versszak.
- III. **Jankovich Miklós: Magyar világi énekek** (1789–1793) STOLL 383. sz., I. 32a. 10 versszak.
- IV. **Kresznerics Ferenc dalgyűjteményei** (1790–1809) STOLL 399. sz., I. 59b–60a. *Montovai legény*. 5 versszak.

19 Uo., 123/II. sz., 499.

20 Uo., 47–118. sz., többféle alműfajban.

21 STOLL Béla, szerk., *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1542–1840* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002²). Itt és a továbbiakban: STOLL + tételszám.

- V. **Szép világi énekek** (XVIII. század 2. fele) STOLL 478. sz., 16b–17b. *Katonárúl.* 7 versszak.
- VI. **Thaly-kolligátum** (XVIII–XIX. század) STOLL 511. sz., 70a. 8 versszak.
- VII. **Jankovich Miklós: Nemzeti Dalok Gyűjteménye** (XIX. század eleje) STOLL 531. sz., IV. 48a–b. 6 versszak. A II. csaknem egyező másolata.
- VIII. **Horváth András-énekeskönyv** (1813) STOLL 637. sz., 1a–b. 9 versszak.

A nyolc ismert változat²² több mint ötven évet fog át, s provenienciájuk is változatos. Az első, név nélküli kézirat talán észak-magyarországi eredetű, az *Erdélyi-énekeskönyv* egy felvidéki gyűjtemény, amely későbbi tulajdonosa, Erdélyi János nevét viseli, de korábban Jankovich birtokában volt. Jankovich saját kéziratai inkább dunántúliak (III, VI), Kresznerics Ferenc kézírata is kemenesalji, Horváth András (írói nevén Pázmándi Horváth Endre) Győr környékén és Fejér vármegyében tevékenykedett, a *Szép világi énekek* viszont Erdélyből származhat. A fentiek nyomán a dalt országosan ismert szövegnek tekinthetjük. Ez egyszersmind arra is utal, hogy nem egyetlen ilyen daluk lehetett az itáliai magyar bakáknak, s hogy e szövegeknek volt módjuk visszatérni Magyarországra. Már csak azért is, mert Mantova időnként gazdát cserélt.

Ennek fényében talán a *Dávidné Soltári* című kézirat címlapján sem csupán tréfás álnév olvasható, ahogy eddig gondoltuk.²³ Az 1790 táján összeírt énekeskönyv gazdája Daróczi József lehetett, aki később Székelyudvarhely tanácsosa lett, ekkor azonban valószínűleg sárospataki diák volt. A címlapon „Szerelmes Péter Mantovában” álnévvel szerepel. Az ismét olaszosan írt városnév alighanem itt sem Vergilius emlékéét idézi,²⁴ sokkal inkább az ott állomásozó magyar katonákét (akik közt lehetnek pataki diákok és székely fiúk, netán Daróczi maga is...). De ha nincs benne életrajzi utalás, akkor sem közömbös, hogy ezt a várost választotta az álnév gazdája.

Még egy érdekes forrásra hívnám fel itt a figyelmet, amely szintén sok katonadalt tartalmaz (bár épp a *Montovai legénynek*... nem szerepel), továbbá néhány olasz szerelmi és egyéb dalocskát. Az 1810-es években összeírt *Ráth Károly-énekeskönyvet*²⁵ a Kisfaludy Társaság népköltési felhívására küldte be a névadó, így Erdélyi János adta ki néhány szövegét a *Népdalok és mondák* lapjain. Nem kizárt, hogy ez is Itáliában keletkezett, talán egy tiszt volt a tulajdonosa.

22 Az RMKT megjelenése (2013) óta nem került elő újabb változat.

23 STOLL, 393. sz.

24 Vergilius nem nevezhető a szerelem költőjének, így ez az asszociációs kör mellőzhető.

25 STOLL, 504. sz. (Itt 18. század végi datálással szerepel, de a szövegek kora alapján valamivel későbbi lehet.) MTA KIK RUI 8r 206/140.

Csöbrös István énekeskönyve

A „montovai legények” dalát 1814-ben még vígan énekelhették szerte Magyarországon, amikor egy Csöbrös István nevű fiatalembert a napóleoni háborúk utolsó pillanatában elvittek katonának a drávaszögi Kopács faluból. Ez a forrás sajnos már nincs meg, tudomásunk szerint a délszláv háborúban Kopácson (Kopačevo, ma Horvátország) nyoma veszett. Szerencsére 1993-ban, korábbi gépiratok alapján kiadták, így a forráskiadása régóta hozzáférhető Katona Imre, Lábadi Károly, Bori Imre és Jung Károly közös munkájaként;²⁶ Küllös Imola írt róla egy tanulságos recenziót.²⁷ A magyar nagyközönség első ízben 1986-ban, Soltész István kitűnő könyvéből értesült a Csöbrös-énekeskönyvről, amely e kéziratot tette meg tematikus gyűjtőpontjának.²⁸ Stoll Béla bibliográfiájában 2002 óta szerepel a gyűjtemény,²⁹ bár nem a legszerencsésebb *Kopácsi énekeskönyv* címmel, hiszen, mint látni fogjuk, nem a drávaszögi faluban keletkezett. Ennek ellenére kevesen ismerik a forrást, ezért ezt az alfejezetet neki szentelem.

Főként azért szokták emlegetni Csöbrös István kéziratát, mert szerepel benne a 16. századi Szendrői Névtelen éneke, a *Szilágyi és Hagymási-széphistória* másolata (*Egy szép dologról én emlékezem...*, 12. sz.). Egy közelmúltban megjelent cikk szerzője, Schelhammer Zsófi többek közt Csöbrös kései, voltaképp megmagyarázhatatlan másolata miatt gyanakszik arra: jó eséllyel nyomtatott változata is volt a széphistóriának, s nemcsak a 17. századi kéziratok útján terjedt.³⁰ Ezzel teljesen egyetértek, mivel a kézirat közköltészeti versanyagának zöme ponyvakiadásokra vezethető vissza.

Csöbrös István semmiképp sem másnak készítette ezt a gyűjteményt, noha a szövegeket többen ismerhették a közösségében. Saját használatú, erősen auktoriális³¹

26 KATONA Imre és LÁBADI Károly, kiad., *Egy szép dologról én emlékezem: Csöbrös István kopácsi énekeskönyve* (Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete–Forum Könyvkiadó, 1993). A továbbiakban: *Csöbrös*.

27 KÜLLÖS Imola, „»Egy szép dologról én emlékezem...«: Csöbrös István kopácsi énekeskönyve. Előszó és jegyzetek kíséretében közlésezi Katona Imre és Lábadi Károly. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Jung Károly, Bori Imre utószavával. Újvidék, Fórum Kiadó, 1993. 208 l.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 795–798.

28 SOLTÉSZ István, *Szoross poroncsolat eljött: Népballadák háborúkról, katonákról* (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1986).

29 STOLL, 1240. sz.

30 SCHELHAMMER Zsófi, „»Szilágyi Mihály Hagymási kezét elcsapá bokában«: Egy XVI. századi história szerkezeti kérdéseiről”, *Annona Nova 2012: A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve* (2013): 11–22.

31 CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Irodalomtörténeti füzetek 165 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), 38–39.

kéziratnak tarthatjuk, vagyis számos saját szerzésű vagy Csöbrös által kompilált, részben önálló alkotás is van benne, de mégis megőrzi receptuális, befogadói (mások szövegeit megörökítő vagy átdolgozó) jellegét. A drávaszögi református fiatalember abban az írásbeliségben nevelkedett, ami a lakóhelyének szellemi közegére volt jellemző, s azokat a fajta szövegeket és azt az irodalmi stílust ismerte, amelyet a kopácsiak. Ehhez kapcsolódhattak a kaszárnnyában elsajátított alkotások, netán ott elérhető ponyvák vagy kéziratok nyomán. Csöbrös István ezt a tudást kamatoztatja unaloműzőként, szívfájdalma enyhítőjeként észak-itáliai állomáshelyein. Ennek ellenére a gyűjtemény egyik utolsó szövegében tágabb olvasóközönséghez szól:

Sokszor siránkozva ilyen szókat monda:
Példája vagyok most az hazafiaknak,
Mert ki vagyok téve országnak, világnak,
Sok szép hazafiak rólam tanulhatnak.

Nem kívánom nekik, hogy arra jussanak,
Akik verseimben engem meghallgatnak,
Katonaéletben ők is vándoroljanak,
Az nagy regulárul vagynak egy nagy példa.

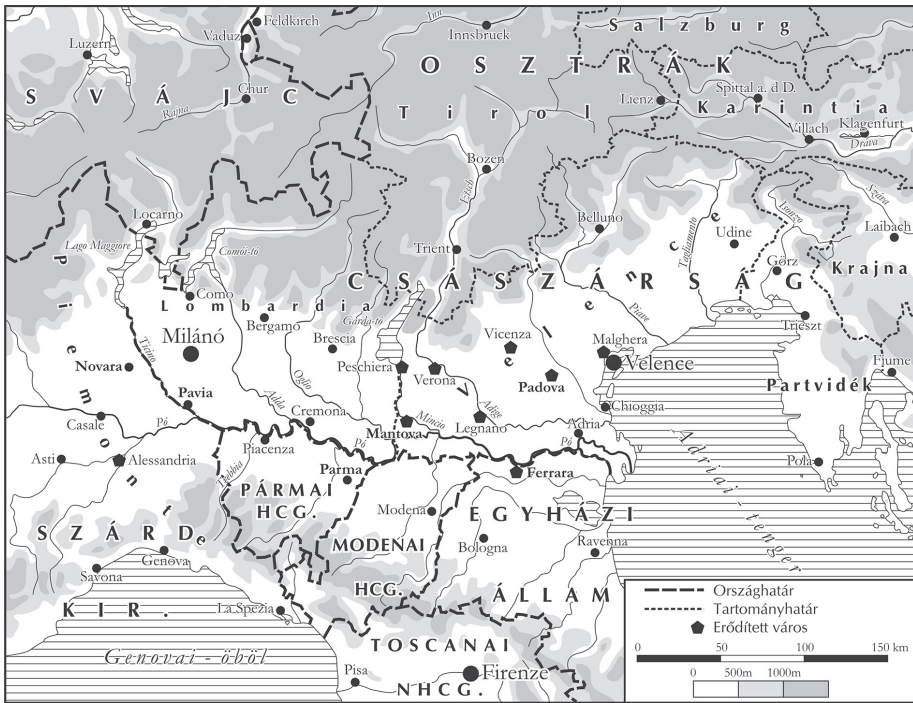
Ezen verseimet csak emlékezetre,
Felhagyom például öreg- és gyermeknek,
És akik utánam világra születnek,
Ezen verseimről megemlegessenek.

Magyarországnak szép hazafiai [!],
Ne restelkedjeteek versemet olvasni,
Netalán nektek is fog részetek lenni,
Sótalan kenyérből ti is fogtok enni.

Gyermeki koromban én is azt reméltem,
Hogy nem prezentáltok soha az németnek,
De bezzeg, látjátok, fegyver alá léptem,
Amely miatt talán életem is veszttem.

*(Egy emlékeztető versek)*³²

32 Csöbrös, 55. sz., 16–20. versszak, 178–179. Mivel az 1993-as betűhív kiadás nem ellenőrizhető, s több helyen átírási problémákra gyanakszom, a jelen tanulmányban modern átírással adom az idézeteket.

Csőrbős István verseiben szereplő itáliai helyszínek (készítette: Nagy Béla)

Az egyik önálló, de szintén közköltési forrásokon nyugvó keservesben külön hangsúlyozza, hogy mindez német (osztrák) kényszerre történik:

Nem köszönöm az németnek,
 Ausztriai Ferencnek,
 Hogy miért tart ő engemet
 Mondérja viselőjének.

Bárcsak kétszer kinyerhetném,
 Ő mondérját levehetném,
 Magyar ruhát felöltözném,
 Aztat holtig viselhetném.

[Nem köszönöm az németnek...] ^{B3}

Csöbrös különösen sokat említi Párma (Parma) városát és az ott zajló háborúságot, illetve a piemonti régiót. Ez azért fontos, mert ha ő 1814-ben csapott fel katonának, akkor főleg azokban az itteni hadmozdulatokban vett részt személyesen, amelyeknél kellemetlenebbet alig lehetett elképzelni. Nekik jutott a franciák kiverése, majd az olaszokkal való összeütközések, akik nem kérték a következő megszállóból sem. Mindez a magyar legényeken csattant, akik viszont igyekeztek vitézül helytállni. A versekben szerepel továbbá Padova, Velence, Mantova, Piemont tartománya, illetve Dalmácia is. A szövegek nem csekély hányadát Ferrarában írta vagy inkább írta le („Romma’ országában”, ekkor ugyanis Ferrara a Pápai Államhoz tartozott):

Az 1822.-ben
Március holnapnak harmadik hetében
Hányódván bánattúl megbúsult elmével
Írtam ez verseket szomorú szívemmel

Róma országának az kerületében,
Ferrára várása egyik szegletében,
Versemben beraktam ezeket így renddel,
Hogy felmaradhasson az emlékezetre.
(*Kereshetem én már vigasságom napját*)³⁴

Az 1822.-ben,
Április hónapnak negyedik hetében
Hányódván bánattúl megbúsult elmével
Írtam ez verseket katonáéletben,

Az Róma országban mikoron hevertem,
Bánatos szívemmel ezeket szörzettem,
Ez verseket írtam egy ülő helemben,
Mert az szívem nem volt soha csendességben.
(*Szomorú nótá*)³⁵

Látszik, hogy sokféle megfordult a térségben, ezt támasztja alá *Az katonai életről* című verse is: „Novarát, Pemontot azt ugyan bejártam, / De én abban soha

³⁴ Uo., 46. sz., 11–12. versszak, 154.

³⁵ Uo., 47. sz., 14–15. versszak, 157.

semmi jót nem láttam, / Az Lombárdiában mikor elindultam, / Egész Veneciát mind öszvebujdostam.”³⁶

Csőbrös többször leírja, hogy 1814 áprilisában, 19 évesen sorozták be katonának: „1814-ben / Hogy írtak az negyedikben, / Akkor tőlem ifjúságom, / Elvitetett vigasságom.”³⁷ Ebben a korban nem volt szó önkéntességről. A gyalogos katonát szinte elragadták, néha a báméskodó tömegből, vagy akár a fogházat ürítették ki, hogy legyen elég újonc. Erről a szigorú és kegyetlen rendszerről ma kevés szó esik. Az újoncozás kötelezettsége már az alapoknál erőszakkal, illetve korrupcióval járt („A gazdagnak három fiát nem bántják”).³⁸ A huszármítológia árnyékában tengődő, rosszul kiképzett és gyengén felfegyverzett gyalogság gyakorlatilag ágyútöltelékek tömegét jelentette, irgalmatlan véréldozattal. Ez a szövegekből is kiderül.

A magyar katonákat Csőbrös hősies, jó vitéznek nevezi még a kézirat elején. Pármában magánházakhoz kvártélyozták be őket, s itt szíves fogadtatásra leltek:

Az 1813.-ban
Szeptember holnapnak mindjárt utoljába
Eljött az háború, amely volt szomorú,
És szörnyű csatákra az világ jutott. [...]

Bement regementünk Párma városában,
Kavártélban szállott majd minden házában.
Nem volt semmi hiba az étel-italban,
Elig találtatott az nagy fölházakban.

Szép fölvetett ágy volt vitézek számára,
Tiszta gyolcs lepődő az takaródzója,
Megtörött testének kevés nyugodalma.
Csak tíz napig volt Párma városába’,

Nagy erővel ismét visszajött francia,
Párma városában be akart szállnia,
De eliben állottak szép magyarok fia,
Az Francia Károlnak első pataliomja.

36 Uo., 1. sz., 4. versszak, 13.

37 Uo., 9. sz., 2. versszak, 54.

38 RMKT XVIII/14, 131. sz. (*Már minálunk verbuválnak kötéllel*), a jegyzetekben gazdag variantúrával.

Radetzki huszárok győnek nemsokára,
Két pataliomnak győttek oltalmára,
Nagy sírás-rívás lőn az egész városban,
Sokan ott maradtak az piarcon halva. [...]

Nem volt már hatalma többet franciának,
Mert vége lett osztán egész országnak.
Feladása is lett minden farsangjának,
Az nagy híres-neves Mantova városnak. [...]

Mert nem lehet élni magyar katonának,
Még elébb nem keres kis torkocskájának,
Úgy bátrabban mén osztán az franciának.
Meg is mer állani buger huszárjának [...]
(*Az háború kezdetéről*)³⁹

Mivel viszont a pármai események 1813-ban zajlottak, ezek nem Csöbrös élményei. Van egy hasonló vers a győri csatáról is (1809), ez sem alapulhat saját tapasztalatán. Vagy a katonatársai kézírataiból másolta ezeket a verseket, vagy pedig a többiek elmondásai alapján maga írta. Ezt csak úgy lehetne eldönteni, hogyha a környező laktanyákból vagy az ő ezredtársainak hagyatékából még bármi mást is ismernénk.

A Csöbrös Istvánéhoz hasonló gyűjtemények nagy része omniárium; az üres lapokra tollpróba, a ló- és állatgyógyítás fogásai, receptek, adásvételi szerződések, később a családi születésnapok is bekerülhettek. Ám sajnos ilyesmiről nem tudunk, a kézirat pedig elkallódott, tehát arra kell hagyatkozzunk, amiről a forráskiadásban említést tesznek a közreadók. Azok a lényeges adatok, hogy valóban mire költötte a hópénzét, s miként élt, nem derülnek ki ebből a forrásból. Valószínűleg mások kezén is megfordult a kézirat, a legvégén például van egy jóval későbbi bejegyzés, de csak egy töredék oldalon. A nagyon trágár versek egy részét kitépték, ezeknek tartalomjegyzék híján csupán a helyét tudjuk meghatározni, de a tartalmukat semmiképp. Lehet, hogy az alpári kifejezések szúrtak szemet valakinek (a többi versben is akadnak, de most az olvasókat megkímélem ettől az erősen kaszárniai szókinctől). A kötet valóban ennek az élménykomplexumnak a rögzítése, de nemcsak saját szövegek segítségével, hanem feltehetőleg másoktól és ponyváról is másolt, kicsit parafrazeált alkotásokkal is.

39 Csöbrös, 2. sz., 26–28.

Napóleon nevében többen írtak énekeket az 1810-es években, ezek túlnyomó többségét Pálczi Horváth Ádámnak köszönhetjük; a leghíresebb a kéziratban is szerepel *Az Bonapárti nótája* címmel, *Siess immár hazafelé, kis seregem* kezdettel, kissé romlott szövegállapotban. Ám Csöbrös maga is írt egy ilyet *Az békeségről* címmel.⁴⁰ A száműzetésbe, Szent Ilona szigetére induló Napóleon mintegy a halotti versek modorában, 17. századi stílusban búcsúzik el a családjától, akiket már többet nem fog látni. Márpedig nem lett volna helyes, ha úgy mond le hatalmáról a világ császára, aki nemrég térdig gázolt a vérben, hogy nem írunk a nevében bűnbánó éneket a távoli, ellenséges kaszánya mélyén. Szinte szánandó módon áll előttünk Napóleon ebben az énekben, tehát valamilyen etika mégis átlengi Csöbrös szigorú, gyakran türelmetlen, intoleráns kéziratát.

Egy kellemesnek indult, de balszerencsésen folytatódó dalmáciai küldetés emlékét is megörökíti. A gyomorforgató hajóút után gyönyörködnek a nagy hal- vagy bálnacsontban Lesina (Hvar) főterén, ami egyébként tökéletesen rímel a korabeli verses hazugságmesék egyik vándormotívumára, ráadásul azt is gyakran obsitos katona szájába adják. Ki tudja, talán ez a sokak által sokáig látható csont is szerepet játszott a motívum elterjedésében – de fordítva mindenképp, hiszen Csöbrös kezét a bejáratott formulák vezették:

Az háború után ismét más országban,
Be is masíroztunk az Dalmáciában,
Amely híres ország az boros voltáról
és tengeren való hajókázásáról. [...]

Soha magyar nemzet nem látott oly csudát,
Mint itt az szigetben egy hal oldalsontját.
Mely csont mind gerenda feküdt az utcákon,
Csudára tétetett ki Lesina városban,

Másfél kaster volt az hosszassága,
Mint kereszt gerenda volt az vastagsága.
De hogyan lehetett az hal megfogása?
Ágyúgolóbiccsal lövetett ódalban.

(*Más rész*)⁴¹

40 Uo., 3. sz., 31–32.

41 Uo., 5. sz., 1. és 4–5. versszak, 38.

Az idézet 2. strófájának még a rímei is áthallásosak a régebbi közköltészet felé, nemcsak a lenyűgöző látvány:

Hallgassatok, kérlek, hadd mondjak egy csudát!
Láttam csak nemrégén szememmel oly szarkát,
Melynek negyven ember soha a tojását
Meg nem mozdíthatta egyik szára csontját.⁴²

„Kurcola”, vagyis Korčula szigetén hamarosan fegyelmi ügybe, gyilkosságba keverednek, bebörtönzés vár egy magyar katonára Raguzában (ma Dubrovnik). A magyar legények láthatólag mindenütt kakaskodtak, és mindenütt pórul jártak, áttételesen ennek is jegyzőkönyvét adja ez a forrás:

Gyilkoságra termett Kurcola szigetje,
Melyben egy pajtásunk életét vesztette,
Két fej szőlőért Mészáros meglőtte,
Melyért főhadnagyunk igen megköttette.

Raguza városban ötöt bévitette,
Az gyenyerális az tömlőcbe tette,
Három esztendőre nehéz vasra tette,
Esztendeit csak úgy várja sötétségben [...]

[Gyilkoságra termett Kurcola szigetje]

Fontos kiemelnünk: bármennyire is az olasz kultúrával rokonszenvező konferencia kötetét gazdagítjuk, amit Csöbrös leírt, a legkevésbé sem olaszpárti gondolatok. (A legenyhébb sorokat válogattam a szövegből.) Pémont, vagyis Piemont azt az ördögi világot testesíti meg, ahova egyrészt a költőt távolra elragadták a hazájától majdnem tíz évre. Másrészt a magyarok, akiket ide vezényeltek, egy másik nép védelmében ontják a vérüket, akik nemhogy nem hálások ezért, hanem kifejezetten ellenségesek, gyakran megtámadják őket. Rengeteg átkot mond az olaszokra: paráznák, ócska az ennivaló, polentát esznek, nincs egy kályha az egész országban stb. Ez több versben visszatér:

42 KÜLLÖS Imola, kiad., CSÖRSZ Rumen István, mts., *Közköltészet 1: Mulattatók*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 124/I. sz., 5. versszak; egy főként Erdélyből ismert 18. századi hazugságvers vándorstrófája (*Itt érkezik úrfi, minden félreálljon*).

Kárhozatos, hegyes, görbe, csúfos Pémont,
Kár, szűk országodért hogy az magyar vért ont,
de megállj, végtére az ménkü széjjelront. [...]

Gyilkosságra termett Luciper magzatja,
Hegyes kés szerető Plutónak fajzatja [...]

Mert sok szegény magyar miattad fészkéből
Kirepült, ily mesze születte földjérül,
Hogy téged megmentsen francia körmébül,
Mégis velünk bántok gonoszul és ebül. [...]

Lepje el az sáska görbe országodat,
Egye meg az hernyó salátád, hagymádat,
Hordja el az árvíz a takarmányodat,
Az ördög vigyön el pediglen magadat.

*(Az Pemontt országárúl)*⁴³

Az egyik fő elem, hogy protestáns szemmel nézve az olaszok nem istenfélők. Csöbrös álszentnek tartja a papságukat, csapodárnak a népet, kiemelve a hölgyek forróvérűségét. Ahogy kimennek a pármai utcára a magyar legények (akik csinosak lehettek, noha rongyosak), a gyűlölt megszállók szívesen kacérkodnak velük.⁴⁴ Néhány szolidabb versszakot kiemelve:

Hallottam régenten az olasz nemzetnek,
Régi öregektől parázna népének.
De most magam láttam minden erkölcsöket.
Nem érdemes reá, hogy visel ember nevet. [...]

Bizonyságom erre sok szép magyar nemzet,
Kik Olaszországban énvélem szenvedtek,
Mert amidőn néha piarcra kimentem,
Mint az lagzis kutyák, ihogtak, nyihögtek.

43 Csöbrös, 11. sz., 58–59.

44 Ez a motívum a II. világháborús filmekben rendszeresen visszatér.

Mihént az katona kaszárnyából kimén,
Mindjárt azt kiáltják: „Vinye, ungrész, vinye,
de régen várlak már, hogy lenne csavári,
Forró természetem gyere megoltani.”

Ó, csudára méltó, förtelmes taliány,
Polentával tartott, karcsú vagy, mint agár.
Fucskos vagy és ugrós, mint az ürgepolyán,
Fenye ett volna meg mind apád, mind anyád. [...]

Igaz, a papod sem amaz istenfélő,
Szerzetes ruhája csak kurvakerítő,
Igen valósággal magát kimutatja,
Amidőn az szömélyt sarokba szorítja.
*(Az olasz nemzetről)*⁴⁵

Néhány kolofon jelzi, hogy Ferrara lesz ennek a szomorú történetnek a legszomorúbb pontja, ahova Csöbrös Istvánt kivezénylik. Itt rendfenntartó erőként szolgálnak a magyarok, erről nincsenek hadi beszámolók se más nevében, se a sajátjában. Ám minthogyha a bujdosók életét élné száműzetésben és betegen. Ez ráadásul egy nemi betegség, amelyet a forróvérű olasz lányoktól szerzett be, és az 1822-es esztendőt jórészt így töltötte. Itt egy rövid részlet abból a versből, ahol a doktor olaszul szól hozzá:

Vénus ezt jól látván, hogy jó mester vagyok,
És több kertjeit is bátran reám bízott,
Ki szebb és ki kisebb, ki pedig nagyobb volt,
Ennyihány rózsáskert az kezem alatt volt.

Annyira folytattam én az mesterséget,
Hogy nyertem magamnak egy nagy betegséget,
Nehezen hordoztam, mint az malomkövet,
Egész két hónapig alatta nyögöttem. [...]

45 Uo., 42. sz., 142–143.

Amidőn az doktort láttam felé menni,
Akkor már magam is csak kezdtem ijedni,
Az nagy ijedtemben kezdtem kiáltani:
„O di Dió mio, mit fogok csinálni.” [...]

Felvettem szememet, az ajtó megnyíla,
Azonban az doktort felém jönni látom,
És hozzám közelit az patikájával,
arra az látásra mindjárt elájultam.

„Sinor doktor, prego staluntana konmi
Mindjárt elájulok mikusi palare.”
De „non skulta niente”, hanem csak hozzám gyött,
És doktori módra jól meg is kerepölt. [...]
(Egy csatlakozás)⁴⁶

Mondjunk el Csöbrös védelmében: itt megfordul a történet. Szerencsésen túlélte a tíz éves vesszőfutást, és hazatért Kopács falujába, kétszer is megnősült, bár nem lett gyereke, de talán ma is élnek távoli rokonai. Ő maga Itáliában sokszor került nehéz helyzetbe, viszont az olasz nép, amely a paráznság és az ellenséges viszony révén sokszoros hátrányból indult a szemében, a doktor által mintegy visszanyerte a tekintélyét. Sztoikus bölcsesség, egyfajta érettség is kiolvasható ezekből a szövegekből, amelyek nagy része a távollét miatti szomorúság, a katonai élet száműzetés jellegű liminalitás-élményét tükrözi.

Epilógus

Eztet egy katona magárúl formálta,
Amely az országban kéntelen vándolla,
Roma országát is egy kevésé lakta,
Ahol ez verseket zokogva formálta.

46 Uo., 53. sz., 9–10., 14., 19. és 22. versszak, 171–172.

Ferrara városát gyakran körül járta,
Erős sáncfalait könyvekkel áztatta,
Valamég el nem jött ő szabad órája,
Katonaeléből megszabadulása.

(Egy emlékeztető versek [!])⁴⁷

Sokan „járták körül” ezeket a városokat. Csöbrös Istvánnak több ezer sorstársa, talán verselők is. Az általuk ismert, több helyről hozott folklór és élménykincs, akár konkrét szövegek, akár más által megverselhető emlékek mind-mind hozzáadódtak a közköltészeti mikroközösséghez. Erről keveset tudunk, de remélem, hogy fogunk még új forrásokat találni. Nem véletlen, hogy 1848. március 15-én a *12 pont* külön hangsúlyozza: „[...] magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a' külföldieket vigyék el tőlünk”. A napóleoni kor egyik legkeserűbb tapasztalata éppen a kényszerű mobilitás, a távoli országban megélt katonaság, fogság vagy betegség, az örök idegenség volt.

1859-ben a *Vasárnapi Újság* írta, hogy találtak a montagnanai Don Miguel Gyalogezred raktárában egy öreg, roncsolt töröksípöt (régi nevén tárogató), állítólag épp olyat, mint amelyet pár héttel korábban közölt a hírlap.⁴⁸ Milyen jó lenne – folytatódik a cikkekcske –, ha már ilyen távol kell állomásozniuk a magyar katonáknak, valaki meg tudná szólaltatni. Ha tényleg töröksíp volt, a napóleoni háborúk idejében cipelhették ki oda, túl az Alpokon.

⁴⁷ Uo., 55. sz., 14–15. versszak, 178.

⁴⁸ *Vasárnapi Újság*, 1859. december 11., 598.

UTAZÁSOK ITÁLIÁBAN

A pécsi püspök kulcsembere

Koller József (1745–1832)
italiai küldetéséről

A nagymányai előnévvel megkülönböztetett és a „tudós prépost” titulussal megtisztelt Koller József ifjúkori itáliai küldetésének – a személyes sikereken messze túlmutató – következményei indokolttá teszik, hogy életével és munkásságával foglalkozzunk. Feltéve persze, ha van mire építeznünk, ha valami újat, eredetit is fel tudunk mutatni. Nem könnyű feladat, hisz a Koller-kutatás napjainkban sem mondható szegényesnek, kivált, ha számolunk a 18. századdal átfogóan foglalkozó tudós kutatók (Bitskey István, Sárközy Péter, Szelestei N. László, Monok István, Tüskés Gábor és még sorolhatnám) a „mellékszereplőkre” is odafigyelő munkásságával. Ugyanakkor még manapság is megeshet, hogy (nagymányai) Koller József személyét a vatikáni gyóntatóként Rómát-járt Koller József Jézus-társasági áldozópappal és tanárral azonosítják. S mi több, a távolabbi múltban arra is volt példa, hogy művei szerzőségét másnak tulajdonították, történetesen nagymányai és aranyosmaróti Koller Ignác püspöknek, mint erre már Szinnyei József is felhívta a figyelmet.¹

Jelen tanulmányomban Koller József itáliai útját és annak néhány, a szakirodalomban eddig nem tárgyalt, valamint kevésbé hangsúlyozott vonatkozását mutatom be. Segítette munkámat, hogy a 2002-ben rendezett pécsi Koller-émlék-konferencián már foglalkozhattam Koller József Itáliájával; az előadás alapján készült tanulmányom a következő évben megjelent kötetben is olvasható.² A pécsi

1 „Koller József (nagy-mányai)”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14. köt., 6:767–769 (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914).

2 BODA Miklós, „Koller József Itáliája”, in *A Koller József emlékkonferencia (2002. október 24-25.) válogatott előadásai*, szerk. FONT Márta és VARGHA Dezső, Tanulmányok Pécs történetéből 13, 89–96 (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2003); BODA Miklós, „Koller József Itáliája”, in BODA Miklós, *Itáliából Itáliába: Püspökök, professzorok, poéták: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Pannónia könyvek, 128–134 (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2020).

konferencia megrendezésére Koller halálának 170. évfordulója adta az alkalmat. Előadásomban egy hét évvel korábbi évfordulóra is utaltam, ugyanis 1995-ben volt kerekén 250 éve annak, hogy a tudós főpap 1745-ben megszületett Huszt városában, az egykori Máramaros vármegyében, a mai Kárpát-Ukrajnában. Erre az évfordulóra annak idején B. Szepes Zsuzsanna hívta fel a figyelmet. A *Honismeret* folyóiratban olvashattuk írását Koller életéről és munkásságáról. Itt idézte Johann C. Hofmannsegg gróf, az 1790-es évek közepe táján Pécsre is ellátogató német természettudós levelezéséből a következő sorokat: „Az itteni papok között csak egyetlen egy van, aki kellemes háztartást vezet: Koller kanonok ez, egy okos, tanult férfiú, aminő akárhol is megbecsülendő, kivált itt [...] Hét nyelvet egész jól beszél, pedig ezek egymástól eléggé különböznek, mint a magyar, német, latin, francia, olasz, tót és rác.”³ A mostani tanulmányom előzményeként megemlíthetem még azt is, hogy egy kerek évtizeddel a pécsi Koller-konferencia után ismét megemlékezhettem Klimó püspök „kulcsembere” Itáliájáról, Rómában, a Sárközy Péter által kezdeményezett Klaniczay Tibor emlékkonferencián. A Magyar Akadémián tartott előadásomnak a „Janus-kutató Koller” volt a témája.⁴

Amikor Hofmannsegg gróf Pécssett járt, az öt vendégül látó Koller József már az ötvenedik életévében volt, s amikor a Bécsen át Itáliába vezető, mondhatni tudományos igényű küldetésre kiválasztotta őt Klimó püspök, még csak közeledett a huszadikhoz. „A szellem és szív csodálatosan szerencsés és összhangzatos adottságai tüntették ki Pécs püspöki székének főpapját, Klimó Györgyöt” – írja 1982-ben megjelent szövegkiadásának bevezetőjében Vanyó Tihamér Aladár, majd így folytatja jellemzését: „Klimónak szellemi téren országos jelentőséget ad az a körülmény, hogy *püspöksége idején az olasz és magyar fölvilágosodásellenes irók személyes kapcsolatának központja Pécs volt*. Hazai talajon Klimó a legelső a hitetlen fölvilágosodás elleni harcban. Ennek résztvevői főként itáliai domonkosrendi tudósok műveiből merítettek (Valsecchi, Mamachi, Soldati), és velük személyes kapcsolatuk is volt. A fő közvetítő pedig Klimó jó emberismerettel kiválasztott, igen kiváló fiatal papja és munkatársa, a tudós történetíró, nagymányai *Koller József*.” A Kollert és püspökét élete végéig segítő olasz főpap, Giuseppe Garampi méltatása során, mintegy árnyalva a felvilágosodással kapcsolatos – idézett – megállapítását, így fogalmaz Vanyó: „A Garampi képviselte szellem nem egyoldalúan fölvilágosodásellenes, hanem átjárja Muratori tágas és nyílt szemhatárú tanítása.

3 B. SZEPES Zsuzsanna, „A »tudós Prépost« Koller József születésének 250. évfordulójára”, *Honismeret* 44, 2. sz. (1996): 36–39, 39.

4 BODA Miklós, „Le ricerche bibliografiche di József Koller (1745–1832), studioso di Janus Pannonius, in Italia”, *Rivista di Studi Ungheresi* 12 (2013): 78–80.

Garampit, Klimót és Kollert a mélyből merítő művelődés, a föltétlen egyházhűség és az evangéliumi emberjóság közös eszményei ihlették.”⁵

Hogy Koller József személyében valóban megtalálta a megfelelő embert tudományos terveinek megvalósításához Klimó püspök, a kiváló erdélyi történész, Jakó Zsigmond (1916–2008) is nagyra értékelte. A gyulafehérvári könyvtáralapító Batthyány Ignác (1741–1798) püspökről írott tanulmányában megállapítja, hogy „súlyos következményekkel járt, hogy a püspök Dániel Imre személyében nem jól választotta ki munkatársát, akinek az egész tervezett tudományos szervezetet ténylegesen működtetnie kellett volna a sokféle közéleti feladattal lekötött püspök helyett. Dánielből ugyanis Rómában sem vált olyan tudományos alkotó, mint Koller Józsefből Klimó püspök oldalán.”⁶ Püspöke által jól előkészített Itáliai kutatóútján egyébként szorgalmasan és eredményesen dolgozott Dániel Imre. Jakó Zsigmond írásából megtudjuk, hogy „Garampi nuncius segítségével is alaposan felkészítve, 1783. december elején kelt útra Bécsből Itáliába. Ott Rómán kívül Nápolyban, Firenzében, Modenában, Pármában, Paviában, Milánóban és Velencében kutatott magyarországi és erdélyi történeti adatok után. Két év múlva, 1785 decemberében tért vissza Bécsbe több ezer oldalnyi másolattal.” Arról is olvashatunk ugyanitt, hogy Batthyány püspök Koller József tudományos pályafutására is emlékeztetve igyekezett kapacitálni Dánielt a további kutató, feldolgozó és az eredményeket közreadó munkára, mivel Itáliában vezetett kutatási naplóját sem publikálta, s a Batthyáneum könyvritkaságaira építő, a püspök által tervezett kiadvány gondozására sem vállalkozott. Végül, mint Jakó Zsigmond írja, „Dáni-

- 5 VANYÓ Tihamér Aladár, kiad., bev., *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról: 1611–1786*, Magyarország újabbbkori történetének forrásai (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 77–79. Az idézett szövegrészben említett szerzők nevével fémjelzett művek jelenléte a Klimó-könyvtárban: Antonio VALSECCHI (1708–1791), 6 mű; Tommaso Maria MAMACHI (1713–1793), 9 mű; Tommaso Maria SOLDATI (1735–1807), 2 mű; Giuseppe GARAMPI (1725–1792), 2 mű; Lodovico Antonio MURATORI (1662–1750), 24 mű. Megjegyzés: Vanyó Tivadar Aladár könyvében a pécsi püspök vezetékneve mondhatni hagyományosan Klimó, hosszú ó-val. A Klimó írásmód Móró Mária Anna hézagpótló katalógusának megjelenését (2001) követően vált elfogadottabbá. Vö. MÓRÓ Mária Anna, szerk., *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa 1.: A könyvek szerzői betűrendes katalógusa*, A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 1 (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2001). Ami engem illet, maradok a hagyományos írásmódnál, és példaértékűnek tartom, hogy a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* (MAMÚL) szócikkeiben is Klimó György püspökkel és Klimó-könyvtárral találkozzunk Lakatos Bálint, illetve Monok István megfogalmazásában. Vö. *Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, 14. köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014), 5:460–461.
- 6 JAKÓ Zsigmond, *Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez*, METEM Könyvek 18 (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1997), 380.

el a retorika professzorságot választotta a kormányzat által tervbe vett gimnáziumban. A püspök 1787-re egyedül maradt tudományos terveivel.”⁷

Az idézetekből is kiderül, hogy Dánielnek kereken két év (1783 decemberétől 1785 decemberéig) állt rendelkezésére Itáliában a kívánt kutatási feladatok megoldására. Közel két év jutott Itáliára az ifjú Koller Józsefnek is, aki Tóth László szerint „1765–66 hajlatán utazott az Örök Városba”,⁸ mások szerint (közelebbi időpont megnevezése nélkül) 1766-ban. A következő év novemberében már bizonyosan itthon volt, rövidesen betöltötte 22. életévét, elérte az úgynevezett kánoni kort. Mintha csakis erre várt volna Klimó püspök: „1767. december 21-én Pozsonyban, a házikápolnájában szubdiakónussá, majd 1769. december 23-án szülei és nővére, továbbá számos meghívott jelenlétében pappá szentelte”.⁹ Az első számú itáliai (tudományos) célpont mind Koller, mind Dániel esetében Róma volt, szép eredménnyel kecsegtető kitérőkkel, megállóhelyekkel. Azt is érdemes megemlíteni, hogy Klimó és Batthyány küldöttjének egyaránt Bécs-Itália-Bécs volt az átfogó „menetrendje”, s hogy Rómában mindketten számíthattak Giuseppe Garampi,¹⁰ a Vatikáni Levéltár prefektusa, a későbbi nuncius majd bíboros sokoldalú segítségére.

Mint ismeretes, Koller József itáliai útját megelőzte egy közel kétesztendő bécsi küldetés. Már a császárvárosban is a pécsi egyházmegye történetének megírásához szükséges adatok és forrásdokumentumok gyűjtése, illetve lemásolása volt főbb feladata, az egyetemalapító Vilmos püspök és a költő-püspök Janus Pannonius életére és munkásságára is kiterjedően. Ugyanakkor a könyvgyűjtő és könyvtáralapító Klimó püspök idevonatkozó elvárásaira is folyamatosan gondolt, kellett a könyvektől és könyvtáraktól szerencsére a legkevesbé sem idegenkedő Kollernek. Tudjuk, hogy Nagyszombatban már egyetemi szinten tanult filo-

7 Uo., 375, 380. A könyvtáros (1780–1790) Dániel Imréről más nézőpontból: MONOK István, *Könyvtári (?) problémák*, A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának közleményei 41 (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2020), 155–158.

8 TÓTH László, „XVIII. századi olasz és magyar theologusok harca a felvilágosodás ellen”, *Katholikus Szemle* 3. sz. (1932): 180–195, 184. Koller kiutazásának többnyire csak az éve (1766) szerepel az idevonatkozó írásokban, vagy 1766 nyara, amikor már Bergamóban, az öt gardírozó Gazzaniga professzor szülővárosában időzött. Mindezt két Bergamóba címzett Klimó-levél is tanúsítja. A püspök „Július 28-án megköszöni Gazzanigának, hogy pártfogoltjának gondját viselte (mint az öreg Mentór az ifjú Télemakhosznak), majd három nappal később maga Koller a címzett.” Vö. BODA Miklós, „Koller József Itáliája...”, 131.

9 TIMÁR György, „Koller József 1745–1832”, in *A Koller József emlékkonferencia...*, 29.

10 Garampi életéről és munkásságáról lásd: Marina CAFFIERO, „Giuseppe Garampi”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, a cura dell’Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 100 vol., 52:224–229 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani, 1960–2020).

zófát és jogot, a pécsi szemináriumban pedig két tanulmányi év végén teológiából tett sikeres vizsgát. Tulajdonképpen teljességgel érthető, hogy a püspök nem tartotta szükségesnek bécsi, illetve itáliai „beiskolázását”, jóllehet büszkeséggel töltötte el, hogy Pisa dominikánus vezetésű egyetemén teológiai doktorrá avatták kiválasztottját, mintegy az otthoni sikeres szemináriumi vizsgák megkoronázásaként. Szinnyei Koller-szócikkében mintha kissé háttérbe szorulna az itáliai küldetés első számú célja: „[Koller] Klimó György püspök által 1764-ben Bécsbe küldetett, hol francziául is megtanult; 1766-ban, hogy magát még inkább kiképezze, Olaszországba utazott s Pisában okl. theologiai doktor lett, Rómában pedig a pécsi püspökség történetéhez gyűjtött adatokat.”¹¹

A francia nyelv tanulásának igénye teljességgel érthető, kivált, hogy megvolt rá a lehetőség is, Koller bécsi protektora, Denis révén. Haas Mihály (1810–1866) már 1852-ben megírta, hogy Klimó „Bécsben a nagyhírű Denis jezuita (sic! B.M.) és udvari könyvtárnok’ kegyeibe ajánlá” Kollert is.¹² James Macpherson ossiáni költeményeinek első német fordítója, Michael Denis, teljesebb nevén Johann Nepomuk Cosmas Michael Denis, költői nevén Sined (1729–1800) életéről és munkásságáról minden számunkra lényegeset megtudhatunk Hartvig Gabriella tanulmányából.¹³ Azt is, hogy Denis jezsuita szerzetesként került Bécsbe, ahol 1759-től több tárgyat oktatott a nagyhírű Theresianumban, ahol folyamatosan szorgalmazta az európai nyelvek, köztük a francia oktatását. Mint már utaltam rá, az ifjú Koller tulajdonképpen itt is tanulhatta a franciát, mintegy magántanulóként, Denis ajánlásával.

Koller bécsi munkálkodásáról még annyit, hogy nemcsak a Theresianum könyvtárában kutathatott, hanem a császári könyvtár, a Hofbibliothek gazdag állományában is. Bizonyára tudta, hogy a Theresianum gyűjteménye jelentősen gazdagodott a Garelli-könyvtár névadója, Pio Nicola Garelli (1670–1739) halálát követően, miután az udvari orvos, könyvtáros és szenvedélyes könyvgyűjtő az udvarra hagyományozta nagyértékű könyveit.¹⁴ Kollerünk tudhatott a Bécs központjában (Kärtner-Strasse) ékeskedő Mannagetta-alapítványról és könyvtáráról

11 SZINNYEI, *Magyar írók...*, 6:768.

12 HAAS Mihály, „Irodalmi forgácsok (Klimó, Szalágyi, Koller, Kassay)”, in *Emlék-könyv*, kiad. DANIELIK János, 2 kötet. (Pest: Müller Emil Könyvnyomdája, 1852), 1:375.

13 HARTVIG Gabriella, „Michael Denis bécsi császári könyvtáros és a Klimó Könyvtárban található Ossian-fordítása”, in *Klimó György püspök és kora: Egyház és művelődés a 18. században. A 2010. október 14-én, Pécsen, Klimó György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. POHÁNKA Éva és SZILÁGYI Mariann, 86–95 (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011).

14 Uo., 88.

is, mellyel igazából csak később lesz találkozása. Ahhoz, hogy megtudjuk, mikor, hol és miképpen, követnünk kell Kollert Bécsből Itáliába. Tulajdonképpen már 1766 elején (Tóth László szerint 1765–66 hajlatán¹⁵) megérkezhetett ide, de ami egészen bizonyos, júliusban már Bergamóban időzött, az őt kísérő, bécsi katedrálisát egy időre elhagyó dominikánus teológus, Pietro Mario Gazzaniga¹⁶ szülővárosában.

A pécsi Erzsébet Tudományegyetem munkatársa, Horváth Margit 1932-ben megjelent tanulmányában a következőket írja: „1767. februárjában értesíti a püspök Gazzanigát, hogy a hónap végén Koller József [...], akit Gazzaniga jól ismert, Bécsbe megy, hogy a Managetta-könyvtárból könyveket vásároljon. Ii.VII.8. jelzéssel található a püspöki könyvek között ennek az áruba bocsátott könyvtárnak a katalógusa. A benne megjelölt címek a püspöki könyvtár jelenlegi katalógusával összehasonlítva feltehetővé teszik, hogy Koller bécsi útja nem volt eredménytelen. A Managetta család Kärtner-strassei alapítványi könyvtárából nem egy könyv került Klimó püspök tulajdonába.”¹⁷ Két évtized múltán, Horváth Margit ezen soraira hivatkozva jegyezte meg Móró Mária Anna, hogy „már 1767-ből van adat arra, hogy [Koller] Klimó megbízásából Bécsben járt, hogy a Managetta-könyvtárból vásároljon”.¹⁸ Ugyancsak Horváth Margit volt az első számú forrása Schmelzer-Pohánka Évának is, aki a Klimó püspök könyvtárának gyarapítását Bécsből segítő Gazzanigáról is megemlékezik jeles könyvtártörténeti munkájában: „A nagyobb könyvvállományokból való vásárlásra is ő ösztönözte Klimót: így 1767 első felében az ő tudomásával ment Bécsbe Koller József, hogy könyveket vásároljon meg a Managetta család Kärtner-Strasse-i alapítványi könyvtárából”.¹⁹

Minthogy a Managetta-könyvtárból való vásárlás céljából, a Horváth Margit által idézett Klimó-levél szerint Kollernek 1767-ben, február végén kellett Bécsbe utaznia, amikor még Itáliában munkálkodott, a kezdetektől kételkedtem abban, hogy az akkori közlekedési viszonyok mellett egyáltalán leküzdhetőnek bi-

15 Lásd: 8. lj.

16 Innocenzo TAURISANO, „Gazzaniga, Pietro Maria”, in *Enciclopedia Italiana*, 1932, hozzáférés: 2022.05.26., https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-mario-gazzaniga_%28Enciclopedia-Italiana%29/.

17 HORVÁTH Margit, „Klimó püspök könyvtáralapítása”, *Közlemények az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából*, 12. sz. (1932): 1–23, 10; HORVÁTH Margit, „Klimó püspök könyvtáralapítása”, in *A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában: Tanulmányok*, szerk. BODA Miklós, KALÁNYOS Katalin, SURJÁN Miklós és TÜSKÉS Tibor, 81–94 (Pécs: Csorba Győző Megyei Könyvtár, 2000), 88. Az eredeti szöveg függeléke (13–23. lap) nem szerepel az újraközlésben.

18 MÓRÓ Mária Anna, „Koller József hagyatéka”, in *Koller József emlékkonferencia...*, 63–76, 63.

19 SCHMELZER-POHÁNKA Éva, *A pécsi püspöki könyvtár története (1774-1945)* (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2012), 81.

zonyulhatott az Itália–Bécs–Itália út. Ráadásul rövidre szabott időben, tekintettel Koller József itáliai elfoglaltságra. A már említett Koller-emlékkonferencián tartott előadásomban megpróbáltam rekonstruálni ezt az utazást, kezdve Koller Itáliából való hazaérkezése, a kiutazás idejénél pontosabban behatárolható időpontjának felemlegetésével. „A visszaérkezést többé-kevésbé mindenki 1767 novemberére teszi, de ezzel is van egy kis probléma. Klimó²⁰ ugyanis 1767. február 15-én azt írja Gazzanigának Bécsbe, hogy a hónap végén Koller is ott lesz, hogy részt vegyen a nevezetes Managetta-gyűjtemény árverésén. Persze a korabeli közlekedési viszonyok és utazási költségek ismeretében is feltételezhető, hogy Koller – kinti munkálatait egy időre megszakítva – hazátogatott Itáliából, netán egy alkalmilag adódó lehetőséget kihasználva” – fogalmaztam nem nagy meggyőződéssel.²¹ Ezek után is újra és újra kézbe vettem a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban a Horváth Margit által idézett Klimó-levél egykorú másolatát,²² és úgy találtam, hogy a levélírás időpontjaként valóban 1767. február 15. olvasható a dokumentumon. Nemrég azonban bizonyossá vált számomra, hogy annak idején elírás történt, hogy Klimó püspök nem 1767, hanem 1768. február 15-én írta (Pozsonyban) az ominózus levelet Koller József bécsi, ezúttal csak alkalmi küldetéséről.

Nem hallgathatom el, hogy erről már jóval előbb megbizonyosodhattam volna, ha nem feledkezem meg arról, hogy Horváth Margit idézett soraiban azt is tudatja az olvasókkal, hogy a Klimó-könyvtárban mindmáig megtalálható az „áruba bocsátott Managetta-könyvtár katalógusa”, s mi több, megadja a jelzetét is.²³ Kézbe vettem a nagy múltú család illusztris tagja, Johann Joseph Martin Mannagetta von Lerchenau által gondozott kiadványt, melynek már a címlapja elárulja, hogy a Klimó püspök által célba vett bécsi aukcióra nem 1767-ben, hanem 1768-ban került sor, éspedig május első napján. Ekkor már közel három hónapja itthon volt Koller, így nem lehetett akadálya kiutazásának. „Mannagettiana Bibliotheca varii argumenti et idiomatis licitatibus D. I. martii 1768”, olvasható a perdöntő kiadvány címlapján, majd a gyakorlati eligazítás következik – németül. Így szól: „In der Kärtnerstrasse, in dem Mannagettischen Stifthaus, oder bey dem so genannten Silbernen Becher, im ersten Stock” A lap alján – ugyancsak németül – az impresszum: „Wien, gedruckt mit Jahnischen Schriften.”²⁴

20 A kéziratban Klimó.

21 BODA, „Koller József Itáliája...”, 95.

22 Pécsi Egyházmegyei Levéltár, I.1c.

23 HORVÁTH, Klimó püspök..., 10.

24 Az ex librisek, bejegyzések alapján nyolc, a Managetta-könyvtárból származó mű azonosítható a Klimó-könyvtárban.

Mindezek után igencsak meglepődtem, amikor felfedeztem, hogy Somkuti Gabriella már az 1960-as évek második felében felfedezte, és a Ráday Könyvtárban kézbe is vette a Mannagetta-katalógust. Igaz, Klimó püspökkel és Koller bécsi küldetésével nem hozza kapcsolatba, talán ezért nem találtam rá mindeddig, és – tudomásom szerint – olyan pécsi kutatók sem hivatkoztak rá, mint az előbbieken idézett Móró Mária Anna, illetve Schmelzer-Pohánka Éva. Somkuti Gabriella szóban forgó tanulmányában, melynek Ráday Gedeon könyvbeszerzője, bizonyos Nagy Sámuel a főszereplője, nálam több sort szentel a Mannagetta-katalógus tartalmának. Ebből idézem a következőket: „1768 márciusában árverésre került egy régi osztrák nemesi család könyvtára, a báró Mannagetta-féle gyűjtemény. A katalógus 3721 művet sorol fel. Sok közöttük a 16. és 17. századi. Valamennyi tudományág – talán az egy teológiát kivéve – erőteljesen van képviselve, míg a görög-római klasszikusok aránylag kisebb helyet foglalnak el. Az aukció-katalógus ma is megvan a Ráday Könyvtárban, kézirásos jelölésekkel, melyek valamennyi szakra kiterjednek, s jó érzékkel a legjobb, legjelentősebb művekre vonatkoznak. Nagy Sámuel 504 fr. 45 krajcárt költött ezen az aukción, s azt írja, hogy „[...] illy drága licitatoria nem emlékezem: de a könyvek ritkasága tselekedte.”²⁵

Befejezésként még annyit, hogy a Koller József itáliai küldetésével kapcsolatos téma, ahogy mondani szokták, további kutatást igényel. Mindenekelőtt Koller, a pécsi püspök kulcsembere Itália számos helyére és gyűjteményére kiterjedő kutatásainak menetrendjét szeretném pontosítani, ahol szükséges, az eredmények számbavételével. Nem könnyű feladat, ha meggondoljuk, hogy az első számú célpont, az Örök Város mellett még olyan megálló szerepelnek ebben a menetrendben, mint Velence, Bergamo, Milánó, Genova, Firenze, s nem utolsósorban Pisa.

A „ferde torony városában” doktorrá avatták Kollert, ez aligha vitatható, de hogy ez itáliai tartózkodásának melyik évében, netán hónapjában történt, arra nem utalnak a jelenleg ismert források. (Tudomásom szerint sok 18. századi levéltári forrás megsemmisült Pisában az Arno áradása következtében.) Szőnyi Ottó 1908-ban még azt írja Kollerről, hogy Pisában 1766 októberében avatták teológ-

25 SOMKUTI Gabriella, „Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730–1802)”, *Magyar Könyvszemle* 84 (1968): 147–170, 158; A további kutatás szempontjából nagyon sokat jelent, hogy egyre nagyobb számban állnak rendelkezésre olyan művek, amelyek jelentős, a Klimó-könyvtárral egykorú vagy közel egykorú egyházi gyűjtemények állományát elemzik valamely nézőpontból. Jó példa erre Berecz Ágnes *Janzenista olvasmányok Magyarországon* című PhD disszertációja (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2005), melyben a Klimó-gyűjtemény állományát is elemzi. Vagy a Barkóczy Ferenc könyvtárát feldolgozó könyv, amelyben Franciscus Xaverius Mannagetta de Lerchenau 1736-ban, Bécsben megjelent orvosi művével is találkozunk: DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 11 (Budapest: MTA KIK, 2021), 186–187, 465. tétel.

giai doktorrá,²⁶ valószínű, hogy Szinnyi Koller-szócikkének²⁷ kevésbé konkrét megfogalmazására is támaszkodva. Aztán jött a vízvázlat: 1932-ben megjelenik Tóth László – a kiutazás kapcsán már idézett – tanulmánya azzal a határozott állítással, hogy Koller „hazatérőben a dominikánus vezetés alatt álló pisai egyetemen szerezte meg a theológiai doktorátust”, vagyis nem 1766, hanem 1767 októberében. Ennek igazolására Dionisio Remedelli dominikánus atya Kollernek címzett levelére (Pisa, 1768. február 8.) hivatkozik a szerző, melyben a levélíró úgymond sajnálja, hogy az elmúlt év őszén, amikor Koller Pisában volt, ő éppen Milánóban járt, így nem találkozhattak.²⁸ Ezt követően mondhatni általánossá vált Tóth László 1767 őszi datálása, holott Koller József, miután itáliai küldetése 1767 szeptemberében véget ért, hazavezető útján is megállhatott néhány napra Pisában, az őt 1766 őszén doktorrá avató dominikánusoknál. Nem lehet véletlen, hogy Klimó püspök 1767. február 5-én írott, Gazzanigának címzett levelében „Dottor pisano”-nak nevezi Kollert.²⁹ Klimó – ugyanitt – azt is elűjságolja bécsi összeköttetésének, hogy kiszemeltjét annyira elvarázsolta Róma „grandezzája”, hogy kérésére engedélyezte a római munkálkodás idejének kiterjesztését szeptember harmadáig, remélve, hogy ennek meg is lesz az általa elvárt eredménye.³⁰

Szeretném, ha velem is megértő lenne a Feljebbvaló, hogy továbbra is foglalkozhassak Klimó püspök kulcsembere, Koller József Itáliájával.

26 SZÖNYI Ottó, „Koller József”, *Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* 1 (1908): 71–72.

27 SZINNYEI, *Magyar írók...*, 6:768.

28 TÓTH, „XVIII. századi...”, 188.

29 Pécsi Egyházmegyei Levéltár, I. 1. c.

30 Uo.

Egy rendhagyó kapcsolatháló irodalmiasítása

Kalmár György itáliai kapcsolatairól

Kalmár György személyét, utazásait, munkásságát bevezetendő az autoritás elvének megfelelően egy mindenki által elismert szerzőt, Umberto Ecót idézném, aki a magyarul is megjelent *A tökéletes nyelv keresése* című könyvében így fogalmaz: „És mégis folynak tovább a filozófiai nyelvvel kapcsolatos kísérletek. 1772-ben jelenik meg Georg Kalmar [filozófiai nyelv-] tervezete [...], mely olasz nyelvetületesen az egyik legjelentősebb e tárgyú vitát váltja ki.”¹

Eco egy picit téved, ugyanis az 1772-ben, Berlinben megjelent latin tervezetének 1773-ban Rómában jelent meg az olasz változata, amely az említett vitát kiváltotta. Hozzátenném, hogy 1774-ben műve németül is megjelent Bécsben.² De az is igaz, hogy az első, szerző megadása nélküli recenzió a latin változatról már 1772-ben megjelenik Rómában.³ Az utóbbi két kiadás (tehát az olasz és a német nyelvű) elé csatolta a számunkra leginkább érdekes nyelvelméleti bevezetőjét. A tudós, nyelvész, költő, filozófus, John Locke *An Essay concerning Human Understanding* című alapvető művének olasz fordítója, Francesco Soave (1743–1806) ezzel a nyelvelméleti bevezetővel száll vitába.⁴ Kalmárnak ez az egyetlen

1 ECO, Umberto, *A tökéletes nyelv keresése*, ford. GÁL Judit, Európa születése (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1998), 286.

2 A három említett kiadás: Georgius KALMÁR, *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus adcommodatae* (Berlin–Leipzig: Iacobaeer, 1772); Giorgio KALMÁR, *Precetti di grammatica per la lingua filosofica, o sia, universale, propria per ogni genere de vita* (Roma: Paolo Giunchi, 1773); Georg KALMÁR, *Grammaticalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist, der Sprache aller Voelker Zeiten und Lebensarten* (Wien: Kurzböck, 1774).

3 [sz. n.], „Praecepta Grammaticae... [recenzió]”, *Efemeridi letterarie di Roma*, Li 7. Novembre (1772): 358–360. Nem kizárt, hogy ennek szerzője is Francesco Soave.

4 Soave több művében is felbukkan a Kalmár-kritika, leginkább kifejtve az egyetemes, konstruált nyelvekkel szembeni kétséget kifejtő rövid könyvében, ami nagyrészt Kalmár elképzelésének

Itáliában nyomtatásban megjelent műve, s egyúttal az a műve, ami, azt hiszem kijelenthető, a máig tartó elismertséget meghozta számára.

Kalmár hazai relatív ismeretlenségét jelzi, hogy Eco munkájának fordítói 1998-ban nem vették észre, hogy az a bizonyos Georg Kalmar valójában a magyar Kalmár György.

Nos, itt egy bizonyított, s az elvárthoz képest fordított hatás! Egy magyar szerző műve hat valamiképp az olasz nyelvelméleti gondolkodásra, olyannyira, hogy a 20. század egyik legjelentősebb kutatója is számontartja és ismerteti azt. A 18. század végi olasz nyelvelméleti gondolkodásra gyakorolt Kalmár-hatás alapos vizsgálata még várat magára, s ehhez feltétlenül szükséges a források feltárása is. A mostani tanulmányom célja, hogy Kalmár irodalmi műveiben felbukkanó Itáliával kapcsolatos utalásokat összevessem a rendelkezésünkre álló életdokumentaival.

Kapcsolatok

„Olasz hatásokat Magyarországon akkor mutathatunk ki, ha látjuk a tradíció vonalát, amelyen az idegen benyomások állandóan s törés nélkül származtak át s hasonultak a magyar történelmi műveltség egészéhez.”⁵ A pályája elején álló Szauder József írja ezt mintegy végkövetkeztetésként az eredetileg 1943-ban megjelent *A magyar–olasz tanulmányok mérlege* című írásában, amely néhány éve más fontos tanulmányai kíséretében, Sárközy Péter szerkesztésében újra napvilágot látott. Érdekes a mából, s a később megjelent, témát taglaló írásainak ismeretében olvasni ezeket a sorokat. Mintha némi fenntartást hallanánk ki akkori szavaiból.

Szauder írásában – talán programadasi és fogalomtisztázási szándékkal saját maga számára is – az eszme-, művelődés- és irodalomtörténeti (szak)irodalom bizonyos nagy kedvvel használt fogalmai jelentésének tisztázására törekszik, nem mellékesen rámutatva a hamisan feltételezett történeti narrácók tarthatatlanságára és megalapozatlanságára. Felveti a jogos kérdést, hogy amikor teszem azt irodalmi vagy kulturális *kapcsolatok*ról, továbbá *hatások*ról beszélünk, akkor valójában kik vagy mik között feltételezzük ezen kapcsolatok és hatások meglétét?

bírálatából áll: Francesco SOAVE, *Riflessioni intorno all' istituzione d'una lingua universale* (Roma: Arcangelo Casaletti, 1774).

- 5 SZAUDER József, „A magyar–olasz tanulmányok mérlege”, in SZAUDER József, *Magyar irodalom, Olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, 9–14 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013), 14.

Más kutatásaim szempontjából is különösen értékes számomra Szauder megfigyelése az *irodalmi hatással* kapcsolatban, idézem: „Az [irodalmi] hatás mai fogalma az eredetiség elvéből született: súlyos történeti tévedés tehát a XVI., XVII. s XVIII. században bárminő eredetiségigényt keresni olyan íróknál, akik kivétel nélkül a műegészt szolgálták, nem pedig originális jellegét.”⁶

S mindez természetesen érvényes már a hatást kiváltó irodalmi közeggel kapcsolatban is, mint ahogy tanulmánya elején leszögezi: „*Tényleges olasz indítékon* azt az Olaszországból vagy Itália reprezentatív egyéniségeiből kiinduló impulzust értem, amelynek valóságos olasz jellegét az egyén hazai kultúrájában való aktív részvétele s olasz életműve biztosítja.”⁷

„Olasz életmű” alatt a szerző itt minden bizonnyal *olasz nyelvű* életművet ért. Megkülönbözteti tehát – leegyszerűsítve, összefoglalva – a romantika korával megjelenő *nemzeti* irodalmakat az azt a kort megelőző *másfajta* irodalmaktól. Valódi hatásról szavai értelmében tehát csak két, a romantikában gyökerező nemzeti irodalom kapcsolatában beszélhetünk. Szauder e korai értelmezésében a hatás mindenképp független a leltárba vehető kapcsolatoktól. Utóbbiak semmilyen formában nem jelentenek érvet az előbbihez.

Ezen a ponton, elfogadva Szauder érvelését, tulajdonképpen befejezhetném a tanulmányomat. De elindulhatunk egy másik úton, radikálisan átértelmezve hatás és kapcsolat alanyát, alanyait. S a továbbiakban ezt teszem én is.

Nyilván irreális elvárás egy konkrét, dokumentálható, kapcsolatokkal is alátámasztható hatás későbbi következményeiből visszakövetkeztetni a kiváltó okra. Habár nem kisebb tekintély mint Umberto Eco állítja, hogy a magyar Kalmár Györgynek volt bizonyos hatása a 18. század egy rövid időszakában az akkori Itáliában a nyelvről való gondolkodásra, a feladatom most mégsem az, hogy ezt a minden magyar számára oly hízelt kijelentést alátámasszam. Már csak azért sem, mert nem egészen értek azzal egyet.

Kalmár György, a szerző, aki Kalmár Györgyről ír

Kalmár 1726-ban született a Pápa melletti Tapolcafőn református családban. Debrecenbe került a kollégiumba, ahol korán felfigyeltek tehetségére. 1749-ben már Oxfordban tanult, ahol a következő évben disszerált, s megjelentetett latin nyelvű exegetikai munkájával díjat is nyert. 1751-től 1753-ig Londonban élt, s a

6 Uo., 11.

7 Uo., 9.

héber nyelvvel kapcsolatos angol nyelvű írásaival angliai és új-angliai körökben is ismertségre tett szert. Ekkor publikálta a húsz évvel később megjelent világnyelv-tervezetének első felhívását angolul.⁸ 1754-ben azonban már Itáliát utazta körbe, majd egy rövid bécsi és tapolcafői tartózkodás után Erdélyen keresztül 1755-ben fél éves ott tartózkodásra Konstantinápolyba utazott. Az itáliai utazás részleteire még visszatérek.

1755-ben és 1756 első felében bejárta Egyiptomot, felkereste a mai Haifa melletti Ptolemaist, eljutott Názáretbe, megmászta a Kármel-hegyet, majd Ciprus, Híosz és Szmirna városának érintésével visszatért Konstantinápolyba. Újabb fél év után Bukaresten, Jászvásáron, Kijeven és Moszkván keresztül Szentpétervárra utazott, ahol Gábiel metropolita, akit héber nyelvre oktatott, felajánlotta számára a héber tanszék vezetését a Nemesi Akadémián. Innen újabb fél év után 1757-ben érkezett haza Tapolcafőre. Első nagy útja tehát, tanulmányait is beleértve, nyolc évig tartott. Meglepő és feltűnő, hogy az ekkor még fiatal és egyébként is református Kalmárt útja során katolikus főpapok, Közél-Keleten pedig angol és holland követek és konzulok, gazdag európai kereskedők támogatták. 1759-ben újra elindult, hogy a még Angliában vásárolt könyveit visszaszerezze. Ekkor publikálja Svájcban latin nyelvű héber grammatikáját. Második nagy útjának állomásai már nehezebben rekonstruálhatók: Strasbourgon keresztül Koppenhágába utazott. Tudható, hogy járt Königsbergben (ottani tartózkodásáról egyébként a filozófus Johann Georg Hamann is megemlékezett levelezésében, örültnek nevezve Kalmárt), Halléban, Lipcsében, Breslauban, Varsóban, majd ismét Jászvásáron. 1762-ben tért újra haza.

1767-ben ismét úton van: biztosan járt Jénában és Halléban, ahol héber grammatikáját ógörögül is megjelentette (ilyenből mindmáig kettő létezik), s annak kétszáz példányával Szentpétervárra ment, ahol újra felajánlották számára a Nemesi Akadémián a héber tanszék vezetését. Azt megint elutasítva visszatért Magyarországra.

A következő években jelentek meg legfontosabb és számára a nemzetközi ismertséget is megszerző munkái. 1770-ben Pozsonyban publikálta *Prodromus...*⁹ címkezdetű magyar grammatikáját, amelynek mintegy függelékeként jelent meg az összesen 5530 sornyi hexameteres magyar nyelvű költeménye, a *Valóságos Magyar ABC*, illetve az addigi utazásait sajátosan összefoglaló *Post Scriptum* című

8 Modern kiadása: HEGEDÜS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726–?) világáról*, Irodalomtörténeti füzetek 164 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2008), 120–122.

9 Georgius KALMÁR, *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chvno-(sev, Hvnno-) Avarici. Sive, Adparatus Criticus ad Ligvam Hvngaricam* (Posonium: Ioannis Michaelis Landerer, 1770).

műve. Itt jegyzem meg, hogy a *Valóságos Magyar ABC* cím nem azt jelenti, hogy az igazi, eredeti magyar abc (betűsor), hanem a kifejezés 'a valóságról magyarul szóló lexikon' jelentésben áll, s erre utal a Kalmár által megadott latin *Tesaurus Hungaricus* cím is. Művének ambiciózus célját maga így foglalja össze: „Mindent, amit ezen *szemeim megláttak* a földön; / s mindent, amit ezen *füleim hallottak* akárhol; / s mindent, amit igen jól *megkísérte* az elmém; / mind azokat, mondom, ha lehet, *meg kell* nekem *írnom*.”¹⁰

1772-ben Berlinben, a híres filozófus, Johann Heinrich Lambert hathatós támogatásával adta ki latinul világnyelv-tervezetét, amit – mint már említettem – 1773-ban Rómában, tanult barátai segítségével olaszul, majd 1774-ben Bécsben németül is megjelentetett.

Az egyre ismertebbé váló Kalmárról az 1770-es évektől kezdődően meglepő módon egyre kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Az utolsó vele kapcsolatos információnk 1781-ből származik. Máig nem tudni, hogy mikor és hol halt meg.

Itáliai tartózkodásának bizonyos, tulajdonképpen nagyon elnagyolt részleteit leginkább az utóbbi években előkerült levelezéséből ismerjük. Ezek ismertetését Szelestei Nagy László, Boda Miklós, Barbara Mahlmann-Bauer¹¹ és saját kutatásaim¹² alapján foglalom össze.

1754. március 14-én a firenzei *Accademia degli Apatisti* előtt felolvasta egy latin versét, amiben az *Accademia dei Georgifilii*t köszöntötte. 1754. április 6-án Rómából ír Antonio Francesco Gorinak, a neves ókortörténésznek, akivel nem sokkal előtte Firenzében ismerkedett meg Johann Caspar Hagenbuch zürichi professzor ajánlásának köszönhetően. Itt elismerően szól az ókori Róma fennmaradt emlékeiről. Egy május 9-én, Gorinak immár Livornóból címzett levelében arról tudósít, hogy néhány nappal korábban érkezett oda, a tervezetthez képest is to-

10 A szövegek kritikai kiadását idézem, megadva a sorszámozásokat is: KALMÁR György, *Hexameteres magyar költemények: Valóságos Magyar ABC – P. S. Utóírást – Mária Théréziához buzdult alázatos énekem*, szerk. HEGEDÜS Béla, Régi magyar költők tára: XVIII. század 17 (Budapest: Universitas Kiadó–Reciti Kiadó, 2020), 281–282, 4152–4155, hozzáférés: 2022.05.26, <https://www.reciti.hu/2021/6810>.

11 BODA Miklós, „Kalmár György ismeretlen verse a pécsi Klimó-gyűjteményben”, in *Fülöp Géza emlékkönyv: Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, 59–63 (Budapest: ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, 1999); SEZESTEI N. László, szerk., *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”*, Pázmány Irodalmi Műhely: Források 2 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2000); BARBARA MAHLMANN-BAUER, „Johann Jakob Breitinger und György Kalmár”, in *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, szerk. DIETER BREUER, Frühe Neuzeit 229, 62–117 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019).

12 Mindenek előtt: HEGEDÜS, *Prodromus: Kalmár György....*

vább maradt Rómában. Livornóból Pisába készül, de későbbi levelei szerint járt még Padovában, Velencében és Bolognában is. Firenzei akadémiai tagságait szívesen emlegeti évekkal később is.

1757-ben, hazatérve immár a Közel-Keletről és Oroszországból is, Kalmár levelet írt a bázeli Johann Rudolph Iselin professzornak. A levelében összefoglalja addigi utazásait. Állítása szerint Itáliában mindenhol ellátták ajánlólevelekkel, így felsorolása szerint a következő személyekkel kerülhetett közvetlen kapcsolatba: Domenico Silvio Passionei-jel, az Ambrosiana vezetőjével, Angelo Maria Quirini halála után a későbbi vatikáni főkönyvtárossal. Quirinit is ismernie kellett, hiszen több levelében is beszámol arról, hogy haláláról Egyiptomban értesült. Említi még Agostino Maria Neuroni comói püspököt és Pozzobonelli, valamint Rezzonico kardinálisokat. Egy másik leveléből mintegy mellékesen kiderül, hogy jó ismertségben volt a livornói angol konzullal, George Jackssonnal is.

1754 júliusában Antonio Francesco Gori Hagenbuchnak írt levelében elmeséli, hogy Kalmár Firenzébe érkezése után három nap alatt úgy megtanult olaszul, hogy onnantól kezdve már olasz nyelven beszélgettek. Egyébként is mély benyomást gyakorolhatott rá Kalmár személye, mert bevallása szerint ő javasolta tagnak a firenzei akadémiákra. Nagyjából ennyi adat maradt ránk első itáliai tartózkodásáról. Szeretném újfent kiemelni, hogy ez a konzulokkal, kardinálisokkal ismertségben álló magyar protestáns teológus Kalmár György 1754 tavaszán mindössze 28 éves volt – ekkori útlevele is diákként említi.

Valóságos magyar ABC és Post Scriptum

A *Valóságos magyar ABC* és a *Post Scriptum* – *Utól írás* összesen 5530 hexameterében, különösen a már idézett céljait figyelembe véve, a várakozásainkhoz képest kevés alkalommal esik szó a szerzőt ért olasz hatásokról, benyomásokról. Mindössze háromszor.

Kígyó

Az első említés a *Valóságos magyar ABC* részben található, és megmondom őszintén, hogy nem találtam rá értelmes magyarázatot, s ezt jelzem is a kritikai kiadás-hoz készített apparátusban: „Látom, melj kedvess e Világnak a *Kárlina zsírja!* / azt szintugy belefőzik a borba, akármi italba: / Jobban a Spanyolok s Olaszok kígyója sem *ízél.* / Néha mivel veszedelmes, azért kétséges a haszna.”¹³

13 KALMÁR, *Hexameteres magyar költemények...*, 169, 2119–2122.

Kalmár a műve több pontján is szóba hozza a mifelénk nem termő Kárlina-növényt. Ez egy fészkesvirágú, bogáncsnemű, tövises fűféle. Az ismert 14 Carlina-faj Európában, különösen a Földközi-tenger medencéjében, Észak-Afrikában és Ázsia nyugati vidékein él. Viráguk fehér, sárga vagy rózsaszínű. Szinte mindegyik fajtájának tüskések, vékony szálúak a levelei. Gyógynövényként használták évszázadokon át különböző gyulladások kezelésére, s valóban, ahogy Kalmár írja, ehhez a kipréselt olaját is alkalmazták. Hatásosságát nem csak Kalmár, de a modern orvoslás is megkérdőjelezi. De arra tényleg nem sikerült rájönnöm, hogy mit jelent a *Jobban a Spanyorok s Olaszok kígyója sem ízél* sor.

Közmondás

Kalmár sajátos magyar nyelvhasználatára jellemző, hogy bibliai allúziókon túl folyamatosan használja, illetve parafrázeálja közmondásainkat. Hogy erre idegen nyelven is képes legyen valaki, ahhoz nyilván komoly nyelvtudás szükségeltetik.

Pietista szerzőnk a műve jelentős részében nem rejti véka alá (csak hogy egy szülőshöz nyúljak) a nőkkel szembeni előítéleteit. A *Valóságos magyar ABC* egy pontján ehhez egy olasz közmondást hoz argumentumul, magyarul, méghozzá úgy, hogy az eredetileg a nők ellen irányuló mondást a rossz nevelést kapott gyerekekre irányozza át: „Hallhatod a köz Olasz népnél *e példabeszédet: / Angyalok a templomban az asszonyok; ördögök otthonn. / Szép csemetéidről* sem szólhat az ember egyébként: */ Angyalok ám ott benn; de bezzeg ám ördögök ott kinn.*”¹⁴

A dolog különösen érdekes, mivel létezik a közmondásnak régi magyar változata is, hasonló jelentéssel: *az asszony vagy ördög, vagy angyal*. Ennek ellenére szükségesnek tartotta a „köz Olasz nép” mondását használni, s a hallhatod igével mintha azt érzékeltetné, hogy saját gyűjtésről van szó. Ami nyilván nincs így.

Tolerancia

A *Post Scriptum*ban, ahol ígérete szerint az utazásai konkrét történéseit, s nem a tapasztalt dolgokból levonható tanulságokat kéne prezentálnia, végre valóban történik utalás az itáliai élményeire, de elég különös kontextusban. Ptolemaisból hajózik vissza Konstantinápolyba, s rövid időre megáll Hiosz szigetén. Ez a sziget volt a Havasalföldnek és Moldvának többször fejedelmet (vajdát) adó Mavrocordat család ősi fészke. A Porta néha leváltotta őket, néha visszahelyezte tisztségükbe. Persze úgy alakult, hogy amikor Kalmár arra járt, Konstantin

¹⁴ Uo., 255, 3690–3693.

Mavrocordatot éppen visszahelyezték tisztségébe. 1756 februárjától lesz újra Havasalföld fejedelme. Kalmár 1755. december 14-én ér vissza közel-keleti útjáról Konstantinápolyba, tehát valamikor a hónap első felében találkozhatott az akkor még éppen Hioszon, a Mavrocordat család ősi fészken tartózkodó Konstantinnal, aki – már meg sem lepődünk rajta – fogadja őt. Mindez hexameterekben így hangzik:

Szép nyájasságot mutatott hozzám ez a *Vajda*:
színtugy, mint az *Olasz Fejedelmi Papok* cselekedtek.
Kik közül, úgy vélném, élhet még *Pozzobonello*.
Mondhatom az *Olasz Országi* értelmes Agyakról:
jók, s emberszerető; mint *Rezzonico* vala egyik.
Senki nekem közülök *nem hánytorgatta a Vallást*.¹⁵

Konstantin Mavrocordat egy sorral letudva (*Szép nyájasságot mutatott hozzám ez a Vajda*). Az olasz fejedelmi papok Kalmárral szembeni viszonya egyúttal magyarázza a vajda nyájasságának lényegét is: ez nem más, mint a vallási tolerancia. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Kalmár is kifejezetten toleráns a többi keresztény felekezettel szemben, kivéve az unitáriusokat. De a korban igen meglepő módon többször is a muszlimok morális tartását állítja példaként a keresztényeknek.)

Látjuk, hogy a levelezésében korábban említett olasz főpapok közül név szerint ezen a ponton kettőt említ. Egy bizonyos Pozzobonellót és Rezzonicót. Mindket-jükről azt írta Iselinnek címzett levelében, hogy fogadták őt.

Az 1696–1783 között élt Giuseppe Pozzobonelli kardinális, haláláig milánói érsek (1743–1783), a szöveg keletkezése idején még valóban életben van. Az „ugy vélném, élhet még Pozzobonello” kifejezéssel mintha arra utalna, hogy a kapcsolat a vers keletkezése és a találkozás óta eltelt 15 évben megszűnt.

A „Mondhatom az Olasz Országi értelmes Agyakról: // jók, s emberszerető; mint Rezzonico vala egyik” két sorból le lehetne vonni a következtetést, hogy a kapcsolat közte és Kalmár között a főpap haláláig fennállt. Nos, valami egészen más dologról van szó. Az 1693-ban született Carlo della Torre di Rezzonico 1769. február 2-án valóban elhunyt – mint XIII. Kelemen pápa. 1743-tól 1758-ig pado-vai érsek, amely tiszttét Rómából látta el. Kalmár 1754 tavaszán itt találkozott vele, mint azt a már említett, Iselinnek címzett levele bizonyítja. A *Post Scriptum*nak ezek a sorai így biztosan 1769-ben, a pápa halála után születtek. Az említett val-

lasi türelemre példa, hogy a padovai egyetem Rezzonico érseksége alatt az egyike azoknak, amelyekre protestáns diákok is beiratkozhattak.

Jómagam Kalmár elképesztő kapcsolathálójának feltárását főleg angol és német nyelvterületen igyekeztem elvégezni kisebb-nagyobb sikerrel. Nem vagyok italianista, így örülnék neki, ha valaki végre megkezdene olasz kapcsolatainak módszeres feltárását is. Ehhez Kalmár legfontosabb irodalmi és nem irodalmi szövegeinek jelentős része már modern, jegyzetelt kiadásban is rendelkezésre áll. Már csak azért is bele kéne ebbe vágni, mert ha hihetünk Umberto Econak, a Kalmár személyes kapcsolatain alapuló hatás kétirányú volt. Tolerancia ide, nyelvfilozófiai vita oda.

Itália művészeti élményei egy technológiai utazás mentén

Gerics Pál *Utazási jegyzései*

A gróf Festetics György által 1797-ben alapított felsőfokú mezőgazdasági tanintézet, a keszthelyi Georgikon működése a Festetics család anyagi megrendülésével sem került veszélybe: az alapító fia, Festetics László a zárgondnokság alá vételkor is kikötötte, hogy a Georgikon nem szűnhet meg és anyagi forrásai sem szűkíthetők. Ez igen jelentős döntés volt, hiszen az akadémia kimagasló juttatásokkal alkalmazta a legjobb szakembereket, és óriási költségeket fordított a tehetséges fiatalok külföldi továbbképzésére. Ezek a kiküldetések egyrészt a mezőgazdasági, állattenyésztési, állatorvosi, borászati szakterületek legújabb technológiai eljárásainak megismerését és átvételét célozták, másrészt az intézmények mentén kiépülő nemzetközi személyes kapcsolatok bővítését.

Festetics László 1820-ban a Georgikon két fiatal tanárát, az orvos Gerics Pált és az ampelológus Lehrmann Józsefet küldte ki öt esztendőre szóló nyugat-európai tanulmányútra. A részletes instrukciókkal és ajánlásokkal ellátott ifjak bejárták Szilézia, Szászország, Poroszország, Németalföld, Anglia, Skócia, Franciaország, Svájc és Itália tangazdaságait, farmjait, egyetemeit és szociális intézményeit. Útjuk tehát nem Grand Tour, hanem „peregrinatio oeconomica” volt, a szakirodalom is elsősorban gazdaságtörténeti szempontból értékeli jelentéseiket.¹

A jobbágyszármazású Gerics Pál (1792–1863) tehetségére a keszthelyi premonstrei gimnázium tanárai figyeltek fel, és a papi pálya révén lehetősége nyílt volna magasabb szintű képzésre. Ő azonban Festetics György pártfogását elnyerve (aki különös figyelmet fordított uradalma ígéretes személyeire) a pesti orvosi

1 KURUCZ György, „Kedves Hazámfiain, mozdulni kell...”: *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején* (Budapest: Corvina Kiadó–Ráday Gyűjtemény, 2020); KURUCZ György, szerk., *Technológiai utazás a modern kor hajnalán: Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplójából, 1820–1825*, Károli könyvek (Budapest: KRE–L'Harmattan Kiadó, 2020).

egyetemet végezte el. Bizonyos, hogy 1819-ben a bécsi Polytechnisches Institutban tanult. Könnyen és magas szinten sajátította el az idegen nyelveket: a latin, a német és a francia után, részben már többéves tanulmányútja során, az angolt is. A tanulmányait kiteljesítő nagy utazás tervezése 1818-ban már zajlott, de Festetics György halála és az uradalom csődvédelmi eljárása miatt csak 1820-ban kezdődhetett meg ténylegesen, addig a Georgikon tanáraként dolgozott.

Az öt évnyi európai vándorlás és tapasztalatszerzés Gerics életének meghatározó nagy élménye lett. Útja során a Georgikon vezetőségének, a *Directio*-nak előre megszabott pontok szerint gyakori, rendszeres jelentéseket² kellett küldenie magyar nyelven, rögzítve minden találkozást, megbeszélést, a látottak-tapasztaltak összegzését, az elolvasott vagy beszerzett új szakkönyveket. Gerics gyakran le is rajzolta a különböző új eljárási módszereket, eszközöket, gazdasági építményeket. A pénzügyi elszámolás, illetve az úti adminisztrációval kapcsolatos ügyintézés külön szabályok és megállapodások szerint történt.

Útja utolsó, itáliai szakaszát 1824 októberében kezdte meg: Innsbruckból a Brenneren át Trident érintésével és Veronán áthaladva Milánó volt első hosszabb állomása, ahol találkozott Lehrmann Józseffel. Az észak-itáliai rizstermesztés szakirodalmát tanulmányozták, vetőmagokat szereztek be és Giovanni Battista Rossi botanikussal gyümölcsstermesztési ismereteiket bővítették. Paviában Giuseppe Moretti természettudós volt a kalauzuk az egyetem tudományos gyűjteményeinek megismerésében. Ezután a toszkán gazdaságokat, a borkultúrát és a teraszos ültetvényeket, az öntözési eljárásokat vizsgálták. Pisában Gerics a háromszáz fős egyetemi kórház klinikai (műtéti) gyakorlatában mélyedt el. Firenzéből a negyven termet megtöltő anatómiai viaszmodellekről és preparátumokról, valamint a fizikai műszerekről számolt be jelentéseiben. 1825 márciusában indultak Róma felé, amely a *peregrinatio oeconomica* szempontjából elhanyagolható állomás volt, de az örök város és a nagyheti szertartások, a húsvét ünnepe annál mélyebb benyomásokkal szolgált. Előtte azonban délnek vették útjukat: Nápolyban és környékén a Vezúv szőlőültetvényei és borgazdaságai, a takarmánytermesztés, a tehenészetek, valamint a királyi ménesek jelentettek érdekes tapasztalatokat (ez utóbbiban Bábolnáról származó lovak is voltak). Nápolyból Rómába tértek vissza a húsvéti ünnepekre, májusban pedig Emilia-Romagna tartomány vetésforgós földművelése, az ottani mocsarak lecsapolása, és legfőképpen Bologna egyeteme szolgált technológiai újdonságokkal és további szakmai kapcsolatokkal. Giusep-

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 274 Festetics család keszthelyi levéltára, Központi birtokigazgatás és birtokgazdálkodás, Birtokigazgatással kapcsolatos iratok, Jelentések. 3.d.5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról (1819–1825).

pe Gasparo Mezzofanti bíboros, a poliglott nyelvész természetesen magyarul társalgott velük.³ Ezután Parma és Mantova érintésével visszaértek Milánóba, ahol Giovanni Pozzi igazgató az állatorvosi intézetet mutatta be Gericznek, aki emellett a Pó völgyének öntözéses rétműveléséről és a gőzöléses selyemgombolyításról írt beszámolót. Elment Torinóba és Comóba is, ahol a manufaktúráról a gyáripari termelésre váltó textilipar foglalkoztatta. Június végén Verona, Padova, Velece és Trieszt útvonalán tért vissza Magyarországra, ez egyben a többéves nagy tanulmányút végét jelentette.

Hazatérve a Georgikon tanára, és a szokástól eltérően több évig *archonja* (igazgatója) volt. Fő szakterülete az állatorvoslás lett, de széles körű természettudományos műveltségét is hasznosította az oktatásban. A 48-as forradalom és a Georgikon megszűnése után visszavonultan töltötte élete hátralevő részét. Minden bizonnyal ekkor látott hozzá útinaplója kiadásra szánt szerkesztéséhez, de a 10 letisztázott kéziratköteg⁴ végül soha nem jelent meg. A naplót eredetileg a peregrináció éveiben rögzítette a hivatalos jelentésekkel párhuzamosan, feljegyezve azokat a benyomásokat, amelyek nem tartoztak szorosan küldetése munkaprogramjához. A napló is bőven tartalmaz szakmai részeket, de itt szabadon és bővebb terjedelemben kitérhetett a szociokulturális, város- és épületépítészeti, művészeti (galériák, magángyűjtemények, múzeumok) élményeire, amelyeket meglepő érzékenységgel és háttértudással értékelt. Petworth House-ban Lord Egremont megmutatta neki műgyűjteményét, s Gericset nagyon megragadta egy szobor, amelynek alkotóját – John Charles Rossi, klasszicista művészt – azonosítani tudta, azt is felismerve, hogy a szobor James Thomson *The Seasons* című poémája ihletésére készült.⁵

Gericcs Pál irodalmi szintű íráskészséggel és formaérzéssel rendelkezett. A naplóban egyes részeket tematikusan csoportosított át (jelezve, hogy eltér útja kronologikus rendjétől), és színesen, érzékletesen elevenítette fel a látott tájakat, városokat. Saját személyét igyekezett háttérbe szorítani, de mivel mégis személyes útibeszámolóról volt szó, helyet kapott néhány olyan élmény, amely jól tükrözi mind az utazás rendkívüli fáradalmait, mind az eltérő kulturális szokásokból eredő konfliktushelyzeteket. Az első esetre példa, amikor sebesre-véresre gyalogolta a lábát Sziléziában, annyira, hogy a rochsburgi fogadósné sírva fakadt, amikor meglátta, és miután ellátta, megmutatta neki, hogyan kell helyesen feltekerni a be-

3 Mezzofanti további magyarországi összeköttetéséről: DÓBÉK Ágnes, „Az olasz irodalom hatása egy 19. századi irodalmár működésére – Döbrentei Gábor példája”, lásd e kötetben.

4 Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Quart. Hung. 3727., 1–10.

5 Uo., Quart. Hung. 3727/5. fol. 88–89.

faggyúzott kapcát a csizmában hosszú gyaloglás esetén.⁶ Amikor pedig Holkham Hallban a földesúr feleségét üdvözölte volna meghajlással, megdöbrent, hogy az őt megelőző amerikai vendég „how do you do”-t harsantva ráz kezét a ladyvel.⁷ Szintén Angliában történt, hogy amikor egy vasárnap a szabadidejében fuvo-lazott volna, a háziasszonya kétségbeesve kérte, hogy ne tegye ezt, mert vasárnap még a bordélyokban sincs zenélés; s azt is megállapíthatta, hogy vasárnaponként Angliában társasági összejövetelek sincsenek.⁸

Jelen tanulmányban Gerics útinaplójának itáliai részét (9–10. kötetek) ismer-tetem, leszűkítve a témát azokra a gócpontokra, amelyekben Olaszország törté-neti emlékei és művészeti kincsei nyűgözték le az utazót. Ez különösen a firen-zei és a római tartózkodás idején volt jellemző. A tanulmányút itáliai szakasza egyébként összességében sem szolgált túl sok tudományos vagy technológiai nó-vummal: a meglátogatott egyetemek többsége éppen nem a fénykorát élte (külö-nösen Padova, Pisa, Nápoly jelentett csalódást Gericsnek); a szőlészeti és a mező-gazdasági-állattartási eljárások pedig a magyarországitól jelentősen eltérő klíma miatt bizonyultak adaptálhatatlannak. Nem véletlen, hogy leginkább a lecsapo-lási és az öntözési művelési technikák álltak a figyelem középpontjában. Szinte bizonyos, hogy a három hetes római tartózkodás egyfajta jutalomképpen került az útitervbe: itt teljesen háttérbe szorult a szakmai program, és Gerics magán-emberként élvezhette a személyes találkozást mindazzal, amit olvasmányaiból már ismert. „Gyermek éveim vágya volt már ez Európai miveltség ’s polgárisodás bölcsőjét valaha láthatni. Italias! Italias!”⁹ – ezzel a felfokozott érzéssel lépett Olaszországba 1824. október 6-án. A természeti szépségek mellett Veronában ér-te az első komoly impresszió, az Aréna meglátogatása. „Ha a vándor ide feljut (ti. az Aréna tetejére), el kell bámulnia az épület roppantságán ’s szép szerkezetén”¹⁰ – írja, részletezve az építmény alakját, kiterjedését, a cement nélküli építkezés tartósságát és az árkádsorok harmóniáját. A helyenként romos külső ellenére az Aréna Gerics látogatásakor használható állapotban volt, így meg is említi, hogy 1822-ben a Szent Szövetség veronai kongresszusának szolgált helyszínéül. Épí-tésének feltételezett idejét a virágzó császárkorra, Domitianus idejére teszi (va-lójában Tiberius idején, azaz nagyon korán épült).

6 Uo., *Quart. Hung.* 3727/1. fol. 90–91.

7 Uo., *Quart. Hung.* 3727/5. fol. 149.

8 Uo., *Quart. Hung.* 3727/4. fol. 43–44.

9 Uo., *Quart. Hung.* 3727/9. fol. 30.

10 Uo., fol. 34.

Gerics 1825. február 11-én érkezett meg Firenzébe, s naplójában bevezetéképpen részletezi a város történelmét és topográfiáját. Első vizuális élménye az Arno hídjai voltak:

[...] il ponte Vecchio, téglából készült, olyan széles, hogy rajta két sor ötvös bolt egy utcát képez. Ez csunya. A' leg alsó híd – il ponte della Trinita – egy csuda mű a' maga nemében, 's igen szép, nem annyira anyagára nézve, a' melly szép fejér márvány, hanem alkotására nézve. Három ellyptica ívre készült csak, a' középső szinte 90 láb nyílásra, de tetszőleg olly finom olly merész, olly gyenge, hogy oldalaslag tekintve, a' tüsténti öszve omlásától kellene tartani, ha történetileg tudva nem volna, hogy már a' 16dik század óta minden legkissebb igazítás nélkül, a' gyakran megáradó Arno dühének, a' gyakran rajta átmenő nagy tehernek, meg az idő emésztő erejének, mind- eddig győztesen ellent állott. Én őszintén megvallom, hogy nem kevesebb bámulással szemlélttem Ammanatinak ezen remekét, mint Londonban a' Southwarki óriást [...]¹¹

A Ponte Santa Trinità a világ legrégebbi elliptikus ívű hídja, a reneszánsz építőművészet technikai és esztétikai remekműve, s valóban mintául szolgált a Southwark Bridge tervezéséhez. S bár a Ponte Vecchio a 14. század óta áll, és Firenze egyik ikonikus építménye, Gerics értékelése hibátlan.

Firenze templomait sorra véve – „mindenik mint megannyi iskola a' szépművészetre”¹² – a dómmal, azaz a Santa Maria del Fiore katedrálissal kezdi leírásait. Gerics még nem azt a márványhomlokzatot látta, amely a 19. század végén került rá, hanem az azt megelőző romos-befejezetlen állapotot: „Egész külseje fekete és fejér márvány koczka lapokkal van be fődve, csak homlokzata volt valaha kifestve, még illőleg oszlopszattal díszesített hermák de már most a' festett oszlopok is alig láthatók.” Brunelleschi kupolája elragadtatással töltötte el. Megjegyzi, hogy aládúcolás nélkül készült, és a mesternek egy hitetlenkedő-gúnyoló, gáncsoskodó közegben kellett a bravúrt véghezvinnie. A dóm belseje csalódás volt Gerics számára, nemcsak puritán dísztelensége és a sötétség miatt, hanem amiatt is, hogy a falakon összevissza elszórtan jeles firenzeiek vegyes művészi minőségű és nagyságú büsztjeit és portréit látta elhelyezve, s ezt nem találta templomba illőnek, „legkevesebbé Florenczben, a' jobb ízlés honnyában, - a' fő templomban!!”¹³ – háborgott. Egyedül Dante híres babérkoszorús portréja enyhítette indulatát, egyrészt Dante világirodalmi nagysága és Firenze ellene elkövetett méltatlansága

11 Uo., fol. 98.

12 Uo.

13 Uo., fol. 99.

Piazza della Signoria, Firenze (Giuseppe Gherardi [1788–1884] rajza
(public domain, Wikimedia)

okán, kései jóvátételként véve a kép templomi elhelyezését; másrészt a festmény művészi kvalitása miatt: „[...] legjelessebb mű Orcagna kezétől, természet nagyságban, babérral koszorúzott fővel, virágos réten sétálva van lefestve olly eleven színekkel, hogy az előtte eltűnt négy századnak semmi nyoma se látszik meg rajta!”¹⁴ A dóm főoltárát Gerics látogatása idején Michelangelo *Pietája* (másként *Bandini Pietà* vagy *Jézus siratása*) díszítette.¹⁵ Erről így emlékezett meg:

Az öreg oltáron levő fájdalmas anya, melly mezételensége miatt inkább botránkoztató mint ájtatosságra gerjesztő Ádám és Éva helyére tétetett, mind amellet is, hogy

14 Uo., fol. 100. Az 1465-ben készült festmény Domenico di Michelino alkotása (Gerics valószínűleg egy korabeli bédekkerből vehette Orcagna, azaz Andrea di Cione di Arcangelo nevét), amelyet a Dóm vezetősége Dante születésének 200. évfordulójára rendelt meg. Dante egészalakos portréja allegorikus keretben jelenik meg: az *Isteni Színjátékot* kezében tartó költő mögött a Pokol, a Purgatórium és a Paradicsom is feltűnik, balján a Dóm, a városfalak, a Bargello tornyai, a Santa Maria Assunta, a Palazzo Vecchio és Giotto harangtornya – azaz a város esszenciája – látható.

15 Jelenleg a Museo dell’Opera del Duomo őrzi.

csak üregéből van ki dolgozva, figyelmet von magára, de a' szerfeletti sötétség miatt, még közel járulva sem vala kivethető minden kelleme.¹⁶

Giotto harangtornyáról V. Károly császár mondása jutott Gerics eszébe („tokot érdemelne”), a Szent János keresztelőkápolna (Il Battistero) szintén elragadtatással töltötte el. Említi, hogy a nyolcszögű kápolna antik alapokon áll, Mars szentélye volt, s mozaikdíszei mellett a három bronz ajtó a fő ékessége: „ezek közül a' fő templom ellenében levő Ghibertinek olly remeke, hogy M. Angelo mondásaként, paradicsom kapujának is beillene.”¹⁷ Lorenzo Ghiberti először az északi kapura nyert megbízást, s a munka elkészülte után a következő, eredetileg a déli oldalra szánt kapu elkészítésére pályázat és formai megkötések nélkül kérték fel. A Porta del Paradiso¹⁸ kazettái ismert ószövetségi jeleneteket ábrázolnak, de a bibliai helyszínek Firenzét ábrázolják, és Ghiberti önmagát is megörökítette az egyik alakban. Az aranyozott bronzmű művészi tökéletessége annyira meggyőző volt, hogy a Dómmal szemközti keleti kaput, Andrea Pisano alkotását helyezték át a déli oldalra, és Ghibertiét tették a főhelyre.

A San Lorenzo bazilikát ma is úgy láthatjuk, ahogy Gerics leírta:

kívülről semmi szépet, pompát vagy nagyot nem mutathat, homlokzata nem lévén még kiépítve (de a' mi a mostani kormánytól nem igényelve is reméltetik) de belülről egyszerű szépségével gazdag s jó ízléssel rendelt díszétvényeivel valami különös a' maga nemében, milyennek ti. templomot óhajtának.¹⁹

Kormánytámogatás a 19. század folyamán nem érkezett a homlokzat díszburkolatára (ellentétben a dómmal), utána pedig az a műemlékvédelmi elv érvényesült, hogy évszázadokkal később már ne változtassuk meg az épületet. A San Lorenzo leghíresebb nevezetessége a Medici-kápolna Michelangelo szobraival, s bár Gerics csodálta a szobrászt, ezek az emlékművek hidegen hagyták:

Az éj, nappal, az alkony és hajnal képei M. Angelonak mind megannyi remekei. Csudáltam én is, tán mint sok más, de hogy olly csudát nem találék benne, mint előre mondatott, nehéz volna megmagyaráznom, nem lévén magam is művész, hanem csupán igénytelen műkedvellő.

16 OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3727/9. fol. 99.

17 Uo., fol. 100.

18 Jelenleg a Museo dell'Opera del Duomo őrzi, a keresztelőkápolnán másolatot helyeztek el.

19 OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3727/9. fol. 101.

Az igénytelen műkedvelő Santa Croce templomában nagy figyelemmel tanulmányozta a hírességek síremlékeit, s itt már megfogalmazta kifogásait:

M. Angelo pompás emlékkövén a' festészet, szobrászat meg az építészet geniussai siránkoznak. Az egész igen szép volna, ha a' szép alkotvány tetején a' siratottnak félig síró's gúnyoló szobra nem láttatnék. Ez is remek mű ugyan, ha nem állana is az, hogy M. Angelonak magának remeke, a' ki nem tehetett róla, hogy a' természet annynyi szép adományit olly csúnya hüvelybe rejtette.²⁰

Mint köztudott, Michelangelo a Santa Croce *Pietà*-ját szánta saját síremlékének (amelyet nemcsak nem fejezett be, de össze is törte), s végül Giorgio Vasari tervezte meg az ugyanitt található kompozíciót. Viszont Vittorio Alfieri síremléke, Canova alkotása annál inkább elnyerte Gerics tetszését:

Alfieri emléke igen egyszerű, de nagy és nagyságos, Canova vésőjétől. Alfieri koporsója egy magas ravatalon nyugszik, oldalaslag siránkozva borul reá Italia, egy hosszú köntösben öltözött koszorús nő képében, óriási nagyságban. Canova ezen emléket azon időben készítte, midőn a' Francziák Olaszországból sok kincset szállítottak Franciaországba.

A célzás arra az időre vonatkozik, amikor Napóleon elfoglalta Itáliát és számtalan műkincset vitetett Franciaországba. Gerics bevallottan Antonio Canova rajongója és a klasszicista stílus híve volt, azaz – miközben értette és értékelte az elmúlt századok művészetét – jelenkorának irányzatát érezte a sajátjának. Ez azért is figyelemre méltó körülmény, mert 1820 körül Magyarországon még nem nyert teret a klasszicista építészet és szobrászat, így mondhatjuk, hogy Gerics a műveltsége, európai élményei és esztétikai érzékenysége révén előzte meg a magyar közízlést.

Becsülettel végigjárva Firenze számos templomát és mindenütt meglátva a fő opust (a L'Annunziata-ban Andrea del Sarto *Madonna del sacco*-ját, a Del Carminében a Capella Brancacci freskóit Masacciótól és Masolinótól, a Santa Maria Novellában Ghirlandaio, Orcagna, Cimabue freskóit), rátér a középületekre. Nem tévesztve szem elől a város egészét, kiemeli, hogy Firenze palotáit és épületeit jellemzi egyfajta erődszerűség, nem békés polgárok városi lakainak tűnnek. Ennek magyarázatát Firenze történelmében látja: a folyamatos belháborúk indokolták a védelmi funkció előtérbe kerülését. Észreveszi azt is, hogy az újabb

építkezések már „csinos városi lakot” mutatnak. A középületek ismertetését a Palazzo Vecchioval kezdi, a hajdani hercegi palotával (Gerics idejében kormányzó palota), amelyet roppant erődtítményhez hasonlít és szakszerű leírást ad róla. Kiemeli a világító órát – a toronyórák szerepe az időjelzésben még a 19. század elején is jelentős volt: „A’ torony óra mutatója ’s számai áttetzők lévén, éjczakán át kivilágíttatnak, a’ minél fogva sötétben is megtudhatni, hány az óra, ha az nem üt is.”²¹ A leírást a híres szobrokkal folytatja:

A bemenetnél két óriási nagyságú márvány szobor díszeskedik, egyfelül Bandinelli Hercullese, és M. Angelo Dávidja. Mindenik méltán nagy remeknek tartatik. Ezek közt mehetni be a palota beljébe. A’ szép ’s művészileg díszesített négyszegű udvar közepében van egy gyönyörű kút, melyet a’ Cacust megölő Hercules márvány képe ékesít.

Michelangelo Dávid-szobra (*Il Davide*) 1873-ig állt a Palazzo Vecchio előtt, akkor másolatra cserélték és az eredeti mű a Galleria dell’ Accademiában kapott helyet. Mellette Baccio Bandinelli *Hercules és Cacus* (*Ercole e Caco*) című szobra áll (a két szobor az erő két aspektusát szimbolizálja: a hit és a lélek erejét, illetve a nyers fizikai erőt). A belső udvarban valóban van egy szép szökőkút (Verocchio szárnyas Puttó szobrával díszítve), de a *Hercules és Cacus*-szobor sosem volt ott. Viszont emlékezetes maradt számára a hatalmas tanácsterem a történeti freskókkal.

Az Uffizi természetesen kihagyhatatlan volt a firenzei városlátogatás során. Gerics leírása azt az állapotot rögzíti az 1581-től fennálló gyűjtemény elrendezéséről, amikor még a szobrok és a műtárgyak álltak előtérben, nem a festmények.

Ez a’ gyűjtemény egyetlen a’ maga nemében, akár számra, akár belső értékére nézve, ’s első melyet a’ Mediceiek még a tudatlanság századaiban gyűjteni kezdetek. [...] Az első szoba (il vestibolo) a’ kelető csarnok közepén van. Ez a’ Mediceiek mellszobraival van díszítve, ’s igen helyes tapintattal, mintha a’ család maga fogadná el az idegent, ’s kincsei szemléjére maga akarná kalauzolni. Minden képhez van egy felírás, melyek mind öszve véve ezen kincstár rövid történetét képezik. A’ büstökön kívül egyfelül a’ Mars gravidus, másfelül egy Silen (*Silenus*) öllben tartott Bachussával gerjeszt figyelmet a’ bemenőben. – Az elő szobából nyílik az előterem, melyben egyébb régi remekművek közt a’ figyelmet különösen leköti egy ló fej ’s nyak, melyet finom Párosi – kékellő fejér ’s csaknem áttetző – márványból olly mester vésett, kit érzékenyen meghat a’ természet míve, ’s elég ügyességgel bírt azt kifaragni híven tudni, mit a’ természetben talált. Büszkén feltartott fejről feszesen simul alá nyakára a’ kan-

21 Uo., fol. 109.

tár szár, finom serénye felett, melyet gyenge szél fuvalma hullámozni látzik. Innét a tribunaba, egy nyolczszegű kúptetős s' veres selyemmel bevont terembe juthatni. Ez a' Sanctuarium mellyben a' festészet s' szobrászat legdrágább gyöngyei páratlan csínnal vannak elrendezve. Ebből jobbra s' balra nyíllanak több teremek, mellyekben a' festészet legnagyobb remekei oskolák szerint vannak rendezve. A nyugotsó csarnokból egy Gabinetto nyílik, mellyben 1100-nál több arczkép [...] van fel állítva. [...] a' dolog természetében van, hogy illyes gyűjtemény tellyes sem lehet soha, kivált midőn csak olly arczképek vétetnek fel, mellyek a' művésznak magának készítményei p.o. Corregio képét hasztalan kerestem, s' kérdeztem, a' mit pedig látni száz másnál jobb szerettem volna. A felírások tereme – Gabinetto degli inscripzioni –, ezután Niobe tereme, az új bronz művek, a' régi edények, a' Camée, medaille, s' pénzgyűjtemények s' rézmetzések külön teremei következnek. A' csarnokok is tele vannak a' festészet s' szobrászat remekeivel, mellyek csak száraz vázlatban is előadni egész kötetek kellenének. Nem tehetek tehát egyebet, mint a' kegyes olvasót a' Museum Florentinumra utasítani.²²

Jellemző, hogy az állatorvos Gericset egy szép lófej ragadta meg leginkább a rengeteg műkincs között. Firenze leghíresebb lófeje az ún. *Medici-Riccardi Lófej*, egy hellén szoborcsoport-töredék az i. e. 4. századból, az azonban nem pároszi márványból, hanem bronzból készült.

A Loggia Lanzi szobrai közül Donatello Juditját (*Giuditta e Oloferne*), Cellini Perseusát (*Perseo con la testa di Medusa*) – megjegyezve, hogy a Perseus kezében tartott medúza fő másolata a Georgikonban is megvan –, valamint Gianbologna *Szabin nők elrablása*-szoborcsoportját (*Ratto delle sabine*) emeli ki. Említi az Uffizi fedett folyosóját, amely a Ponte Vecchio boltjai felett közvetlen átjárást biztosít a Pitti-palotához, de természetesen nem a nagyközönség számára: „A' közönség leg-rövidebb úton jut oda, az óhídon át, mellynek déli végén levő téren Bolognai János Centaurussa, s' Tocca vadkana látható”²³ Pietro Tacca 1634-ban készült ércdisznóját (*Il porcellino*) egy hellén vaddisznó ihlette a Medici-gyűjteményből, eredetileg a Boboli-kertben volt elhelyezve, később került a piactér szélére. Kezdetől fogva a populáris kultúra részévé vált, a 19. században egy Andersen-mese is népszerűsítette.

Firenzében Geric's utolsó nagy élménye a Palazzo Pitti felkeresése volt. A komor küllemű palota erős várra, még inkább zsiványbarlangra emlékeztette, bár megengedően hozzátette, hogy háborgó időkben épült. Legelőször az udvaron látható, teherhordó szamarat ábrázoló relief ragadta meg figyelmét, kiemelve a té-

22 Uo., fol. 111–113.

23 Uo., fol. 114.

mában rejlő alázatot.²⁴ A palota képtárából a Raffaello-kollekciót emelte ki (*Madonna della sedia, Ezechiél látomása [Visione di Ezechiele], II. Gyula pápa portréja [Ritratto di Papa Giulio II]*). A legmélyebb benyomást Canova Venus-szobra (*Venus Victrix*) keltette benne, több okból is: Canova ezt a szobrot az elrekvirált *Medici Venus (Venus de' Medici)* pótlására készítette III. Ferdinánd nagyherceg kérésére, hangsúlyozottan nem a vetekedés szándékával. A visszaszolgáltatott *Medici Venus* az Uffizi Tribuna termébe került, Canova alkotása pedig a Pitti-palota egykori kápolnájában kapott helyet. A mélyen vallásos Gericset ez az elrendezés irritálta, mert az oltárt nem helyezték át:

[...] a' kápolna közepét Canova Venussa foglallya el, mellyet, minthogy az ablakok közt váltva nagy tükrök vannak felfüggesztve a' falra, az ajtónál mindjárt minden oldalról megláthatni. Venus úgy van elő állítva, mint ha a' ferdőből éppen most jönne ki, 's félvén, nehogy valaki mezételen meglepje, egy lelepdővel födi be mellének egy részét, 's szemérmét[...] Sokan többre becsülik (valamint én is) Canova ezen remekét, mint a' tribunában létező medicei Venust, mellynek Parisba vitele után helyébe kívánt a Nagy herceg egyet Canovától készíttetni. A' nagy művész csak sok unszolás után határozhatta el magát a' vállalatra, azonban csak azon feltétel alatt, hogy Ő hercegsége nem téteti a' Medicei Venus állására, hanem annak helyét üressen hagyván, mögötte egy szegletbe helyeztetendi, szolgálója gyanánt. A' herceg megígérte, hogy Canova művét a' Medicei Venus állására nem helyeztetendi, e' szavát megtartotta. Mert az antik Párisból vissza kerülén, régi helyét foglalta el, hol vele Titian Venussai vetélkednek. [...] De pogány-Istennő, keresztény templomban, 's a' fő helyen! Ez nekem is igen furcsán tetzett eleinte, de a' rendkívüliséggel kibékültem, meggondolván, hogy ama dicső keresztény fejedelem a' régi Mythologia szellemét jobban felfogta mint mi. [...] Engem a' mi illet, ha a' nagy herceg helyébe volnék, vagy Madame Venusnak más szállást adnék, vagy ha már, mint szépség ideálja a' tükrökbe úgy bele szeretett, hogy azok közül nehezen mozdulna ki, az oltárt, már csak egy botrány elhárítása miatt is, de egyéb éránt is, mint keresztény fejedelem, az ellenben át levő szárnyba tenném át. 'S ezt szeretném neki megsúghatni.²⁵

Firenzéből Róma érintésével először Nápoly felé vezetett Geric Pál hivatalos útja, és Campania bejárása után, a húsvéti ünnepekre időzítve kezdte meg háromhetes római tartózkodását. Már az első alkalommal is hatalmas várakozással vágyott Ró-

24 Idézi a feliratot is: *Lecticam, lapides, marmora, ligna columnas vexit, conduxit, traxit et ista tulis.*

25 OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3727/9. fol. 115–117.

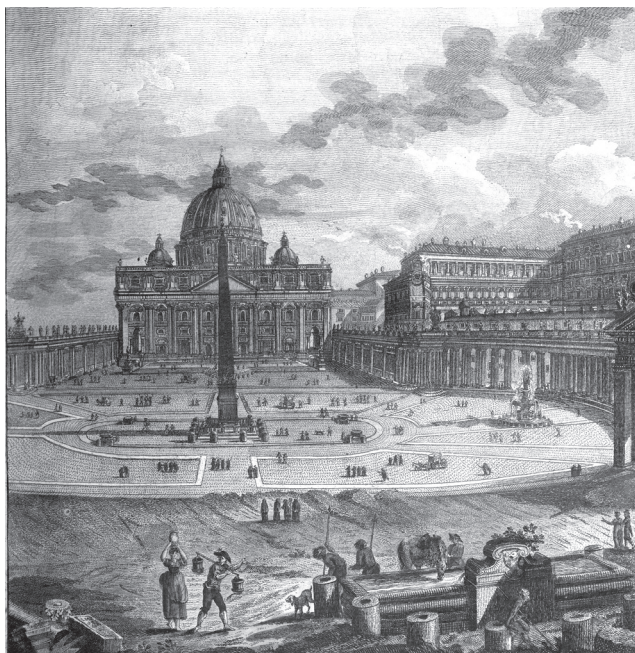
ma meglátogatására, a kocsis „Ecco la croce di San Pietro!” kiáltására²⁶ ez volt az első, amit megpillantott belőle. Türelmetlenségében gyalog igyekezett előre a Via Cassián, megcsodálva Traianus aquaeductusát, megállapítva, hogy a remek vízközmű Magyarországon nem lenne használható a téli fagyok miatt. Megállt Publius Vibius Marianus síremlékénél, amelyet az ő útikalauza Nero síremlékeként írt le, holott a felirata egyértelmű. Végül az 1805-ben felújított pons Milviusnál érte el Rómát, felidézve a hídhoz és a híd környékéhez kapcsolódó történelmi tudnivalókat. A flaminiai kapunál érte el a belvárost, a Piazza del Popolo és annak egyiptomi obeliszkje nagy hatással volt rá. A Spanyol lépcsőnél található szálláshelye elfoglalása után útítársaival úgy döntött, hogy rögtön megnézik a Szent Péter-bazilikát. Ez az első látogatás azonban nagy csalódást jelentett, olyan nagyot, hogy utána hosszasan elemezte érzéseit. Végül arra jutott, hogy a Rómaig tartó egyhetes utazás a sok fáradalommal túlszigázta őket, túlságosan kimerültek és nagyon feszültek voltak. Másnap megismételték a látogatást, ekkor már „elégedettebbek valánk, mint első látáskor kifáradt ’s eltompult valónkkal. [...] ’s most nem csak a’ föld alatti templomot, melly fölé a’ föld fölötti óriás épült, vizsgálgatánk, hanem a tetőre is fel menénk, részemről még a’ kereszt alatt levő nagy golyó üregét sem vévén ki.”²⁷ Ezután azonban folytatták útjukat Dél-Itáliába, és 1825. március 26-án, a nagyhétre érkeztek vissza, hogy alaposan bejárják Rómát.

Geric Pálnak szent volt a húsvét, római tartózkodását tehát azzal kezdte, hogy részt vett minden egyházi szertartáson és a Vatikáni Múzeumok kivételével (ahol rosszul lett a sok műkincs tömény élményétől) más múzeummal, látnivalóval ezekben a napokban nem törődött. Ezen élményeit nagyon tanulságos lenne a katolikus liturgia történeti változásainak kontextusában megvizsgálni. Ezzel most nem foglalkozom, csak két momentumot emelek ki beszámolójából: az első Geric találkozása a Sixtus-kápolna freskóival. A kápolna a pápa magánkápolnája lévén, a közönség számára abban az időben csak rendkívüli alkalmakkor nyílt meg. Gericet egy adott pillanatban magával ragadta a tömeg, nem tudta, hogy mi az izgalom oka: a pápa ájtatossága a nagyhéten nyilvános volt a terem befogadóképességének határáig. Úgy tudott bejutni, hogy véletlenül egyezett az öltözeke a megkövetelt szabállyal: fekete ruha fehér nyakkendővel.

De mint szörnyedtem el mindjárt?! Soha templomban ilyl érzést nem tapasztaltam. A’ mint beléptem az ajtón, azt gondolám, hogy tüstént lesujt egy óriás! A’ kápolna annyira tele volt már, hogy egy pár lépést alig teheték előbbre. [...] több képeket

26 Uo., fol. 168.

27 Uo., fol. 174–175.

„A Szent Péter bazilika Rómában, Karl Robert Schindelmeyer (1769–1839) színezett metszete” in: *Merkwürdigkeiten der Welt*, I. Bd. (Wien: 1808), a 18. oldalt követően.
(A Ráday Gyűjtemény Könyvtárának példánya, a Ráday Gyűjtemény felhasználási engedélyével)

láttam, a’ mellyek szabadon függeni lázottak első tekintetre a’ kápolna homályos üregében. Hogy első ijedségemből magamhoz jöheték, nem volt szükségem Ciceróra, mi szerént ki találhatám, hogy M. Angelo remekműve, az utolsó ítélet képe van előttem az ajtó ellenében levő falon lefestve, ’s pedig azon pontban, mellyben üdvözítőnk azt mondani lázlik: ite maledicti in ignem aeternum! ’s azt olly erővel, hogy még a’ választottak is elszörnyedni lázhatnak. Nem fordíthatám el soká szemeimet az üdvözítő képéről. [...] Mennyire meghatott mind ez?! meg nem mondhatom. Csak akkor vevém észre, hogy földiek közt vagyok, midőn a’ sokaság magával ragadott.²⁸

Másnap, nagycsütörtökön is elment a Sixtus-kápolnába, s bár a nagy tömegben a pápa miséjéből nem látott semmit, a freskókat kényelmesen tanulmányozhatta: „De emlékezetemben csak az utolsó ítélet maradt meg, ’s az mai napig híven” – fűzte hozzá.

²⁸ Uo., *Quart. Hung.* 3727/10. fol. 67–68.

A másik érdekesség egy akkor már törölt nagycsütörtöki szertartási elem a Szent Péter-bazilikában: Gerics kíváncsi lett volna arra, amikor a nagy kupolából Szent Péter sírja fölött egy hatalmas bronzkeresztet függesztenek alá és azon 628 lámpát gyújtanak meg, de kiderült, hogy XII. Leó pápa beszüntette ezt a világító kereszt-függesztést, mondván, hogy színházba való mutatvány és a szent hellyel nem fér össze. Ezután részletes beszámoló olvasható a húsvéti ünnepkör minden római eseményéről, többek között a Szent Péter-bazilika díszkivilágításáról (több száz ember összehangolt lámpagyújtásával) és az Angyalvárról rendezett tűzijátékról.

Úgy érezte, hogy kellene írnia a vatikáni épületegyüttesről, de ezt túlságosan nagy és felesleges feladatnak ítélte, utalt arra, hogy tekintélyes nyomtatott szakirodalom áll rendelkezésre. Ebből kiemelte Frédéric Lullin de Châteauevieux (1772–1841) itáliai úti leveleit.²⁹ A szerzőt Gerics agronómiai szakíróként is ismerte és becsülte, de úti leveleinek római megállapításaival heves vitába szállt. Lullin 1813-ban járt ott, és kihalt, üres városként írta le, ahol marhák bögnek, a Szent Péter téren legelésznek; és rajta kívül csak egy öregasszony tért be *angelus*ra. Gerics bosszúsan igazítja helyre a megállapításokat: Lullin nyáron volt ott, amikor egész Róma kivonul *villegiaturára*; az *angelus* olyan korán van, hogy arra a későn fekvő rómaiak nem járnak; és a legelésző marhák sem jellemzőek. Korrigálja Lullin leírását a Szent Péter-bazilika belsejéről, és megragadja az alkalmat, hogy a Capella della Colonna oltárának Attila-ábrázolásáról szóljon: „Algardinak ezen szép ’s méltán remeknek tartott művén Attila, noha ló háton ’s fegyveressen van ábrázolva, koránt sem mint egy rettenetes isten ostora, hanem inkább mint egy poltron ujjonc, ’s ha szakálla nem volna – inkább mint egy vén banya jelenik meg.”³⁰ Még mindig Lullin-nel vitázva, felidézi a pápák avignoni fogságának idejét, amikor Róma valóban elhanyagoltta vált, és elismerően sorolja, hogy az egymást követő pápák mennyi mindent tettek a városért – különösen VII. Pius, aki jelentősen kibővítette a Vatikáni Múzeumokat, újjáépíttette a leégett Szent Pál-templomot, ásatott a Forumon és szabadtéri múzeummá alakíttatta azt, „holott ezek egyenessen semmi anyagi haszonra sem szolgálnak” – jegyzi meg Gerics. Végül így összegez:

Róma nem a’ világ ura többé, fegyver által, mint valaha, nem pontosul többé öszve Rómában a’ világ kincse, mint valaha, [...] de a’ romok fel állítása ’s régi fényében ki

29 Frédéric LULLIN DE CHÂTEAUVIEUX, *Lettres écrites d’Italie en 1812 et 13, a M. Charles Pictet* (Genève–Paris: Paschoud, 1816).

30 OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3727/10. fol. 79.

építése sem eszközölhető többé úgy mint valaha, mégis igen vastag hályognak kell lenni azon utazó szemén, ki Romát pusztulásnak indultnak tartja.³¹

Róma lakosságáról általánosságban kiemeli, hogy leginkább *emésztők*, azaz nem termelő munkából élők lakják: papok, szerzetesek, tudósok, művészek, arisztokraták. *Termesztők*, azaz földművesek vagy iparosok nincsenek, kézművesek is kevesen; viszont van számos *officiosus*, akik kevés munkával sok pénzre törekcszenek.

A vatikáni élmények után Gerics az ókori Róma, ahogy ő említi, az *Ó-Róma* fennmaradt és általa megtekintett emlékeit veszi sorra. Szisztematikusan a Forummal és a Capitoliummal kezdi és Róma hét hegyével folytatja az áttekintést. Hivatkozik Christian Leopold von Buch geológus szakvéleményére, mely szerint a Fórum valaha egy vulkán krátere lehetett.³² A Fórum és a Capitolium egységét Róma „legdicsőbb részének” nevezi, noha „most ez mind rom, az egy Capitoliumot kivéve, de olly rom, mi a régi nagyság, hatalom és dicsőség tanújele.”³³ Felsorolja a történelmi változások pusztítását a birodalom bukásától a középkor végéig, megemlítve a márványok újrahasznosításából és a feltöltésekből adódó veszteségeket is, míg végül VII. Pius pápa a 19. század elején nagyarányú műemlék-mentési programot nem indított:

Egy szép oszlop áll magánossan a’ Forumon, soká nem tudatott, mi lett légyen, még köve magos talapzatával együtt ki nem ásatott. A’ talapzaton levő felírás mutatta meg azután, hogy Fókás emlék oszlopa. Egy kevés távolságra van egymás mellett három oszlop, a’ párkány egy darabjával, mely a’ Graecostasis maradványának tartatik, egy kevés távolságra ismét három márvány oszlop a’ párkány szeglet részével, melyet némellyek a Concordia temploma maradványának tartanak, ismét e mellett tíz granit oszlop, tán Jupiter temploma maradványa, Septimus Severus, Titus, Constantinus diadalíve, Antonius és Faustina temploma, a béke temploma, Romulus temploma, a Coliseum, tovább a’ Janus quadri frons a’ Vesta temploma etc. csak a’ nevezetesebbek egy helyből láthatók. ’S mennyi van még a’ minek nyoma elenyészett?!³⁴

Felidézte gyermek- és ifjúkori klasszikus olvasmányélményeit is, megjegyezve, hogy iskolai penzumként ez néha terhes volt, s talán tanárai se értették egészen az auctorokat; de Rómában Vergilius lett a legkedvesebb (újra)olvasmánya – a leg-

31 Uo., fol. 81–82.

32 Leopold von BUCH, *Geognostische Beobachtungen auf Reisen durch Deutschland und Italien* (Berlin: Haude und Spener, 1802–1809).

33 OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3727/10. fol. 84–85.

34 Uo., fol. 85–86.

jobb kalauz. Traianus oszlopáról szólva megemlíti, hogy ez szolgált mintául a bécsi Karlskirche és a párizsi Vendôme tér oszlopaihoz. Részletesen leírja a Capitoliumot a már régen nem létező ókori állapotában – Jupiter temploma, a Manlius Torquatus háza helyén épített Juno Moneta-templom, az Arx és a Tarpeius-szikla –, majd a Michelangelo terve szerint kialakított állapotot, amely a lépcsősorokkal, Marcus Aurelius lovasszobrával és a Forum helyett a Corso felé tájolt elrendezéssel korunkig fennmaradt (Marcus Aurelius szobra a Capitoliumi Múzeumokba került át, helyén másolat áll). A Capitoliumi Múzeumokat Gericis is felkereste, megjegyezve, hogy „Nem hordhatom itt fel a’ sok drága műveket, melyek a’ Capitoliumi gyűjteményben egyesítve, ’s mesterileg elrendezve vannak, mert az eránt bő, egész könyvet képző lajstromok vannak.”³⁵ Kitér Romulus *asylum*ára, másként az „inter duos locos”-nak nevezett helyre, amelyet Vergilius is leír, egyértelműen beomlott vulkáni kráternek jellemezve a Capitoliumot. Gericis utal a közkeletű vélekedésre, hogy az antik világ emberei nem voltak tisztában a vulkáni tevékenység esetleges veszélyeivel; s ezt azzal cáfolja, hogy azóta is folyamatosan élnek emberek a veszély tudatában füstölgő vulkánok mellett, például a Vezúv környékén vagy Taorminában.

Ezután sorra leírja Róma dombjait, kiemelve a pápák nyári rezidenciáját a Mons Quirinalison, amelynek kertjében víziorgona is működött; és hosszasan értekezik a *Quirinus* név eredetéről (Romulus isteni neve; Mars istenre is utal; más megközelítésben ez egy sabinumi népcsoport neve). Kiemeli a Rospigliosi-palotát, amelynek ékessége Guido Reni *L’Aurora* című freskója,

[...] melly egy kerti Casino menyezetére al fresco festve van. Nevezetes ezen kép a’ tenyésztőre nézve is, mennyiben az előbb Róma bronz színű ’s igen becses lovaknak is örvendhetett. Nevezetessen a’ Borghese ház bírt ilyen ménessel, a’ mellynek növendékiről vette a’ főstész azon lovak példányát, mellyek Aurora szekerét vonnyák, de a’ mellyek jelenleg csak a’ festészet országában léteznek.³⁶

Elismeréssel említi Borromini építészeti bravúrját, a San Carlo alle Quattro Fontane-kolostortemplomot, amely nagyon kisméretű telekre épült, mégis monumentálisnak hat. Kolostorként Gericis idejében sem működött már a templomhoz tartozó épületegyüttes, akkoriban francia tulajdonú lánynevelő intézet volt.

A Tiberis túlsaján elhelyezkedő Janiculum területéről a Corsini-palota képcsarnokát és a kertjéből nyíló kilátást dicséri, s itt is fontosnak tartja összevetni a

³⁵ Uo., fol. 94.

³⁶ Uo., fol. 97.

jelent a múlttal, megemlítve, hogy a palota helyén hajdan Martialis villája állt, s hogy „Ezen pontról vette Mariano Vasi is Roma képét le, melyet 12 öszve tartozó ’s egybe szerkezendő levélben ugyan annyi aranyon vettem meg.”³⁷ A Janiculum másik nagy nevezetessége a Farnesina-palota a Raffaello-freskókkal, amelyek Galatea, valamint Amor és Psyche történetét ábrázolják. Gericis megcsodálta a képeket, de volt valami, ami mégis nagyon zavarta, csak nem tudta megfogalmazni. Aztán

A’ palotából kijövet láttam az ajtó felett egy szénnel írt nagy fejet, melly maig is elevenen megmaradt emlékezetemben, ’s melyet olly nagy becsben tartanak, hogy a’ falat azon pusztán hagyták, mint akkor volt, midőn M. Angelo azon fejet oda rajzolta, [...] azt tartják, hogy M. Angelo ezen képpel akarta volna meglepni Rafaelt képei kicsisége miatt. [...] ezen szénrajz érteté velem Rafael képeinek egyik hijányát, de a’ másikat csak akkor vevém észre, midőn Corregio mennyezet festéseit meg Julio Romanóét láttam. Rafael t.i. a’ mennyezeten is úgy festett, mint a’ falon függő képet szokta. Emezek pedig rövidítésekkel, a’ mint a’ magasba levő tárgyak a’ lent levőnek látnak, mit pedig Raphael még nem tudott.³⁸

Tehát a perspektivikus ábrázolás fogyatékoságai zavarták, de ettől függetlenül nagyra értékelte Raffaello művészetét, és kiemeli a San Pietro in Montorio oltárképeként készült, később a Vatikánban őrzött *Trasfigurazione* című festményt.

Kitér a Mars mező szép tereire, amelyek közül ő maga a Piazza Navona szegletén vett ki szálláshelyet, s nem mulasztja el említeni, hogy ez az ókorban a Circus Agonalis volt. Ám nem ajánlja senkinek, mivel egész éjszaka rakodnak és dolgoznak rajta, lévén Róma – Gericis idejében – központi zöldségpiaca.

Említi azt is, hogy bejárták Róma nevezetes templomait, de ezek részletes bemutatása meghaladná erejét. Egyet azonban nagy lelkesedéssel és nagy részletességgel ír le: a Pantheon nyűgözte le (hozzáteszi, hogy Pantheonnak senkitől se hallotta nevezni, Rómában *Rotundaként* ismert). Örömeire szolgál, hogy az antik épület keresztény templommá alakulva fennmaradhatott. Noha képekről és leírásokból már ismerte, a személyes élmény nagyon erős volt: a tökéletes félgömbforma önmagában szakrális teret hozott létre. A tetején levő nyílás, amelyről írja, hogy sohasem volt fedett, a fényen kívül a csapadékot is bevezeti, de

hogy az ott pocsolyát ne képezhessen, a’ kerülettől a középpont felé észre vehetetlenül lejtő a’ márvány pallózat, ’s leg középett, mintegy két öllnyi téren, észre vehetőleg is

37 Uo., fol. 99.

38 Uo., fol. 99–100.

's a' kövek apró lyukakkal több helyen át vannak fúrva, hogy a' padlat alatt levő csatornába le és el szivároghasson.³⁹

Lelkesen összegzi, hogy templomnak ennél alkalmasabb épületet még nem látott.

Gerics Pál nem állította, hogy Róma minden nevezetességét látta, és sokadjára hivatkozik a nagy szakirodalomra (ő is sok könyvet vásárolt magának). Műszaki-természettudományos érdeklődése révén értő szemmel nézte és írta le az antikvitásig visszavezethető utakat, vízvezetéseket, a Cloaca Maximát („Ez olly nagy, hogy akarmelly szénás szekér akadály nélkül elmehetne benne. [...] már 24 század óta ugyanazon szolgálatot megteszi még most is”).⁴⁰ Természetesen látta a thermákat is, Diocletianus fürdője a monumentalitásával hatott rá. Az amfiteátrumok és cirkuszok kevésbé érdekelték, az életre-halálra küzdelem inkább taszítónak érezte; a Colosseumot úgy jellemzi, hogy Buda és Pest lakossága együttvéve se töltené be. Hadrianus és Augustus mauzóleumait a világ uraihoz méltó építménynek ítélte, bár ez utóbbi Gerics látogatása idején *Hetzplatz* céljára volt hasznosítva. Végül Róma híres kertjeit említi, köztük a Borghese család és Doria Pamphilj palota- és kertegyütteseit, valamint a hozzájuk tartozó műkincsgyűjteményeket. Részletesebben szól a Mattei-palotáról, amely Rómában kivételszerűen angolparkkal rendelkezett, amelynek telepítésekor ókori szobortöröredékeket találtak. Tulajdonosa, Manuel de Godoy herceg itt helyezte el jelentős festménygyűjteményét. Ezt, és még sok minden mást – például Róma alapításának ünnepét – szeretett volna látni Gerics, „de ugy is igen kifogyván az időből, menni kelle”,⁴¹ s 1825. április 16-án elhagyta a várost.

Gerics Pál és Lehrmann József utazásának volt technológiai és tudományos recepciója, kapcsolatrendszerüket is jelentősen bővítették, de ez értelemszerűen más jellegű volt. A művészeti élmények, az útinapló által megörökített benyomások és megállapítások publicitás híján nem hathattak keletkezésük idején. Úgy gondolom, hogy a megörökített pillanatképek az itáliai városokról, műemlékekről mégis nagy jelentőséggel bírnak: egy nagyon művelt, jó ítélőképességű fiatalember rögzítette őket, aki már maga is történeti kontextusba helyezte mindazt, amit látott. Lassan kétszáz további év távlatából pedig megállapíthatjuk, hogy a valóban fontos alkotásokra fókuszált, amelyeket azóta is értékelnek és őriznek az egymást váltó generációk.

39 Uo., fol. 102.

40 Uo., fol. 104.

41 Uo., fol. 109.

A 18. századvég legolvasmányosabb szépprózai műve

Kisfaludy Sándor
italiai és franciaországi útinaplója

Kisfaludy Sándor műveit ma már szinte senki sem olvassa, pedig az 1801-ben megjelent Petrarca *Daloskönyvéhez* hasonló szerkezetű és témájú *Kesergő szerelem*, majd a hat évvel később a *Boldog szerelemmel* egy kötetbe szerkesztett két *Himfy*-ciklus óriási sikert aratott a magyar olvasók körében.¹ A 19. század első felében, de legalábbis az első két évtizedében Kisfaludy Sándor vitathatatlanul a legismertebb és a legnépszerűbb magyar költőnek és drámaírónak számított, mint a nemzeti nyelv és színjátszás védelmezője, a Magyar Tudós Társaság tagja, a balatonfüredi első kőszínház létrehozója.²

Öccse, Kisfaludy Károly sikerét követően, Csokonai költészetének felfedezésével, Vörösmarty, Petőfi, majd Arany János fellépésével „nemzeti költő” nimbusza egyre inkább elhalványult, és egyre kevesebb olvasója lett. Ennek ellenére máig fennmaradt a hírneve, miszerint ő volt a szerelem és a Badacsony költője. Máig nincs olyan Balaton mellett valaha is megfordult magyar ember, aki életében legalább egyszer ne látogatott volna el Badacsonytomajba, és ott ne kereste volna fel a Kisfaludy-házban lévő vendéglőt, alatta a Szegedy Róza házában létesített múzeumot, és ne gyönyörködött volna az onnan nyíló gyönyörű balatoni panorámában, a költő által megénekelte tanúhegyek látványában.

- 1 Kisfaludy Sándor azért számított az első magyar szerelmi dalköltőnek, mert az öt két évszázaddal megelőző első magyar petrarkista költő, Balassi Bálint szerelmes verseit csak 1874-ben találták meg és adták ki. Hasonlóképpen Csokonai Lilla-dalai is a *Kesergő szerelem* nagy sikere után négy évvel, 1805-ben jelentek meg, ráadásul Csokonai költészete igazi népszerűségét csak a romantika és a magyar népies költészet elterjedése idején nyerte el.
- 2 A Balatonfüredi Színházat Kisfaludy Sándor kezdeményezésére közadakozásból 1830–31-ben építették. 1831. július 2-án nyílt meg, 1868-ig működött, 1878-ban lebontották. Ekkor állították fel a Balaton-parti sétányon Kisfaludy Sándor egész alakos szobrát.

A Magyar Napló Kiadó 2022 első felében jelenteti meg Kisfaludy Sándor „petrarkista költészetéről” írt könyvemét a költő születése 250. évfordulójára. Nem szándékoztam monográfiát írni Kisfaludy Sándorról, hiszen azt már megírta Fenyő István irodalomtörténész 1961-ben.³ Munkámban csak arra vállalkoztam, hogy bemutassam, Kisfaludy Sándor szerelmi költészete miként képviseli a magyar irodalom történetében a Balassival kezdődő „olasz irány”⁴ utolsó állomását. Az első *Himfy*-ciklus kéziratában ugyanis a 200 dal és 21 ének legnagyobb része fölött latin, olasz, francia és német nyelvű „mottók” állnak, ezek legtöbbször pedig olasz nyelvű, elsősorban Petrarca *Daloskönyvének* egy-két sora. Könyvemben összehasonlító elemzéssel szeretném kimutatni Petrarca és az olasz költészet hatását az első *Himfy*-kötet verseiben, melyek meghatározták a 19. század magyar szerelmi költészetének kialakulását.

Jelen tanulmányomban Kisfaludy Sándor itáliai élményeinek költészetére gyakorolt hatását kívánom bemutatni. Azt a folyamatot, mely során az olasz városok, műemlékek, Petrarca és az olasz költészet, valamint a Bécsben megismert gyönyörű olasz-spanyol táncosnő, Medina Mária iránt érzett szenvedélyének hatására a 24 éves művelt, négy nyelven beszélő testőr költővé, a modern magyar szerelmi költészet első nagy alakjává vált, a legjobban az 1796-os itáliai útja, Milánó ostroma, majd az azt követő francia fogsága alatt írt *Naplója* mutatja be.

A *Napló és Francia fogságom* címmel ellátott mű, mely 1873-ig kéziratban maradt,⁵ tükrözi, hogy a szeretett Itália, Vergilius, Petrarca költészete, majd a Draguignanban megismert 18. századi francia irodalom olvasása miként oldotta meg szavát, miként tette Kisfaludy Sándort „a szerelem” költőjévé, aki megírta Petrarca *Daloskönyvének* szentimentális magyar változatát, mellyel meghódította egy badacsonyi szüreten megismert és megszeretett Szegedy Róza szívét.

3 FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

4 Horváth János ír a magyar költészet „olasz irányáról,” melyet „Balassi és Zrínyi után Faludi Ferenc kezdett a 18. századi költészetünkben, és Himfy és Csokonai követi példáját.” HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 211–212.

5 Kézirata: Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Oct. Hung. 510. A kéziratot (kisebb kihagyásokkal) a költő unokaöccse adta ki 1873-ban a *Kisfaludy Társaság Évtárában*: „KISFALUDY Sándor naplója”, közl. KISFALUDY Árpád Béla, *A Kisfaludy-Társaság Évtárája: Új folyóirat* 18 (1882–1883): 166–278. Ugyanez a szöveg megjelent 1893-ban: KISFALUDY Sándor, „Napló és francia fogságom”, in KISFALUDY Sándor, *Minden munkái* (a továbbiakban: *KSM*), kiad. ANGYAL Dávid, 8 köt. 7:213–374 (Budapest: Franklin, 1892–1893⁴). A teljes mű kiadása 1962-ben jelent meg: KISFALUDY Sándor, *Napló és francia fogságom*, kiad. az Apáczai Csere János Gyakorló iskola munkaközössége, Kis magyar múzeum 10 (Budapest: Magyar Helikon, 1962). Utolsó kiadása Debreczeni Attila szerkesztésében jelent meg: KISFALUDY Sándor, „*Napló és Frantzia Fogságom*”, in KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai könyvtár: Régi kortársaink: Források 1, 40–118 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997).

A *Napló* bemutatásához szükséges, hogy előtte röviden összefoglaljam a költő fiatalkorának megelőző eseményeit. Kisfaludy Sándor egy többgyerekes középneemes család első gyerekeként született. A honfoglaló őseikre büszke családapája azt kívánta, hogy első fia őt követve jogi képzettséget szerezzen, és később tisztséget viseljen Zala és Győr vármegye irányításában. Ebben csalódnia kellett, mert a fiatal Kisfaludy akkor kezdte el Pozsonyban a jogi tanulmányait, amikor az egész város nemzeti lázban égett, mert 25 év után ismét összehívták az országgyűlést. Egy éven át tartottak Pozsonyban a különböző társadalmi és kulturális események, színházi előadások, bálók. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a fiatal Kisfaludy a *Tripartitum* tanulmányozása helyett inkább színházba járt, lelkesen olvasta a korabeli magyar irodalmi műveket, sőt, maga is fordításokkal és színdarabok írásával próbálkozott. Ekkor alakult ki az a vágya, hogy felvetesse magát a bécsi magyar testőrgárdába, amelynek nem egy tagja – Bessenyei György, Barcsay Ábrahám vagy Báróczy Sándor – egyúttal költőként is nevet szerzett magának. Egy huszártiszt nagybácsi segítségével sikerült katonai pályára mennie. Erdélyben eltöltött egy éves szolgálat után, egy újabb rokon – most egy nagynéni – segítségével elérte, hogy Zala vármegye a bécsi Magyar Királyi Nemzeti Testőrségbe ajánlja. 1793 márciusában jelentkezett szolgálatra, és költözött be a testőrség elegáns székházába, a Trautson-palotába.

Ezt három évi álom követte, amely a császári udvarban való szolgálatot jelentette. Mária Krisztina főhercegnő társaságában lovagol, udvari vadászatokon vesz részt, színházba, operába, bálókba jár. A már korábban elsajátított latin és német nyelv mellett megtanul franciául és olaszul, megismerkedik a Bécsben élő magyar írókkal, Görög Demeterrel, Sándor Istvánnal, Somsich Lázárral, későbbi legjobb barátjával, a költő Péteri Takács Józseffel és a börtönből akkor szabadult Batsányi Jánossal. Rendszeresen olvassa az új magyar könyveket és a korabeli német írók műveit.

Ráadásul a fiatal Kisfaludy daliás megjelenésű, „széles vállú-mellyű, erős, izmos, véres férfinak”,⁶ akinek kék szeme és akkor még bodor vöröses fürtjei voltak, meghódítja Bécs legszebb és leghíresebb táncosnőjét, a mindenkit elbűvölő Maria Medinát, a neves balettmester, az olasz Viganò feleségét, akinek a szerelmi boldogságon és gyönyörökön túl a zene és színház, valamint az olasz nyelv- és irodalom iránti szeretetét köszönheti. A sok sikernek és a meglehetősen nagy port felverő szerelmi kapcsolatnak meglett a börtje, mert a testőrgárda új kapitánya, Splényi Antal báró féltékeny lett a fiatal tiszt sikereire, és kihasználva a testőr-

6 Ez Kisfaludy Sándor leírása saját magáról: KISFALUDY Sándor, „Önéletrajz”, in *KSMM*, 7:375–404, 400.

tisztek 1795 végén tartott tiltakozását az általa bevezetett szigorú rendszabályok ellen, kizáratott nyolc testőrt, köztük Kisfaludy Sándort is, akit három társával együtt rendes katonai szolgálatra osztottak be egy osztrák gyalogezredbe, melyet Milánóba küldtek a francia csapatok által veszélyeztetett város védelmére. Elkéseredésében még olasz útja előtt ellátogatott Sümegre a rokonaihoz, és ez alkalommal megkérte az őszi badacsonyi szüreten megismert, szép és művelt, komoly hozománnyal rendelkező Szegedy Róza, a zalai alispán lányának kezét, aki a pletykák következtében elhíresült, szép, de vagyon nélküli fiatal tisztet kikosarazta.

1796 márciusában indultak el Itáliába. Három hónapig tartó (és újabb szerelmi kalandokat sem nélkülöző), Mantován át vezető úton érnek Milánóba, ahol a francia csapatok május 15-én ostrom alá vették a várost védő erődítményt, a Castello Sforzescót. Egy hónap múlva a vár védői egy vérhasjárvány kitörését követően kapitulálnak, és Kisfaludy is hadifogoly lesz. Akkoriban még az volt a szokás, hogy a hadifogoly tiszteket becsületszóra szinte kíséret nélkül száműzetésbe küldték Franciaországba. Így újabb utazás következik Genován és Nizzán át a Côte d'Azur-on keresztül Provence-ig, ahol két hónapot tölt el Petrarca egykori otthona mellett, a Vaucluse közelében lévő kisvárosban, Draguignanban egy jó módú francia polgár házában. Itt megismerkedik a háziúr kedves és művelt párizsi unokahúgával, akivel Petrarca és korabeli francia költők szerelmes verseit, valamint Rousseau *Új Héloïsét* olvasgatják. Két hónap elteltével a francia-osztrák fogolycsere és egy majdnem rosszul végződő tengeri viharban megtett utazás után tér vissza, és Klagenfurtban áll ismét szolgálatba. 1797 májusában a Rajna vidékén, Stuttgart mellett állomásozó morva gyalogezredbe vezényelték, mely a francia betörés ellen védte a Habsburg Birodalomhoz tartozó Württembergi hercegséget. Itt még két évig volt szolgálatban mint főhadnagy. Mivel ebben a császári ezredben nem szolgált más magyar tiszt vagy katona, két évig nem volt magyar társasága. Ezért szabadidejében letisztázta itáliai útja és francia fogósága idején írt naplóját, és lelkesen folytatta a Draguignanban elkezdett, Petrarca *Daloskönyve* alapján írt szerelmes verseinek írását és ezek ciklusba rendezését. Hasonlóképp rendszeresen írt leveleket hazai barátainak, melyekhez mellékelte az újabb verseit.⁷ Ekkor alakult ki terve, hogy Petrarca mintájára ő is egy „daloskönyvet” ír, mellyel meghódítja az őt kikosarazó Szegedy Róza szívét.⁸ Barátainak sikerült meggyőzniük Szegedy Rózát Kisfaludy komoly szándékáról, ennek köszönhetően 1798 nyaratól levelezésbe kezdenek. Kisfaludy 1799 tavaszán az újabb francia támadást követően még részt vesz három véres ütközetben, majd

7 Kisfaludy Sándor Péteri Takáts Józsefnek, 1797. július 7., in *KSMM*, 8:117–124.

8 Uo., 122.

az újabb fegyverszünet megkötését követően, nyolc évi katonai szolgálat után lemond tiszti rangjáról és kéri leszerelését. Szeptemberben Ulmból hajón visszatér Magyarországra, ahol barátai már előkészítették házasságát Szegedy Rózával, akivel 1800 elején (egy kánonjogi hiba miatt kétszer is) megesküdtek. 1801-ben megjelenik *Himfy*-verseinek első kötete *A' kesergő szerelem* címmel,⁹ és 1807-ben immár a szerző teljes neve alatt a két részből álló *Himfy' szerelmei* (a két kötet: *A' kesergő szerelem*, *A' boldog szerelem*).¹⁰

Ugyanabban az évben jelent meg külön kötetben első három hazafias történeti regéje (*Regék a magyar előidőkből: Csobánc, Tátika, Somló*). A *Himfy* és a *Regék* igen nagy sikert arattak az 1807-es pozsonyi országgyűlésen részt vevő nemesek (és feleségeik) körében. Attól kezdve a század első három évtizedében Kisfaludy Sándor az egyik legismertebb, legolvasottabb és legnépszerűbb magyar írónak számított, valamint anyai öröksége és felesége hozománya révén jómódú gazda lett Sümegen és a Badacsony vidékén, Zala megye táblabírónak és országgyűlése képviselőjének választotta.

József nádor az 1809-es francia betörés idején szárnysegédének nevezi ki és vele iratja kiáltványait és a nemesi inszurrekció, valamint a győri csata történetét. A *Mondolat*-vita idején Kazinczy Ferenc és köre igaztalan támadásainak hatására már főként csak regéket, drámákat és vígjátékokat ír, öccse irodalmi sikere és a romantikus nemzedék fellépése után egyre inkább visszavonul az irodalmi életből. Beválasztják a Magyar Tudós Társaság első tagjai közé, és az ő szervező munkájának köszönhető, hogy 1831-ben felépült Balatonfüreden az első közház, melynek alapító igazgatója volt. 1833 és 1838 között megjelennek összegyűjtött művei. 1844-ben, miután megfázott a badacsonyi szüreten, 72 éves korában halt meg. 1848-ban Toldy Ferenc kiadja összes műveit,¹¹ és a Nemzeti Múzeumban emlékművet állítanak tiszteletére, mely ma a Múzeumkertben látható Kisfaludy Károly és Kazinczy Ferenc szobrai közelében.

Kisfaludy Sándor tehát az 1793–1799 közötti időszak során a Bécsi Magyar Királyi Testőrségben eltöltött évek élményei és olvasmányai, majd kalandos utazásai hatására vált költővé és íróvá.¹² Ekkor írja Mikes Kelemen *Törökországi levelei*hez hasonlóan magas művészi színvonalú itáliai és franciaországi *Naplóját*, emellett latin, francia és olasz verseket fordít magyarra, majd maga is elkezd Petrarcát követve szerelmes dalokat írni. Határozott szándéka, hogy versei segítségével –

9 *Himfy' szerelmei: A' kesergő szerelem* (Buda: Egyetemi Nyomda, 1801).

10 KISFALUDY Sándor, *Himfy' szerelmei*, 2 köt. (Buda: Egyetemi Nyomda, 1807).

11 Kisfaludy KISFALUDY Sándor, *Minden munkái*, kiad. TOLDY Ferenc (Pest: Heckenast, 1848).

12 Vö: DEBRECZENI Attila, „Kisfaludy Sándor »érzékeny« évtizede”, in KISFALUDY, *Szépprózai művek...*, 211–226.

akárcsak a *Szép magyar komédiát* író Balassi szerette volna Júlia-ciklusával elérni két és fél évszázaddal korábban – meghódítja az őt korábban kikoszarzó „kegyetlen kedvest”. Ami Balassinak nem sikerült, abban Kisfaludy Sándornak szerencséje volt, mert elérte célját, meghódította a szeretett nőt (és fele királyságát).¹³

Kisfaludy Sándor már Bécsben készült arra, hogy a korábbi híres testőrírókhoz hasonlóan ő is író legyen. Így, amikor elindult ezredével Itáliába, az út kezdetétől fogva irodalmi szándékkal kezdett az utazását megörökítő naplója írásába. Ezt a franciaországi fogsága alatt is folytatta, és az úti élményeiről készült beszámolók között egyre gyakrabban saját verseit is bejegyezte. A *Napló és Francia fogságom* számít Kisfaludy Sándor első szépirodalmi művének, a *Kesergő Szerelem* közvetlen elődjének.

Útinaplója levelek formájában íródott, és mint maga Kisfaludy is utal rá, útja elején nem egyet el is küldött másolatban régi iskolai barátjának, Skublics Imrénnek, Zala megye fiatal alügyészének, aki révén megismerte Szegedy Rózát. Az út során és a franciaországi tartózkodása alatt írt művet később tisztázta le három példányban, belejavított, valamint latin, francia és olasz verseket illesztett a szövegbe. Látszik, hogy ekkor még a napló kiadására is gondolt, de ehelyett csak a *Himfy szerelmeit* jelentette meg, amelyben minden tíz szerelmes *Himfy*-verset egy-egy (összesen 20) ének vezet be, ezekben Himfy olaszországi útját, Milánó ostromát, majd francia fogságát és hazatérését meséli el.

Útja elején Kisfaludy sokszor visszagondol régi életére, és ekkor még erős a Bécsben töltött három boldog esztendő emléke. Már rögtön az első, Skublics Imrénnek írt levelében (Traiskirchen, március 6.) megemlékezik az általa – három éven át – szeretett olasz-spanyol táncosnőről, Maria Medináról: „aki nekem egy időben annyi boldog órát szerzett, oly isteni gyönyörűséget varázsolt, aki engem egykorig a földön idvezített”,¹⁴ és Itália földjére lépve is említi, hogy „mindig megújul bennem ezen ritka asszonynak emlékezete. Te vagy áldott az asszonyok között! Maria Medina.” (Velsch-Michel, április 22.).

A *Napló*ban részletesen beszámol a Stájerországon keresztül vezető útjuk egyes állomásairól. Nem útbeszámolót ír, hanem a látott városok és a táj által benne keltett érzéseket, gondolatokat kívánja rögzíteni, és ezekről nem egyszer verset is szerez. Kisfaludyt különösen lenyűgözte az Alpok magas hegyeinek, és a rajtuk lévő, az idővel dacoló várromok távoli látványa, melyekről Veit Weber Bécsben olvasott „hajdani regéi” jutnak eszébe (március 21-én írt „levelében”); nekünk,

13 Vö: ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1961–1972* (Budapest: Szépirodalmi, 1989), 115–120.

14 A Kisfaludy *Naplóját* itt és a továbbiakban a szöveg 1962-es kiadásából idézem: KISFALUDY, *Napló és Francia fogságom...*

olvasóknak pedig az, hogy a *Himfy*-versek nagy sikere után miért kezdett Kisfaludy is regéket írni a Badacsonyt övező tanúhegyekről. Nagypénteken a Klagenfurt melletti Sankt Veitben látott passiójátékról a gyerekkorában Sümegen töltött húsvéti ünnepek jutnak eszébe, és az itt írt versében már nem Bécsbe, hanem hazájába, Zala megyébe vágyik vissza, megelégedne a békés otthoni megélhetéssel. Néha azt kérdezi Imrétől, illetve, mivel Mikes Kelemen módjára fiktív levelet írt, mindenekelőtt saját magától, hogy elnyeri-e annak a lánynak a kezét, akit Badacsonyan megszeretett.

Április 27-én érkeztek az akkor még létező Velencei Köztársaság területére, és Mantova felé vették útjukat. Kisfaludy itt, Vergilius szülővárosában arra gondol, hogy ő is költő lesz. A frissen vásárolt Vergilius-kötete segítségével nagy örömmel fordítja Vergilius pásztori dalait. Latinul idézi *Hetedik eklogájának* egy sorát, majd azt saját versével folytatja. A fiatal költőt az eklogák olvasása és az őt körülvevő tavaszi olasz táj szépsége egyaránt a gyönyörök keresésére és a szerelemre ösztönzik:

Mennyi gyönyörűségekkel van ezen helyeken összekötve az aratás; a Corydonok és Galatheák mely kedvtelve játszhatnak a zöld gallyakon, a híves árnyékban a szilfának zöld homályában, melynek ágain a hamvas vadgalambok szerelmesen bulikolnak. [...] Itt kell lenni Olasz országban, hogy az ember az éltető tavasznak gyönyörűségét tökéletes mértékben érezze; itt van az, hogy a szív epedve, lehelegve, szakadva kívánja a szerelmet, – itt tudnának az érc-szívek meglágyulni és szerelemre olvadni, a bíbor színű tavasznak édes örömei között. (Mantua, április 29.)

Még ebben az április 29-i bejegyzésben megszületik egy olyan vers, amely már a *Himfy*-verseket előlegezi, Faludi Ferenc költeményeinek modrában:

Hajdan Virgil idejében
A' lány fűnek hegyette
Tityr égvén szerelmében
Amarylt emlegette. –
Hogy az erdő 's berek Amarylt hangzotta,
Tárgyát bús szívem is égve ohajtotta:
Rozi nevét sóhajtottam
'S írást a' bikk kérgére;
Az erdőt megtanítottam
'S az egész tájt nevére.

Mantovában egy-két napig végre ismét „testőrtisztként” élhetett. A magyar tiszteket a város arisztokratái hívták meg, színházba és bálókba jártak, és természetesen következett egy újabb szerelmi kaland, amelyről lelkesen beszámol barátjához írt levelében. Elmeséli, hogy egy hercegnő a vele töltött éjszaka után megmutatta a fiatal hadnagynak a Palazzo Te reneszánsz és manierista freskókkal és festményekkel díszes termeit, valamint az antik szobrokkal díszített kertet. Ez utóbbi annyira megnyerte tetszését, hogy írt egy rögtönzést *Impromptu Egy fejér kőből faragott Niobe szobrára* címmel (május 1.). Egy márkai kastélyának kertjében látott görög Vénusz-szobor hatására írja meg második improvizációját *Vénusz kőből faragott képéről* (május 3.). A szobrokról és festményekről írt impromptu verseivel a pályakezdő fiatal Kisfaludy több mint húsz évvel megelőzte a neoklasszicista „artistai epigrammákat” író Kazinczyt.¹⁵

A mantovai „fejezetben” látható először és egyértelműen, hogy Kisfaludy Sándor a néhány évvel korábban olvasott *Törökországi levelek* és a korabeli levélregény divat szerint nem misszilis levelekből állította össze naplóját, hanem levelek formájában Mikes Kelemen példájára „szépprózai művet” írt az olasz városokról és az ottani életről. Szívesen meséli el az olaszországi szokásokat, így Mantovában a 18. századvégi Itáliában honos „cavaliere serviente” (szolgáló lovag) szokását. Csodálkozik azon, hogy errefelé minden férjes asszonynak lehetett egy „hivatalos” udvarlója, akit a férfiak is elfogadtak. (Ennek a szokásnak erkölcsi elítéléséről olvashatunk a korabeli olasz irodalom egyik legjelentősebb költőjének, Giuseppe Parininek három részből álló elbeszélő költeményében, az egy fiatal nemes egy napját leíró *Il giorno*-ban, melyet Kazinczy szerint Aranka György lefordított magyarra, de a szöveg máig nem került elő).¹⁶ Ezt a szokást Kisfaludy Sándor részletesen bemutatja, melyet egy sommás megállapítással zár:

Én azt mondom, hogy legénykedni ide jöjjünk, mert itt kellemes élet a legénykedés, de házasodni – Magyarországon maradjunk. Ami engemet illet, én itt (amennyi-

15 Vö: BÁN Imre, „Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 64 (1960): 40–50; PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 98–120; BÓDI Katalin, „Kazinczy Ferenc »görög értelemben« vett epigrammái a neoklasszicista művészet kontextusában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 447–467.

16 Kazinczy egy levelében említi, hogy Kassán 1790-ben megjelent Giuseppe Parini elbeszélő költeménye *A napnak négy részei jeles példája a városban* címmel, melyet Aranka György fordított volna prózában egy német kiadás alapján. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 2:55.

re emberi gyarlóságom megengedi) legénykedni nem fogok, – hanem házasodni házamban – igen is, ha a sors megengedi. (Mantova, április 29.)

Május 8-án érkeztek meg az Ausztriához tartozó Lombardia fővárosába, Milánóba. A francia csapatok már Milánóhoz közeledtek, hogy ostrom alá vegyék az osztrák helyőrség által védett várat. A fiatal tisztnek nincsenek illúziói az ostrom várható végéről, hiszen a nagy létszámfölényben lévő francia hadsereggel szemben egy szedett-vedett védőseregnek kellett védeni a várat:

Ha csak segítségünk nem érkezend, hát olyan 'Circumdederut me' lesz, hogy vagy halunk, vagy foglyokká leszünk [...] Eh! légyen, ami léssen: ha ittveszek, vesszek [...] Ha pedig fogollyá leszek, hát – hiszen diadalom! mert akkor az ellenségnek költségén meglátom Franciaországot, és ingyen drága tapasztalásokat szerzek magamnak. Így hát tirann sorsom! ki nem fogsz rajtam. (Milánó, május 12.)

Május 14-én foglalták el a várost a francia csapatok, és körülvették a Castello Sforzescót, a várat, amelyben a várőrség tartózkodott. A napló részletesen beszámol a május 15-től június 25-ig tartó ostromról, méghozzá olyan színesen, sokszor humorosan, mintha írója nem lett volna állandó életveszélyben. Az ostrom előtt Kisfaludy a Sforza-kastély könyvtárában megtalálja Montesquieu *Le temple a Gnidos* című hat énekből álló pásztorkölteményének 1760-ban készült olasz fordítását, és „unalmában” elkezd lefordítani. Június 16-án feljegyezi naplójába, hogy elkészült két ének prózai fordításával:

Most oly csendességben vagyunk mind mi, mind a franciák, hogy háborítás nélkül készítettem el egy kis költeményt, prózában, a maylandi vár ostromoltatásának, ahol én is ott voltam, örök emlékezetére. – 'Mársnak dühössége' talán azt gondold? – nem – 'Vénus temploma Gnidosban.' – Két énekben.¹⁷

Csak egy hónap múlva kezdődött el az igazi ostrom, amikor megérkeztek a franciák ostromágyúi, és elkezdték a vár falainak lerombolását. Az ostromot kilenc nap-

17 A Montesquieu-fordítás Kisfaludy a *Magyar Aglája* címmel összegyűjtött kéziratcsomójában maradt fenn: OSZK, Kézirattár, Oct. Hung. 626. A kéziratban maradt műveket Angyal Dávid adta ki *Kisfaludy Sándor Minden Munkái* VII. kötetében; lásd: 7. lábjegyzet. Új kiadása: KISFALUDY, *Szépprózai művek...*, 26–39.

pal később Lodiban írja le, egy barátjának írt hosszú, fiktív levél formájában. Ez a rész a napló egyik legszemélyesebb és legerdekesebb leírása (Lodi, június 29.).¹⁸

Ezzel véget is érnek az itáliai naplójegyzetek, és Kisfaludy a további leveleknek később új címet adott a kéziraton: *Francia fogságom*. Ebben a részben rögtön az első jegyzet elején jelzi a mű leendő olvasójának, hogy nincs többé szó misszilis levelekről, hiszen erről a hadiállapotban lévő országok között szó sem lehet. Ennek ellenére fogsága naplóját is levelek formájában fogja írni:

Nincs ugyan reménységem, hogy most fogságomból kezdedbe jussanak leveleim, mert a környüállások gátolják azoknak szabad járásokat, mindazonáltal el nem fogom mulatni néked mindég írni, nem annyira azért, hogy a barátságnak szent oltárához áldozatokat vigyek [...] – mint azért, hogy szomorú állapotomban enyhülést szerezzek magamnak.¹⁹

Lodi után következő állomásuk Pavia volt, ahol szomorúan látta, hogy az egykor gazdag és szép várost a franciák teljesen kifosztották. Neki viszont szerencséje volt, mert egy könyvesboltot nyitva talált, és itt vett magának egy Petrarca-köte-tet:²⁰ „Nem lévén könyv nálam magános óráimnak töltésére, itten (talán hasamnak egy napi veszedelmére) megszerzem magamnak Petrarcát, a szerelemnek érzékeny éneklőjét, – ezt a kellemes andalgót.” (Pavia, július 7.)

Piemont után egészen a nizzai tengerpartig ismét magas hegyek között vezetett tovább az út. Életének egyik legnagyobb élménye a tendai havasokon való átkelés, melyről többoldalas leírásban számol be (Tenda, július 12.). Ez a rész a magyar szentimentalista tájleírás egyik legszebb darabja:

18 KISFALUDY, *Napló és Francia fogságom...*, 86–88. Kisfaludy Sándor művének katonai vonatkozásairól: NAGY Ágoston, „A »thermidori köztársaság« ünnepkultúrájának tapasztalata Kisfaludy Sándor *Naplójában*: 1796. július–szeptember (IV. év thermidor–fructidor)”, in *Klasszikus és modern republikanizmusok: Eszmetörténeti tanulmányok*, szerk. NAGY Ágoston és PAP Milán, 67–110 (Budapest: Ráció Kiadó, 2021).

19 Nem lehet tudni, hogy Kisfaludy olvasta-e Faludi Ferenc *Nemes emberének* 1748. vagy 1771. évi kiadásait, ahol Faludi a művet bevezető *Védelmező intésében* hasonlóképpen indokolja meg, hogy miért írja magyarul Rómában műveit: „Amit írtam, azért írtam, hogy messze bujdosásimban ki ne kopnék élő nyelvünkéből, példát adnék sok heverő pennának olvasásra.” Lásd: FALUDI Ferenc, „Nemes ember”, in FALUDI Ferenc, *Prózai művei*, kiad. VÖRÖS Imre és URAY Piroska, 2 köt. Régi magyar prózai emlékek 8, 1:20–22 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 1:20.

20 A kötet megvolt a költő sümegi könyvtárának darabjai között, és ma az OSZK gyűjteményében található: *Rime di mess. Francesco PETRARCA* (Bassano: Remondini, 1776). Lásd továbbá: BÓNA Judit, „Kisfaludy Sándor könyvtárának olasz vonatkozású kötetei”, *Irodalomismeret* 11, 2–3. sz. (2000): 122–123.

A fellegek alattunk lebegtek, s mint valamely sűrű köd, úgy akadoztak a sziklás oldalakon, s mégis felérvén, meg más hegyek tornyozának felettünk. – Innen visszatekintvén, borzad az ember lelke, s örül egyszersmind, hogy ezen feneketlen örvénynek tetsző mélységből felverekedett, hol a járó emberek és öszvérek csak aliglan mozgó parányi állatocskáknak láttatnak, – örül, mert az gondolja, hogy lehetlenséget győzött. [...] Valamint a játékos a nyert aranynak, úgy örültem én a hosszú és nehéz fáradsággal végtére megnyert hegynek. – A bérznek legfelső pontján lévén – haj! minő szcéna nyílt előttem! Imre! – a lelkem megdöbbszent – tetemem odagyökerezett. Mely nagy, mely felséges, mely vad, mely vakmerő tekintet vala ez! [...] – Nézd ezeket a szörnyű havasokat, mint emelik fel ősz fejeket a levegőnek magasságában, – a fellegeket hasogatják.

Érzéseit Vergilius *Aeneis*ének egy latin sorával és Evariste de Parney egy francia versének idézésével erősíti meg. (Ez utóbbi verset csak később, a *Napló* letisztázásakor írhatta bele az útleírásba, hiszen Parney verseit Draguignanban ismerte csak meg.)

A meredek hegyeken átkelve végre az akkor még Piemonthez tartozó Nizza fölé érkeztek, és egy serpentine úton mentek le a tengerpartig. Ekkor tárult szem elé a magas hegyek alatt „a végtelenül kiterjedő” Földközi-tenger. A tenger látványát, és azt a csodálatos érzést, ami az embert akkor fogja el, amikor először magasból rálát a hatalmas vízre, el akarja mesélni valakinek, de sajnos, sem „édes nénéje”, sem kedves Imréje nem volt vele, így hát megírja magának levél formában:

Amiólta itt vagyok, [...] gyönyörűségemet találok benne a tengert látni: miként terjed ennek kék, tiszta vize a végtelenségbe, ahol azután az egekbe láttatik magát elegyíteni; – a legnagyobb csendességben is zúgva miként csapdossák habjai a partot; a gályák kiterjedett lobogó vitorláikkal miként lebegnek a síkon. (Nizza, július 23.)

Nizzától Provence-ig a francia riviérán át vezetett az útjuk. Cannes-ban ezt veti a papíra: „Ki nem mondhatom, mely nagy gyönyörűséget találok benne a tenger mellett lakni: emelkedni érzem lelkemet mindég ezen a nagy tárgy látásában.” (Cannes, július 26.). Ezt a vágyát félig-meddig meg is valósítja, hiszen 44 éven keresztül élt nyaranta és ősszel a „magyar tenger” mellett, Badacsony szőlőhegyén épített házukban, ahol minden reggel „emelkedni” érezhette lelkét.²¹

21 Vö: HAMVAS Béla, „Egy költő apológiája”, *Sorsunk* 1 (1946): 1–9; HAMVAS Béla, *Szellem és egzisztencia*, szöveggond., jegyz. CSUHAJ István, utószó KEMÉNY Katalin (Pécs: Baranya Megyei Könyvtár, 1988), 115–129.

Július 29-én érkeztek meg a szép provençe-i kisvárosba, Draguignanba. Első itt bekegyezett írását egy Ovidius módjára írt költeménnyel kezdi: „Rendeléseiteknek, a Sors, fejet hajtok, / Nem zúgolódom, bárha gyakran sóhajtok, / Csak azt engedd, hogy még egyszer megláthassam / Hazámat, s Imrémet szivemhez nyomhassam.” De ő nem a távoli Fekete-tenger partján, a barbár Tomiban, hanem Petrarca vaocluse-i otthona mellett, közel a világ egyik legszebb tengerpartjához, egy szőlőkkel és olajfákkal övezett, szép kisvárosban, kellemes vendégségben töltötte a napokat. A fiatal hadnagy kezdi egyre jobban érezni magát: „Vannak francia könyveim olvasni, melyeket imitt-amott kölcsönöznek, van hegedűm andalogni, álmodozni; van jó kvártélyom, kényem szerint egyedül lenni; van egynéhány szép férfiú és asszonyi lélek, kellemesen társalkodni; van egészségem.” (augusztus 4.). Ráadásul hamar még egy kellemes hölgy ismerősre is szert tett:

Vagyon itt, éspedig éppen a szomszédságban egy bizonyos Carolina d’Escalapon párizsi leány, [...] egy valóságos széplélek; amellett, hogy külseje is kellemes, okos, olvasott, tanult és világot ismérő személy ez; deákul nemcsak jól beszél, hanem különös, indulatos barátnéja és tisztelője a római nagy lelkeknek, kik közül Virgil az ő kedvelte. Itt mindennap egy-két órát töltök. (Draguignan, augusztus 14.)

Ugyanebben a levélben, mintha csak egy modern Mikes Kelemen lenne, kis értekezést illeszt *Napló*jába a francia nők műveltségéről:

Szép és dicsőséges az Franciországbban, hogy itt az asszonyok és leányok a férfijakkal egyformán szeretik és űzik a szép tudományokat és mesterségeket; tudnak érezni, gondolkodni és ítélni; s ezt pedig nemcsak egy-kettő, hanem valemennyien, akik nem kénytelenek kezek munkája után élni, mert itten a jó nevelésnek főbb cikkelye a léleknek, szívnek, elmének formálása. Azért termett Franciaországban egy Ninon Lenclos, egy Dacier, egy Deshoulières, egy Scudery, egy Montfort, egy Vallier, egy Maintenon, akik az egész asszonyi nemet bámulásra ragadták – bár követésekre is édesgethették volna! – Minálunk, ha egy leány egy pár románt olvasott, és az embernek tudtára tudja adni, hogy akkor érezni és gondolkodni tudott, kénytelenek vagyunk őt a nagy fogyatkozás miatt szépléleknek mondani, mert ’inter vaccas bos est abbas.

A szép tájban, a kellemes körülmények között és még kellemesebb társaságban Kisfaludy egyre többet olvas. Barátnője kezébe adja Chalieu, Madame Deshoulières, Évariste Parny, Francois-Joachim Pierre de Bernis verseit és a korabeli népszerű szerelmes regényeket, melyek csúcsa Rousseau *Új Héloïse*-e lesz. Ezen olvasmány-

élmények alapján írta meg németországi katonáskodása alatt a sokáig kiadatlanul maradt levélregényét, a *Két szerető szívnek történetét*.²²

Francia „fogsága” alatt kezd el rendszeresen verseket írni. Petrarca *Daloskönyvét* és a francia költőket olvasva Kisfaludyban formálódni kezd a gondolat, hogy Petrarca és Evariste de Parney példáját követve ő lesz a szerelem egyik első magyar költője. Első verseit még itt is eleinte Faludi Ferenc modorában írta (*Rozihoz, A kis Dorillis, Irishez Nani, A szépekhez*), de hamar Petrarca szonettjei és canzonéi lesznek fő mintái: „Különben a szerelmes Petrarca, ez a kellemes andalgó, ez a szépen síró szerencsétlen, ez a bolond szerető, ez a bájos éneklő az én kedveltem; éjjelnappal együtt vagyunk.” (augusztus 26.). Egyre inkább kialakul benne az a gondolat, hogy saját szerelmes verseit Petrarcát követve szonettekben és énekekben fogja megírni, és a versciklus műzsája Szegedy Róza lesz.

Szeptember 11-én érkezik meg Párizsból az üzenet, hogy a campoformiói békét előkészítő fegyverszünet értelmében a hadifoglyokat, ha becsületszavukat adják, hogy nem fognak fegyvert Franciaország ellen, hazaengedik. Szeptember 16-án búcsúzik el draguigani barátaitól, Valentinéktől és kedves társalkodónójától, Caroline-tól.

Nizzában hajóra szálltak, hogy Genovába utazzanak. Az út közben a genovai öböl előtt szörnyű viharba kerültek, majdnem elsüllyedt a hajójuk, mindene a vízbe veszett a Draguignanban írt versek kéziratának felével együtt, de végül szerencsésen megérkeztek Genovába. A napló utolsó fejezete a tengeri vihar leírása. A Vergilius-idézetekkel kibővített nyolc oldalas „levél”²³ a 18. századi magyar irodalom egyik remekműve, amely Kisfaludy Sándort a magyar prózairodalom Faludi Ferenc és Mikes Kelemen melletti harmadik nagy alakjának mutatja be. Ezzel befejeződik és egyúttal befejezetlen marad a *Himfy* költőjének első nagy műve.

A franciák ugyan becsületszóra hazaengedték a foglyaikat, de a Habsburg császár nem. Kisfaludynak a testőri esküje szerint még három évet kellett végigszolgálnia előbb Ausztriában, majd a Rajna partján fekvő Würtembergi hercegségben. Az első két év békésen telt el, így a katonai szolgálat mellett volt ideje folytatni a Draguignanban elkezdett *Himfy*-versek írását, és összeállítani az első *Himfy*-kötet, a *Kesergő szerelem* 200 dalból és 20 énekből álló ciklusát. Az első *Himfy szerelmei*-kötet nyomdába adását követően lemondott a *Napló és Francia*

22 A levélregény címe az *Űj Héloïse* eredeti francia címének szó szerinti fordítása. Rousseau műve *Lettres de deux Amans, Habitants d'une petite Ville au pied des Alpes* címmel jelent meg 1761-ben Amszterdamban. Kézirata: OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1261. *Két Szerető Szívnek története. Eredeti Levelekben a multt Franczia Háboruból*. Kiadása: KISFALUDY Sándor, „Két Szerető Szívnek Története”, in KISFALUDY, *Szépprózai művek...*, 119–188.

23 KISFALUDY, *Napló és Francia fogságom...*, 154–162.

fogságom befejezéséről és kiadásáról, és később sem jelentette meg. Fenyő István azt feltételezte, hogy „nem akarta elrontani a két *Himfy*-kötet sikerét”, de én arra gondolok, hogy Kisfaludy nem akarta, hogy a *Napló* első részében megjelenő, egyértelműen más nőkről szóló vallomásai Szegedy Róza és a *Himfy*-verseket olvasó hölgyek tudomására jussanak. (Már akkor is vigyáztak a költőket körülvevő legendákra.) Hasonlóképp nem fejezte be és nem jelentette meg a *Két szerető szívnek története*²⁴ címmel írt levélregényét sem, mert ehelyett a *Kesergő szerelem* folytatásaként megírta a házaset boldogságáról szóló második *Himfy*-ciklus, a *Boldog szerelem* verseit.

Érdekes módon a *Napló*, amikor a 19. század végén kiadásra került, nem keltette fel különösebben a magyar irodalomtörténészek érdeklődését, mert akkor Kisfaludy Sándor művei közül az olvasók már csak a *Himfy*-verseket és egy-két regjét olvasták, és a kutatókat sem érdekelte az útleírás száz évvel azelőtti modernsége. Fenyő István szerint is *szépprózánk nagy vesztesége, hogy Kisfaludy naplója létrejötté után nem jelent meg. Egy olyan mű esett így ki az irodalmi köztudatból, mely magas művészi kvalitásaival szerencsésen befolyásolta volna a magyar széppróza további fejlődését*.²⁵

Kisfaludy *Naplója* a mai napig nem szerepel az irodalomtörténeti „kánonban.” A magyar irodalomtörténetek szerint Kazinczy *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* és Kármán *Fanni hagyományai* jelentik ma is a 18–19. századforduló magyar prózairodalmának legmodernebb teljesítményeit. Sajnos ezeket ma már csak a korszak kutatói olvassák. Eközben Mikes Kelemen törökországi levelei és Kisfaludy Sándor olasz–francia útinaplója képviselik a 18. századi magyar prózairodalom még ma is élvezettel olvasható értékeit.

A *Napló és Francia fogságom* igen érzékeny és igen személyes módon mondja el egy fiatal katonatiszt és író nagy világtörténelmi események idején tett északi-italiai útját, majd Milánó ostromát és nyaralásnak is beillő provence-i „fogságát.” Az élvezetes megírt mű irodalomtörténeti fontosságát még az is fokozza, hogy bemutatja, ez a fél év döntő hatással volt Kisfaludy életművére. A *Himfy szerelmei* című két dalciklusa, amely a magyar irodalmi ízlés jelentős fordulatát vezet be, közvetlenül az itáliai és franciaországi úti élményeiből nőtt ki. De a *Napló* jelentősége messze meghaladja az életrajzi vagy irodalomtörténeti forrás értékét. Önmagában véve is irodalmi értékű alkotás. Ahogy Debreczeni Attila megállapította: Kisfaludy Sándor szépprózája korának legmagasabb színvonalán állt, s

24 KISFALUDY, *Szépprózai művek...*, 119–183; WERNER Adolf, *Kisfaludy levélregénye* (Budapest: Franklin Nyomda, 1890).

25 FENYŐ, *Kisfaludy Sándor...*, 51–85.

ma is élvezhető. Költői prózája az irodalmi megújulás élvonalába emelte Kisfaludyt. Hatni azonban *Himfy* hatott.²⁶

Az átdolgozás után letisztázott mű ugyanis már nem „napló”, nem csupán az olaszországi és provence-i út élményei „futó perceinek rögzítése”,²⁷ hanem egy igazi *énregény*. Nem hasonlítható Mikes leveleinek törökországi beszámolóihoz, de a korabeli magyar utazók úti beszámolóihoz sem. Kisfaludy Sándor nem a környezetét írta le, hanem saját élményeit, érzéseit, a világról kialakított véleményét fogalmazta meg. A *Napló* olvasója átélheti azt a folyamatot, hogy miként lett egy hetyke, könnyűvérű, de művelt, a természet és a művészet szépségeire érzékeny fiatal testőrhadnagyból író és költő, méghozzá a kor magyar irodalmának egyik legjelentősebb alakja, aki verseivel megnyitotta Petőfi előtt a magyar kultúrát a 19. században végső diadalát arató szerelmi költészet előtt.

Miközben a *Fanni hagyományai* és Kazinczy *Bácsmegyeyje* az európai átlag Werther-regények sorába tartoznak (Foscolo *Jacopo Ortis*ával együtt), ezzel szemben Kisfaludy *Naplója* eredeti, és korában teljesen új mű. Kisfaludy olaszországi és franciaországi naplója megítélésem szerint Casanova 1789–1798 között Dux várában francia nyelven írt emlékirataihoz hasonlítható alkotás.²⁸

Érdemes lenne a nagyközönség számára egykorú metszetekkel illusztrált kiadásban megjelentetni.

26 DEBRECZENI Attila, „Kisfaludy Sándor »érzékeny« évtizede”, in KISFALUDY, *Szépprózai művek...*, 224.

27 FENYŐ, *Kisfaludy Sándor...*, 51.

28 GIACOMO CASANOVA, *Mémoires du vénitien J. Casanova de Seingalt, extraits de ses manuscrits originaux publiés en Allemagne par G. de SCHUTZ*, 14 vol. (Paris: Tournachon–Molin, 1825–1829). Első magyar kiadása 1873-ban, tíz évvel a *Napló és Francia fogságom* első kiadása előtt jelent meg Halasi Ottó fordításában 22 kötetben: *SEINGALTI CASANOVA Jakab emlékiratai és kalandjai*, ford. HALASI Ottó, 22 köt. (Lipce: Köhler, 1873–1875). Vö. KOZOCSA Sándor, „Casanova Magyarországon”, *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1963–1964): 270–285.

AZ ITÁLIAI KULTÚRA HATÁSA FŐPAPI KÖRNYEZETBEN

Zichy Ferenc győri püspök római ágensi levelezése*

A kora újkori és újkori magyar püspökök évszázadokon keresztül kettős tájékozódási horizontot tartott szemmel, a császári udvar¹ és a római Szentszék képében.² Az alábbi dolgozat az utóbbi faktor irányába történő kapcsolattartás részleteibe enged epizódyszerű bepillantásokat a korszak egyik leginkább császári udvarhű főpapjának, Zichy Ferenc győri püspöknek (1743–1783) az évtizedeken át tartó római ágensi levelezésén keresztül. Az egyháztörténet-írás régi adósságának apadása veheti ezzel kezdetét, a korábban méltatlanul háttérben maradt Zichy – Győr legnagyobb barokk püspöke – és az ő itáliai kapcsolatrendszere is modern feldolgozást nyerhet, ahogy az történt az elmúlt időszakban neves főpap kortársaival, Eszterházy Károllyal (1761–1799), Klimó Györggyel (1751–1777) vagy Patachich Ádámmal (1776–1784).³

* Készült a MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban (ELKH) a TKI támogatásával. Nemes Gábor és Tuhári Attila tanácsaikkal segítették a tanulmány létrejöttét, amit ezúton is hálásan köszönök.

1 Joachim BAHLCKE, *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia: együttműködéstől a konfrontációig, 1686–1790* (Budapest: METEM, 2013).

2 FRANKÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székekkel III.* (Budapest: Szent István Társulat, 1903); TUSOR Péter, „A magyar egyház és Róma a 17. században”, *Vigilia* 64 (1999): 503–513.

3 ANTAL Beatrix, „Eszterházy Károly és Róma”, *A Heves Megyei Levéltár közleményei* 18 (2007): 21–54; BITSKEY István, „Eszterházy Károly helye Közép-Európa művelődéstörténetében”, in *Agriam adveni: Konferencia Eszterházy Károly Egerbe érkezésének 250. évfordulója emlékeztetőre*, szerk. MONOK István, 12–23 (Eger: Líceum Kiadó, 2013); SOÓS István, „Giuseppe Garampi érsek, pápai nuncius levelezése magyarországiakkal és erdélyiekkel”, in *Magyarországi tudósok levelezése a 18. században – Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, 75–84 (Budapest: SZENAL, 2006); RUSZKAI Zsófia, „Az egyházi információszerzés lehetőségei a 18. század második felében: Bernardo Giordano levelei Klimó Györggyhez”, in *Közvetítő rendszerek, médiumok és hatalomgyakorlás a kora újkori Európában*, szerk. B. SZÉKELY Dorottya Piroska, KOVÁCS Dóra, VIDA Bence és VIRÁG Csilla, 180–207 (Buda-

Zichy Ferenc ágensi hálózatának a magyar szakirodalomban és köztudatban történő elhelyezése mellett a nemzetközi diskurzusban is érdemes helyet lehet találni, hiszen az utóbbi évek nemzetek közti tudományos együttműködése is ebbe az irányba mutat.⁴ A 17. századtól kezdve már folyamatában, átfogóan vizsgálhatók és összehasonlíthatók a különböző főpapok, intézmények vagy udvarok által római ügyvivőkön keresztül kifejtett cselekvések, érdekérvényesítési kísérletek, kúriai kapcsolatok.⁵ E tekintetben is érdekes és releváns kutatási eredményeket tartogathat a Bécs előterében, Győrben, a Habsburg dinasztia feltétlen szolgálatában álló, majd négy évtizedig főpásztorként működő Zichy Ferenc ágensi levelezése.

Agentúrák kialakulása

A 16. század során kiépülő nunciatúrai hálózat a Trienti zsinat (1545–1563) után, főként a 17. század elejére megszilárdult, és működése, jogköre kialakult, uniformizálódott. A pápai állam által Európa jelentős katolikus udvaraiba akkreditált professzionális követségek feladata jellemzően és elsődlegesen az Apostoli Szent-szék és az Egyházi Állam képviselete volt. Főbb vonásait tekintve a ma is ismert attribútumait ekkor már magán hordozta ez a diplomáciai hálózat. A nunciosok és hivataluk azonban főként az uralkodói udvarok történeteiről szolgáltattak információt Rómába, illetve a Trient utáni reform megvalósításának támogatásán munkálkodtak a fogadó fél udvarában. Ellenkező irányú információáramlás

pest: Gondolat Kiadó, 2021); TÓTH Tamás, „*Si nullus incipiat, nullus finiet.*”: *La rinascita della Chiesa d’Ungheria dopo la conquista turca nell’attività di Gábor Patachich e di Adám Patachich, Arcivescovi di Kalocsa-Bács (1733–1784)*, CVH I/6 (Budapest–Roma–Szeged: Gondolat Kiadó, 2011). Barkóczy Ferenc ágensi leveleiről: DÓBÉK Ágnes, „Levelek Rómából: Adalékok Barkóczy Ferenc és a Collegium Germanicum Hungaricum kapcsolatának történetéhez”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya és SZÁDOCZKI Vera, 144–147 (Budapest: MTA–PPKE BILK, 2017).

4 Különös tekintettel: Matteo SANFILIPPO e Péter TUSOR, a cura di, *Gli agenti presso la Santa Sede delle comunità e degli stati stranieri*, 2 vol. (Viterbo: Sette Città, 2020–2021).

5 Az ágenskutatról és a magyar egyház római kapcsolattartásáról átfogóan lásd: TUSOR Péter, „A magyar egyházi elit római hírforrásai a kora újkorban”, in *Információáramlás a kora újkorban*, szerk. Z. KARVALICS László és KIS Károly, 108–124 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004); TUSOR Péter, „Gli agenti dei prelati ungheresi a Roma nel Seicento”, *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* 92 (2012): 359–380; TUSOR Péter, „Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa: C. H. Motmann »Residente d’Ungheria«: A római magyar agenzia történetéhez”, *Hadtörténeti Közlemények* 116 (2003): 535–581.

a nunciusokon keresztül esetleges volt.⁶ Ezért mind az uralkodók, mind a nemzeti egyházak Rómában tartózkodó fizetett ügyvivőket kezdtek fogadni. Ennek oka részint a friss és folyamatosan érkező római szentszéki információk érdekében történt, másrésről pedig az egyre inkább szerteágazó kúriai ügyintézésben a nemzeti egyházak főpapjainak szükségük volt a rendszerben magát kiismerő és eligazodó ügyintézőkre.⁷ A kora újkor folyamán ezen intézők vegyesen, hol világi, hol egyházi személyek voltak, csak később, főként a 19. és 20. századra állandósult a gyakorlat, hogy kizárólag klerikusok végezték ezt a feladatot.⁸

1607-től kezdve ismer a szakirodalom olyan római ágenseket, akik a magyar felet képviselték a világegyház központjában.⁹ Az említett évtől kezdve lényegében folyamatos az ilyen jellegű magyar jelenlét a 17. században, amelynek először az esztergomi érsek, majd 1639-től a teljes püspökar volt a megbízója. A század során a római hírek Magyarországra küldése mellett az agentúra számottevő lobbitevékenységet is folytatott a magyar-ügy pozitív megítélése érdekében.¹⁰ A magyar egyház önálló és állandó képviseletét aztán a 18. századi abszolutizmus jelentős mértékben korlátozta. Azonban elég csak Eszterházy Károlyra vagy Batthyány Józsefekre gondolnunk, hogy lássuk, egyes püspökök a jozefinista tiltás időszakában is aktív római kapcsolatot tudtak fentartani.¹¹ Korábban a szigorú tiltás időszakát megelőzően, nagyjából Mária Terézia uralkodása alatt ugyanilyen módon voltak római megbízottjai Zichy Ferenc győri püspöknek is.

6 Nunciatúrák intézményesüléséhez lásd: TUSOR Péter, *Barokk pápaság (1600–1700)* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004), 185–194.

7 Középkori római magyar agenzia előzményeihez lásd: NEMES Gábor, „Folytonosság vagy újrakezdés?: Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után”, in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 17, 105–133 (Pécs: META Egyesület, 2017); NEMES Gábor, „Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentszékkal (1532–1526)”, *Századok* 149 (2015): 479–506, 490–493.

8 TUSOR Péter, „A magyar püspökök első római ágensei”, *Vigília* 67 (2002): 338–342, 339.

9 Uo. Bár korábban is vannak adatok római magyar ágensekről: *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)*, kiad. TUSOR Péter és NEMES Gábor, CVH I/7 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2011), LV–LVII.

10 TUSOR Péter, „A magyar ágensek és a római Habsburg-diplomácia a 17. században”, in *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019*, szerk. BERTA Péter és VIZI László Tamás, 544–564 (Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2020), 546.

11 A központi, császári ügynökséghez lásd: Andreas GOTTSMANN, „L'imperial-regia Agenzia austriaca nel lungo Ottocento”, in *Gli agenti presso la Santa Sede...*, 2:75–102.

Zichy Ferenc és Róma

Fiatal papnövendékként Zichy Ferenc esztergomi és bécsi pázmáneumi tanulmányévek után került Rómába 1721-ben, ahol a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult egészen 1724-ig.¹² Római tartózkodásáról nem tudunk sokat, iskolai eredményei megfelelőek, bár inkább szelídségével, jámborságával és hitbuzgalmával tűnt ki korosztályából.¹³ Feltehetőleg a fiatal klerikusban szép emlékek maradhattak az Örök Városról, mert győri püspök korában ő is előszerezettél küldte Rómába az arra érdemes ifjúkat. Germanicumos éveit után azonban örökre búcsút intett Rómának, személyesen többé nem fordult meg a városban.

A Poloni-klán

Jelenleg még nem világos, hogy került kapcsolatba Zichy Ferenc és az általam ismert legelső római ágense, Pietro Poloni. Az azonban biztos, hogy közel harminc éven át három személy, Pietro Poloni, Bartholomeo Pinto Poloni és Francesco Pinto Poloni látta el a győri püspök római képviselését. Bartholomeo, aki a leg-hosszabb ideig intézte a győri püspök ügyeit Rómában, egy 1782-es karácsonyi levelének utóiratában külön kérte Zichyt, hogy Pierer Józsefnek és az egykor a Germanicumban tanult papoknak tolmácsolja karácsonyi jókívánságait.¹⁴ Talán csak a római kötődésük okán üdvözölte külön a fentieket, de nem elképzelhetetlen, hogy Zichy az 1750-es évek elején egy Rómában tanuló kispap segítségével vette fel a kapcsolatot a Poloni-klánnal. Pierer József külön kiemelése okán felmerülhet az a scenárió is, hogy a feloszlatisig jezsuita atyán keresztül, így a Jézus Társaság kiterjedt kapcsolati hálója segítségével lépett kapcsolatba Zichy Pietro Polonival.¹⁵ Továbbá tudható a Polonikról egy 1785-ben Szily János szombathelyi püspöknek írt levélből, hogy Francesco Bartholomeo fia.¹⁶ Az 1780-as évektől kezdve már átfedés mutatkozott a levelek feladói között, Bartholomeo mellett megjelenik fia, Francesco is, mint levélküldő. Bő húsz évvel korábban Pietro ágensi pályafutásának a vége felé ugyanígy jelent meg Bartholomeo aláírása

12 PISZKER Olivér, *Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején 1743–83*, Pannonhalmi füzetek 13 (Pannonhalma: [s. n.], 1933), 9.

13 MOHL Adolf, *Győregyházmegyei jeles papok* (Győr: Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1933), 135.

14 Győri Egyházmegyei Levéltár Püspöki Levéltára (a továbbiakban: GyEL, PL), *Litterae Romanae* I. 1782. december 7.

15 A püspök és a Jézus Társaság közti jó kapcsolatról: MOHL, *Győregyházmegyei...*, 158.

16 *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona Országainak Egyházmegyéiről 1600–1850*, kiad. VANYÓ Tihamér Aladár, Olaszországi Magyar Oklevéltár II. (Pannonhalma: Szerzői kiadás, 1933), 236.

először Pietróé mellett ugyanazon levélen, majd önállóan, Pietro leveleivel párhuzamosan saját levelein is.

A Poloni-klán professzionalizmusát, kúriai jártasságát és kapcsolati hálóját mutatja, hogy Pietro és Bartholomeo esetében is tudni lehet arról, hogy más püspökök ügyében is eljárak Rómában. Ennek az egyébként bevett gyakorlatnak a során Pietro Poloniról tudni, hogy a bruges-i püspök Jean Robert Caimo¹⁷ ágenseként is működött a Kúriában. 1758-ban, majd 1762-ben is Pietro Poloni járt el ad limina-jelentés kapcsán Caimo püspök nevében.¹⁸ Úgy tűnik, hogy ezt a kapcsolati hálót örökölte meg Bartholomeo Pinto Poloni is, mert Zichynek írt levelei mellett 1773-ban már ő terjeszti a bruges-i püspökség ad limina-jelentését az illetékes kúriai szerv elé. Emellett Bartholomeoról több forrásközlés is alátámasztja, hogy a magyarországi képviselteinek körét is bővítette. A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában fennmaradt levelek értelmében Patachich Ádámnak számos alkalommal küldött római aukciós katalógusokat, könyveket és az ezekről szóló számlákat.¹⁹ Patachich tehát kalocsai művészetpártoló és kultúraépítő tevékenysége során szintén kapcsolatba került Pinto Polonival.

A győri püspök és a kalocsai érsek mellett Pinto Poloni kapcsolatban állt Szily János szombathelyi püspökkel is. Itt a kapcsolat sokkal egyszerűbben megállapítható, püspökké szentelése előtt Szily Zichy püspök közvetlen munkatársa, nem csupán titkára, de a központi egyházmegyei kormányzást segítő székeskáptalannak az örkanonokja is volt.²⁰ Ezen tisztségek okán folyamatosan részt vett a napi egyházkormányzati ügyek vitelében. Feltételezhetően az ágensi levelek is átfuthattak a kezén. Nem nehéz elképzelni, hogy a Pinto Polonival való kapcsolatot Szily egyszerűen átmentette püspökéveire is.

Nem ritka, főleg Bartholomeo Pinto Poloni esetében, hogy dicsekvésképp, esetleg bennfentességének a példázása érdekében leveleiben visszautalt korábbi üzeneteiben megosztott bizalmas hírekre, pletykákra, amelyek aztán úgy valósultak meg, ahogy azt ő előre jelezte Zichynek. Jellemző példa erre az 1773. március 25-i pápai konzisztóriumon bejelentett három új bíboros kreálásáról és sze-

17 „Jean Robert Caimo, bruges-i püspök (1754–1775)”, in Conrad EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi* [...], 6 vol. (Monasteri: Typis Regensberg, 1891–1958), 6:131.

18 Alexandre PASTURE, „Les archives de la visite »ad limina« pour les deux anciennes provinces ecclésiastiques des Pays-Bas, Malines et Cambrai (1589–1800)”, *Bulletin de la Commission royale d’histoire* 83 (1914): 281–504, 328, 391–393.

19 LAKATOS Adél, „Patachich Ádám (1716–1784) tudomány- és művészetpártoló tevékenysége nagyvárad püspöksége és kalocsai érseksége idején”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 31, 1–4. sz. (2019): 127–189, 174.

20 BEDY Vince, *A győri székeskáptalan története*, Győregyházmegye multjából 3 (Győr: Győregyházmegyei Alap Nyomda, 1938), 467.

mélyük pontos megnevezéséről szóló március 17-i levele.²¹ A bíborosok személyét illetően előrejelzése pontosnak bizonyult. Erre utalt vissza előszeretettel egy áprilisi levelében, mintegy hitelesítve újabb állításait.²²

A levelezés

Az ágensi jelentések jelenleg a Győri Egyházmegyei Levéltár Püspöki Levéltárának *Litterae Romanae* nevű csomós anyagában találhatók, amelyeket az 1910-es évek során Széchenyi Miklós püspök idején rendeztek ebbe a formába. Nem elképzelhetetlen, hogy az iratanyagot az a Bedy Vince rendezte, aki egy időben, az 1910-es évek során a püspöki levéltárosi feladatokat is ellátta.²³ A hat csomó terjedelmű irategyüttes tartalmazza az összes Rómából érkező diszpenzációt, kiváltásokat, ereklye igazolásokat, különleges engedélyeket, sőt esetenként az iratanyag nevével ellentétben a bécsi nunciatúráról érkező leveleket is. Jelenlegi tudomásom szerint 152 darab ágensi jelentést őriz ez a hat csomó.²⁴

Az évtizedeken átívelő levelezés jelenleg ismert első darabja 1753-ból való. Ez tíz évvel azutánról származik, hogy Zichy a győri egyházmegye élére került. Gondolhatunk arra, hogy korábban is voltak levelek, amelyek esetleg elvesztek, vagy még lappanganak valahol a levéltárban. De számításba kell venni azt is, hogy Zichy csak az 1750-es évek elején bízta meg Pietro Polonit az ágensi feladatok ellátásával. Erre az szolgálhat magyarázatul, hogy 1745-ig még a püspöki palota visszaszerzésén fáradozott, valamint a székesegyház felújítása, helyreállítása tölthette ki gondolatainak javarészét.²⁵ Az 1740-es években időszakosan három vizitációt vezényelt le, nem egyszer személyesen maga látogatta meg a plébániákat, így több hetes körutakat téve.²⁶ Elképzelhető, hogy tekintetét azután emelte Rómára, hogy több mint tíz éven keresztül egyházmegyéjét rendezte és indította el a fejlődés útján.

1753-tól kezdve elszórtan megjelentek a római levelek, amelyek aztán 1768-tól kezdve sűrűsödtek, majd 1769-ben érkezett el a csúcspont 21 Rómából érkezett

21 GyEL, PL, *Litterae Romanae* III. 1773. március 17.

22 GyEL, PL, *Litterae Romanae* II. 1773. április 21.

23 NEMES Gábor, „Bedy Vince (1866–1938) élete és munkássága”, in *Primus inter omnes: Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*, szerk. ARATÓ György, NEMES Gábor és VAJK Ádám, Források és feldolgozások 25, 11–43 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2016), 19.

24 Viszonyításképp Egerben Eszterházy Károly idejéből 644 db levelet tartanak számon. Lásd: ANTAL, „Eszterházy Károly és Róma...”, 23.

25 BEDY, *A győri székesegyház...*, 21–28.

26 A vizitációkról részletesebben: MOHL, *Győregyházmegyei jeles papok...*, 139–146.

levéllel. Ez a sűrűsödés láthatóan kitartott 1774-ig. A több mint 150 levél javarésze e pár év alatt érkezett Rómából. 1775-től újra egy csökkenő tendenciát láthatunk, amely aztán már nem erősödött vissza és 1782 után nem is találtam több levelet.²⁷ Korábbi kiemelkedőbb év 1759, amely összefüggésbe hozható a frissen megválasztott XIII. Kelemen pápa első teljes hivatali évének újdonságaival. Itt is látható, hogy az 1758-as év levelei pont a konklávé idejéről és a pápa beiktatásának a hónapjaiból, július-augusztusból valók.²⁸ A sűrű levélforgalommal jellemezhető évek egybeestek a Jézus Társaság feloszlásának éveivel is. A jezsuiták egyházmegyei működését pártoló és segítő Zichy püspök életrajzírója szerint is szomorúsággal vette a rend ellehetetlenítéséről szóló központi döntést.²⁹

Az alábbi táblázat is világosan mutatja darabszám alapján a leveleket, az 1769-es kimagasló évet, amelyet további négy-öt erős postai év jellemez. Látni, hogy 1783-ban a püspök utolsó évéből sincs már levél. Mohl és Piszker, Zichy két életrajzírója alapján úgy tudható, hogy a püspök nem betegeskedett sokat halála előtt, tehát nem lehet a püspök inaktivitására fogni a levelek hiányát.³⁰ A június közepén elhunyt főpásztor korábban év elején mindig kapott leveleket, itt most ezek már elmaradtak. Feltételezhető azonban, hogy az erősen császárhű Zichy a jo-

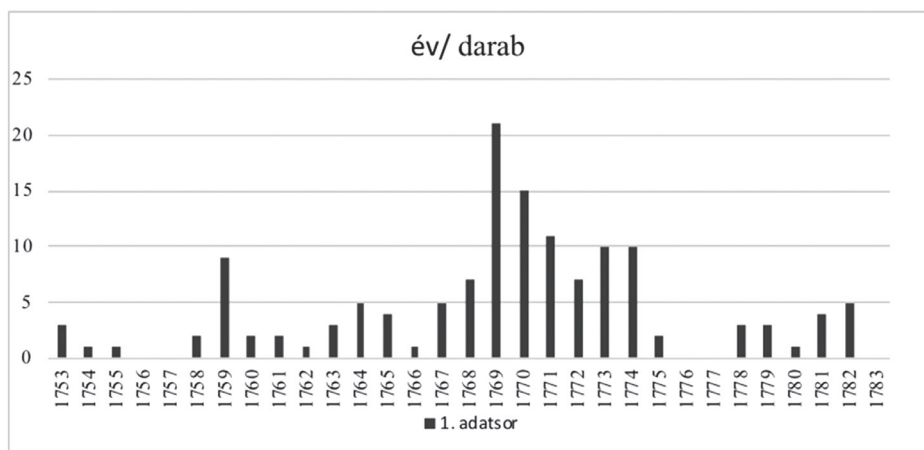
27 A konklávén túl, az 1775-ig tartó sűrű levélváltás másik kiváltó oka részben a jezsuiták feloszlása körüli ügyek.

28 Carlo della Torre di Rezzonico-t, a későbbi XIII. Kelemen pápát (1758–1769) július 9-én választotta meg a konklávé. Lásd: Battista MONDIN, *Pápák Enciklopédiája* (Budapest: Szent István Társulat, 2001), 555–558.

29 MOHL, *Győregyházmegyei jeles papok...*, 157–158.

30 Uo., 162–166; PISZKER, *Barokk világ Győregyházmegyében...*, 19.

zefinista egyházpolitika 1782-től erősödő tiltására fokozatosan hagyott fel a római kapcsolatokkal. Látható, hogy lényegében 1782 második felétől a kapcsolat megszakadóban volt.

A levelek tartalma

A levelek átírása és feldolgozása jelenleg a kezdeti szakaszban jár, de már eddig is több érdekes levelet készítettem elő kiadásra. Jelen dolgozatban szűrőpróbaszerűen három tetszőleges évből, 1760-ból, 1769-ből és 1772-ből választottam egy-egy levelet, remélve, hogy kialakulhat egy előzetes kép a levelekben érintett témákról.

Az 1760. április 16-i levél, amelyet az első ismert római ágens, Pietro Poloni jegyez, rövid tájékoztatót tartalmaz a Rítus Kongregáció üléséről, továbbá arról, hogy a szervita Szent Laziosi Peregrinus tiszteletére mondtak misét Rómában a győri egyházmegyéért és Győr városáért.³¹ Elképzelhető, hogy a betegségek ellen közbenjáró Szent Peregrinus kultusza felé fordult Zichy abban az időszakban, amikor a század közepén több járvány is sújtotta az országot.³² Feltehetőleg a szervita rend San Marcello al Corso ősi templomában álló laziosi Szent Peregrinus oltáránál celebrálhatták a szentmisét.

31 GyEL, PL, *Litterae Romanae* I. 1760. április 16. A levél teljes szövegét lásd a *Függelék* 1. pontja alatt.

32 BALÁZS Péter, *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*, kiad. GAZDA István, A Magyar Tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei 73 (Piliscsaba–Budapest: Mati–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007), 175.

Az 1769-es év – ahogy az látható is volt – a legtöbb ágensi levelet hozta. Ennek oka abban áll, hogy XIII. Kelemen pápa az említett év február második napján halt meg. Innentől Pinto Poloni intenzívebbé tette a hírszolgálatot. A február második halálesetről egy negyediken kelt levélben már tájékoztatta is Zichyt.³³ Ebben részletesen leírja a haláleset körülményeit, a halálos ágynál jelenlévőket, illetve a temetés előkészületeit és szervezését. Majd február 11-i levelében Zichy ágense újra jelentkezik, részletezi, hogy a kilenc napos gyászydőszak eltelt, és arról küld tájékoztatást, hogy a bíborosok még kis számban jelentek meg Rómában, de folyamatosan érkeznek.³⁴ E levele kevés konkrétumot tartalmaz, valószínűleg csak jelzésértékű lehetett a püspök felé, mutatva, hogy minden apró római rezzenésről tudósítja őt.

Ugorva az időben az 1769. április elsején kelt levélhez, jóval több konkrétumról olvashatunk.³⁵ Itt az ágens, Bartholomeo Pinto Poloni megemlíti, hogy I. Ferdinánd nápolyi és szicíliai király és felesége Habsburg Mária Lujza Karolina előző nap hagyták el az Örök Várost és indultak vissza Nápolyba. A jelentésből kiderül továbbá, hogy az ekkor már Toszkán nagyherceg Habsburg Lotharingiai Péter Lipót és Habsburg Ferdinánd Károly Antal milánói herceg érkeztek Rómába a Szent Római Birodalom császárával, a későbbi II. József magyar királlyal. Bartholomeo itt elmeséli Zichynek, hogy a hercegek megtekintették Róma nevezetességeit, régebbi és újabb templomait és nagy hírű palotáit, valamint azt is közli, hogy Toszkána felé fogják venni útjukat, ahol további kirándulásokat terveznek. Mindeközben, amíg a hercegek turistáskodtak, a császár a Vatikáni Könyvtár egyik ablakában – ablakbeugrójában – négy bíborossal tárgyalt a konklávé ügyeiről és a szavazatok koordinálásáról. Zichy ágense itt megemlíti az egyeztetésen részt vevő, két közelebbről meg nem nevezett spanyol bíborost, a milánói érsek Giuseppe Pozzobonelli és Branciforte Colonna kardinálisokat.³⁶ Végül megjegyzi, hogy ismeretei szerint az eddig leginkább támogatott kardinális a pápaválasztók körében Giovanni Francesco Stoppani bíboros lenne, majd hozzáteszi, hogy ez még idővel változhat.³⁷

Az 1772-es római levelek bevezetőjében Bartholomeo Pinto Poloni megjegyzi, hogy közel egy évig hallgatásba burkolózott, bár ennek pontos okáról a le-

33 GyEL, PL, *Litterae Romanae* I. 1769. február 4.

34 GyEL, PL, *Litterae Romanae* I. 1769. február 11.

35 GyEL, PL, *Litterae Romanae* I. 1769. április 1. A levél teljes szövegét lásd a *Függelék* 2. pontja alatt.

36 Talán Giuseppe Pozzobonelli (†1783). Lásd: EUBEL, *Hierarchia catholica*..., 6:284; Antonio Branciforte Colonna bíboros (†1786). Lásd: *uo.*, 6:404.

37 Giovanni Francesco Stoppani bíboros, (†1774). Lásd: *uo.*, 6:183.

vélben nem ejt szót. Annál többet ír azonban a közelgő bíboros kreálásokról.³⁸ Egyik levelében listát küldött a bíborra eséllyel pályázók személyéről.³⁹ Egy másik, szeptember 19-i levelében pedig a spanyol udvar és a Szentszék között kialakulóban lévő feszültségről ejt szót, amely részben a jezsuiták felosztatása, részben pedig a kreálandó bíborosok személye körül alakult ki.⁴⁰ Emellett Bartholomeo röviden megemlíti még a konzisztórium-i ülésen elhangzottakat, különböző francia és itáliai püspöki székek betöltésének a kérdéséről.

A levelek tartalmáról összegzésként elmondható, hogy az eddig feldolgozott, valamint jelen közleményben publikált ágensi levelek is erősítik azt az alapállítást, amely szerint ezek a típusú levelek tematikailag három részre oszthatók.⁴¹ Úgy mint mindig tartalmaztak egy specifikusan, a megbízó főpásztor egyházmegyéjére vonatkozó, és az agentúra működéséről hírt adó részt. Ezt követően a híradások beszámoltak a kúriai élet mindennapjairól, hitelesnek mondott folyosói szóbeszédekről, folyamatban lévő, vagy éppen lezajlott udvari személyi változásokról. Harmadrészt pedig a formai követelményeket tartandó, mindig a nagypolitika került terítékre. Az első tapasztalatok alapján tehát elmondható, hogy a források fényében mind az ágensek személyét, mind a levelek témáját tekintve egy tipikusnak mondható 18. századi főpapi ágensi levelezés bontakozik ki. Zichy Ferenc levelezése tipikus vonásai mellett mégis különleges, hiszen átível szinte a teljes tereziánus korszakon, holisztikus képet adva ezzel Róma és a magyar királyság egyik főpapjának sokrétű és szerteágazó kapcsolatáról.

38 GyEL, PL, *Litterae Romanae* I. 1772. június 13. A levél teljes szövegét lásd a *Függelek* 3. pontja alatt.

39 GyEL, PL, *Litterae Romanae* I. 1772. július 14.

40 GyEL, PL, *Litterae Romanae* I. 1772. szeptember 19.

41 TUSOR, „A magyar püspökök...”, 440–441.

FÜGGELÉK

1.

Pietro Poloni Zichy Ferencnek. Róma, 1760. április 16.

Múlt hónapban ülésezett a Rítus Kongregáció. Győr városért és az egyház-megyéért misét mondtak a római szerviták. A felmentés meg fog érkezni, de a kongregáció lassan veszi napirendre az ügyeket. Küldjön neki pénzt.
(GyEL, PL, Literae Romanae I.)

Excellentissima Reverendissima Patrona

Non prius, quam sub die 29. mox elapsi mensis Martii habita fuit Sacra Congregatio Rituum. Unde proposita in eadem congregatione nostra instantia pro reportando indulto recitandi officium, et missam de Sancto Peregrino Latiosi eodem modo et forma, quibus gaudet Ordo Servorum Beatae Mariae Virginis, pro sua civitate et diaecesi Iaurinensi obtinui mediante mea opera et vigilantia, ut decretum iuxta vota Excellentissimae Vestrae Reverendissimae publicatum remaneret, quemadmodum recognescet ex authentica copia eiusdem decreti, quam complicatam hisce adnecto, supplicans interim eidem Excellentissimae Vestrae Reverendissimae, quatenus dignetur me excusatum habere, si pro hoc primo anno reportatum indultum in tempore non perveniet, cum id non ex mea culpa, sed ex tarditate habitae congregationis, quae bis vel ad summum ter in anno habetur, processerit. Dignari quoque poterit Excellentissima Vestra Reverendissima ad me remittere summam ducatorum, sive Hungarorum quinque in reintegrationem occursarum expensarum, et satisfactionem aliorum operum. Dum me suae protectioni validissimoque patrocínio commendans deosculando Sacratissimas Vestes venerabundus permaneo.

Excellentissimae Vestrae Reverendissimae Patronae
Romae 16. Aprilis 1760.

Humillimus adddictissimus obsquentissimus servus obligatissimus
Petrus Poloni Agens

2.

Bartholomeo Pinto Poloni Zichy Ferencnek. Róma, 1769. április 1.

A szicíliai uralkodó pár és a toszkánai nagyherceg itáliai útjairól. Konklávé
történt császári egyeztetésekről és hírekről.
(GyEL, PL, Literae Romanae I.)

Excellentissima Reverendissima Patrona

Evulgatam vocem adventus etiam ad hanc Urbem regis et reginae Siciliarum⁴² prorsus falsam demonstrat discessus Augustissimi Imperatoris⁴³ secutus in praeterita die Iovis 30. elapsi mensis Martii Neapolim versus, ubi nonnulli per tres, alii vero per sex, ad summum, dies permansurum esse putant.

Celsissimus similiter Hetruriae dux⁴⁴ in proxima die Lunae 3. inchoati mensis Aprilis Florentiam sese recipiet ad praeveniendum praefatum suum augustissimum fratrem, qui in reditu e civitate Neapolitana per tres alios dies permanebit in hac Urbe, inde per eandem Florentinam civitatem Venetias, Thaurinum, Mediolanum demum accedet suam illam Italicam ditionem inspecturus.

Pro toto tempore, quo praefati Augustissimi Principes hic permanserunt, omnes Ecclesias, palatia, xenodochia, necnon antiqua et moderna aedificia, et praeter ceteris Vaticanum Sancti Petri Templum, insigne eiusdem Templi Bibliothecam minutatim inspicere voluerunt et prout ex illorum aspectu argui potuit, cum plena eorum satisfactione, complacentia, immo etiam aliquali admiratione omnia oculariter recognoverunt et in omnibus tam privatis, quam publicis celebratis festis interfuerunt, licet publica festa ex irruptione pluviarum non modice praeiudicata remanserint.

Occasione autem, qua iidem Augustissimi Principes sese ad Vaticanam Bibliothecam contulerunt, per medium unius fenestreae eiusdem Bibliothecae conrespondentis cum fenestris conclavis rursus Augustissimus Imperator allocutus est cum cardinalibus in eodem conclavi existentibus, in quo tantum quatuor alii, adhuc absentes cardinales praestolantur, bini scilicet ex Hispania,

42 Bourbon III. Ferdinánd szicíliai király (1759–1816), később I. Ferdinánd néven a Két Szicíliai királyság uralkodója (1816–1825). Felesége: Habsburg–Lotaringiai Mária Karolina Lujza királyné (1768–1814).

43 II. József Szent Római császár (1765–1790).

44 Habsburg–Lotharingiai I. Péter Lipót toszkán nagyherceg (1765–1790), később a Szent Római Birodalom császára és magyar király (1790–1792).

Archiepiscopus Mediolanensis,⁴⁵ et Brancinforte ex Sicilia,⁴⁶ cum nullum prorsus ex Germania hic adventurum pro certo affirmetur.

Blandimur hic, quod in adventu horum quatuor cardinalium exterorum ingredietur in conclave Eminentissimus Cavalchini⁴⁷ decanus, et tunc serio de eligendo novo pontifice cogitabunt hi purpurati patres, qui divisim modo ad favorem unius, modo ad favorem alterius vagantur, cumque notabilis aliqua suffragiorum pars in Eminentissimum Stoppani⁴⁸ coaluerit, cardinales Gallici sese expresserunt, quod hic candidatus non sit eorum Regiae Aulae plurimum acceptus.

Hic est rerum status, pro nunc ac cunctinative ad notitias cum superioribus meis litteris porrectas per me referendus: dum continuationi amoris, ac potentissimi Excellentissimae Vestrae Reverendissimae Patrocinii me commendans, cum profundissimo respectu maneo.

Excellentissimae Vestrae Reverendissimae Patronae
Romae 1. Aprilis 1769.

Humillimus addictissimus et obligatissimus iamdudum vobis obsequentissimus
Bartholomaeus Pinto Poloni agens

45 Giuseppe Pozzobonelli (1743–1783).

46 Antonio Branciforte Colonna bíboros (Szcília) 1711–1786.

47 Carlo Alberto Guidoboni Cavalchini (†1774). 1763-tól a bíborosi kollégium dékánja.

48 Giovanni Francesco Stoppani bíboros (†1774).

3.

Bartholomeo Pinto Poloni Zichy Ferencnek. Róma, 1772. június 13.

Búcsúk megújításának ügyéről. Szentszék és a Bourbon udvar közti nézeteltérés
rendezéséről, új bíborosok kreálásáról.
(GyEL, PL, Literae Romanae I.)

Excellentissima Reverendissima Patrona

Aliqualis, quae in Summo Pontifice supervenit difficultas circa concessionem renovationis indulgentiarum sub eis modo et forma cum quibus requirebantur in distincto illarum elencho, quem adnexum inveni in veneratissimo Excellentissimae Vestrae Reverendissimae folio signato die 29 praeteriti Aprilis, et indispensabile tempus decursum ad finalem earundem indulgentiarum descriptionem stante illarum copioso numero ascendente ad 43 Apostolica Brevia, quae sub terminis, et expressionibus a me excogitatis (ad tollendam supradictam difficultatem) tantum obtinere datum fuit. In causa unice fuerunt, ut aliquantulum serius, quam desiderassem, praesens responsum suspendere debuerim.

Plenarie quocirca descriptis et expeditis praemissis 43 brevibus, quae sub unica charta seu exemplari obtineri non valuerunt, et in quibus binae in anno pro qualibet parochiali conceduntur indulgentiae pro diebus per Excellentissimam Vestram Reverendissimam designandis (et haec fuit illa unica methodus per me excogitata ad renovendam praememoratam difficultatem). Eadem ut supra expedita brevvia consignavi Reverendissimo Patri Sigismundo Orosz⁴⁹ ab angelo, custode Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum domino istud Apostolicum Regnum Provinciali dignissimo et Excellentissimae Vestrae Reverendissimae apprimo noto ad effectum, ut idem emeritissimus religiosus, singularissimus meus amicus, et patronus in eius tunc proximo, et de facto iam a tribus diebus secuto reditu seu assumpto novo itinere versus istud Apostolicum Regnum praedicta brevvia tradat consignetque in propriis eiusdem Excellentissimae Vestrae Reverendissimae manibus, quem ad modum se promptissime executurum appromisit, quo pacto evitabitur non tantum considerabilis postae impensa, quae pro transmissione tot brevium occurrisset, sed insuper viva voce per eundem Reverendissimum Patrem Provinciale

49 Orosz Zsigmond magyar piarista rendtartomány főnöke (1767–1782). Lásd: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Kiadó, 1891–1914), 9:1400–1401.

manifestabitur ipsi Excellentissimae Vestrae Reverendissimae supra relata Pontifica difficultas, quam hic referre nimis longum foret.

Huic praeterea forsán longo meo silentio plurimum contribuit totalis deficientia cuiuscumque scitu dignae notitiae. Sumus quippe hic in eodem incertitudinis statu, quo de tempore prae defuncti Summi Pontificis, quoad connotas differentias inter Aulas Borbonicas et hanc Apostolicam Sedem; et ideo hodiernus Pontifex protraxit usque modo et publicationem iam creatorum cardinalium, et aliorum novorum creationem. Brevi hic praestolatur novus ex Hispania plenipotentarius minister cum urgentioribus (ut ex ipsa Hispania praevis hic panditum, publicatumque fuit) instructionibus. Unde opinatur, quod brevi quoque vel aliqua pacificationis aperietur via, vel novae et fatalissimae (quas Deus avertat) pertimendae sunt consequentiae. Dum interim me pretiosissimo amoris et Patrocinio Excellentissimae Vestrae Reverendissimae dimississime commendans venerabundus sacras deosculor vestes.

Eiusdem Excellentissimae Vestrae Reverendissimae Patronae

Humillimus. Addictissimus et obligatissimus iamdudum vobis obsequentissimus

Romae 13. Iunii 1772.

Bartholomaeus Pinto Poloni Agens

[*kívül.*] Agens Romanus

Patachich Ádám

Főpap, tudós, mecénás

Államiságunk kezdeteitől fogva folyamatos volt a magyar egyházi jelenlét Rómában, ahogyan erre – többek között – az egészen 1776-ig fennálló római magyar zarándokház és a hozzá tartozó nemzeti templom emlékei is emlékeztetik az arra járókat. Míg azonban a középkori Rómában az egyes *natiók* által létesített zarándokházak, templomok, valamint ispotályok kaptak kiemelkedő figyelmet, addig a reformációt követően a papnevelő intézetek kerültek előtérbe. A rómaiság, a *romanitas* nemcsak a város gazdag történelmi és kulturális örökségének elsajátítását jelentette, ahogy jelenti ma is, hanem ehhez szervesen kapcsolódóan mindazt, amit a pápaság ma már két évezredes jelenléte adott és ad Rómának. „Datum Romae, apud Sanctum Petrum”, vagyis „kelt Rómában, Szent Péternél” – a pápai bullákat ősi hagyomány szerint ma is így keltezik, ha az egyházfő azt a Vatikáni-domb alján álló rezidenciáján írja alá, közel ahhoz a bazilikához, amely Róma első püspökének sírja fölé épült. Más nemzetekéhez hasonlóan a Szent István-i magyar zarándokház is „Szent Péternél”, a bazilika tözsomszédságában épült fel, és a Trienti Zsinat (1545–1563) után is természetes volt, hogy a papnevelés egyik fontos helyszíne ugyanígy Róma lesz.

Patachich Ádám Rómában:

A Collegium Germanicum et Hungaricum és az Árkádia

A reformáció és az oszmán előrenyomulás miatt kétszeresen is megtépzott Magyar Királyság területéről a katolikus püspökök lassan kezdtek el klerikusokat küldeni az Örök Városba.¹ Mivel saját papnevelő intézetünk nem volt, először az

1 TÓTH Tamás, „A Collegium Germanicum et Hungaricum Levéltára”, in *Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok): Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, szerk. TUSOR

1552-ben alapított Collegium Germanicumba irányították a kispapokat, majd a német kollégium egykori növendéke, a deveçseri származású jezsuita Szántó (Arator) István buzgalmának köszönhetően 1779-ben létrejött a magyar kollégium, a Collegium Hungaricum.² Végül XIII. Gergely pápa (Ugo Buoncompagni, 1572–1585) 1580. április 13-án, az *Ita sunt humana* kezdetű bullájával megalapította a ma is működő Collegium Germanicum et Hungaricumot. Az egyesítés elsősorban racionális szempontok miatt valósult meg, bár van néhány olyan vélemény, amely szerint az okot a Szántó vagy a magyarok iránti ellenszenvben kell inkább keresni. Tény, hogy Szántó a 16. századi magyarországi történelmi eseményeket is szem előtt tartva kifejezetten ellenezte a Germanicum egyesítését a Hungaricummal, mert – ahogy Báthory István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1575–1586) a varsói nuncius előtt kijelentette – „a tűz a vízzel könnyebben egyesül, mint a magyar a némettel”.³

A 18. század az intézet virágkorát jelentette.⁴ A Rómában végzett egyházmegyes püspökök számaránya ebben az időszakban domináns:⁵

Egyházmegye	Periódus	Összesen	CGH	%
Esztergom	1695–1799	6	3	50
Kalocsa-Bács	1696–1817	8	7	87,5
Eger	1699–1799	4	4	100
Nyitra	1696–1804	7	4	57
Győr	1696–1802	5	1	20
Pécs	1687–1799	7	2	28,5
Vác	1689–1795	10	5	50
Erdély	1696–1815	13	5	38,5
Várad	1681–1802	10	6	60

Péter, *Collectanea Vaticana Hungariae* I/8, 137–156 (Budapest–Róma: MTA–PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2012), 137–139.

- 2 Vö. LÁZÁR István Dávid, „Szántó (Arator) István SJ tevékenysége a római Collegium Hungaricum megalapításában”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, lekt., szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 305–310 (Vác: Mondat Kft., 2013).
- 3 1773-ban XIV. Kelemen pápa (Gian Vincenzo Antonio Ganganelli, 1769–1774) feloszlatta a jezsuita rendet. A domonkosok átvették ugyan az intézmény irányítását, de a jozefinizmus hatására a Kollégium 1782-re kiürült. 1818-ban újranyitott ugyan, de magyarok csak 1844-től kezdtek érkezni.
- 4 BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1996), 84–85.
- 5 TÓTH Tamás, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)*, A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8 (Budapest–Kalocsa: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány és a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2014), 77–78.

Egyházmegye	Periódus	Összesen	CGH	%
Veszprém	1687–1802	7	3	43
Csanád	1700–1828	7	4	57
Zágráb	1694–1827	9	4	44,5
Zengg–Modrus	1698–1833	10	1	10
Szerém	1698–1771	8	2	25
Bosznia	1699–1805	7	1	14,5
Összesen		118	52	46 %

Az egykori római növendékek a század egyházmegyes püspökeinek majdnem a felét teszik ki. A felsorolást kiegészíthetjük még a hetvenes években alapított egyházmegyekkel, ahol a *fratres maiores* aránya még nagyobb:

Egyházmegye	Periódus	Összesen	CGH	%
Besztercebánya	1776–1813	2	2	100
Rozsnyó	1776–1799	3	–	0
Szepes	1776–1806	2	1	50
Székesfehérvár	1777–1811	2	1	50
Szombathely	1777–1804	2	2	100
Összesen	–	11	6	60%

1776-ban – Patachich Ádám kalocsai kinevezésének évében – a 19 püspök közül 11 a Kollégium egykori növendéke volt. Giuseppe Garampi⁶ (bécsi apostoli nuncius 1776–1785, bíboros 1785–1792) ugyancsak 1776-ban elhangzott híres szavai egyértelművé teszik a fejlődés minőségét: „nem tudom, hogy van-e más nemzet a francián kívül, amelynek klérusa általában ennyire szilárd lábakon állna, mint Magyarország.”⁷

Zajezdai (1735-től báró) Patachich Ádám 1716-ban született a horvátországi Károlyváros közelében.⁸ Alsóbb fokú tanulmányait Zágrábban végezte. Ezután

6 Giuseppe Garampi, bíboros (1785–1792), montefiasconei és cornetói püspök (1776-tól). Életéről vö. Donato SQUICCIARINI, *Die Apostolischen Nuntien in Wien* (Vatikanstadt: Libreria Editrice Vaticana, 2000²), 225–229.

7 „[...] non so, se verun'altra nazione dopo la francese sia generalmente in sì buon piede di clero, quanto l'Ungheria.” Közli: Ladislaus TÓTH, „Zwei Berichte des Wiener Nuntius Garampi über die kirchlichen Verhältnisse um 1776”, *Sonder-Abdruck aus der Römische Quartalschrift* 34 (1926): 20–21.

8 Életéről vö. TÓTH, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*; Olaszul: TÓTH Tamás, «Si nullus incipiat, nullus finiet»: *La rinascita della Chiesa d'Ungheria dopo la conquista turca nell'attività di Gábor*

előbb Grázban tanult bölcseletet, majd Bécsben szerzett filozófiából fokozatot, amelyet korában szokatlan módon, elnök nélkül védett meg, és amiért III. Károly (1711–1740) még egy aranylánccal is megjutalmazta. Munkája a *Divi Ladislai Hungariae regis panegyricus*, amelynek csak a címe ismeretes.⁹

Stúdiumait Rómában, a Collegium Germanicum et Hungaricum növendékeként a teológiával folytatta, amit nem kevésbé köszönhetett nagybátyja, a szintén római ex-alumnus gróf Patachich Gábor kalocsa-bácsi érsek¹⁰ (1733–1745) közbenjárásának. Az örök városba 1735 novemberében érkezett meg. Egy 1736-ban kelt levélből¹¹ kiderül, hogy a kezdeti időszakban problémák adódtak Ádám viselkedésével, ugyanis nem követte maradéktalanul a Kollégium szabályzatát.¹² Tanulmányai kapcsán ismerünk néhány kéziratot,¹³ és mint nagybátyjának, ne-

Patachich e di Ádám Patachich, Arcivescovi di Kalocsa-Bács (1733–1784), Collectanea Vaticana Hungariae I/6 (Budapest–Szeged– Roma: PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoportja, Gondolat Kiadó, 2011).

9 TÓTH Sándor Attila, *Rómából a pannon Árkádiába* (Budapest: METEM, 2004), 163.

10 BÁRTH Dániel, „Újjáépítés és reform”, *Vigilia* 67 (2002): 9–16.

11 Patachich Gábor kalocsa-bácsi érsek levele Francesco Piccolomini SJ rektorhoz. Kalocsa, 1736. július 7. Közli: TÓTH, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*, 300–301.

12 Hogy mi lehetett a probléma? Pontosán nem ismerjük a részleteket, nemrégiben azonban előkerült két feljegyzés Patachich Ádám fegyelmi kihágásairól. Az egyik szerint éjjel mások szobájában beszélgetett, majd amikor az előljáró megfeddte és aludni küldte, akkor „vakmerően és igen tiszteletlenül szegült ellen az előljárónak”, ezért atyailag megfeddték, és büntetésből csak kenyeret és vizet kapott étkezésre. Egy másik alkalommal ismét másokkal beszélgetve találták, ismét idegen szobában, de mivel nem tartózkodott ott sokáig, és ezúttal a feleselés is elmaradt, a Mindenszentek litániáját kellett elimádkoznia. Mivel ezek a büntetésekről szóló feljegyzések dátum nélküliek, ezért nem tudjuk, csak feltételezhetjük, hogy ezek ugyanakkor történtek, mindenesetre ez az epizód bizonyos értelemben elűt azoktól a dicsérő szavaktól, melyeket később róla olvashatunk, Patachich Ádám ugyanis Rómában is kitűnő növendéknek bizonyult, mind a vallásgyakorlat, mind a tanulmányok tekintetében. Megjelent: TÓTH, *A Collegium Germanicum et Hungaricum...*, 155–156.

13 Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Kalocsa (KFK) Ms 184: Giulio M. AGIDIUS, S.I., *Tractatus canonisticus*. Patachich Ádám és egy másik kéz írása; Ms 217: Reines HISPANUS, *Tractatus theologicus. De Beatitudine et actibus humanis*. Patachich Ádám és egy másik kéz írása; Ms 218: Reines HISPANUS, *Tractatus theologicus. De divina gratia*. Patachich Ádám kézírása; Ms 219: *Dissertatio. De occasione proxima peccati et de obligatione illam vitandi ad obtinendam absolutionem; Dissertatio secunda. De explicandis in confessionale circa occasionem proximam et peccata in ea commissis; Disputatio moralis. An et quo ratione possit, et debeat absolvi moribundi, qui nulla doloris signa exhibet vel maxime dubia?* Patachich Ádám kézírása; Ms 220: *Tractatus theologicus. De poenitentia, virtute, et sacramento*. Patachich Ádám kézírása; Ms 221: *Tractatus theologicus. De virtutibus theologicis*. Patachich Ádám kézírása; Ms 222: Alexius NOCETTI, *Tractatus theologicus. De sacrosancto incarnationis mysterio*. Patachich Ádám kézírása; Ms 223: Alexius NOCETTI, *Tractatus theologicus. De sacramentis*, Patachich Ádám kézírása. Vö. még BOROS István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár: 1989), Nr. 177, 209–215.

ki is megadatott, hogy Mindenszentekkor ünnepélyes szentbeszédet tartson a Szentatya előtt, mégpedig 1738-ban.¹⁴

A római évek alatt őt is azok között találjuk, akik Alessandro Albani¹⁵ bíboros körét látogatták, aki a Kollégium¹⁶ és Habsburg országok¹⁷ protektora volt (1743–1779). Rómában intenzív irodalmi tevékenységet folytatott: az Árkádia tagja volt, amely a barokk kor végének és a racionalizmus kezdetének Itáliájában az egyik legnevesebb irodalmi társaságként működött. A 18. század első fele árkász-racionalista korszak volt.¹⁸ Az Árkádia tagjai közt találunk olyan meghatározó itáliai értelmiségieket, mint Alessandro Albani bíboros, Pietro Metastasio (1698–1782) költő, vagy Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) történész és író, de az Akadémia körében szép számban megjelentek a Collegium Germanicum et Hungaricum növendékei is, így például Anton Christoph Migazzi¹⁹ vagy Patachich Ádám, akik otthon másokkal együtt a társadalmi élet meghatározó alakjai, a kultúra és a művészet pártfogói, az olasz típusú mecenatizmus legékesebb példái lettek.²⁰ Patachich Ádámot 1739. március 19-én vették fel az Árkádia tagjai közé, azt követően, hogy tanulmányait befejezte.²¹ Neve *Sirasius Acrotophorius* lett.

14 TÓTH, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*, 105.

15 Alessandro Albani, bíboros, a Német-római Birodalom (1745–1779), a Habsburg országok és örökös tartományok protektora (1743-tól). Életről: Gianni SOFRI e Lesley LEWIS, „Albani, Alessandro”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, a cura di dell’Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 100 vol. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani, 1960–2020), 1:595–598; Lásd még: TÓTH, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*, 104–107; LAKATOS Adél, „Patachich Ádám (1716–1784) tudomány- és művészetpártoló tevékenysége nagyváradi püspöksége és kalocsai érseksége idején”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 31, 1–4. sz. (2019): 127–189, 129–133.

16 Andreas STEINHUBER, *Geschichte des Kollegium Germanikum Hungarikum in Rom*, 2 vol. (Freiburg in Breisgau: Herder, 1906²), 2:164.

17 Maurizio TANI, *La rinascita culturale del '700 ungherese: Le arti figurative della grande committenza ecclesiastica* (Roma: Pontificia Università Gregoriana, 2005), 49.

18 Walter BINNI, „Il Settecento letterario”, in *Storia della Letteratura Italiana*, diretta da Emilio CECCHI e Natalino SAPEGNO, 9 vol. 6:307–1024 (Milano: Garzanti, 1965–1969), 6:327.

19 Később bíboros (1761–1803), bécsi hercegérsek (1757–1803) és váci püspök (1756–1757), adminisztrátorként (1762–1786); Migazzi akkor lépett be, amikor a Rota Romanához bírónak nevezték ki 1745-ben, Speusippo Aridio név alatt. Lásd: TANI, *La rinascita culturale...*, 58.

20 Vö. SÁRKÖZY Péter, „Az olasz árkádikus kultúra közép-európai jelenléte és hatása a XVIII. század végi Magyarországon”, in *A magyar nyelv és kultúra a Duna-völgyében: Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit és Wolfram SEIDLER, 2 köt. 1:228–239 (Budapest–Wien: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989–1991), 232.

21 Gánóczy Antal idézi a felvételt igazoló oklevelet. Antonius GÁNÓCZY, *Episcopi Varadinenses fide diplomatum concinnati*, 2 vol. (Viennae, 1776), 2:466–467. Idézi: TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 48, 9. jegyzet. Az őt ajánló két pásztor Mireus Rofeaticus és Thirrus Creopolita voltak. Mireus Rofeaticus az olasz Michele Giuseppe Morei (1695–1767) költőt takarta. A másik személy valódi nevét ellenben nem ismerjük. Az oklevelet két pásztor, a custos generalis Philacidus Lucinianus és annak

Várad püspöke

Miután az ifjú klerikust 1738. december 20-án a római Lateráni Szent János-bazilikában pappá szentelték,²² és 1739-ben római teológiai tanulmányait doktori fokozattal befejezte, hazatért. Előbb a családi birokon, Verbovecen (Vrbovec Horvátországban) plébánoskodott másfél évig, majd gyorsan előbbre lépve a ranglétrán már 1741 tavaszán zágrábi kanonok lett. Fontos egyházi és diplomáciai feladatokat bíztak rá, míg 1751-ben Mária Terézia királynő címzetes novi püspökké és udvari kancelláriai tanácsossá nevezte ki. Szolgálatai elismerésül a királynő végül 1759-ben várad püspökké tette. Ő maga a dokumentumok tanúsága szerint szívesebben ment volna Vácra, ám Mária Terézia maga írta kérvényére: „ich benenne Patachich zum Bischof von Großwardein”, azaz „Patachichot várad püspökké nevezem ki”.²³

Amikor Patachich Ádám 1760 tavaszán Váradra érkezett, épülő, sokszor csak ideiglenesnek mondható épületeket talált. Patachich a kultúra igazi mecénásának bizonyult, melyet jól mutat várad tevékenysége: különböző épületek, színház, zenekar, és költők köre kapcsolódott nevéhez.²⁴ Elbocsájtotta az olasz Giambattista Ricca (ca. 1691–1756) mestert és helyette két bécsi építész, Franz Anton Hillebrandt (1719–1797) és Johann Michael Neumannt bízta meg. A csere oka épp a püspök klasszicista-árkádikus ízlésében keresendő, aki jobban kedvelte az egyszerűbb bécsi stílust.²⁵

A várad püspök a székesegyház építési munkálatait a boltozással folytatta, valamint az ő idejében készültek el a templomhajók és a szentély is. A szeminárium épületét is megtervezte, valamint ehhez kapcsolódóan kidolgozott egy, a klérus képzésére vonatkozó programot is.²⁶ Amikor a püspöki templom és a kanonokok lakhelyé-

helyettese, Alcides Phoenicius írta alá. Philacidus Lucinianus valódi neve Francesco Maria Lorenzini (1680–1743) volt. Lásd: BITSKEY, *Hungariából Rómába...*, 177.

22 TÓTH, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*, 107.

23 BUNYITAY Vince és MÁLNÁSI Ödön, *A várad püspökök a száműzetés és az újjraalapítás korában* (Debrecen: Dr. Lindenberger János, 1935), 323. Patachich várad életére, várad működésére: uo. 316–350.

24 Várad tevékenységéről lásd még: TÓTH, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*, 111–119; LAKATOS Ad., *Patachich Ádám...*, 135–158.

25 LAKATOS Andor, „Patachich Ádám mint főpap – a nagyvárad püspöki és kalocsai érseki széken (1759–1784)”, in *Patachich Ádám érsek emléke: Zajezdai báró Patachich Ádám, kalocsai érsek (1776–1784) halálának 220. évfordulója alkalmából rendezett konferencia és kiállítás emlékkönyve: Kalocsa, 2004. november 17.*, szerk. LAKATOS Adél, *A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai* 4, 25–39 (Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2005), 26.

26 TÓTH Tamás, *Hungaria Rómából: Tanulmányok az új- és jelenkori magyar egyháztörténelemből* (Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék könyvkiadója, 2021), 93–97.

nek munkálatai szépen haladtak, elérkezett az idő, hogy hozzálassanak a grandiózus, „hochbarock” típusú²⁷ püspöki palota építéséhez.²⁸ Patachichnak a királynő parancsára egyszerűsítienie is kellett eredeti tervein.²⁹ A főpap a püspökség környezetére is figyelt: 1764-ben egy 200 narancsfát számláló kertet terveztetett, majd három évvel később vadaskertetet is készíttetett vadállományára számára. Az 1762-ben elkezdett munkálatok 1776-ban fejeződtek be, és igen sok pénzt emésztettek fel.³⁰

A várost a fent bemutatottakon túl pezsgő kulturális élet is jellemezte. A jezsuiták váradi gimnáziumukban diákszínpadot működtettek,³¹ és a kultúra Patachich udvarában is fontos szerepet töltött be. A püspök kultúrapártoló tevékenységének több kiemelkedő példáját tartjuk számon: ismét működött a szeminárium nyomdája; Patachich néhány évvel később lovasiskolát alapított;³² köreiből zeneszerzőkből és verselőkből álló fiók-Árkádia alakult ki.³³ Támogatta a művészeteket, kulturális eseményeket szervezett, még ha püspöki teendői mellett nem is maradt sok ideje arra, hogy a költészettel foglalkozzon. Híres palotaszínháza és egy ahhoz tartozó zenekara volt, amelynek első karmestere a neves Michael Haydn (1737–1806) volt. Nem kevésbé ismert utódja, Karl Ditters von Dittersdorf (1739–1799), aki az 1760-as évek közepétől egy megújított, 34 főből álló zenekarral kezdett dolgozni.³⁴ Mindketten szereztek zenét, főként név- és születésnapok alkalmából. Ebből az időszakból tíz teljes opera, kantáta és oratórium maradt fenn, amelyekben a bécsi udvar költőcsászára, Metastasio hatását felfedezhetjük fel.³⁵ Azt mondják, maga Patachich fordította latinra Metastasio olasz nyelven írt *Isacco fi-*

27 TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 55.

28 BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökök...*, 333–343.

29 JERNYEI KISS János, „Patachich Ádám és a kalocsai érseki rezidencia”, in LAKATOS, *Patachich Ádám érsek emléke...*, 67–70, 67–68.

30 TÓTH, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*, 115; BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 338.

31 1760-ban az új püspök székfoglalása alkalmából egy dramatizált eklogát adtak elő, melynek bemutatóján maga Patachich is részt vett. Lásd: KILIÁN István, „Iskolai színjátszás Patachich püspök idejében Nagyváradon és Kalocsán”, in LAKATOS, *Patachich Ádám érsek emléke...*, 41–53, 49–50.

32 BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 330.

33 TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 9; LAKATOS Ad., *Patachich Ádám...*, 151–153.

34 Mások az érkezést 1765-re teszik, azonban Lakatos Andor Staud Géza (1906–1988) kutatásai nyomán 1764. április 1-re datálja. LAKATOS, „Patachich Ádám...”, 29–30.

35 KILIÁN, „Iskolai színjátszás...”, 51. Ezek közül említjük: *Certamen Deorum in Ornando Amynta Pastore Ludis Symponiacis exhibitum* (1766), *Isaak, a Megváltónak képe; Szomorú Játék, melyet a püspöki musika jádzott Nagyváradon* (Isaac, *Figura Redemptoris, Actio sacra per musicam producta*, Magno Varadini, 1769), *Olympia Jovi Sacra. Sive incruentum Musas inter, et Pastores amoris certamen* (ca. 1767/1768), *Pythia, seu Apollonis, opera dramatica, in actu symphonico* (ca. 1767/1768), *Zelus Pastorum Bethlemiticorum in cognoscendo et amando Verbo Divino in terris ospice recens nato* (ca. 1767/1768). BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 330–331; TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 63–93.

gura del Redentore kantátáját,³⁶ mivel az előadások latinul, a korabeli értelmiség nyelvén hangzottak el. Még a Váradon állomásozó Neukleingold ezred tisztjei is szívesen látogatták a színielőadásokat. A hatvanas évek végén aztán Bécsben feljelentették Patachichot és az ezred parancsnokát:³⁷ a vád szerint a színdarabok stílusa túlságosan világias volt, és ráadásul ezeket gyakran advent, illetve nagyobb ünnep idején is játszották. A vád kissé eltúlzott volt, de nem alaptalan, következtében a püspöknek menesztenie kellett mind Ditterst, mind a zenekart.³⁸

Ettől kezdve azonban több ideje maradt a könyvekre. Váradon jelentős gyűjteményt hozott létre, mely a korszak végén már 7825 kötetet tett ki.³⁹ Egyik könyvtárosa, az öt később Kalocsára is követő olasz Giacomo Mariosa⁴⁰ költő szerint néhány év leforgása alatt 60 000 forintot költött gyűjteménye bővítésére.⁴¹

36 A magyar nyelvű fordítás, Gánóczy Antal váradi kanonok (ca. 1728–1790) munkája, aki 1780-ban *Floridenus Meonius* néven szintén az Árkádia tagja lett. Abban az időben a Magyar Királyság területéről csak ő és Patachich tartozott ehhez a körhöz. TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 59, 190–192; Fentebb idéztük Gánóczy váradi püspökökről szóló történeti munkáját.

37 TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 59–60; ADRIÁNYI GÁBOR, „Patachich Ádám korának egyháztörténete”, LAKATOS, *Patachich Ádám érsek emléke...*, 11–14, 14; LAKATOS, „Patachich Ádám...”, 30.

38 Patachich az udvarában díszlettervező szerepet is betöltő Neumannnal új palotájába színháznak is tervezetett helyet. A kényszerű távozás miatt elgondolása soha nem valósult meg. A szalon talán később a könyvtárnak adott volna helyet, de erre a változtatásra sem került sor, mivel Patachich Kalocsára ment, és magával vitte könyvgyűjteményét is. BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 342–343; LAKATOS, „Patachich Ádám...”, 32.

39 BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 348. A mű szerint Patachich már Váradon rendelkezett egy 15 000 kötetes gyűjteménnyel. Valószínűleg félreértésről lehet szó, amelyet később más kutatók is átvettek. Bunyitay valójában tévesen értelmezte Giacomo Mariosa egy megjegyzését, amelyet Katona István idézett a könyvében. A könyvtár állománya csak akkorra éri el a 15 000 kötetet, amikor Mariosa megírja a *Poema* kommentárját, de ez mindenképpen az 1776-os költözés után történt. Ugyanez érvényes a könyvtár nyilvánosságával kapcsolatos kijelentésre is: Mariosa azt írja, hogy a püspök „dioecesis suae bono, instruxit”, vagyis „*egyházmegyéje java érdekében hozta létre*” a könyvtárat és azt feltételezhetjük, hogy Patachich mások előtt is meg akarta nyitni azt, de az előkészítő munkálatok még nem értek véget, amikor a püspököt Váradról elhelyezték. Maga Bunyitay sem ismert olyan helységet, mely 1776-ban alkalmas lett volna befogadni ezeket a könyveket. Giacomo MARIOSA, „Poema”, in TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 292–303, 302, 23. sz. jegyzet. Stephanus KATONA, *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae*, 2 vol. (Coloca: Typis Scholarum Piarum, 1800–1801), 2: CXCVI; illetve magyarul KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története*, ford. TAKÁCS József, kiad., jegyz. THOROCZKAY GÁBOR és TÓTH Gergely, előszót THOROCZKAY GÁBOR, szerk. ROMSICS Imre és THOROCZKAY GÁBOR (Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2001–2003); BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 329, 342–343; TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 62.

40 Vö. BOROS, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa...*, 20. Boros István véleménye szerint Mariosa 1777–1780 között vezette a könyvtárat, de okkal gondolhatunk az 1776–1781 közötti időszakra, mivel 1776-ban Patachich Ádammal együtt érkezett Kalocsára, és csak 1781-ben tért vissza hazájába.

41 Giacomo MARIOSA, „Poema”, in TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 292–303, 302, 23. jegyzet.

Amikor a Jézus Társaságának működését felfüggesztették, a püspök magához vett mintegy húsz egykori jezsuitát,⁴² akik közül néhányan később Kalocsára is elkísérték. Köztük volt például a történész Katona István (1732–1811), aki a *Historia metropolitanae Colocensis Ecclesiae* szerzőjeként ismeretes, Palma (Palma) Ferenc Károly,⁴³ aki később Kalocsán Patachich segédpüspöke lett (1780–1787), valamint Klobisiczky Péter, aki a kalocsai székben később követte őt (1822–1843).

A püspök nagy megbecsülésnek örvendett a királynő előtt.⁴⁴ Mária Terézia 1764-ben abból az alkalomból alapította a Magyar Királyi Szent István Rendet, hogy fiát, II. Józsefet (német-római császár 1765–1790, Magyarország királya 1780–1790) német királlyá koronázták. Mária Terézia Patachichot is részesítette ebben a jutalomban, sőt, az a megtiszteltetés érte, hogy augusztus 20-án ő mondhatott ünnepélyes beszédet a Rend első, pozsonyi dómban megtartott gyűlésén, amelynek címe: „Divus Stephanus primus Hungariae rex, coronatus apostolicus, principum christianorum corona.”⁴⁵

Kalocsa-bácsi érsek

Új egyházmegyéjét olyannyira megszerette, hogy saját bevallása szerint nem tudott „keserű könnyek nélkül”⁴⁶ megválni Váradtól, amikor életútja csúcsaként 1776-ban nagybátyja örökébe lépett és kalocsa-bácsi érsekké nevezték ki.⁴⁷ A főegyházmegyét 1784-ben bekövetkező haláláig vezette.

Már Kalocsán volt, amikor az 1777-es Ratio Educationis modernizálta a magyar közoktatást. Ugyanebben az évben a nagyszombati egyetemet a Budai Vár

42 Közülük többen történészek: Katonán kívül például köztük találjuk Pray Györgyöt is. BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 332–333.

43 Naplója: KFK Ms 256. *Diarium illustrissimi ac reverendissimi domini domini Francisci Caroli Palma.*

44 BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 337.

45 Adamus PATACHICH, *Divus Stephanus primus Hungariae rex, coronatus apostolicus, principum christianorum corona, dum equestris Sancti Stephani ordo quem Augustissima romanorum Imperatrix, et Apostolica Hungariae Regina, Maria Theresia recens instituit, primam sub ipsis regni Hungariae comitiis patroni sui ageret solennitatem in insigni collegiata Sancti Martini ecclesiae panegyrica dictione celebratus ab excellentissimo, illustrissimo, et reverendissimo domino Adamo e. l. b. de Zajezda, Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopo Varadinensi, incltyi comitatus Bihariensis supremo, ac perpetuo comite, utriusque Sacratissimae caesariae et regio Apostolicae Majestatis consiliario actuali intimo. Posonii 20. Augusti MDCCCLXIV* (Posonii: Johann Michael Landerer, 1764). Vö. ΤÓΤΗ S. A., *Rómából a pannon...*, 163–171; ΤÓΤΗ, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*, 119.

46 Uo., 119.

47 Kalocsai tevékenységről lásd még: uo; LAKATOS Ad., *Patachich Ádám...*, 158–182.

királyi palotájának épületeibe költöztették át.⁴⁸ Az immár királyi egyetemen Mária Terézia az akadémiai szenátus (egyetemi királyi tanács) vezetését Patachichra bízta, mivel szerette volna, hogy a rendkívül művelt főpap is részt vegyen a magyar közoktatás megújításában.⁴⁹ 1778. augusztus 20-án Patachich Ádám az egyetem új kápolnájában helyezte el a Szent Jobbot, amint erről Giacomo Mariosa egy epigrammája is megemlékezik.⁵⁰ Ugyanezen év november 6-án a Planum Budense révén Mária Terézia megerősítette a teológiai tanulmányok általános reformjának tervezetét. Az uralkodónő a Magyar Királyi Szent István Rend nagykeresztjével jutalmazta az érsek erőfeszítéseit. II. Józsefnek a tanulmányokkal kapcsolatban más elképzelései voltak: programja nem csak a szemináriumok, hanem az egyetem sorsát is érintette, melyet 1784-ben Budáról Pestre, a Duna túlsópartjára költöztettek át, ahol aztán végleges helyre lelt; a Hittudományi Kar azonban egy darabig ezután Pozsonyban működött.

A váradi Püspöki Palota mellett Patachich Ádám Kalocsán is építtetett egy rezidenciát. Javaslatára a korábbi terveket gyorsan felülvizsgálták.⁵¹ Franz Anton Hillebrandt váradi palotára vonatkozó terveit adaptálta Kronovetter Lipót Antal segítségével, aki az 1775-ben felállított érseki uradalmi építészeti hivatalt vezette. Bár a nyugati szárny csak utódának idejében készült el, Kalocsára való megérkezésének első évfordulóján már átköltözhetett az új kalocsai érseki rezidenciába. Az építkezés 1780-ban fejeződött be.⁵² A kalocsai kastély Váradhoz képest egyszerűbb struktúrájának oka nem csupán az érsekség szerényebb bevételeiben, hanem a kor ízlésének változásában is keresendő: a barokk és a rokokó stílusát ekkorra a klasszicizmus kezdte felváltani, így a barokk épület klasszicista jegyeket is mutat. A freskókat az osztrák Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) készítette. 1783 őszén két hét alatt festette ki a „Kleines Cabinet” (kis fogadószó-

48 Vö. HERMANN Egyed és ARTNER Edgár, *A Hittudományi Kar története: 1635–1935*, A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 1 (Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem, 1938), 160–186.

49 KATONA, *Historia metropolitanae...*, 2:CCVII.

50 KFK Ms 64. *Analecta poetica* 87–88. Az ereklyét ma a budapesti Szent István-bazilikában őrzik.

51 WINKLER Pál, *A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története*, Árpád könyvek 43 (Kalocsa: Árpád Részevénnytársaság, 1932) 22; JERNYEI KISS, „Patachich Ádám...”, 68–69; TÓTH, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye...*, 253–257. Winkler Pál és más szerzők a terveket Oswald Gáspár nevéhez kötik, de nem veszik figyelembe azokat a változásokat, melyek Patachich Ádám Kalocsára érkezésével következtek be.

52 KATONA, *Historia metropolitanae...*, 2:CCV.

ba, kisszalonn) helyiségét, majd a következő év tavaszán a magánkápolnát⁵³ és a dísztermet⁵⁴ díszítette.

A Bibliotheca Patachichiana

A jelenleg is használatban lévő könyvtár eredete a 18. század elejére vezethető vissza. 1715-ben a *Conventio Kollonichiana* az egyháziak végrendeletére vonatkozóan a püspökök számára előírta, hogy könyveiket az egyházmegyéjükre hagyják.⁵⁵ Csáky Imre bíboros kalocsai könyvtára volt az első olyan érseki hagyaték, amely a székvárosban maradt.⁵⁶ 1752-ben Házy György kanonok leltára szerint a könyvtár 287 művet tartalmazott 602 kötetben, majd Batthyány József érsek (1760–1776) idejében a katalógus 1019 kötetet sorolt fel.⁵⁷ Érsekségének végén a művek száma 1075, a köteteké pedig 2069 volt, amely igen jelentős gyűjteménynek számított. A legjelentősebb növekedés azonban Patachich Ádám idejében következett be, aki már papnövendék korában nagy érdeklődést mutatott az irodalom iránt, azonban magánkönyvtárának nagy részét váradi tartózkodása idején gyűjtötte össze, ahol naprakész, enciklopédikus könyvtár nyújtotta elmélyülésének elméleti alapját.⁵⁸ A püspök személyesen irányította a beszerzéseket. Különböző országokban és városokban számíthatott ágenseire, akik árveréseken vettek részt, ahol olcsóbban juthattak a könyvekhez, mint a boltokban.⁵⁹ 1774-ben a magánkönyvtára már 7825 kötetet számlált.⁶⁰ 1776-ban Patachichot és a könyvtárat követve került Kalocsára Giacomo Mariosa könyvtáros, aki 1781-ben tért vissza Itáliába. Még a hatvanas években készített egy leltárt, amely 22 csoportba sorolva 713 művet tartalmazott.⁶¹ A kötetek között találunk filozófiai, etikai és erkölcsztori, iskolai teológiával, szentírásmagyarázattal, zsinatokkal és egyházatyákkal foglalkozó könyveket, polemikus írásokat, egyházi jogi és általá-

53 Az Eucharisztia dicsőítését ábrázoló mennyezetfreskóval szoros összefüggésben van a kis oltárkép, amelyet előbb Raffaellónak (1483–1520), majd sokáig Hans von Aachen (1552–1615) munkájának tulajdonítottak. Időközben bebizonyosodott, hogy nem az ő alkotása. Lásd erről: LAKATOS Ad., *Patachich Ádám...*, 170–171.

54 A mennyezetfreskó mára elpusztult, az oldalsó grisaille képek azonban megvannak.

55 BOROS István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár* (Budapest: Balassi, 1994), 17–18.

56 MÁLNÁSI, *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora* (Kalocsa: A gróf Csáky család kiadása, 1933), 89.

57 BOROS, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár...*, 8.

58 Uo., 29.

59 FISCHERNÉ GRÓCZ Zita, „Patachich Ádám könyvtára”, in *Patachich Ádám érsek emléke...*, 71–74, 72.

60 BUNYITAY és MÁLNÁSI, *A váradi püspökség...*, 348; KFK Ms 165.

61 BOROS, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár...*, 30.

nos jogi, egyháztörténeti és egyetemes történeti témájú munkákat, prédikációgyűjteményeket, lelkiségi írásokat, humanista, matematikai, orvosi, földrajzi és topográfiai, politikai, publicisztikus és retorikai tárgyú műveket, verseket, lexikonokat és szótárakat, és vegyes témájú munkákat. A 713 mű közül a legnagyobb csoportot a 93 munkát magában foglaló prédikációgyűjtemények (*concionatores*), a 83 könyvet számláló egyetemes történeti (*historici profani*) és a 71 művet magában foglaló lelkiségi (*ascetae, seu spirituales*) könyvek alkották.

A levélváltások tanúsága szerint másutt, így Rómában, Bécsben, Grazban, Budán és Pesten is voltak kapcsolatai. Gyakran kerülnek szóba egyházi és politikai témák is.⁶² Patachich Ádám levelezőpartnere volt többek között Francesco Pinto Poloni és Bartolomeo Pinto Poloni Rómában,⁶³ Bernáth György, Anton Kurtz egyházmegyes pap és Püchler báró Bécsben,⁶⁴ a jogi doktor Ignaz Kibler Grazban, és az egyetemi könyvtár prefektusa Budán. Patachich néhány könyvkereskedővel is kapcsolatban állt, leveleinek címzettje volt például a bécsi Joseph Krüchten és a pesti Weigand und Köph. Levelezett a híres jezsuita Francesco Antonio Zaccaria (1714–1795) kontroverzális teológussal.⁶⁵ Levelezőpartnere volt továbbá a Vatikáni Titkos Levéltár (mai nevén Vatikáni Apostoli Levéltár) egykori prefektusa, a híres bibliofil Giuseppe Garampi nuncius, aki könyveket is küldött neki.⁶⁶ A megvitatott témák között szerepelnek tudományos és teológiai jellegű kérdések, valamint olyan közismert nevek merülnek fel, mint a magyar történetíró Pray György (1723–1801), illetve a teológiai nézetei miatt vitatott Febronius (Johann Nikolaus von Hontheim, püspök 1748–1790), de újonnan megjelent könyvekről, valamint Patachich Ádám könyvtárának sorsáról is kicserélték gondolataikat.

A könyvgyűjtemény kezdetben Budán került elhelyezésre, mert ebből a szempontból Kalocsa nem bizonyult alkalmasnak. Végül, mivel a budai elhelyezéssel

62 KFK Ms 447.

63 Róluk vö.: OLÁH P. Róbert, „Zichy Ferenc győri püspök római ágensi levelezése”, lásd e kötetben.

64 Karl Joseph és Johann Christoph működtek Bécsben. Feltehetőleg az elsőről van szó, aki udvari tanácsos és titkos kabinetttitkár volt. Vö. Constantin von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 60 vol. (Wien, 1856–1891), 24:55.

65 Az 1778 és 1784 közötti évekből 9 levél maradt fenn, 7 Zaccariatól és 2 másolat Patachichtól. Mindegyik levelet latinul írták: KFK Ms 447. Zaccaria egy másik levele fellelhető még: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Kalocsa (KFL) I.1.c. Patachich Ádám, Hivatali iratok. További három levele megtalálható: Archivio Apostolico Vaticano, Vatikánváros (AAV) Archivio della Nunziatura di Vienna (Arch. Nunz. Vienna), 131, fol. 320–324, 328–329.

66 Az 1777 és 1784 közötti évekből 14 levelet őriznek, négyet Garampi írt, 10 pedig Patachich leveleinek másolata, ezek közül egy keltezés nélküli. A levelek nyelve általában a latin, de hármat Garampi olaszul írt. Patachich két levelének a szövege megegyezik, az egyik minden valószínűség szerint piszkozat: KFK Ms 447/1.

kapcsolatos elképzelései nem teljesültek, 1780-ban megnyithatta az új könyvtárat Kalocsán, ahol az Érseki Palota keleti szárnyának egész első és második emelete e célra lett tervezve.

1782-ben az 1671 művet 3000 kötetben őrző káptalani könyvtárat⁶⁷ Patachichéval egyesítették. A gyűjtemény jelentőségét egyértelműen mutatja a könyvtár köteteinek száma: 1783-ban 16 242 kötete volt, míg Budán, ahol a kor egyetlen igazán említésre méltó állami könyvtára működött, ekkor csak 15 494 kötetet találunk.⁶⁸ 1784-ben a könyvtárban 18 992 kötetet őriztek,⁶⁹ amelyek elhelyezését a barokk szalon polcainak 19 000, illetve a praktikus módon kialakított asztalok 400 férőhelye biztosította.⁷⁰

Patachich Ádám könyvtárának könyvei között akadnak igen ritka és értékes példányok is.⁷¹ A 45 középkori kódex közt találjuk például az értékes *Psalterium cum canticis*,⁷² 15. századi pergamen kódexet, amelyet az érsek egy bécsi árverésen vásárolt.⁷³ A teológiai művek mellett az orvosi kódexek gyűjteménye is jelentős volt,⁷⁴ amelynek részét képezi például egy 1360-ban készült Hippokratész (Hippokratész-Galénosz) kódex is. Hasonlóképpen érdekes a térkép- és atlaszgyűjtemény,⁷⁵ amelyben többek között megtalálható a Mercator–Hondius-féle *Atlas novus* (Amsterdam 1638) is.

Az akkori könyvgyűjtemény már jelentős, 347 műből és 365 kötetből álló ősnymotvány kollekciót is tartalmazott.⁷⁶ Elképzelhető, hogy a gyűjtemény eredetileg még ennél is nagyobb volt. Az ősnymotvány gyűjtemény 20%-ban talál-

67 BOROS, *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa...*, 9. Glaser Gábor magánkönyvtára jelentős volt: a könyvjegyzék 854 címszót tartalmaz. Lásd: KÖVÉCS Ildikó, *Egy kalocsai kanonok könyvjegyzéke*, kézirat a KFK-ban (Szeged, 2001), 6.

68 VÉRTESY Miklós, „Patachich Ádám ősnymotványgyűjteménye”, *Magyar Könyvszemle* 84, 1. sz. (1968): 54–61, 56.

69 KÉKESI János, *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár: 1784–1964*, kézirat a KFK-ban (Kalocsa, 1964), 7.

70 FISCHERNÉ GRÓCZ, „Patachich Ádám...”, 72.

71 Uo., 72–73.

72 Kiadása: „*Psalterium cum canticis*, MS 382”, in: *Zsoltároskönyv MS 382. [DVD-ROM]*, előszó: BÁBEL Balázs, kiad. GRÓCZ Zita, SAJÓ Tamás és Antonio Bernat VISTARINI, Kalocsa kincsei 1. (Kalocsa: Főszékesegyházi Könyvtár–Studiolum, 2006). A kiadásban elérhető angol (*Book of Psalms, Psalterium cum canticis Ms 382*), spanyol (*Salterio, Psalterium cum canticis Ms 382*) és német (*Buch der Psalmen, Psalterium cum canticis Ms 382*) nyelven is.

73 FISCHERNÉ GRÓCZ, „Patachich Ádám...”, 72.

74 A könyvtár körülbelül 800, 1900 előtt megjelent, orvosi témájú kötetet tartalmaz, közülük 110 raria (16. században nyomtatott), 14 ősnymotvány. Ez Magyarország második legnagyobb gyűjteménye. GRABARITS István, „A Patachich-könyvtár orvostörténeti ritkaságai”, in LAKATOS, *Patachich Ádám érsek emléke...*, 75–79, 75–76.

75 FISCHERNÉ GRÓCZ, „Patachich Ádám...”, 73.

76 VÉRTESY, *Patachich Ádám...*, 57–60.

lunk olyan bejegyzéseket, amelyekből kiderül, ki volt azok eredeti tulajdonosa. A könyvek többsége Bécsből érkezett: a domonkosoktól, a bécsi egyetemtől és magánszemélyektől, míg egyes könyvek nürnbergi, badeni, hannoveri vagy sziléziai tulajdonosoktól származtak. Néhány műnek a 16–18. századra visszavezethető magyar tulajdonosa volt. A gyűjtemény szinte minden példánya latin nyelvű, 10 kivétellel: 8 németül, 2 olaszul íródott. A kollekcióban olyan műveket is találunk, mint az *Auctores octo* (Lyon, 1490 körül), a *Breviarium Strigoniense* (1484) és a *De Civitate Dei* Szent Ágostontól (1470).⁷⁷ Megtalálható a *Biblia Italica* (Vence, 1477–1478 és 1481) néhány példánya,⁷⁸ az 1477-es kötet ára 25 forint volt.

Patachich 16. századi könyvei közül több a nagy humanista nyomdákban készült, de magyar származásúakkal is találkozhatunk. Olyan ritkaságokat is be tudtunk szerezni, mint az *Astronomiae instauratae mechanica* Tycho Brahe-tól (Brüszszel 1598), amelynek csupán négy példánya létezik a világon.⁷⁹

Az érsek könyvtára 260 kéziratot is tartalmazott.⁸⁰

Az utódok gyarapították, sőt napjainkban is gyarapítják a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár állományát, amely körülbelül 150 000 kötettel rendelkezik, ezek közül körülbelül 90 000 az ún. régi könyv (1850 előtti kiadás), körülbelül 800 kézirat, 508 ősnymtatvány és 64 középkori kódex (11–16. század).⁸¹

A tudós költő

Patachich Ádám igen művelt ember volt, a Váradon kialakult kulturális élet jól tükrözi kultúráját és intellektusát.⁸² A zene és az udvari színház is ebbéli elkötelezettségét tanúsítják. Úgy tartják, hogy ő maga fordította latinra Pietro

77 FISCHERNÉ GRÓCZ, „Patachich Ádám...”, 73.

78 A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár bibliagyűjteménye igen jelentős. A könyvtár jelenleg mintegy 1000 kötetet tudhat magáénak. WEHLI Tünde és BOROS István, *Bibliák Kalocsán*, Miscellanea I (Kalocsa: Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 1996), 7.

79 A legújabb kiadás kommentárja szerint 13 példánya ismeretes az egész világon, de ezek közül csupán négy tartalmazza a szerző ritkaságnak számító arcképét, amelyet egy évvel később nyomtattak. Vö.: TYCHO BRAHE, *Astronomiae instauratae mechanica*. CD-ROM [h.n., é.n.].

80 BOROS, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa...*, 17.

81 A könyvtár magyar és angol nyelvű honlappal is rendelkezik. Itt elérhetők az aktuális információk, a katalógusok és a digitalizált könyvek is: <http://konyvtar.asztrik.hu/>, hozzáférés: 2022.02.08.

82 Patachich Ádám irodalmi tevékenységével kapcsolatban egy értékes monográfia: TÓTH S. A., *Rómából a pannon....* A komoly hiányt pótló munka szerzője irodalomtörténész, aki elsősorban Patachich irodalmi tevékenységét elemzi, ennek köszönhető kissé bizonytalan egyházi nyelvezete. A korabeli itáliai irodalom egyházi környezetben való recepciójával kapcsolatban lásd még: DÓBÉK Ágnes, „Olasz nyelvű színdarabok és alkalmi művek egyházi környezetben a 18. században”, in *Itáliai hatások a régi*

Metastasio *Isacco figura del Redentore* című olasz oratóriumát,⁸³ de nemcsak mecénás, hanem költő is volt. Francesco Antonio Zaccaria és Giacomo Mariosa költő is levelezésben állt vele. A 141, különleges alkalmakra készült verseket tartalmazó *Analecta poetica*⁸⁴ jól mutatja Patachich és Zaccaria levélváltásainak jellegét. E gyűjtemény művei között vannak kiadott szövegek, amelyek tanúságot tesznek egy kis, Váradon és Kalocsán egyaránt működő árkádiai irodalmi kör klaszszikus latin hagyományokat követő életéről. Az alkalmi költemények között találunk egy olyat, amely a váradi székesegyház alapkövetételekor született (szerzője talán Patachich Ádám vagy Giacomo Mariosa volt), de ott a *Chronostica* is, mely az 1757-ben poroszok fölött győzelmet arató tábornokot dicsőíti (Patachich szerzeménye), egy Patachichot névnapján köszöntő ekloga (talán egy radnai ferencesé), vagy Patachich és Mariosa költői üzenetváltásai. A *Carmen miserabile* az 1776-os váradi búcsú alkalmából készült („A. G.” váradi kanonok írta)⁸⁵ és az érsek epigrammával válaszolt rá. Ezeken kívül itt találunk *Poemation*-nak nevezett (ismeretlen szerzőtől származó) kis költeményeket, és egy az új érsek tiszteletére írt hosszú költeményt, amely 1776-ra vezethető vissza (Mariosa írása),⁸⁶ egy váradi búcsú alkalmából írt epigrammát (a cím szerint a váradi palota falán találták a szénnel írt feliratot), valamint Patachich Ádám válaszát és ugyanő négy vallásos tárgyú költeményét (lelkigyakorlatos versek, a védőszentekhez, Pádai Szent Antalhoz és Szent Józsefhez: *Peculiariorum pietatis exercitia, Ad Sanctos Patronos, Ad Sanctum Antonium Patavinum, Ad Sanctum Josephum*). Ezeket követik Patachich és Mariosa a váradi búcsút követően született költeményei: egy epigrama az érsek köszvényéről, Patachich két epigrammája Francesco Antonio Zaccariának betegségéről, humoros epigrammák (például Palma Károly Ferencről a válaszával együtt), itáliai témájú epigrammák (például három a befagyott Teveréről), valamint egyéb (például a könyvtár, egyetemi témák, Pray György, Szabó András) költemények Patachichtól, Mariosával folytatott dialógusok (például amikor Mariosa segítette Patachichot, betegségének idején a gyógyszereiről), Vajkovics Imre kalocsai kanonokkal folytatott párbeszéd, Mariosa egyetemi

magyar lelkiségben, szerk. BAJÁKI Rita és BÁTHORY Orsolya, 45–56 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020).

83 TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 59.

84 KFK Ms 64. *Analecta poetica* [...] *Adami e liberis baronibus Patachich de Zajezda metropolitanae Colocensis et Bacsiensis ecclesiarum canonice unitarum archiepiscopi* [...]; Vö. TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 110–148.

85 A szerző a történész Gánóczy Antal volt.

86 1776-ban, Kalocsán adták ki. Giacomo Mariosa megjegyzéseket is fűzött a költeményhez, melyeket Katona István is felhasznált munkájában. Az egész vers a kommentárral együtt az utóbbi időben megjelent: TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 292–303.

témájú epigrammái, Mária Terézia negyvenéves uralkodásának évfordulója alkalmából írt óda (szerzőként az érsek árkádikus álneve, a Sirasius szerepel), végül ott a *Carmen amoebaeum*, amely az 1782-es kitüntetése alkalmából született.

A *Carmina*⁸⁷ versgyűjtemény szerzője is Patachich Ádám. A mű minden napra beosztva 366 szentről és ünnepről, valamint a védőszentről tartalmaz epigrammákat, további nyolcat pedig a változó ünnepekre, így összesen 375 költeményt találunk benne, amely igazi kuriózum a katolikus irodalomban. Ily módon a főpap kommentálta a szenteket és a Katolikus Egyház legfontosabb ünnepeit, az első emberpártól kezdve az apostolfejedelmeken és a magyar szenteken át egészen Loyolai Szent Ignácig és Borromeo Szent Károlyig. A mű sajnos kiadatlan maradt.

A *Bibliotheca Patachichiana* kéziratai között találunk igen érdekes tudományos munkákat is Patachich Ádám tollából. Készített egy román nyelvtankönyvet,⁸⁸ valamint egy latin-román szótárat.⁸⁹ A könyvek még 1776 előtt, tehát váradi tartózkodása idején készültek. Elsőként a grammatikát fejezte be,⁹⁰ amely a nyelvet 78 oldalon keresztül tanulmányozza. A szótár ellenben 266, két hasábjára szedett oldalt szentel a szókinsznek. A szócikkek összesen mintegy 13 000 egységet tesznek ki. Ez az egyik első olyan mű, mely a cirill betűs román nyelvet elemzi. Patachich Ádám ezen túl összeállított egy latin-illír-német szótárat is, amely szószedet 1038 oldalból áll.⁹¹ Ebben az esetben sem tudjuk pontosan, hogy melyik évben készült el vele, de annyi bizonyos, hogy nagyon értékes, nagyszabású munkáról van szó. Mind a szótárak, mind a grammatika sajnos kiadatlan maradtak.

Ismerjük néhány fennmaradt homíliáját és beszédét is. Az első még a bécsi éveihez kapcsolódó *Divi Ladislai Hungariae regis panegyricus*, melynek csak a címe ismeretes.⁹² Teljes egészében fennmaradt azonban a *Divus Stephanus primus Hungariae rex [...]* panegyricusa, amely a Magyar Királyi Szent István Rend 1764. augusztus 20-án, Pozsonyban megtartott első gyűlésének alkalmából született.⁹³ Ismerjük *Homilia [...]* című művét, mely 1776. november 17-én, kalocsai székfoglalásakor hangzott el.⁹⁴ A következő évben egyetemi prézesi minőségében az in-

87 KFK Ms 166. *Patachich Adami Carmina, quibus sancti singulis anni diebus celebrantur*; Vö. TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 149–163.

88 KFK Ms 706/1. *Institutiones linguae valachicae sive grammatica compendio exhibita*.

89 KFK Ms 706/2. *Lexicon compendiarum latino-valachicum complectens. Dictiones, ac phrases latinas cum valachia earum interpretatione*; A mű dedikációjában Rhier Ferenc Xavér, váradi kanonok és jóbarát neve szerepel. Uo., fol. I–III.

90 Uo., fol. Ir.

91 KFK Ms 704. *Dictionarium latino-illyricum-germanicum*.

92 TÓTH S. A., *Rómából a pannon...*, 163.

93 Uo., 163–171. Lásd továbbá jelen tanulmány 45. jegyzetét.

94 Uo., 171–176.

tézmény megnyitása alkalmából *Academia Theresiana* címen fennmaradt, a fiatal diákokhoz szóló beszédet (*Allocutio [...]*) mondott Budán.⁹⁵ 1780. június 25-én, szintén Budán hangzott el az *Eucharisticon Magnae Mariae Theresiae [...]* ünnepi beszéde, amelyben az új budai egyetem megnyitója alkalmából mondott köszönetet a királynőnek.⁹⁶ Mária Terézia mindazonáltal nem volt jelen az eseményen. Az udvar az alkancellárt küldte el az ünnepségre, akit az érsek ünnepélyesen fogadott, és aki a ceremóniára a királyi oklevelet vitte.

Patachich Ádám váradi püspök (1759–1776) és kalocsa-bácsi érsek (1776–1784) emlékét leginkább az általa alapított Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár őrzi. A művelt, sokoldalú, kultúra iránt fogékony főpap egy olyan korban élt, amikor egy hosszú, háborúkkal teli időszakot követően ismét lehetőség volt a kultúra művelésére és támogatására. Római tanulmányai, a *romanitas*, az ott szerzett kapcsolatok későbbi életét meghatározták. Az általa épített barokk püspöki palotába Nagyváradon nemcsak könyvtárat, de színháztermet is építettek. Kalocsán folytatta, amit a Partiumban elkezdett, jelentős könyvgyűjteménye ott talált végső helyet. Építkezései és könyvszeretete mellett azonban a kor tudományos életében is részt vett, kiterjedt levelezést folytatott, tudományos munkái és klasszikus latinban írt költeményei a nyelv- és irodalomtörténet szempontjából is fontos alkotások.

95 Uo., 176–179.

96 Uo., 179–188.

OLASZ IRODALOM
MAGYARORSZÁGI
KÖNYVGYŰJTEMÉNYEK BEN

Itáliai szerzők művei és olasz nyelvű olvasmányok a 18. századi Erdélyben

Könyvtörténeti alaphelyzet

Amikor a középkori vagy a kora újkori magyar kultúrtörténetben itáliai hatásokat keresünk, szinte kizárólag a katolikus egyházi közeget,¹ a humanisták szellemi teljesítményét (kéziratok) és hagyatékát (könyvtárak),² a zenei területen megnyilvánuló erős befolyást³ vagy a reneszánsz építészetet,⁴ különösen a várépítészetet⁵

- 1 Lásd például a magyar nyelven megkerülhetetlen alpművet: SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története* (Budapest: Ecclesia Kiadó, 1987–1988²).
- 2 Magyarországon legjelentősebbként emelkedik ki a humanista könyvtárak közül Hunyadi Mátyás *Bibliotheca Corvinianája*. A bibliotékához kapcsolódó számos szakirodalom közül csupán néhányat emelek ki: *A holló jegyében: Fejezetek a corvinák történetéből*, szerk. MONOK István (Budapest: Corvina Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2004); *Ex Bibliotheca Corviniana: Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, hg. von Claudia FABIAN und Edina ZSUPÁN, Supplementum Corvinianum 1 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008); *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*, publié par Jean-François MAILLARD, István MONOK et Donatella NEBBIAI, avec le concours de Edit MADAS, Luigi Alberto SANCHI et Edina ZSUPÁN, Supplementum Corvinianum 2 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2019); *A Corvina könyvtár budai műhelye: kiállítási kalauz*, kiad. ZSUPÁN Edina és FÖLDESI Ferenc (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2018).
- 3 Alapvető kézikönyvek a Kárpát-medencébe begyűrűző zenei hatásokra: KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Humanizmus és reformáció 22 (Budapest: Balassi, 1995); DOBSZAY László, *Magyar zenetörténet* (Budapest: Planétás Kiadó, 1998²); *Képes magyar zenetörténet*, szerk. KÁRPÁTI János (Budapest: Rózsavölgyi Kiadó, 2011²).
- 4 FEUERNE TÓTH Rózsa, *Reneszánsz építészet Magyarországon* (Budapest: Helikon–Corvina Kiadó, 1977); FARBAKY Péter, *Magyar reneszánsz és barokk építészet: összefoglalás* (Budapest: BME, 1982²); *Magyarországi reneszánsz építőművészet*, a fotókat készítette BAGYINSZI Zoltán, rajz BUZÁS Gergely (Debrecen: TKK, 2008); KOVÁCS András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben, 1541–1720* (Budapest–Kolozsvár: Teleki László Alapítvány–Polis, 2006).
- 5 Csupán néhány meghatározó tanulmány a témában, amely további gazdag szakirodalmi bázist kínál az érdeklődőknek: DOMOKOS György, „Várépítészet és várharcászat Európában a 16–17. században”, *Hadtörténeti Közlemények: új folyam* 33, 1. sz. (1986): 47–109; DOMOKOS György, *Ottavio Baldigara:*

vizsgáljuk, szinte csak ezeken a területeken várunk el természetes módon olyan jelenségeket, amelyek eredete Itáliában keresendő.⁶ Holott a protestáns világba is beszüremkedett az itáliai kultúra számos szellemi terméke. Tanulmányomban egy, a kiemelt korszakba eső régiót, Erdélyt, annak is német ajkú, lutheránus vallású lakosságát, a százszokat és könyvkultúrájukat, könyvtáraik írott forrásokban lejegyzett vagy jelenleg még fizikailag is létező állományát kívánom megvizsgálni az itáliai hatás nézőpontjából. Mindenképpen kimerészkedem a „bejárattott” vizsgálódási területek komfortzónájából mind a felekezet, mind a nyelv, mind az elemzés tárgya szempontjából.

Az erdélyi szász könyvtörténet kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Erdélyre a középkortól fogva a multikulturalitás, a 16. századtól kezdve pedig már a multikonfesszionalitás is jellemző, a könyvhasználattal kapcsolatosan pedig a hosszú recepció és átörökítési hagyomány (sokáig használnak egy-egy könyvet) tűnik szembe. Az ezen a kitüntetett geopolitikai és geokulturális területen minden szempontból tetten érhető heterogenitás igen változatos könyv- és olvasmánytörténeti szituációt eredményezett és eredményez a reformáció évszázadától napjainkig. Az egykori könyvtárak anyaga ennek köszönhetően akár nyelvek vagy szellemi áramlatok mentén is elemezhető,⁷ ez alól természetesen nem képez kivételt az olasz nyelv vagy az egykor Itáliából hódító útra induló eszmék és neves képviselői munkásságának vizsgálata sem.

Ebben a tanulmányban a barokk és a felvilágosodás által meghatározott korszakot, tehát főként a 18. század második felét és a 19. század első két évtizedét veszem górcső alá. Kiemelendőnek tartom, hogy a katolicizmus római rítusú tí-

egy itáliai várfundáló mester Magyarországon, A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 2 (Budapest: Balassi, 2000); WINKLER Gusztáv, *Reneszánsz erődépítéset Magyarországon: mérnöki szemmel*, Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához 18 (Budapest: Tinta Kiadó, 2004).

6 Azért a paletta ennél sokkal színesebb, de több olasz–magyar kulturális kapcsolódási elem nem ennyire egyértelmű, vö. *Az olasz–magyar kulturális kapcsolatok kutatása* című tudományos rendezvény előadásait, hozzáférés: 2022.02.11, <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/12320/az-olasz-magyar-kulturalis-kapcsolatok-kutatasa>.

7 Az erdélyi százszokhoz kapcsolódóan ilyen jellegű vizsgálatok már zajlottak, vö. pl. Attila VERÓK, „Fränkische Lesestoffe bei den Siebenbürger Sachsen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert”, *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie* 27 (2004): 341–348; Attila VERÓK, „Das schweizerische Buch bei den Siebenbürger Sachsen vom 16. bis 18. Jahrhundert”, in *Orbis Helveticorum: Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*, Hg. Viliam ČIČAJ und Jan-Andrea BERNHARD, 299–305 (Bratislava: Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2011); Attila VERÓK, „Romanische Bücher in den Bibliotheken der Siebenbürger Sachsen im 16.–18. Jahrhundert”, in *Európske cesty románskych kníh v 16.–18. storočí: K výskumu zámockých, meštianskych a cirkevných knižníc*, ed. Klára KOMOROVÁ, Opera Romanica 13, 265–285 (Martin: Slovenská národná knižnica, 2012).

pusának erőltetett terjesztése és térhódítása ellenére Erdélyben a protestantizmus református, evangélikus és unitárius ága továbbra is erős bástyákkal rendelkezik a nevezett időszakban. A továbbiakban ebből az etnikailag és felekezetiileg sokszínű konglomerátumból emelem ki a német nyelvű és lutheránus vallású szászokat, akik itáliai kötődésű műveket is tartottak bibliotékáikban. Alaptézisként már a vizsgálódás elején kijelenthetem, hogy az itáliai könyv egyértelműen kimutatható az erdélyi szász könyvanyagban, ám jelenléte nem domináns.

A könyvbeszerzés útjai

Ma már axiómának számít, hogy a magyarországi kultúra befogadó jellegű. Autochton jelenségek csak kisebb mértékben azonosíthatók vele kapcsolatban. A korai újkor tekintetében legalábbis ez a helyzet. Különösen igaz ez a megállapítás a Kárpát-medencei könyvkultúrára. A kis tételszámú és általában kevés példányszámban kinyomtatott magyarországi nyomtatvány⁸ a legkisebb mértékben sem tudta kielégíteni azt az intellektuális igényt, amely a helyi értelmiség részéről megfogalmazódott.⁹ A könyveket következőképpen külföldről kellett beszerezni.

A tárgyidőszakban ezen nem sokat segített a még csak gyengén éledező, szervezett erdélyi könyvkereskedelem sem,¹⁰ tehát más beszerzési utakat kell keresnünk. A társadalom felsőbb rétegeinél kezdve a sort kijelenthetjük, hogy a 18. századi és a 19. század eleji nagy könyvgyűjtő nemeseink, köztük a szászok is, elsősorban ügynökök révén, valamint kisebb mértékben egyénileg végzett piackutatás során szerezték be könyvgyűjteményeik egyes darabjait. Itt az egyéni olvasmányízlés, az intellektuális preferencia alapvetően határozta meg a megvásárlandó könyvek provenienciáját is. Az erdélyi szászok között dominánsan itáliai orientáltságú arisztokratát, vidéki nemest, illetve városi patríciust ebből a korszakból nem ismerünk, tehát az Erdélybe egykor bekerült itáliai könyveknek valószínűleg nem ez volt a legfőbb beáramlási útvonala. Ebből a szempontból kizárhatjuk az intézményes egyházi kapcsolatokat is, hiszen míg a Kárpát-medence fokozottabban katolizált régióiban (Nyugat- és Felső-Magyarország) a Rómából irányított egyház és 1773-ig annak leginkább hatékony képviselői, a jezsuita rend tagjai,

8 Vö. a *Régi magyarországi nyomtatványok*, kiad. (I–II:) BORSA Gedeon és mások, (III–IV:) HELTAI János és mások, 4 köt. (Budapest: Akadémiai, 1971–2012), eddig megjelent kötetekinek tételjegyzékét.

9 A korabeli Kárpát-medence nyomdászati térképéhez lásd: V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830* (Budapest: MTA KIK–Kossuth Kiadó, 2021).

10 Vö. PAVERCSIK Ilona, „A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig”, in V. ECSEDY, *A könyvnyomtatás Magyarországon...*, 295–340.

valamint a 18. századtól a többnyire Rómában végzett felsőpapság kezdeményezésére a magyarországi egyházmegyékben megalapított papképző intézményekből kikerülő lelkipásztorok élő kapcsolatot tartottak fenn Itáliával, addig az erdélyi protestánsoknak erre vajmi kevés igényük lehetett. Itáliában nyomtatott vagy ottani szerzők műveit tartalmazó könyvek tehát az egyházszervezet intézményes csatornáin keresztül is csak elvétve kerülhettek Erdélybe. Ugyancsak hasonló mondható el a könyvbeszerzés legális (pl. adomány, ajándék) és illegális (pl. csempészet, hamis nyomdahelyű tipográfia) módjairól.

Az ún. *italicumok* legvalószínűbb és legbiztosabban adatolható beszerzői és szállítói, egyben a kulturális transzfer legfontosabb fenntartói, éltetői a külföldön tanuló diákok, a peregrinusok és az egyéb célból utazó személyek voltak. A *peregrinatio academica* jelensége hosszú ideje a magyarországi művelődéstörténet egyik legalaposabban kutatott területe. Olasz vonatkozásban készült már adattár az itáliai egyetemeken tanuló Kárpát-medencei diákokról,¹¹ megjelent már magyar arisztokrata szemlélettágító itáliai utazásáról (*Kavalierstour*)¹² vagy éppen szegény magyar értelmiségi itáliai karrierjéről szóló kiadvány,¹³ továbbá születtek már a hazai¹⁴ és a nemzetközi olvasóközönséget megcélzó összefoglaló tanulmányok is.¹⁵ Természetesen nemcsak magyarországiak utaztak Itáliába, hanem onnan is érkeztek utazók a Kárpát-medencébe.¹⁶ A két terület közötti kulturális hatás tehát kölcsönösnek mondható. A megnevezett témák és írások per-

11 VERESS Endre, *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864*, Monumenta Hungariae Italica 3 (Budapest: MTA, 1941); SZLAVIKOVSKY Beáta, *Gli studenti ungheresi in Italia dal 1526 al 1918: Magyarországi diákok itáliai egyetemeken 1. rész 1526–1918*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16 (Budapest: ELTE Levéltára, 2007).

12 Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700, kiad. ÖTVÖS Péter, *Peregrinatio Hungarorum 1* (Szeged: JATE BTK, 1988).

13 KOVÁCS Zsuzsa, „Szegedi Pál(ok) Itáliában”, in *Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, 605–616 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993).

14 SÁRKÖZY Péter, „Magyarok Rómában: Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban”, in *Régi és új peregrináció...*, 865–875; BITSKEY István, *Hungariából Rómába: a római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Italianistica Debreceniensis: Monográfiák 2 (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996).

15 István BITSKEY, *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma: contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Studi e fonti per la storia dell'Università di Roma. Nuova serie 3 (Roma: Viella, 1996).

16 Carla CORRADI MUSI, „Sestini és Forni Magyarországon”, in *Régi és új peregrináció...*, 998–1005; ÉDER Zoltán, „Egy olasz utazó Vácott 1780-ban Migazzi püspök udvarában”, in *Régi és új peregrináció...*, 1020–1024.

szé csak kiragadott példák a szerteágazó publikációs kínálatból, de talán jól mutatják a kutatás eddigi súlypontjait.

Ha megvizsgáljuk az itáliai peregrináció preferenciáit a 18. században, akkor azt látjuk, hogy ebben az időszakban Erdély etnikumai közül a románok tanultak a legnagyobb számban Itáliában, elsősorban Róma egyetemén – kivétel nélkül mindannyian teológiát. A Szabó Miklós és Szögi László gyűjtése nyomán összeállított erdélyi peregrinációs adattár¹⁷ alapján az 1700 és 1849 közötti időből huszonkettő román származású személyről van tudomásunk, akikre igaz ez az állítás.¹⁸ Köztük volt többek között Petru Paul Maior (1756–1821),¹⁹ a 18. század végi román nemzeti mozgalom kimagasló alakja, és Gheorghe Șincai (1754–1816),²⁰ a felvilágosult abszolutizmus híve, a román felvilágosodás egyik megteremtője, Maiorhoz hasonlóan szintén a román nemzeti mozgalom vezéregyénisége.²¹ Ennek az írásnak nem célja az ortodox, a görög katolikus vagy az unitus erdélyi románság itáliai művelődési kapcsolatainak és kultúra-átörökítő szerepének vizsgálata, csupán jelezni kívántam, hogy igazán erős itáliai hatás rajtuk – és a jóval kisebb létszámú erdélyi (görög) katolikus örmény, illetve magyar teológushallgatókon – keresztül talált utat Erdélybe.

A románokat létszámban a magyarok követték a peregrinusok között, bár ők a vizsgált időszakban kevésbé teológiát, hanem inkább orvos- és jogtudományt hallgattak²² a középkori alapítású padovai egyetemen.²³ Tanulmányaik ideje többnyire a 19. század első harmadára, illetve első felére esik, így korszakunkon éppen túlmutatnak. Erdélybe beszüremkedő itáliai szellemi hatásról azonban az ő esetükben is biztosan beszélhetünk.²⁴

17 SZABÓ Miklós és SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok* (Marosvásárhely: Mentor, 1998).

18 SZABÓ és SZÖGI, *Erdélyi...*, 54 (79), 58 (118, 119), 103 (529), 112 (611), 113 (626), 162 (1088, 1091), 168 (1148), 238 (1845), 240 (1859), 258 (2040), 293 (2375), 304 (2477), 307 (2506, 2507), 321 (2643), 332 (2735), 357 (2979), 371 (3124), 372 (3137), 429 (3715).

19 Vö. *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* (București: Acad. Rep. Socialiste România, 2002²), 535–538.

20 Uo., 829–832.

21 Ioan CHIOREAN, „A római egyetemi kollégiumok szerepe a 18. századi erdélyi román értelmiség alakulásában”, in *A magyar művelődés és a kereszténység II.*, szerk. JANKOVICS József, 860–866 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998).

22 SZABÓ és SZÖGI, *Erdélyi...*, 76 (284), 163 (1103), 240 (1863), 317 (2601), 324 (2669), 449 (3899). Ebben a felsorolásban nem szerepelnek a Rómában teológiát hallgató magyar diákok.

23 Vö. VERESS Endre, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium: Padova – A Paduai Egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*, Fontes rerum Hungaricarum I (Budapest: Stephaneum, 1915).

24 Az előzményekhez vázlatosan lásd például MIHALOVICSNÉ LENGYEL Alojzia, „Magyar diákok az olasz egyetemi városokban 1220 és 1864 között”, *Neveléstörténet* 2, 3–4. sz. (2005): 165–169.

Konfesszionális okokból talán nem meglepő, hogy Itália egyetemein erdélyi szász ifjakat találunk a legkisebb számban a 18. században és a 19. század első felében. Ebből a másfél évszázadból mindössze alig féltucat beiratkozott hallgató nevét ismerjük Padova, Róma és Verona egyetemeiről.²⁵

Italicumok az erdélyi könyvanyagban

A fenti vázlatos áttekintésből is jól látszik, hogy Erdély felé a legerősebb szellemi kisugárzó hatást Rómából és Padovából kell várnunk. Az elsősorban román, magyar és örmény peregrinusok által ezekben a városokban vagy a hazaúton más helyeken beszerzett könyvek képezhették az alapját azoknak a nyomtatványoknak, amelyek aztán feltűnnek a ma már csak virtuálisan rekonstruálható egykori könyvtárakról tudósító könyvjegyzékekben,²⁶ valamint máig megőrződtek kisebb-nagyobb erdélyi közgyűjtemények bibliotékáiban.²⁷

Érdekes jelenség azonban, hogy a Kárpát-medence keleti feléből rendelkezésre álló katalógusok alapján ezzel éppen ellentétes irányú könyvbirtoklási sorrend látszik kirajzolódni az *italica* tekintetében. Itáliai szerzők művei és olasz nyelvű kiadványok arányaiban és számszerűleg is leginkább az erdélyi szászok magán- és intézményi gyűjteményeiben fordulnak elő. A terület német ajkú lakosságát követik a magyarok, majd az örmények, a sor végén pedig a románok állnak. Persze a kép némileg csalóka, hiszen a vizsgált korszak vonatkozásában a román könyvek módszeres levéltári és könyvtári feltárása még nem történt meg.²⁸ Ha ez valamikor bekövetkezik, az módosíthat a fenti sorrenden, viszont addig a csökkenő

25 SZABÓ és SZÖGI, *Erdélyi...*, 137 (849), 154 (1021), 369 (3096), 428 (3710), 501 (4381), 503 (4399).

26 Az erdélyi régióból előkerült könyv- és könyvtárjegyzékek listáját lásd az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (Szeged–Budapest: Scriptum Kft.–Országos Széchényi Könyvtár, 1965–) című sorozat *Erdélyi könyvesházak* alsorozatának 16/1 (1991), 16/2 (1991), 16/3 (1994), 16/4.1–2 (2004), 16/5 (2018), 16/6 (2021) és megjelenés előtt álló 16/7 (2022) kötetét.

27 Az érintett erdélyi közgyűjtemények könyvtáraiban található nyomtatványokról tudósító katalógusok felsorolása szétfeszítené ennek a lábjegyzetnek a kereteit, így ettől most tartózkodom.

28 Csak egyetlen példát említek, a román görög katolikus (unitus) egyház fogarasi püspökségének a könyveiről Balázsfalván 1747-ben összeírt könyvjegyzéknek 283 tétele közül hét (140., 141., 142., 192., 243., 244., 258.) *italica*, ami az összes tétel 2,5%-a. Ez igen jelentősnek mondható, bár még így is messze felülmúlja az itáliai vonatkozású nyomtatványok arányát a teljes erdélyi könyvanyagban, ami megítélesem szerint legfeljebb egy százalék körül mozoghat. A könyvjegyzéket lásd: *Erdélyi könyvesházak V. 1541–1782: Vegyes források*, kiad. BÍRÓ Gyöngyi, MONOK István és VERÓK Attila, *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez: Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn* 16/5 (Budapest: MTA KIK, 2018), 227–237. A továbbiakban: *Adattár* 16/5.

tendenciát mutató szász–magyar–örmény–román könyvtulajdonlási egymásutániséget kell alapul vennünk.

Nyelvi oldalról közelítve a kérdéshez azt látjuk, hogy a legtöbb olasz vonatkozású nyomtatvány Erdélyben latin és német nyelven tűnik fel, hiszen az eredeti nyelvű kiadványokat sok esetben ezekre a nyelvekre fordították le, ugyanis a piaci igény ezek iránt nyilvánult meg leginkább Európa középső és keleti felén. A latin és a német után számszerűleg a magyar nyelvű fordítások következnek, valamint az eredeti olasz nyelvű szövegekből is fel-felbukkan néhány az erdélyi könyvkollekciókban. A sort az előző kategóriák egyikébe sem tartozó, egyéb nyelvű fordítások (pl. francia) követik elenyésző számban. Elegáns lenne százalékos megoszlást is megadni a fenti nyelvi klasszifikáció mellé, erre azonban a teljes erdélyi könyvanyag ismeretének hiányában legfeljebb becslés formájában vállalkozhatunk. Egyelőre marad tehát a kiadott források tanulmányozásán és a több évtizednyi helyi terepen végzett feltáró munka során szerzett tapasztalatokon, benyomásokon alapuló feltételezett sorrend.

Válogatás az Erdély területén azonosítható italicumokból

A vázolt könyvtörténeti adottságokból következően Erdélyben az eddig feltárt *italica* jelentősen nagyobb számú annál, hogysem annak tételes bemutatását megkísérelhetném ebben a tanulmányban. Ez a kijelentés akkor is helytálló, ha kizárólag a régióban egykor élt németiség könyvkultúráját és könyves örökségét vizsgáljuk. Következésképp az alábbiakban olyan összefoglaló kategóriákat állítok fel, amelyekbe az *italicumokat* (1. a történeti Itália területén keletkezett nyomtatványok, 2. olasz nyelvű nyomtatványok, 3. itáliai személyek művei bármilyen, Itálián kívüli nyomdahelyen létrehozott kiadásban, olasz vagy egyéb nyelven, 4. tematikailag Itáliához vagy onnan származó, ott tevékenykedő személyhez köthető, Itálián kívüli nyomdahelyen, nem olasz nyelven megjelent munkák) közös szempontok alapján sorolom be.

Bármennyire is kínálná magát, most figyelmen kívül hagyom azt a tetemes mennyiségű dokumentumot, amely kvázi történelemkönyvként szolgált a régiségben, és az egykori Római Birodalomhoz kapcsolódó antik történetek és/vagy a római császárok életének leírását tartalmazza (Cornelius Nepos, Eutropius, Suetonius stb.). A gyakori használat miatt ezek a szövegek biztosan széles körben elterjedtek lehettek Erdélyben is, viszont a kora újkori és a modern Itáliához köthető szellemi hatásokkal semmilyen kapcsolatban sem álltak. Hasonló mondható

el a 19. századig iskolai retorikai gyakorlatokhoz sűrűn használt ókori szónokok (Cicero, Quintilianus stb.) szövegeiről is.

Az első olyan nyomtatványcsoportot, amely már a modern korban keletkezett, és kortárs szerzők gondolatait közvetítette, a jobbra vegyes felekezeti alkotáshoz köthető *teológiai értekezések* alkotják. Ennek egyik tipikus példáját képviseli az a nyomtatvány, amelyben Francesco Guiccardini (1483–1540) itáliai történetírónak a pápaság történetéről írt, Firenzéből előkerült kéziratát a svájci teológus, Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) adta ki, magyarázta és vetette össze a lutheri és a kálvini egyház történetével: *Historia Papatus, novissimo historiae Lutheranismi & Calvinismi fabro [gr.] reposita. Qua Ecclesiae Romanae, septem Periodis distinctae, origo c progressus, ad nostra usque tempora, pertextitur. Accedit Francisci Guiccardini Patritii Florentini Historia Papatus, Ex Autographo Florentino restituta* (Amsterdam, 1698).²⁹ A 16. és a 17. század során sok ilyen jellegű munka látott napvilágot, hiszen a hitviták és a felekezeti összecsapások korszakában a katolikus és a protestáns prédikátoroknak ismerniük kellett a „másik” oldalon született munkákat is, hogy konfesszionális ellenfeleikkel szemben megfogalmazott érvelésük adekvát és meggyőző lehessen. Az erdélyi német lelkészek és tanítók könyvtáraiban sokszor bukkannak ilyen kiadványokra, de ezeknek csak apró hányadát teszik ki az itáliai vonatkozást is mutató könyvek. Az *italicumok* között azonban arányaiban ebbe a kategóriába sorolható be a legtöbb nyomtatvány a vizsgált könyvtárban.

Fentebb már jeleztem, hogy főként a padovai egyetem orvosi képzése vonzott evangélikus vallású, német anyanyelvű szász hallgatókat is. A brassói Honterus Gimnázium régi könyvállományában máig megvan az itáliai orvos és filozófus, Epiphanius Ferdinandi (1569–1638) *Centum historiae. Sev observationes, et casus medici, omnes fere medicinae partes, Cunctosq[ue] Corporis humani morbos continentes* (Venezia, 1621) című munkája,³⁰ amelyet hosszú időn keresztül használhattak az iskola diákjai, tanárai, esetleg a város beteggyógyítással foglalkozó szakemberei. Az *orvosi könyv* kategória számszerűségét tekintve már sokkal szerényebb az előzőnél, de még mindig kimutatható mennyiséget jelent.

29 A vaskos negyedréti kötetet jelenleg a Brassói Állami Levéltár könyvtárában őrzik, jelzete: II 614. A könyv érdekessége, hogy a brassói Plecker-orvosdinasztia egyik tagja, Paul Friedrich Plecker adományozta a helyi gimnázium nagyhírű könyvtárának 1810-ben. A család tagjairól, könyvekhez való viszonyáról és szétszóródott könyveik egy másik izgalmas példányáról lásd VERÓK Attila, „Erdélyi szász történet egy katolikus könyvtár polcain: Mathias Miles »Siebenbürgischer Würgengel«-je az egri Főegyházmegyei Könyvtár állományában”, in *A szükséges dolgokban legyen egység, a kétésekben szabadság, mindenben pedig szeretet*, szerk. HORVÁTH István, 217–229 (Eger: Egri Lokálpatrióta Egylet, 2018).

30 A kolligátumkötet ma a Brassói Állami Levéltár könyvtárában található a III 45–46 jelzet alatt.

Természetesnek tűnhet, hogy olyan *szépirodalmi művek* is megjelennek az erdélyi szász könyvanyagban, amelyek az esetleges iskolai használat mellett az egyéni vagy a közösségi szórakoztatás igényét is ellátták. Az viszont már egyáltalán nem hétköznapi jelenség, hogy ezek között a kiadványok között olasz nyelvű kiadások is vannak. Használatukhoz speciális érdeklődés kellett. Valószínűleg azonban ebben sem lehetett hiány, hiszen egy *Örjöngő Lóránd*-kötet máig megmaradt Brassóban egyéb Ariosto-munkákkal (Lodovico Ariosto, Lodovico Dolce, Thomaso Porcacchi: *Cinque canti [...] i quali seggono la materia del furioso* [Venezia, 1619]) együtt. A nyomtatvány jelenléte arról tanúskodik, hogy a szászok között is lehettek olyanok, akik magabiztosan használták az olasz nyelvet, és közel sem egyszerű nyelvezetű szövegekkel is megbirkózhattak.³¹ Ugyanezt bizonyítják a közelebről meg nem határozható *Comoedia Italica* típusú bejegyzések is a könyvjegyzékekben.³²

Ónálló kategóriát alkotnak az *ország- és városleírások*, valamint az *útkönyvek*. Az Európát keresztül-kasul bejáró peregrinusok számára az ilyen típusú kiadványok nélkülözhetetlennek számítottak, de a geográfia iránt érdeklődő helyi olvasók is haszonnal forgathatták őket. Az itáliai domonkos történetíró, Leandro Alberti (1479–1552) *Descriptio totius Italiae* (Köln, 1567) című munkája a műfaj klasszikusának számított. A brassói Honterus Gimnázium eredeti, azaz az 1689. áprilisi nagy tűzvész által elpusztított állományában megtalálható volt a korabeli katalógusok tanúsága szerint.³³ Egészen más korszakból származik, és más szemléletet tükröz a medgyesi szász családban született, több országban (köztük Olaszországban is) orvosként tevékenykedő, kalandos életutat bejáró Friedrich Fabini (1788–1864)³⁴ *Reise in Italien und zur See nach Spanien* (Hermannstadt, 1818) című munkája, amely Georg von Closius nagyszombeni nyomdájában látott nap-

31 A helyi gimnázium egykori állományából származó kolligátumkötet mai lelőhelye a Brassói Állami Levéltár könyvtára, jelzete: II 571–572.

32 Vö. pl. *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575–1800: Kronstadt und Burzenland*, hg. von András BÁNDI, István MONOK und Atila VERÓK, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez: Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 16/6, Erdélyi könyvesházak: Bibliotheken in Siebenbürgen 4 (Budapest: MTA KIK 2021), 93, 95. A továbbiakban: Adattár 16/6.

33 Vö. *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750) I–II*, hg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS und Atila VERÓK, 2 vol., Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez: Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 16/4.1–2, Erdélyi könyvesházak: Bibliotheken in Siebenbürgen 4/1–2 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2004), 1:601, 639 (A továbbiakban: Adattár 16/4.1, Adattár 16/4.2) és Adattár 16/6, 75.

34 Joseph TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, 10 vol. (Köln–Wien: Böhlau, 1983–2012), 1:279–280.

világot. Ebben Fabini a mai Appennini-félszigeten szerzett tapasztalatait és élményeit osztotta meg olvasóközönségével. Itt az itáliai hatás már helyi tipográfiai termék kiadásában csapódik le, ami a maradandó szellemi recepció egyik legkézzelfoghatóbb megjelenési formája.

Külön csoportot képeznek az itáliai nyomdák termékeiként és olasz szerzők munkájaként megjelent *nyelvkönyvek*, még akkor is, ha nem az olasz nyelv tanítását szolgálják feltétlenül. A libanoni születésű, de a maroniták római kollégiumában nevelkedett és a Vatikáni Könyvtárban a szír és arab kéziratok feldolgozásával, katalógizálásával komoly karriert befutó Giuseppe Simonio Assemani (1687–1768) *Rudimenta linguae arabicae cum catechesi christiana* (Roma, 1732) című munkája nem szokványos nyelvkönyv, hanem egyben katolikus katekizismagyarázat is. A mai értelmében vett nyelvkönyvnek számított többek között Carolus Mulerius *Linguae Italicae institutio* című, latin–olasz nyelvű füzet, amely népszerűsége okán több kiadást is megért a 17. és a 18. században, használata a felvilágosodás korában is kitartott. Egy 1645-ben Leidenben kiadott példánya 1770-ben került be a brassói Honterus Gimnázium könyvtárába.³⁵

A külföldi egyetemeket látogató erdélyi peregrinusok a legváltozatosabb témákban készítették *disszertációikat*. Ezek között olyanokat is találunk, amelyek „olaszos” vonatkozásúak. 1737. szeptember 23-án – a deistának kikiáltott és a hallei pietizmus jelentős képviselőjének számító német teológus, Siegmund Jacob Baumgarten (1706–1757) elnöksége mellett – védte meg például Georg Ludwig Roloff (1716–1743), a berlini Szent Miklós-templom későbbi prédikátora *Observationes de Concilio Tridentino quantum per illud melior deteriorque facta fuerit Ecclesia Romana quantumque ex eo nostra ecclesia ceperit emolumenti demonstrantes* (Halle, 1737) című értekezését, amelyben a reformáció ellensúlyozására összeült katolikus tridenti zsinattal (1545–1563) foglalkozik. Választásom azért esett éppen erre a nyomtatványra, mert ezen keresztül kívánom felhívni a figyelmet arra, hogy az August Hermann Francke (1663–1727) által alapított hallei árvaház, amely egyedülállóan szerteágazó protestáns missziós tevékenységet fejtett ki egész Európában (többek között Erdélyben) és a tengerentúlon is (India, Észak-Amerika),³⁶ falai között minden felekezet hívei számára oktatási és szociális szolgáltatásokat nyújtott. Többek között – igaz, nem kiemelkedő számban – Itáliából érkezett diákok és rászoruló emberek számára. Mivel a teológiát

35 Vö. Adattár 16/6, 105.

36 Részletesebben lásd VERÓK Attila, „Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században” in *A reformáció öröksége: egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 24, 311–323 (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2018).

és orvostudományt tanuló erdélyi szászok a 18. században tömegesen fordultak meg Halléban, és a lutheri elveket valló pietizmus ökumenikus szellemiségét eljuttatták szülőföldjükre, így rajtuk keresztül is kerülhettek *italicumok* Erdélybe. Ezt igazolja a brassói Fekete-templom levéltárában fennmaradt, példaként kiválasztott disszertáció is.³⁷

Az olasz nyelvvel a német ajkú szászok is találkozhattak többek között egy nyelvű és poliglott *szótárak* használata során. Erdélyből nagyon sok adatunk van az Itáliából származó középkori Ágoston-rendi szerzetes, Ambrogio Calepino (†1510) változatos számú nyelveken és hosszú időn keresztül számos alkalommal kiadott szótárának (*Dictionarium*) előfordulására. Ugyancsak ismerünk olasz nyelvű Bibliákat (*Biblia Italica*) is a szászok lakta területekről.³⁸

A kiemelt legfontosabb kategóriák mellett természetesen létezik egy olyan csoportja is az erdélyi szászok könyvtáraiban fellelhető *italicumoknak*, amelyeket az 'egyéb' vagy a 'vegyes' jelzőkkel illelhetünk. Ezek között a nyomtatványok között többnyire egy-egy előfordulással olyan bejegyzések tűnnek fel a könyvjegyzékekben, mint például a könyvészetileg feloldhatatlan *Italicus liber 8*³⁹ vagy a *Dictionarium italicum*.⁴⁰ A *Schauplatz des Kriegen in Italien. Leipzig 1702*⁴¹ című nyomtatvány Lombardia részletes történeti, földrajzi és politikai leírását nyújtja ötszáznál is több oldalon keresztül, míg a *Le Theatre Italien 8*⁴² címmel megjelent kiadvány olasz komédiák francia nyelvű változatait közli.

A sort természetesen még egyéb példákkal is lehetne illusztrálni, de itt véget vetek a kiemeléseknek. Ha mindössze egyetlen rövid pillantást vetünk az újabban előkerült brassói és barcasági könyvjegyzékeket közreadó *Adattár*-kötet (2021) helynévmutatójára, akkor azt tapasztaljuk, hogy csak úgy sorjáznak benne az itáliai vonatkozású földrajzi nevek: Ascoli, Assisi, Aquino, Bergamo, Bologna, Brescia, Catania, Cremona, Diacceto, Ercolano, Ferrara, Firenze, Foligno, Forli, Genova, Imola, Milano, Napoli, Ostia, Padova, Palermo, Pisa, Prato, Ravenna, Roma, Sicilia, Toscana, Treviso, Trento, Tusculo, Urbino, Utino, Venezia, Verona, Villafranca. Nincs ez másként az olasz személynevekkel sem: Donatus <Acciaiolus>, Thomas <de Aquino>, Giulio Alberoni, Leon Battista Alberti, Leandro Alberti, Andrea Alciati, Ulisse Aldrovandi, Prospero Alpino, Giovanni Arcolani, Giovanni Giacomo da Barbiano di Belgioioso, Paolo Barbo, Baldassare

37 Mai lelőhelye: Honterus Levéltár, Brassó, jelzete: HB 143 [7].

38 Vö. *Adattár* 16/6, 18, 38, 63

39 Vö. *Adattár* 16/6, 87.

40 Vö. *Adattár* 16/5, 233.

41 Vö. *Adattár* 16/4.1, 114; *Adattár* 16/6, 239.

42 Vö. *Adattár* 16/4.1, 115.

Bartoli, Niccolò Ballioni, Francesco Bellisomi, Pietro Bembo, Girolamo Benzoni, Petrus <de Bergamo>, Giovanni Bertachini, Giovanni Ambrogio Maria Bertrandi, Flavio Biondo, Pietro Bizzarri, Giorgio Blandrate, Giovanni Boccaccio, Paolo Boccone, Giovanni Bona, Antonio Bonfini, Pietro Bono, Giuseppe Francesco Borri, Antonio Musa Brasavola, Giovanni Michele Bruto stb. – és akkor még csupán az ábécé első két betűjét vettem végig.

A fentiekből is látszik, hogy alaposabb szemrevételezés után az erdélyi szász könyvanyagban gazdag tárházát találjuk az *italicum*oknak. Torzító tényezőként tarthatjuk számon, hogy az előző bekezdésben számba vett személy- és helynevek közül sok egyetlen könyvtárban, mégpedig a brassói születésű, de Jénában és Halléban karriert befutó és élete utolsó 48 évét német földön leélő erdélyi szász professzor, Martin Schmeizel (1679–1747) tudóskönyvtárában összegyűjtött könyvek címlapján tűnik fel. Hogy miért emeltem ki mégis ezeket az erdélyi könyvanyag kapcsán, noha az érintett könyvek jelentős része soha nem jutott el Erdélybe? Azért, mert Schmeizel jénai, majd hallei egyetemi professzorként erdélyi szász diákok tucatjait vonzotta kiváló előadásainak és szemináriumainak hírével. A professzor magánkönyvtára, amelyben az itáliai vonatkozású kötetek is megbújtak, mindig nyitva állt hallgatói, különösen honfitársai előtt.⁴³ A nála tanult és könyvtárából (is) szellemi muníciót gyűjtő fiatalok legnagyobb része szülőföldjére visszatérve aztán tanárként, lelkészként, történetíróként vagy bármely értelmiségi pálya művelőjeként immanens módon magával vitt némi itáliai szellemi hatást is, amit aztán tudatosan vagy tudat alatt továbbadhatott a körülötte élőknek. Az itáliai szellemi áramlatok – akár a személy- és helynevek ismerete, valamint a hozzájuk kapcsolódó tudás továbbadása révén – ilyen módon is utat találhattak a Kárpát-medence keleti felébe.

A bemutatott kategóriák és az előző bekezdésben hozott egyedi példa kapcsán mindenképpen fontosnak tartom elmondani, hogy az itáliai könyv erdélyi hatás-történetét körültekintően érdemes kezelni és értékelni. A műfajok sokszor determinálják a hosszú távú kognitív eredményt. Egészen más szellemi nyoma marad

43 Schmeizel személyére és népszerű oktatói tevékenységére lásd például Attila VERÓK, „Kulturelle Emigration? Versuch zur Erklärung eines Phänomens des 18. Jahrhunderts am Beispiel des Polyhistor Martin Schmeizel”, in *Interkulturelle Erkundungen. Leben, Schreiben und Lernen in zwei Kulturen*. Teil 1, hg. von Andrea BENEDEK, Renata Alice CRIȘAN, Szabolcs JÁNOS-SZATMÁRI, Noémi KORDICS und Eszter SZABÓ, Großwardeiner Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Lehrstuhls für Germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium 1, 115–131 (Frankfurt am Mayn [u. a.]: Peter Lang Verlag, 2012); VERÓK Attila, „Egy magyarországi értelmiségi európai tudományos karrierje a 18. században: Martin Schmeizel és a polihisztorizmus”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatások*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László, 55–70 (Nagyvárad–Budapest: Partiumi Keresztény Egyetem–reciti, 2014).

egy szótár vagy egy tankönyv használatának, mint egy szépirodalmi vagy egy tudományos mű olvasásának. Az olasz nyelvű Biblia tanulmányozása kulturálisan nem ér fel egy itáliai útleírás nyomán megmaradó olvasmányélménnyel. Megint más intellektuális bevésoedést jelent spirituális vagy kulturális szempontból például egy *commedia dell'arte* megtekintése, mint egy hallei történészprofesszor Itáliáról szóló előadása. A műfajpárok számát még lehetne szaporítani, de talán már ennyiből is látszik, hogy a kulturális átörökítés és befogadás nagyon sokszor erősen függ attól a miliőtől, amelyben éppen lezajlik, és annak a személynek a mentalitásától, hozzáállásától, felkészültségétől, aki a recepció aktusának résztvevője.

Az itáliai könyv jelenlétének értékelése az erdélyi százszok könyvkultúrájában

Az elmondottak alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az itáliai könyv kimutatható mértékben jelen van az erdélyi százszok lakta területek 16–19. századi könyvanyagában. Az *italica* aránya nem jelentős ugyan (becsléseim szerint nem haladja meg a korszak teljes dokumentumállományának egy százalékát), de hatástörténete folyamatosnak mondható az elhúzódó használatnak köszönhetően. Jól mutatja ezt a tényt, hogy például középkori itáliai egyházatyák 15–16. vagy esetleg 17. századi kiadásaihoz még a 18. század folyamán is fűztek kéziratos bejegyzéseket. Vagy, ahogy egy fentebb bemutatott példán is láttuk, 17. századi itáliai nyelvkönyvek magángyűjteményből adomány vagy vásárlás révén még a 18. század második felében is kerültek be iskolai könyvtárba, ahol aztán diákok tanultak belőlük.

Láthattuk, az erdélyi etnikumok itáliai peregrinációjának mértékével (románok → magyarok → százszok) éppen ellentétes arányt mutat, hogy mennyi *italicumot* birtokoltak saját könyvtáraikban (szászok → magyarok → románok), ámbár ez a nagyságrendi beclslés nagyon esetleges is lehet a korszakba eső román könyvek tulajdonlásának feldolgozatlansága miatt.

Egy szembeötlő jelenségről is be kell számolnom. Az eddig rekonstruált százsz magán- és intézményi könyvtárak állományából mostanáig egyetlen olyan nyomtatvány sem került elő, amelyben a vásárlás helyeként bármilyen itáliai helynév lenne feltüntetve. Ez a tény pedig arról árulkodik, hogy az itáliai könyvek beszerzése valószínűleg nem itáliai helyszíneken történt, hanem a nyugat-európai – főként német – könyvkereskedelmi központokon, a szervezett német könyvkereskedelmi hálózaton keresztül. Elenyésző mértékben pedig erdélyi nyomdák és kiadók tipográfiai vagy könyvterjesztői tevékenysége nyomán következhetett be.

A feldolgozott adattárak és katalógusok alapján úgy tűnik számomra, az elemzett helyzeten láthatólag még az sem változtatott, hogy az itáliai Bassano del Grappából származó, elsősorban nyomtatott profán metszetekkel és kegyképekkel, ponyvairodalommal és tankönyvekkel, valamint díszdobozokkal és praktikus tárgyakkal tömegkereskedelmet folytató Remondini nyomdászcsalád ágensei jelen voltak a térségben. A 18. század második felében létrehozott pesti központ mellett ugyanis Giuseppe Remondini (1745–1811) törekvéseinek gyümölcseként a partiumi Nagykárolyban is fenntartottak egy telephelyet, ahonnan az erdélyi felvevőpiacot is ellátták.⁴⁴ Ezen az Itáliával élő és folyamatos kapcsolatot fenntartó csatornán keresztül elvileg könyvek is kerülhettek be Erdélybe, de ennek bizonyításához a rendelkezésemre álló források nem bizonyultak megfelelőnek.

Összegzésként megállapítható, hogy az *italicumok* jellemző módon áttételesen, közvetítés (fordítás, nagy nyugat-európai könyvpiaci beszerzés, egyetemi tanulmányok során megvalósuló könyvtárhasználat stb.) útján kerültek Erdélybe. Az itáliai könyv esetében tehát szekunder és hosszan elhúzódó recepcióról beszélhetünk, amely mérsékelt eszmetörténeti hatásban nyilvánult meg.

44 Vö. MONOK István, A bassanói Remondini Múzeum, *Magyar Könyvszemle* 124, 4. sz. (2008): 455–457.

Herceg Batthyány II. Lajos ismeretlen könyvgyűjteménye nyomában

A milánói Carli Rubbi grófok és könyves kapcsolataik¹

1777 májusában egy meglehetősen alázatos hangú levél érkezett a svájci Société Typographique de Neuchâtel (a továbbiakban STN) kiadó egyik igazgatójától (feltehetőleg Frédéric-Samuel Ostervaldtól) Batthyány Lajos grófnak címezve Bécsbe.² A svájci cég képviselője a levélben barátjaként aposztrofált, olasz Agostino Carli Rubbi gróf javaslatára bátorkodott megkeresni a fiatal, ekkor 25 éves Batthyány grófot. A levél bevezetéséből kitetszik, hogy a levélíró a kapcsolatfelvételt nagy megtiszteltetésnek tekinti, ami nem is csoda, hiszen Carli gróf bizonyára azt is tudtára adta a svájci nyomdász-kiadó cég igazgatójának, hogy egy, a bécsi udvarban magas pozíciót szerző, nagy tekintélyű család legfiatalabb tagjáról van szó, aki nem melleleg a hercegi cím várományosa.³ Lajos gróf volt ugyanis általános örököse nagypapja, a nádor Batthyány Lajos testvérének, a fiú utód nélkül 1772-ben elhunyt Batthyány Károly József horvát bán, tábornagynak, aki 1746–1748 között osztrák Németalföld teljhatalmú minisztere, majd a trónörökös, a későbbi II. József főudvarmestere és nevelője lett.⁴ Hatvanhét esz-

- 1 A szerző az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa, a tanulmány a kutatócsoport keretén belül készült.
- 2 Bibliothèque publique et universitaire de Neuchâtel, Archives de la Société Typographique de Neuchâtel (a továbbiakban: BPUN STN), Ms. 1103. fol. 285–286.
- 3 Batthyány-Strattmann II. Lajos gróf, később herceg (Pozsony, 1753 – Bécs, 1806) Batthyány Lajos nádor unokája, Batthyány III. Ádám tárnokmester és horvát bán fia. Vas vármegye adminisztrátora, 1787-től örökös és valóságos főispán, a Vas vármegyei felkelő nemes sereg ezredes kapitánya. Vö. NAGY Iván, SZAKÁLY Ferenc és NYULÁSZINÉ STRAUB Éva, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 8 köt. (Budapest: Helikon Kiadó, 1988), 1:244, 246; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, 11 köt. (Budapest: Grill Károly kiadványállalata, 1911), 1:492–493.
- 4 Ehhez lásd részletesen KÖKÉNYESI Zsolt, „Katona vagy udvari ember? Batthyány Károly helye a bécsi udvari arisztokrácia sorában”, in *Batthyány Lajos nádor*, szerk. MÓRICZ Péter, 163–183 (Körmend: Körmendi Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2017).

tendően nyerte el Mária Teréziától a hercegi címet. Korábban magyar főnemes ilyen magas udvari pozíciót még nem töltött be.

A levél írójának nem lehetett könnyű dolga, hogy megtalálja a megfelelő hangnemet, talán először szólította meg levélben egy távoli ország előkelőségét, hogy megnyerje üzleti terjeszkedésüknek, ajánlását kérje Bécs könyvkereskedőinek körébe. A nyilvánvaló üzleti érdekű megkeresést egy rafinált körmonddal vezeti fel, melyben kifejti a kiadóvállalat – mai kifejezéssel élve – üzletfilozófiáját, amelyben szembetűnő néhány korabeli kulcsszó hangsúlyos használata: azt írja, hogy a nyomdászatban, ami a kezdetektől fogva egy szépmesterség, „homme de lettres”-ek működnek közre, akik az emberiség javára, bölcs célok érdekében fejtik ki tevékenységüket. Ezt a szellemiséget képviseli az STN, amelynek tagjai a tudományok és művészetek barátaiként abban a szerencsében részesülnek, hogy egy szabadságban nem korlátozott tájékan működnek a világnak, s már hírnevet is szereztek maguknak az irodalom világában. A következő csavaros mondat pedig fő tevékenységüket írja körül: régi könyvek utánnyomása lényegesen olcsóbban, mint a párizsi, privilégiumokkal rendelkező könyvnyomdászoké. Miattuk nem lehetett eddig a drága könyvekhez széles körben hozzájutni. Ezután rátér a levélbeli megkeresés legfőbb okára: az STN két nagyszabású, költséges kiadói vállalkozásba kezdett, amelyhez előfizetőket gyűjt: az egyik a *Description des Arts et Métiers* című, mesterségeket bemutató illusztrált füzeteinek korábbi, 1757-ben megkezdett párizsi kiadásának negyedréte formátumú új kiadása, a másik az *Enciklopédia* újabb, szintén negyedréte kiadása. Bemutatásukra készült reklámprospektusukat a levélhez mellékelve küldik Batthyány grófnak azzal a kéréssel, hogy juttassa el bécsi könyvkereskedőkhöz. Vagyis nem pusztán a nem éppen olcsó kiadású új sorozataikhoz kerestek előfizetőt a főúr személyében – az STN gyakorlatában egyébként nem volt szokás egyéneket megkeresni, és a kiadványaikat személyeknek eladni –, hanem valószínűleg azt az információt kaphatták Rubbitól, hogy Batthyáynak személyes jó kapcsolatai vannak a bécsi könyvkereskedőkkel. Az újonnan előkerült felkérő levél magyarázatul szolgál arra, hogy a már régebb óta ismert válaszában Batthyány gróf miért ad hangot nyíltan radikális nézeteinek, azon kívül, hogy Agostino Carli Rubbi neve a kölcsönös bizalmat a jelek szerint sikeresen megalapozta.⁵

A dolgot, ha nem is a teljesség igényével, de két különböző felvetést jár körül és kapcsol össze az STN és Batthyány gróf levélváltásának apropóján: egyrészt az

5 A válaszlevél megjelent: GRANASZTÓI Olga, „Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I. A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1772–1785”, *Magyar Könyvszemle* 127 (2011): 466–483, 473.

olasz–magyar művelődési kapcsolatoknak egy olyan időszakába nyerünk betekintést, amelynek kutatása a megelőző, jelentősebb irodalmi hatásokat felvonultató korszakokhoz képest mindig is kissé háttérbe szorult, illetve jellemzően két nagy témakörre terjedt ki: a 18. század legnagyobb magyar költőegyéniségeinek (Amadé László, Faludi Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Kisfaludy Sándor) lírájára, és az olasz–magyar egyházi kapcsolatokra.⁶ Harmadik, de talán kevesebb konkrét eredményt hozó irány a magyar főnemesség 18. századi olaszos műveltségének kutatása volt, amely lehetne a dolgozatnak kapcsolódási pontja, de itt most a főnemesség olasz orientációjának valójában egy, a 18. század utolsó harmadára jellemző, inkább a kulturális transzfer irányába módosult változatáról van szó. Nevezetesen arról, hogy a magyar, udvari főnemesség köreiből kétségtelenül létező erős olaszos orientáció átalakulást mutat, már nem az olasz irodalom, művészet befogadása jellemezte elsődlegesen, hanem egy kapcsolati háló erősödött meg erre az időszakra az észak-itáliai, és azon belül főképp a Habsburg Birodalom részét képező területeken állami tisztséget viselő olasz társadalmi elit tagjaival, köreivel, akik egy korabeli kifejezéssel élve az irodalom (nemzetközi) köztársaságának „polgáraiként” határozták meg magukat, mint Carli Rubbi, aki ezért nevezhette magát Batthyány barátjának és fordítva. Ennek tagjai egész Európában franciául érintkeztek egymással, intenzíven érdeklődtek a Franciaországból kiáradó tudományos nézetek és irodalmi újdonságok iránt, amelyeket a könyvek terjesztettek, és az ezekhez való hozzáférés még privilegizált társadalmi helyzetükben sem volt magától értetődő, főleg az 1770-es években. Így ezeknek a kapcsolatoknak az ápolásával tudtak lépést tartani a francia szellemi és kulturális élettel.

Az azonban talán nem véletlen, hogy éppen Batthyány Lajos hercegnek alakult ilyen szoros kapcsolata a milánói elithez tartozó Carli Rubbikkal, hiszen felmenői, dédanyja, Strattmann Eleonóra révén, majd nagyapja, Lajos, és annak testvére, Károly révén a Habsburg Birodalom főnemesei elitjébe attól az időszaktól kezdve kerültek be, amikor III. Károly bécsi udvarában meghatározóvá vált az olasz kultúra, amivel az udvar közelében élő magyar arisztokraták is jórészt azonosultak. A császárváros színházi és zenei életében egészen II. József trónralépéséig az olasz szerzők és művészek döntő szerepet játszottak, ezzel teljes szinkronban voltak azok a színház és zenerajongó magyar főurak, akik maguk is fenntartottak színházat, mint Esterházy Miklós, Erdődy János vagy Batthyány Lajos egyik nagy-

6 SÁRKÖZY Péter, „A magyar–olasz művelődéstörténeti kapcsolatok kutatásának eredményei és feladatai”, *Filológiai Közlöny* 25, 1–2. sz. (1979):120–124, 124; SÁRKÖZY Péter, „Et in Arcadia Ego: Magyarok és a XVIII. századi Itália”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (1983): 238–251, 238–239.

bátyja, Batthyány Fülöp.⁷ Másrésztől, ahogy az Esterházyak, úgy a Batthyányak esetében is Itália vonzása újabb lökést kapott a 18. század közepi régészeti feltárások során feltámasztott és eszményített antikvitas művészetének megismerésével. Ennek bizonyítékául nemcsak a körmendi Batthyány könyvtár fennmaradt kötetei szolgálnak, hanem Batthyány II. Lajos herceg neoklasszicista ízléseszménye is körmendi parkjának szoborprogramjában.⁸

Dolgozatom második felvetése, amihez szintén az STN levéltárában felfedezett levélváltás jelenti a kiindulópontot, éppen Batthyány Lajos saját, eddig ismeretlen könyvgyűjteményével kapcsolatos: a II. világháborúban megmenekült körmendi Batthyány-könyvtár mai állománya nem tükrözi a kozmopolita főúr különböző forrásokból kikövetkeztethető könyvrajongását, különös tekintettel a felvilágosodás-kori nyomdatermékekre. Jelenlegi ismereteink szerint az egykori Batthyány-könyvtár, amelynek 2629 kötete Budapestre, az Iparművészeti Múzeumba került, viszonylag kevés veszteséggel úszta meg a II. világháborús pusztítást (mintegy 800 kötet veszett el a 20. századi, korábbi inventáriumokhoz viszonyítva).⁹ A körmendi kastélyban a 18. század közepétől 1945-ig volt könyvtár. Az 1770-es évek végétől 1806-ig Batthyány Lajos használta a kastélyt.¹⁰ 1801-ben az ő utasítására vonták össze és hozatták át Körmendre Batthyány Károly könyvgyűjteményeit, amelyek Bécsben és trautmansdorfi kastélyában voltak.¹¹ Ezekről a tulajdonos halálakor 1772-ben jegyzék készült.¹² A két gyűjtemény együtt 2155 kötetet tett ki, vagyis láthatóan már akkor megvolt a mai állomány négyötöde. Még ennél is árulkodóbb a ma rendelkezésre álló gyűjtemény összetétele, mert legnagyobb része azonosíthatóan Batthyány Károly gyűjtése.¹³ A halála

7 SZAUDER József, „Olasz hatások a XVIII. századi magyar kultúrában”, in SZAUDER József, *Magyar irodalom, olasz irodalom*, 9–50 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1990), 43–44; JÁNOS Szabolcs, „Magyar főúri családok Bécs 18. századi színházi kultúrájában”, in *Monographia, tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 341–347 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016), 343–344.

8 GALAVICS Géza, „Magyarországi angolkertek”, in Adrian von BUTTLAR, *Az angolkert* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 22–23.

9 DOBRI Mária, „A körmendi Batthyány-Strattmann könyvtár”, in *A Batthyányak évszázadai: Tudományos Konferencia Körmenden*, szerk. NAGY Zoltán, 325–331 (Körmend–Szombathely: Körmend Város Önkormányzata, 2006), 325–326.

10 KOPPÁNY Tibor, „A körmendi kastélypark építéstörténete”, *Vasi Szemle* 33 (1979): 374–377.

11 CSENKI Éva, „Az Iparművészeti Múzeumban őrzött Batthyány-Könyvtár kötéseiről”, in NAGY, *A Batthyányak évszázadai...*, 331.

12 VÖ. ÖTVÖS Péter, „Egy főúri könyvtár 1772-ből”, in *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*, szerk. BÁLINT István János, 129–142 (Budapest: Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 1987), 131.

13 CSENKI, „Az Iparművészeti Múzeumban őrzött...”, 333.

(1772) után megjelent könyvek száma elenyésző, a felvilágosodás gazdag könyvtermése nem számottevő, ugyanakkor különös módon fennmaradt mintegy 100-150 kötet 19. századi magyar nyelvű, gazdasági könyv is.¹⁴ A kérdés, amelyet a neuchâtel-i levélváltás és főképp Batthyány válaszában hangneme felvet (lásd alább) az, hogy vajon a németül verselő és verseit nyomtatásban megjelentető, de Kazinczy *Bácsmegyeinek össze-szedett levelei* című szentimentális regényéért rajongó Batthyány ezek szerint mégsem olvasott kortárs műveket?¹⁵ Hová lettek, ha voltak saját könyvei, hiszen 1806-ban bekövetkezett haláláig bőven gyarapíthatta a gyűjteményt, főleg az STN megkeresésének tükrében?

De miért fontos ebből a szempontból számunkra Agostino Carli Rubbi? Agostino neves koperi (capo-d'istriai) arisztokrata családból származott, apja Gian Rinaldo közgazdász, történész volt, számos gazdasági mű szerzője, valamint az isztriai félszigeten felfedezett római kori romok megszállott kutatója. 1771-ben gazdasági szakértelme elismerésül az újonnan létrehozott lombardiai kereskedelmi és közgazdasági tanács elnöke, majd a pénzügyi tanács elnöke lett Milánóban. Az olasz szakirodalom Lombardia egyik legbefolyásosabb embereként, tudományos tevékenysége révén pedig a milánói felvilágosodás központi figurájaként tartja számon.¹⁶ Fia, Agostino 1748-ban Velencében született, a bécsi Theresianumban tanult, itt ismerkedhetett meg közelebbről Batthyányval, aki 1762–1767 között, Carli pedig 1766–1768 között tanult ott.¹⁷ Ezt követően Milánóba tért vissza, ahol élénk társadalmi életet élt, tagja lett a Società del Caffè nevű felvilágosult szellemű körnek, melynek olyan kimagasló figuráival került szoros kapcsolatba, mint Pietro Verri közgazdász, Giuseppe Gorani diplomata és Paolo Frisi matematikus. Éveken át hallgatta Cesare Beccaria jogtudós óráit, és barátság alakult ki köztük.¹⁸ Mindeközben apja révén kapcsolatba került azzal a gen-

14 DOBRI, „A körmendi...”, 326.

15 Batthyány 1785 és 1791 között többször is publikált német nyelven verseket a *Wiener Musenalmanach*-ban. Kazinczy regényének 1789-es megjelenése után, 1790-ben levélben gratulált a szerzőnek. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 2:113. A továbbiakban: KazLev + kötettség.

16 TRAMPUS, Antonio, „Gianrinaldo Carli at the centre of the Milanese Enlightenment”, *History of European Ideas* 4 (2006): 456–476.

17 Max Freiherr von GEMMEL FLISCHBACH, *Album der K.K. Theresianischen Akademie (1746–1913)* (Wien: Selbstverlag der Herausgebers, 1913), 36, 41; Pietro STANCOVICH, *Biografia degli uomini distinti dell'Istria* (Capodistria: Gio. Marenigh tipografo, 1828), 303. Lásd még: hozzáférés: 2022.04.01, <https://istrianet.org/istria/illustri/carli/agostino/index.htm>.

18 Claudio POVOLO, *The Novelist and the Archivist: Fiction and History in Alessandro Manzoni's The Betrothed* (London: Palgrave Macmillan, 2014), 69–70.

fi származású könyvügynökkel, Ami Bonnet-val, aki az STN olasz kapcsolatainak mozgatórugója volt. 1777-ben már olyan jó viszonyt ápolt Bonnet-val, hogy megkérte, adjon neki ajánlólevelet Voltaire-hez, akit később személyesen felkeresett. Az STN az 1770-es évek elejétől már jelentős üzleteket bonyolított le itáliai kereskedőkkel, főleg az észak-olasz városokban.¹⁹ Az ifjú Carli gróf élénk levelezést folytatott a svájci kiadóval, érdeklődött a filozófiai és politikai újdonságok iránt, de az olasz könyvpiaci lehetőségekkel kapcsolatban is gyakran látta el tanáccsal a vállalat egyik igazgatóját, Samuel-Frédéric Ostervaldot.²⁰ Az 1774–1779 közötti időszakból tizenöt levele maradt fenn az STN levéltárában, 1775-ben és 1776-ban egy-egy alkalommal mindösszesen tizenöt tétel könyvet rendelt tőlük, mindenből egy-egy példányt, kivéve a korszak egyik nagy best-sellerét, a politikai szatírá a pornográfiával keverő *Anecdotes sur Mme la comtesse du Barry* (1775) című könyvet, egy bizonyos Pidansat de Mairobert nevű szerzőtől, aki a Robert Darnton történész által találóan elnevezett irodalmi alvilág egyik leg-sikeresebb szerzője volt.²¹ Bár nem tudni melyik svájci zugkiadó jelentette meg a szigorúan tiltott munkát, az STN titkos könyvjegyzékében azonban szerepelt, és az évek során másfél ezer példányt értékesítettek belőle.²² A fél tucat példányt Carli Rubbi bizonyára másoknak adta tovább.

Agostino Carli Rubbi rendszeres és megbízható partnere volt tehát az STN-nek, fiatalemberként kiterjedt ismeretsséggel rendelkezett a felvilágosult olasz elit köreiben és valószínűleg Bécsben is. Ezekben az időkben, vagyis az 1770-es évek közepén az STN számára Bécs még távoli és ismeretlen terepet jelentett, ráadásul az első kísérletük arra, hogy betegyék lábukat a császárváros könyvpiacára, nem járt sikerrel. 1772-ben már történtek lépések az együttműködésre Johann-Thomas Trattnerrel, a legjelentősebb bécsi könyvkiadóval és kereskedővel különböző utánnyomások kapcsán, majd 1775-ben Trattnernél próbálkoztak a *Description*

19 Renato PASTA, „Les échanges avec l’Italie”, in *La Société Typographique de Neuchâtel 1769–1789: Actes du colloque 31 octobre au 2 novembre 2002.*, éd. par Robert DARTON et Michel SCHLUP, 455–467 (Neuchâtel: Bibliothèque publique et universitaire; Hauterive: Editions Gilles Attinger, 2005), 455–475. Az STN-nek Itáliával szinte a kezdetektől fogva gyümölcsöző kapcsolatai voltak. Hatalmas levelezés maradt fenn a különböző olasz partnerekkel.

20 Lásd: *STN Online Database Archive*, hozzáférés: 2022.04.01, <http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/browse.php?t=client&id=cl1236>.

21 Egy-egy jogi, filozófiai, pedagógiai, természettudományos munka, Voltaire egy színdarabja, a jezsuiták története, valamint egy olasz irodalomtörténet szerepel a megrendelésében. Az *Anecdotes [...]* című műhöz lásd még: Robert DARTON, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York–London: W. W. Norton and Company, 1996), 137–166.

22 Lásd: *STN Online Database Archive*, hozzáférés: 2022.04.01, <http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/browse.php?t=book&id=spbk0000104>.

des Arts et Métiers értékesítésével, de a drága könyvsorozat példányait a svájciak nem szívesen adták csere alapon: készpénzre volt szükségük, hogy fedezzék a kiadás költségeit.²³ Trattner azonban, aki maga is az utánnyomásra szakosodott, vonakodott belemenni készpénzes ügyletekbe, így a bécsi könyvpiac meghódítása átmenetileg megghiúsult. Két évvel később tehát a fiatal Batthyány Lajos gróf volt az első, akit ismét megkörnyékeztek az ebben való közreműködés céljából. A gróf a svájci cég levelére szinte azonnal és meglehetősen őszinteséggel válaszolt.²⁴ A levélből most csak annak első néhány mondatát idézem, amelyek nemcsak Carli Rubbival való barátságát támasztják alá, hanem azt is, hogy a felvilágosodás szellemi termékeit terjesztő kiadó jól megkomponált felkérő levelében elhelyezett hívszavak visszhangra találtak Batthyányban:

Megtisztelő bizonyítékául szolgál Carli gróf²⁵ irántam való barátságának, hogy engem ajánlott tiszteletreméltó figyelmükbe. Mindig elismeréssel voltam azok iránt, akik felvilágosult buzgósággal fáradoznak az ész birodalmának territóriumát az ismeretek terjesztésével megnövelni. Az ilyen emberek hatékonyabban járultak hozzá a filozófia előrehaladásához alig egy évszázad alatt, mint amennyit ellene az egyházi és kormányzati hatalom felfegyverzett tévedése és tudatlansága a Ponte Mole-i csata²⁶ óta megtett.

Az ékes franciasággal megfogalmazott ironikus sorok meglehetősen radikalizmusról tanúskodnak, ami az egyházellenes végkicsengését illeti: a Ponte Mole-i, azaz Milvius hídi csatát 312-ben Konstantin császár vívta Maxentiuszal, akit legyőzve a teljes Nyugat-római Birodalom császára lett. Római császárként Konstantin vette fel először a kereszténységet. A legenda szerint egy jelnek köszönhetően tért át a keresztény hitre: a Milvius hídi csata előtt, 312. október 28-án, mikor

23 BPUN STN levéltár, Trattner levelei (12db) 1772–1785., Ms. 1226.

24 A levél teljes terjedelmében megjelent magyar fordításban: GRANASZTÓI Olga, „Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I.”, *Magyar Könyvszemle* 127 (2011): 466–483, 473.

25 Giovanni Rinaldo Carli Rubbi (Capo d'Istria, 1720 – Milano, 1795) gróf neve jól ismert: közgazdászként számos közgazdaságtani és antikvitással kapcsolatos mű szerzője (1760-ban jelent meg legnagyobb hatású műve, a *Traité sur les monnaies*), de fontos pozíciót is betöltött: az osztrák lombardiai pénzügyi és kereskedelmi tanács elnöke volt Milánóban. Az ifjú Lajos gróf esetében azonban valószínűbb, hogy itt fiára, a vele nagyjából egykorú Agostino Carli Rubbira következtethetünk.

26 Ponte Mole-i, azaz Milvius hídi csata, amelyet i. sz. 312-ben Konstantin császár vívott Maxentiuszal, akit legyőzve a teljes Nyugat-római Birodalom császára lett. Konstantin leginkább arról ismert, hogy ő volt az első római császár, aki felvette a kereszténységet. A legenda szerint egy jelnek köszönhetően tért át a keresztény hitre: a Milvius hídi csata előtt, 312. október 28-án, mikor katonáival menetelt, egy kereszt jelent meg előtte a napban, e szavakkal: „E jelben győzni fogsz!”

katonáival menetelt, egy kereszt jelent meg előtte a napban, e szavakkal: „E jelenben győzni fogsz!”

Az idézetből már első hallásra is két fogalom üti meg fülünket: az ész kihangsúlyozása, valamint a filozófia fejlődésének, előrehaladásának jelentősége. A csavaros mondat értelme szerint a kereszténység államvallássá tétele óta egyedül a 18. századi filozófia hozott érdemlegeset az emberiség számára, az addig eltelt majd nyolc századhoz képest. Az erős kritikus hangnem egyértelmű tanúságtétellel a felvilágosodásba vetett hit mellett, amit a levél zárómondata tovább erősít:

Nagyon kevés idővel rendelkezem szabadon, de most ezt arra fordítom, hogy megköszönjem irántam való bizalmukat, reám bízva két prospektusuk terjesztését. Ezeket Rudolf Graeffernak, az egyetlen olyan könyvkereskedőnek fogom átadni, aki itt egy valódi homme de lettres-nek számít.

Rudolf Graeff, aki 1768-tól működött Bécsben, a császárváros második legnagyobb könyvkereskedőjévé vált Trattner után.²⁷ Nála volt a legnagyobb francia könyvkínálat, és nem habozott olyan műveket is beszerezni, amit a cenzúra nem nézett jó szemmel, ellentétben Trattnerrel. Batthyány talán erre, valamint kínálatának modernségére utalhatott, az „homme de lettres” kifejezés használatával. Mint látjuk tehát ő maga nem vállalta az intenzívebb bekapcsolódást a svájciak üzletének fellendítésébe, mert indoklása alapján ekkor vette át örökségét, de e levél hangneme alapján úgy tűnik, felülírta a társadalmi különbséget közte és a svájci protestáns kereskedő-polgár között a közös szellemi hovatartozás. Ezért különös, hogy a fennmaradt könyvtári állomány ennek a nyílt szellemi elköteleződésnek szinte semmilyen bizonyítékát nem mutatja, holott ebből az időszakból újító, és az új áramlatokra nyitott szellemének más területen bőven maradt nyoma: Batthyány ekkor kezdte el átépíttetni körmendi kastélyát és parkját, s ez utóbbinak egyedülálló művészeti programja is filozófiai gondolatokat közvetített a „Filozófusok” sétányától a „Természetnek” és a „Társadalomnak” emelt templom-építményeken át a Salamon Gessnernek állított emlékműig.

A körmendi kertben megvalósított filozofikus elgondolások és a felvilágosodás eszményeire utaló építmények megjelenítése mellett még ennél is hangsúlyosabb a parknak egy másik kertestétikai programja, mert másfelől antik istenek ligete is volt egyszerre, benépesítve görög-római istenek templomaival, szobraival.²⁸

27 Peter R. FRANK und Johannes FRIMMEL, *Buchwesen in Wien 1750–1850* (Wiesbaden: Harrasowitz, 2008), 61–62.

28 GALAVICS, „Magyarországi angolkertek...”, 20.

Batthyány Lajos kertje, a kastélyban létrehozott szoborgyűjteménye, a könyvgyűjtemény olasz nyelvű könyvei mind az Itáliából kiáradó neoklasszicista szépségideált, ízléseszményt reprezentáltak, amely a 18. század közepétől egész Európára nagy hatást gyakorolt.²⁹ A fennmaradt könyvgyűjteményben, mely nagyrészt Lajos nagyapjának testvérétől, Károlytól öröklődött tovább, az összes, a század közepétől olasz nyelven megjelent, régészeti feltárásokat ismertető kiadvány megvolt: a herculaneumi antik festészet 1757-től megjelent kötetei, a *Museum Florentinum*, Piranesi, Palladio, Andrea Pozzo művei mind olaszul, valamint Winckelmann *Monumenti antichi inediti* című alapműve.³⁰

A neoklasszicizmus vonzása közös volt Batthyányban és Kazinczy Ferencben, s ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1791-ben Kazinczy Batthyányt kérje fel az általa megálmodott, állítása szerint a római Accademia degli Arcadi mintájára kitalált ún. Magyar Liget Pásztorai irodalmi társaság elnökének.³¹ A tervezet ugyanakkor többféle társasági modellt ötvözött, és csupán néhány vonása hasonlított szoros értelemben a római árkádiai akadémiához.³² Ennek hangsúlyozása inkább Batthyány megnyerését szolgálhatta. Kazinczy nem ismerte személyesen a herceget, csak hallomás útján tájékozódhatott műveltségéről, azután hogy gratuláló levelet kapott tőle, amelyben a legnagyobb elismeréssel szólt a fiatal író *Bácsmegyey* című regényéről, főleg a magyar prózanyelv jól sikerült megújítása miatt.³³ Kazinczy ezt követően bátorodott fel, és tájékozódott Batthyányról, feltehetőleg egyik akkori barátja, Kovachich Márton György révén. Az árkádiai társaságtervezetet leíró levél arról tanúskodik, hogy Kazinczy ráértzett az árkádiai képzetkörben rejlő közös vonalomra, mint amely révén a bizalom iránta egy csa-

29 A szoborgyűjteményhez lásd: ZSÁMBÉKY Mónika, „A Batthyányak művészeti gyűjteményei: A körmendi kastély XVIII. század végi inventáriuma”, in NAGY, *A Batthyányak évszázadai...*, 284.

30 *Le pitture antiche d'Ercolano e contorni incise con qualche spiegazione* (Napoli: Regia stamperia, 1757); *De' bronzi di Ercolano e contorni incisi con qualche spiegazione* (Napoli: Regia stamperia, 1767); *Delle antiche statue greche e romane [...]* (Venezia: [s. t.], 1743); Antonio Francesco GORI, *Museum Florentinum exhibens antiqua numismata* (Florantia: Nestenus et Mouck, 1740); Andrea PALLADIO, *L'architettura divisa in quattro libri* (Venezia: Brogiollo, 1642); Giambattista PIRANESI, *Le antichità romane* (Roma: Nella stamperia di Angelo Rotilj, 1756); Giovanni WINCKELMANN, *Monumenti antichi inediti* (Roma: A spese dell'autore, 1767) stb.

31 KazLev XXIII, 30–31. A neoklasszicizmushoz lásd bővebben: FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül* (Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 1996), 29–61.

32 Ehhez lásd még: GRANASZTÓI Olga, „Érzéketlen gazdagok?: Kazinczy Ferenc kísérlete egy irodalmi társaság megalapítására Batthyány II. Lajos herceg elnökletével”, in „*Közöttünk a mester*”: *Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin és BODROGI Ferenc Máté, 131–141 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019), 133–136.

33 „Batthyány Strattman Lajos Kazinczy Ferenchez, 1790. október 18”, in KazLev II, 113.

pásra megszülethet egy nagy ívű társaságalapítás feltételéül, ám a földrajzi távolságon, társadalmi státuszon, felekezeti hovatartozáson átívelő egyesítő erő nem tudott létrejönni. Batthyányt ugyan nem sikerült az ügynek megnyerni, viszont Kazinczynak a róla megalkotott fantomképe lenyűgözően pontosnak bizonyult.

Összességében, ha még oly töredékesek is a Batthyány Lajos után fennmaradt források, kivételes módon engednek bepillantást a 18. század utolsó harmadának átalakulófélben lévő itáliai kulturális közegébe, és nem utolsósorban annak magyarországi kisugárzására.

Olasz művek a Károlyi és a Festetics család könyvtárában az 1790-es években

Milyen volt az olvasói érdeklődés az olasz irodalom iránt? Milyen olasz irodalmi, történelmi, teológiai és művészeti műveket olvastak egy főúri család tagjai a 18. században? Ezekre a kérdésekre keresek választ elsősorban a Károlyi család 1791-es pesti palotájának és a Festetics család 1793-as keszthelyi kastélyának könyvtárjegyzéke, valamint a fennmaradt példányok bejegyzései alapján. Az olasz irodalom magyarországi recepcióját vizsgálva arra vagyok kíváncsi, kik voltak a legolvasottabb olasz szerzők. A könyvtárakban fennmaradt példányok és a könyvtárjegyzékek tükrében Tasso, Metastasio, Boccaccio, Ciangulo, Goldoni, Guarini és Petrarca tűnnek a legolvasottabb szerzőknek, de vajon ez tükröződik-e a két arisztokrata család több generáción át gyűjtött könyvtárában? Az elemzésben az olasz nyelvű könyveket és olasz szerzők műveinek idegennyelvű fordításait vizsgáltam.

Kutatástörténet

Olasz művek magyarországi könyvtárakban

Az olasz könyvek jelenlétét 18. századi magyarországi könyvtárakban többen kutatták az elmúlt öt évtizedben egy-egy főúri gyűjteményre leszűkítve. Bitskey István az 1970-es években kezdett foglalkozni a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult egri püspökök és egyházmegyei papok itáliai provenienciájú könyveivel, köztük a janzenista művekkel.¹ Megállapította,

1 BITSKEY István, „Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben”, *Magyar Könyvszemle* 90 (1974): 325–332; BITSKEY István, „Janzenizmus és ortodoxia: Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga

hogy a francia janzenista szerzők műveinek az itáliai kiadásai dominálnak az Egri Egyházmegyei Könyvtár állományában. A lyceumalapító Eszterházy Károlyt főként Giuseppe Garampi (1725–1792) itáliai gróf, egyháztörténész, könyvgyűjtő, bécsi pápai nuncius, későbbi bíboros és Pietro Mario Gazzaniga (1720–1799) itáliai domonkos teológus segítette könyvtárának gyarapításában a 18. század harmadik negyedében.

Az 1790-es években bécsi testőrsége idején olaszul tanult Kisfaludy Sándor könyvtárának olasz vonatkozású köteteivel Bóna Judit foglalkozott az Országos Széchényi Könyvtárba került gyűjtemény alapján.² Megállapította, hogy a 2145 kötetes könyvtárban tizenkilenc könyv (0,88 %) olasz vonatkozású irodalom, utaleírás, fordítás, történeti munka, nyelvtankönyv vagy szótár. Megtalálható köztük Petrarca és Guarini egy-egy műve, Metastasiótól kettő.

Tóth Sándor Attila az 1730-as évek második felében a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult Patachich Ádám nagyváradai püspökről, majd kalocsai érsekről írt tanulmányt és könyvet 2004-ben, illetve 2007-ben,³ melyekben bemutatta, hogy az érsek kulturális törekvéseivel és olasz könyvtárosával, Mariosa Jakabbal fiók-Árkádiát, árkádiai kolóniát hozott létre Kalocsán. Ugyancsak Patachich-csal foglalkozott Tóth Tamás, elemezve könyvtárával kapcsolatos törekvéseit.⁴ Az 1760-as évek végétől Patachich leginkább a könyvtárának szentelte idejét, amely nagyváradai püspökségének végén összesen 7825 kötetet számolt. A kalocsai érseki palota építési munkálatainak előrehaladtával 1780-ban le-

a felvilágosodás korában”, *Magyar Könyvszemle* 98 (1982): 60–67; István BITSKEY, „Giansenismo ed ortodossia: Il materiale italiano della biblioteca vescovile di Eger nell’epoca dell’Illuminismo”, in *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, a cura di Béla KÖPECZI, Péter SÁRKÖZI, 225–234 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban* (Eger: Heves M. Múz. Szerv., 1997), 107–112; BITSKEY István, „Eszterházy Károly korának katolikus megújulási törekvései”, in *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*, szerk. DINNYÉS Patrik és NAGY Andor, 15–23 (Eger: EKE Liceum Kiadó, 2020).

- 2 BÓNA Judit, „Kisfaludy Sándor könyvtárának olasz vonatkozású kötetei”, *Irodalomismeret* 11, 2–3. sz. (2000): 122–123.
- 3 TÓTH Sándor Attila, *Rómából a pannon Árkádiába: Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa* (Budapest: METEM, 2004); TÓTH Sándor Attila, „Patachich Ádám kalocsai érsek és olasz könyvtárosa, Mariosa Jakab, valamint baráti körük versváltásai az *Analecta poetica* című versgyűjteményben”, in Jacobus MARIOSÁ és TÓTH Sándor Attila, *Analecta poetica: Jacobus Mariosa autográf-kéziratából*, 9–52 (Szeged: Gradus ad Parnassum, 2007).
- 4 TÓTH Tamás, „»Ha senki sem kezd el, senki sem fogja befejezni«: A két Patachich érsek és a katolikus megújulás (1733–1784)”, *Deliberationes* 2, 2. sz. (2009): 201–225, 212; TÓTH Tamás, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején* (Budapest–Kalocsa: METEM–HEH–Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2014).

hetővé vált, hogy a Nagyváradról magával hozott, s Budán ideiglenes elhelyezett könyvtárát Kalocsára költöztesse és az épület elkészült keleti szárnyában helyezze el. Kalocsai könyvtára, amelyet 1782-ben egyesített a kalocsai káptalani könyvtárral, az egyik legnagyobb volt a korabeli Magyarországon: 1784-ben 18 992 kötetet tett ki. Az érsek 1784-es hagyatéki leltárában – furcsa módon – egyetlen szó sem esik Patachich érsek keleti szárnyban elhelyezett könyvtáráról.⁵

A pécsi Klimó Könyvtár előzményei ugyancsak az alapító Klimó György püspök római tanulmányaira vezethetők vissza. A döntően latin nyelvű művek mellett sok a német és magyar nyelvű kötet, valamint előfordulnak olasz, örmény, szanszkrit, orosz, arab nyelvű kiadványok is.⁶ Megtalálhatók például Jacopo Sannazaro latin költeményei Giammaria Mazzuchelli előszavával (Padova, 1751), vagy Metastasio költeményére Matteo Luchini által írt *S. Elena al Calvario* című oratórium 1747-es pozsonyi kiadásban.

Dóbék Ágnes az ugyancsak az 1730-as években a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult Barkóczy Ferenc egri püspök, majd esztergomi érsek könyvtárának olasz teológiai és világi témájú könyveiről közölt dolgozatot 2014-ben, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban fennmaradt kötetek tükrében.⁷ Megállapította, hogy a könyvtár világi tematikájú irodalmi könyveinek jelentős részét a drámai művek alkották: Metastasio és Goldoni egy-egy könyvsorozata mellett jelen voltak Giovanni Antonio Bianchi ferences minorita szerzetes drámái.

Andreea Mârza 2019-es tanulmányában elemezte az itáliai könyves műveltség jelenlétének egy másik példáját Batthyány Ignác püspök könyvtárban, akinek könyvtárosa, Dániel Imre dokumentumokat másolt kétéves (1783. december–1785. december) itáliai tartózkodása során, amelyeket Batthyány később felhasznált tudományos munkáiban.⁸ A Batthyaneum Könyvtárban őrzött do-

5 LAKATOS Adél, szerk., *Patachich Ádám érsek 1784-es hagyatéki leltára*, A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 7 (Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2013) 16.

6 *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa*, I.: *A könyvek szerzői betűrendes katalógusa*, összeáll. MÓRÓ Mária Anna (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2001); DEZSŐ Krisztina, MOLNÁR Dávid és SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, szerk., *Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó könyvtárban: „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent”: A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai* (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2016).

7 DÓBÉK Ágnes, „Barkóczy Ferenc könyvtárának olasz nyelvű könyvei”, *Magyar Könyvszemle* 3 (2014): 321–335.

8 Andreea MARZA, „Enea Silvio Piccolomini prin prisma copiilor aduse din Italia de Imre Dániel, bibliotecarul episcopului Ignác Batthyány”, *Apulum: Series Historia & Patrimonium (Alba Iulia)* 56, 2. sz. (2019): 49–59.

kumentumok szerint a főpap Dánielnek adott anyagi támogatása lehetővé tette, hogy beutazza Közép- és Dél-Európát, és kapcsolatba kerülhessen a korabeli tudósokkal. Útinaplójában (*Diarium itineris Italici*) megöröktette utazásait és tapasztalatait.

Számos könyvjegyzék maradt fenn a 18. századból, amelyek betekintést engednek a városi polgárság, egyházi alsópapság és szerzetesség, valamint a köz- és főnemesség egymástól eltérő olvasási szokásaiba és könyvtáraiba.⁹ A ferences szerzetesrendi könyvtárak jegyzékei a 18. század első felében nem tartalmaznak olasz nyelvű műveket.¹⁰ A máriavölgyi pálos és két somogyi ferences – az andocsi és a mesztegnyői – könyvtár a 18. század második felére vonatkozó rekonstrukciója mindössze egy-egy olasz könyvre enged következtetni az állományban.¹¹ A nagyváradai egyházi alsópapság könyvtáraiban ugyancsak hiányoznak az olasz nyelvű művek.¹² Mindezekre a könyvlistákra általában jellemző, hogy nem lehet egyértelműsíteni sem a műveket, sem a kiadási adatokat. Ez alól kivétel a nagyváradai székeskáptalan katalógusa, aminek leírásai alapján a kiadások pontosan azonosíthatók.

A 18. századi egyházi – papi és szerzetesi – könyvtárakban domináltak a latin nyelvű teológiai és egyháztörténeti művek. Ha találunk bennük irodalmi művet, akkor az leggyakrabban a kor bestsellere, Fénelon *Télemakhosza*. Jó példa erre a jászói premontrei prépostság könyvtárának 1787-es könyvjegyzéke, amely a tizenegy ott élő szerzetes könyveit cellánként tartalmazza: Fénelon *Télemakho-*

9 Néhány a legfrissebb kutatásokból: DÓBÉK Ágnes, szerk., *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)* (Budapest: Reciti Kiadó, 2020); MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai: Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez* (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem, 2018); MONOK István, *A művelt arisztokrata* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2012).

10 *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: Ferences könyvtárak 1681–1750*, kiad. ZVARA Edina, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), XXVI, 383.

11 KNAPP Éva, „A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században: I–II.: Rekonstrukciós kísérlet”, *Magyar Könyvszemle* 108 (1992): 193–216, 313–331; KNAPP Éva, *Libellus: válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok* (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 197–239; KNAPP Éva, „Egy 18. századi mariánus ferences könyvtár: Mesztegnyő, 1748–1790”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 27, 1–2. sz. (2016): 19–46; KNAPP Éva, *Andocs* (Zebegény: Borda Kiadó, 2020), 153–253.

12 EMÓDI András, *A nagyváradai egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén: 18. századi plébániai könyvjegyzékek, személyi gyűjtemények fennmaradt kötetei*, szerk. MONOK István, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/4 (Budapest–Szeged–Nagyvárad: Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság–SZTE–Partium Keresztény Egyetem, 2014), LVIII, 284.

sza öt szerzetes könyvei között szerepel, ugyanúgy, mint Kempis Tamás *Imitatio Christi*je.¹³ A jászói könyvjegyzék egyetlen olasz nyelvű könyvet sem tartalmaz.

A 18. századi és 19. század eleji fennmaradt könyvtárjegyzékek vizsgálata szükségszerűen töredékes képet mutat az olasz irodalom korabeli magyarországi ismertségéről, hatásáról. Ennek jellemző példája Kazinczy Ferenc 1806–1807-ben készített könyvtárjegyzéke, amiben alig találunk olasz nyelvű könyvet,¹⁴ noha köztudott, hogy jól ismerte az olasz költészetet és *Orpheus* című folyóiratában több fordítást közölt, nemcsak kortárs szerzőktől, mint Metastasio, hanem 17. századiaktól, például Carlo Maggitól.¹⁵ Egyiküktől sem található önálló mű a könyvtárjegyzékében.

Az olasz könyvek jelenlétére a 18. századi magyarországi könyvtárakban közvetett módon számos bizonyíték található (pl. olasz drámák magyarországi színpadokon, olasz művek magyar fordításai), akkor is, ha nem maradt fenn a könyvjegyzék vagy nem tudjuk azonosítani a konkrét példányokat. A jelenlegi könyvtári állományokban őrzött olasz könyvanyag gyakran nem köthető konkrét személyhez possessor-bejegyzések híján. A tanulmány írásakor kézbe vettem néhány olasz kötetet az MTA Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK) állományában 18. századi és 19. század eleji possessor bejegyzések után kutatva.¹⁶ Az egyetlen 18. századi magyar bejegyzés, amit találtam, Cornides Danieltől származik Francesco Algarotti (Velence, 1712–Pisa, 1764) író, műgyűjtő, filozófus és költő newtonianizmusról szóló műve francia fordításának címlapján,¹⁷ ami a Teleki család könyvtárából került az Akadémiára. Érdemes lenne a possessor-bejegyzések szisztematikus feltárása,¹⁸ amire jó példával szolgál a szegedi Somo-

13 Tüskés Anna, „Janzenista és janzenista vonatkozású könyvek a jászói premontrei prépostság könyvtárában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022), (megjelenés alatt).

14 Kiss Endre József, szerk., *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*, Acta Patakina (Sárospatak: Sárospataki Ref. Kollégium Tud. Gyűjteménye, 2006).

15 Pál József, „A kortárs olasz költészet Kazinczy *Orpheus* című folyóiratában”, *Széphalom* 12 (2002): 55–60. Az *Orpheus*ban megjelent, olaszból fordított művekről lásd továbbá Fülöp Dorottya tanulmányát ebben a kötetben.

16 A vizsgált kötetek a következő szerzők művei: Vittorio Alfieri, Francesco Algarotti, Pietro Aretino, Ludovico Ariosto, Angelo Maria Bandini, Giovanni Boccaccio, Niccolò Carteromaco, Giuseppe Antonio Constantini, Dante Alighieri, Carlo Goldoni.

17 Francesco Algarotti, *Le newtonianisme pour les dames, ou Entretiens sur la lumiere, sur les couleurs et sur l'attraction*, tom 2. (Paris: Montalant, 1738). Jelzete: MTA KIK Tmtan.O.395.

18 Vö. István MONOK, „Le ricerche di storia delle relazioni italo-ungheresi viste da un bibliotecario: Olasz–magyar kapcsolattörténeti kutatásokról a könyvtáros szemével”, in *Problematiche e prospettive della ricerca sul materiale librario ungherese presente in Italia e sul materiale librario italiano presente in Ungheria: Primo incontro italo-ungherese di bibliotecari*, Budapest, 9–10 novembre 2000, a cura di Mariarosaria SCIGLITANO, 26–33 (Budapest: Istituto Italiano di Cultura, 2001).

gyi-könyvtár és az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár online possessor-, ex libris-, super ex libris- és pecsét adatbázisa.¹⁹

A Grand Tour a főúri ifjúság nevelésének fontos, egyben az életút házasság előtti utolsó állomása volt. Nemcsak a nyugat-európai országokból, hanem Magyarországról is ismerünk ilyen itáliai utazásokat a 17. században, például II. Rákóczi Ferenc uralkodói utasításra 1693–1694-ben egy évet töltött Itáliában, főként Rómában, rodostói könyvtárának ma ismert állományában azonban egyetlen olasz mű sem található.²⁰ A nemesség tagjai gyakran katonáskodás során jutottak el Itáliába, így például Amadé László másfél évig katonáskodott Mantova, majd Verona környékén, megtanult olaszul és olasz főúri körökben forgolódott.²¹

Az eddigi vizsgálatoknak a jelen kutatás szempontjából fontos következtetései a következők:

1. A római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult, később püspöki vagy érseki rangra került papok könyvtárában viszonylag jelentős az olasz irodalom jelenléte. Egyesek Giuseppe Garampi, illetve itáliai ágensek közvetítésével vásároltak olasz könyveket, mások olasz származású könyvtárost bíztak meg a gyűjteményük felügyeletével, ismét mások Itáliába küldték könyvtárosaikat adatokat gyűjteni.

2. A világi nemesség különböző rétegeiben az olasz műveltség kevésbé jelentős a korban domináns francia mellett. A Grand Tour-on részt vett vagy itáliai hadszíntéren szolgált ifjak bizonyosan hoztak haza Itáliából olasz könyveket és színházi élményeket. Olasz operatársulatok azonban a Magyar Királyságban is felléptek, például Pozsonyban a 18. század közepén.

3. Az egyházi és világi könyvtárakban a latin művek mellett a franciás és németes műveltség dominált, olasz műveket is gyakran francia vagy német fordításban olvastak, nagyobb mennyiségű olasz könyvanyaggal csak kivételes esetben találkozunk.

19 Pex: *Tulajdonjegyek, possessor kutatás – Somogyi-könyvtár, Szeged*, hozzáférés: 2022.04.19 <http://pex.sk-szeged.hu/>; BEMS *Possessores*, hozzáférés: 2022.04.19, <http://www.bibliotheca.hu/possessores/index.html>.

20 KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor, „II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály és BARTÓK István, 227–247 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2016).

21 GÁLOS Rezső, „Amadé László Olaszországban”, *Irodalomtörténeti Dolgozatok: Császár Elemér 60. születésnapjára* (Győr: Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1934), 70–90.

4. A fennmaradt könyvlisták a tulajdonos állományának csak egy bizonyos állapotát tükrözik, annak korábbi időbeli változásait nem, így azok nem adhatnak teljes képet a birtokos olvasmányainak minden vonatkozásáról.

A pesti és fői Károlyi-könyvtár

A Károlyi család tagjai a 17–18. században jelentős műveltségterjesztő (iskola és nyomda alapítása és fenntartása) tevékenységet folytattak. A kastélyaik – európai és hazai hagyományt is követve – elmaradhatatlan tartozéka volt a kisebb-nagyobb állománnyal rendelkező családi könyvtár. A Károlyi család fői ágának alapítójáról Buda Attila írt életrajzot 1997-ben,²² majd egyes tanulmányokban elemezte a fői kastély könyvtárát, Károlyi István (1797–1881) közetkatalogusát és a fői templomot.²³ Frank Tibor a fői könyvtárnak az ELTE BTK Angol Tanszékére került részét elemezte 2002-ben.²⁴ Az antik római auktorok – főként Horatius, Ovidius és Vergilius – műveinek jelenlétét vizsgálta a fői Károlyi-kastély könyvtárának 1830-as és 1843-as katalógusában 2016-ban.²⁵

A könyvtár eddig ismert legkorábbi fennmaradt, 1830-as katalógusát Buda Attila fedezte fel a Károlyi Levéltárban (Budapest, Szentkirályi utca, 1996), majd néhány évvel később a családi levéltárat bekebelezte az Magyar Országos Levéltár, és jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltárban kutatható.²⁶ Buda az elmúlt

22 BUDA Attila, *Gróf Károlyi István élete* (Budapest: Újpest Önkormányzat, 1997).

23 BUDA Attila, „A Károlyiak fői könyvtára”, *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* 17 (2006): 535–547; BUDA Attila, „Gróf Károlyi István, a fői templom építtetője”, in *A fői templom és a romantika építészete*, szerk. BUDA Attila és RITOÓK Pál, 137–148 (Budapest: TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., 2007); BUDA Attila, „Gróf Károlyi István közetkatalogusa”, in *uo.*, 209–218.

24 FRANK Tibor, „Bibliothèque du Comte Etienne Károlyi: A fői kastélytól az Angol Tanszékgig”, in *Míves semmiségek: Elaborate trifles: Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. ITTÉS Gábor és KISÉRY András, 349–356 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002), 355–356.

25 BUDA Attila és TÜSKÉS Anna, „Horatius, Ovidius és Vergilius művei a fői Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély ma is látogatható Helikon könyvtárában”, *Magyar Könyvszemle* 133 (2017): 174–196; BUDA Attila és TÜSKÉS Anna, „Horatius, Ovidius és Vergilius művei főúri könyvtárakban: A fői Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély Helikon könyvtára”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. BALOGH Piroska és LENGYEL Réka, 324–355 (Budapest: MTA BTK ITI, 2017); BUDA Attila és Anna TÜSKÉS, „Works of Horace, Ovid and Virgil in the Collections of Aristocratic Houses: The Helikon Library of Festetics Palace in Keszthely and the Library of Karolyi Palace in Fő; Appendix: Survey of Editions of Horace, Ovid and Virgil in the Helikon Library of Festetics Palace in Keszthely”, in *Vergil, Horaz und Ovid in der ungarischen Literatur 1750–1850*, Hg. Réka LENGYEL und Gábor TÜSKÉS, 49–78 (Wien: Praesens Verlag, 2020).

26 Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL), P 381.

két és fél évtizedben több fiatal kutatót ösztönzött Károlyi István fóti és újpesti építkezéseinek történeti, művészettörténeti, művelődéstörténeti szempontú feldolgozására. A cél egy tanulmánykötet lett volna, az elkészült négy tanulmány az *Orpheus Noster* című folyóirat két egymást követő számában jelent meg 2017-ben.²⁷ A Károlyi család kutatását a 2017-ben alakult Károlyi-kutatócsoport (Magyar Nemzeti Levéltár) folytatja évente megrendezett konferenciával és tanulmánykötetekkel. A kutatócsoportban Bara Júlia foglalkozik a Károlyiak építkezéseivel, és abban a könyvtár szerepével, elhelyezésével, esetenként sorsával, így a nagykárolyi kastéllyal, a pesti palotákkal, a Csongrád és Szatmár vármegyei uradalmi építkezésekkel.²⁸ Kiderítette például Károlyi Alajos pesti palotája berendezésének sorsát, benne a könyvtárét, amelyet két részletben Svájcban árvereztek el 1950-ben.²⁹ Már korábban, 1937 májusában és júniusában is történt árverés a Károlyi-könyvtár anyagából.³⁰ Bara Júlia hívta fel a figyelmet a Nagykárolyból 1783-ban a levéltárral együtt Pestre szállított könyvtár katalógusára, és átengette kutatásra, amit köszönök neki. Az eddig publikálatlan 1791-es könyvjegyzék Károlyi Antal (1732–1791) és Harruckern Jozefa (1740–1802) könyvtárszobájának köteteit dokumentálja.

Károlyi Antal olvasmányaira utal az az 1767-es levél, amelyet Csáky Imre írt neki Rómából bizonyos tiltott könyvek olvasásához szükséges engedély megszerzéséről.³¹ A könyvbeszerzés több forrásból történt, például Károlyi Antal vásárol-

27 BUDA Attila, „A fóti templom a források és a feldolgozások fényében”, *Orpheus Noster* 9, 3. sz. (2017): 45–61; TÜSKÉS Anna, „A fóti plébániatemplom építészeti szerkezetének, szobrászati és díszítő elemeinek kapcsolatai”, *Orpheus Noster* 9, 3. sz. (2017): 62–73; IVÁNYI János, „Az újpesti Egek Királynéja főplébánia-templom építésének története, külső-belső értékei”, *Orpheus Noster* 9, 3. sz. (2017): 74–90; PINTÉR Alexandra Viktória, „A fóti Károlyi-kastély angolkertje”, *Orpheus Noster* 9, 4. sz. (2017): 65–81.

28 Pl. BARA Júlia, „Károlyi Alajos pesti palotájának belső kialakítása és gyűjteménye I–II.”, *Ars Hungarica* 44 (2018): 321–356; 45 (2019): 57–102.

29 1950-ben Károlyi (II.) Lajos díszkönyvtára és ezüstgyűjteménye került kalapács alá. A 141 tételes könyvtár túlnyomórészt 17–18. századi aranyozott, barna és vörös szattyán- és borjúbőr kötéses köteteket tartalmazott.

30 A Nemzeti Közművelődésügyi Alapítvány tulajdonát képező gróf Károlyi-könyvtár aukciója, M. Kir. Postatakarékpénztár Árverési Csarnoka, 1937.

31 MNL, Károlyi Törzssanyag. Bara Júlia átírása és szíves közlése: „Kívánta Excliád, hogy az tiltott könyvek olvasására szabadságot szerezzek, az melyet ugyan meg nyertem, és ezen levelemben rekesztettem, de én is kívántam volna /és ez az oka késedelmemnek/, hogy bővebb és tágasabb lett volna, mindazonáltal az mostani circumstanciákban lehetetlen volt. Excliád tudgya, minemű zűrzavar támadott az egyházi szokásokban. Az ide való udvar nagyon megháborodott, s annak eredetét nagy részről az Lajcális személyektől hirdetett írásoknak tulajdonítja, ismét igen nehezen engedi meg az könyveknek közönséges olvasását. Én szabadságnak párját magamnál tartom, hogy ha jobb szép fűj, jobban hajózhassunk. Stb. Rómában 4 Novembr’ 1742. Csáky Imre”

tatott a Kollár Ádám halála után árverésre került könyvtárból.³² Károlyi Antal és Harruckern Jozefa olasz nyelvismeretére egyaránt van bizonyíték: Arany Krisztina tanulmányában említi,³³ hogy Harruckern Jozefa társalkodónője, Therese Corzan amiatt is írta olaszul a naplóját, mert úrnője értette a nyelvet, illetve Károlyi Antal is levelezett olaszul másokkal, például a fiával. Therese Corzan naplójában említ egy Bánffy bárót (Mihály?), aki egy bizonyos Eröss nevű tiszttel együtt járt Itáliában, és mindketten olaszul beszéltek Teréziával – annak nagy örömére.

A keszthelyi Festetics-könyvtár

Az 1740-es évek második felében Keszthelyre települt Festetics család számára fontosak voltak a könyvek: Festetics Kristóf (1696–1768) épülő kastélyában helyet kapott a könyvesház.³⁴ 1782-től a hitbizomány ura az ő unokája, gróf Festetics (I.) György (1755–1819), a magyar felvilágosodás egyik legkiemelkedőbb egyénisége, aki könyvtárának egész épületszárnyat építtetett 1799–1801 között.³⁵ A déli szárnyban található a könyvtárterem és hozzá csatlakozik egy kisebb kabinetkönyvtár. A több tízezer kötetes gyűjteményben egyaránt megtalálhatók az antik szerzők, a magyar irodalom és tudomány művei, a felvilágosodás korának filozófiai irodalma, a beszerzés idején a legújabb gazdasági szakmunkák, valamint jelentős hírlap- és folyóiratanyag. A keszthelyi könyvtár főúri könyvtár, a könyvgyűjtés és az olvasás motivációja sajátosan ötvöződött a könyvek beszerzésekor.³⁶

Festetics György 1768 és 1775 között a bécsi Collegium Theresianumban növendéke volt.³⁷ Kiválóan képzett jezsuita tanárai voltak, például a filozófiát, a la-

32 MNL, Károlyi Törzsanyag. Bara Júlia szíves közlése: Józsay János özv. Harruckern Ferenc titkárához 1783. szeptember 25. Pest a szeptember 29-én árverésre kerülő Kollár-könyvtár tárgyában.

33 ARANY Krisztina, BARA Júlia, LACZLAVIK György és LENGYEL Nóra, szerk., *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai: Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)*, Magyar családtörténetek 3 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021).

34 KLEMPA Károly, *A keszthelyi Festetics könyvtár* (Keszthely: Mérei, 1938), 24; CSENDES Antal, *Helikon Library Keszthely* (Keszthely: Magyar Bibliofil Társaság, 1989); HARGITAINÉ VÁRI Éva, „A Festetics kastély Helikon könyvtára”, in *Keszthelyi Festetics Kastély*, szerk. VIRÁG Zsolt, 125–131 (Keszthely: Várkastély K., 2015).

35 Rebecca A. GATES, „Aristocratic Libraries, Censorship, and Bookprinting in Late-Eighteenth-Century Hungary”, *The Journal of Library History* 22, no. 1 (1987): 23–41, 35.

36 BUDA Attila és TÜSKÉS Anna, „Horatius, Ovidius és Vergilius művei a főtí Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély ma is látogatható Helikon könyvtárában”, *Magyar Könyvszemle* 133 (2017): 174–196.

37 Festetics bécsi tanulmányairól: KURUCZ György, *Keszthely grófja: Festetics György* (Budapest: Corvina Kiadó, 2013), 77–80.

tin nyelvet és a mezőgazdaságtant oktató Mitterpacher Lajos, a matematika- és fizikaprofesszor Makó Pál, az olasz nyelv mellett a polgári és katonai építészettant előadó Izzo János, a költő, bibliográfus, rovarszakértő Michael Denis és mások.³⁸ Tanulmányai során tökéletesen megtanult németül, latinul, franciául, oroszul, angolul. Osztrák államigazgatási ismereteken, filozófiai, jogi stúdiumokon túl magyar köz- és államjogi ismereteket is szerzett. Bécsi tanulmányai idején került kapcsolatba a francia felvilágosodás irodalmával és a szabadkőművességgel.³⁹

Festetics György monográfüsa, Kurucz György viszonylag részletesen foglalkozott a Festetics-könyvtár kialakulásának történetével, kiemelve, hogy Festetics megszerezte keszthelyi könyvtára számára a modern primer angol mezőgazdasági szakirodalmat. Farkis Tímea két évtizede kutatja a Festetics-könyvtárat, különösen az olasz nyelv és kultúra oktatásának szerepe kapcsán a 17–18. századi magyar főúri családok nevelésében.⁴⁰ A gyűjtemény állományával eddig két különböző szempontból foglalkoztam: egyrészt az antik római szerzők, másrészt a szabadkőműves vonatkozások aspektusából.⁴¹

A pesti Károlyi-könyvtár 1791-es könyvtárkatalógusának olasz és olasz nyelvű művei

Károlyi Antal és Harruckern Jozefa pesti palotájának 1791-es könyvtárjegyzéke több nemzedék által gyűjtött könyveket tartalmaz: könyvtárukban bizonyára bőségesen voltak korábbi generációk gyűjteményéből. A lista 2039 művet sorol fel tizenöt tárolóhelyen, ezekből 75 mű olasz, tehát a gyűjtemény 3,6%-a. Az inventárium rövidítve tartalmazza a mű címét, elvéve a szerzőjét, ezért a kiadások azonosításában gyakran segít a család főtí ágát megalapító Károlyi István gyűjteményének 1830-as jegyzéke.

Amikor a három fiúgyermek között 1827-ben felosztották a családi birtokot, a főtí uradalom a legidősebbnek, a bécsi majd pesti piarista gimnáziumban tanult Károlyi Istvánnak jutott, aki ekkorra a franciaországi diplomatapályját és itáliai

38 Johann SCHWARZ, „Geschichte der k. k. Theresianischen Akademie von ihrer Gründung bis zum Curatorium Sr. Excellenz Anton Ritter von Schmerling 1746–1865”, *Jahres-Bericht über das Gymnasium der k. k. Theresianischen Akademie in Wien für das Schuljahr 1890* (1890): 3–110.

39 A könyvtár 1778-as katalógusáról: KURUCZ, *Keszthely grófja: Festetics György...*, 81–95.

40 Uo., 198–211; KENDEH-KIRCHKNOPFNE FARKIS Tímea, *Az olasz nyelv és irodalom oktatásának koncepciója a XVII–XVIII. századi magyar főúri családok nevelésében* (Köszeg: Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, 2021); FARKIS Tímea, „Elicona”, *Nuova Corvina* 9 (2001): 181–191.

41 Lásd 25. jegyzet; Anna TÜSKÉS, „Masonic Works in the Helikon Library of the Festetics Palace in Keszthely”, in *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, Hg. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS und Réka LENGYEL, 483–496 (Berlin: Walter de Gruyter, 2019).

utazásait követően hazai életvitelre rendezkedett be. Az apjuk után rájuk maradt, addig a pesti palotában őrzött könyvek rácső részéből, valamint saját vásárlásaiból hozta létre a fői könyvtár kezdő állományát, amely végleges helyét feltehetően az 1830-as évek eleji kastélybővítés során kapta meg az épületben, az első kéziratok katalógus talán éppen ebből az alkalomból készült el. Ez a lista 1202 művet tartalmaz, amelyből 28 olasz, tehát az állomány 2,3 %-a. Az 1791-es és az 1830-as jegyzék az olasz művek tekintetében 17 mű esetében mutat átfedést, ami azt jelenti, hogy Károlyi Antal könyvtárából 17 művet kapott meg Károlyi István, 11-et vagy apja, Károlyi József (1768–1803) vagy ő maga vásárolt; az 1791-es állomány 58 darabja két fiútestvére valamelyikéhez – Lajoshoz (1799–1863) vagy Györgyöz (1802–1877) – kerülhetett.

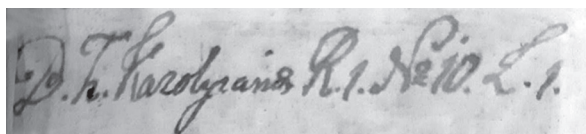
Az 1830-as katalógus körületekintő igénnyel készült: a címleíráson kívül tartalmazza a kiadási helyet és időt, a méretet, a kötetszámot és a mű könyvtárbeli elhelyezését. Ezen adatok alapján pontosan azonosítani lehet az egyes műveket, de legtöbbször nem vehető kézbe az a példány, amely az egykori leírás alapja volt, mivel 1945 után ez a könyvtár is elpusztult, darabjai szétszóródtak, egykori állományának sorsáról szóló hírek ellentmondások. Egyes részei bekerültek a Fővárosi Könyvtár Budapest Gyűjteményébe, az Országos Széchényi Könyvtárba, valamint az ELTE Angol Tanszékének könyvtárába. Más részét széthordták, külföldi könyvtárakba, magángyűjteményekbe, és jelentős része műkereskedelemben került.⁴² A könyvek könnyen azonosíthatók, mert Károlyi István az első kötetstábla bal felső sarkába ragasztatta „Bibliothèque du Comte Etienne Károlyi” szövegű ex librisét, s ez alá került később fia, Károlyi Sándor „Gróf Károlyi Sándor Fői könyvtárából” feliratú ex librise. Károlyi István a könyveit azonos módon, barna bőrbe kötötte, az örökölt könyvek fehér, vörös vagy barna bőrkötések. Az eddig példány szinten azonosított olasz könyvek közül háromban találtam korábbi családtag könyvtárának jelzését: Chevigny udvari életről szóló, 1742-es velencei műve első kötetében a díszcímlap rectóján tintaírású rájegyzéssel olvasható „B. F. Karolyiensis R.1. No.10. L.1.”⁴³ (55,⁴⁴ 1. kép). A tintaírású

42 Műkereskedelemben az elmúlt évtizedben is feltűntek példányok Károlyi István ex librisével, pl.: *ALDE Maison de ventes spécialisée Livres & Autographes: Livres anciens et du XIXe siècle Économie politique*, 8 mars 2013 (Paris: ALDE, 2013), 82. p., 240. tétel: Henri de GOYON DE LA PLOMBANIE, *Vues politiques sur le Commerce, ouvrage dans lequel on traite particulièrement des denrées, et où l'on propose de nouveaux moyens pour encourager l'Agriculture et les Arts, et pour augmenter le Commerce général du Royaume* (Amsterdam, aux dépens de la Compagnie, 1759).

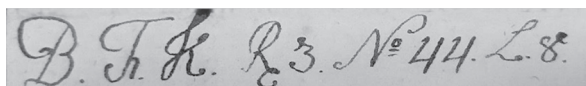
43 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény 09/5217/1–4.

44 A zárójelben feltüntetett számokkal a jegyzék egyes tételeire utalok, amelyek az azonosításukkal együtt a *Függelékben* találhatók.

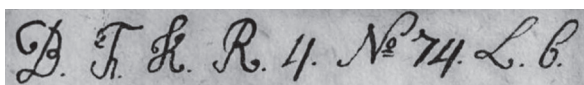
bejegyzésnek van rövidített változata: Pietro Gallo *Il potere e il dovere dell'uomo* című művében „B. F. K. R.3. No.44. L.8.” (56, 2. kép). Egy másik példa a rövidített bejegyzésre Kempis *De imitatione Christi* 1736-os kiadásának ma amerikai könyvtárban őrzött példányában, Károlyi István ex librise mellett olvasható: „B. F. K. R.4.No.74.L.b.” (3. kép).⁴⁵ Találtam még ennél is rövidebb possessor bejegyzést: Thomas Salmon történeti művében a díszcímlappal szembeni oldalon a bal felső sarokban „K” betű utal a Károlyi-könyvtárhoz tartozására (58, 4. kép).

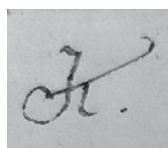
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

Ezek a bejegyzések valószínűleg Károlyi Ferenchez (1705–1758), Szatmár vármegye örökös főispánjához és nagykárolyi könyvtárához kapcsolódnak. Az 1791-es Károlyi-könyvtárjegyzék 75 olasz vagy olasz vonatkozású tétele közül példányszinten 7-et tudtam azonosítani a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének állományában. Ezek nem tartalmaznak használatra utaló bejegyzéseket.

⁴⁵ Thomas à KEMPIS, *De imitatione Christi: libri quatuor* (Paris: Jacobus Vincennes, 1736). George Peabody Library collection, Special Collections Department of the Sheridan Libraries of Johns Hopkins University, Signatures: A-3D⁴. „Bibliothèque du Comte Etienne Károlyi” szövegű ex libris és a díszcímlap rectóján tintaírású rájegyzés: „B. F. K. R.4.No.74.L.b.”

A katalógusban a művek nyelvi megoszlása a következő: döntően latin, német, angol és francia kiadásokat tartalmaz, magyar és olasz művekben meglehetősen szegény volt az állomány. Az irodalom mellett sok a szaktudományos munka, a filozófia és a teológia jelenléte hangsúlyos. Az olasz nyelvű és vonatkozású művek három fő tematikát képviselnek: litterae, utazási irodalom és a közelmúlt történelmi eseményei. Két mű esetében a címléírás alapján nem azonosítható a szerző,⁴⁶ kilenc mű írója anonim, egy pedig számos drámaíró műveit közli. A szerzők szerinti megoszlás a következő: négy művel szerepel Giovanni Battista Comazzi, három művel Vittorio Siri, két-két művel Henri Philippe de Limiers de Chevigny, Gaspar García Alonzo Guzman, Lucretius és Paolo Sarpi. Viszonylag kevés a franciából, spanyolból és angolból olaszra fordított szerzők száma. Van egy olyan mű is, amelynek címlapja azt állítja, hogy franciából fordították olaszra, de a kutatás kiderítette, hogy eredeti olasz műről van szó.

Litterae

A litterae tematikában a színdarabok, operalibrettók és a költészet dominál. Az antik szerzők közül Lucretiusnak volt egyedül olasz kiadása a könyvtárban (38, 54), a római szerzők műveit általában latin nyelven olvashatták a Károlyiak. A 16. századi szerzők között található Torquato Tasso (8). 1660-ban Velencében jelent meg olaszul Gautier de Costes (ismertebb nevén La Calprenède, 1609–1663) francia regény- és drámaíró eredetileg 1642–1645 közötti *Cassandra* című regénye Maiolino Bisaccioni (1582–1663) történész, irodalomtudós és librettista fordításában. A tíz kötetes mű Oroonates szkíta herceg és szerelme, a perzsa Statira történetét beszéli el, akit elragadt egy idősebb király. A regény nagyhatású volt, ez lehetett az előképe Aphra Behn (1640–1689) *Oroonoko: or, the Royal Slave* (*Oroonoko: avagy, a királyi rabszolga*) című, 1688-ban Londonban kiadott rövid prózai alkotásának, amit színpadra is alkalmaztak.⁴⁷ A 16. század utolsó negyedében jelent meg Stephano Guazzo párbeszédes műve (17), amelyben különböző közéleti, kulturális és morális témákkal foglalkozik „a bíróválasztástól a nők becsületéig, a latin és toszkán költészet összehasonlításától a fegyverek és betűk összehasonlításáig, az egyetemes becsülettől az önismeretig”.⁴⁸ A 17. század vé-

46 Az 59-es számú „Cramer Miscellanea Italiana” tételt nem tudtam feloldani.

47 Janet TODD, „Behn, Aphra (1640?–1689)”, in *Oxford Dictionary of National Biography*, 61 (Oxford: Oxford University Press, 2004).

48 Angelo PAGLIARDINI, „I Dialoghi piacevoli di Stefano Guazzo fra exemplum e aneddoto”, in «*La somma de le cose*» *Studi in onore di Gianfelice Peron*, a cura di Alvisé ANDREOSE, Giovanni BORRIERO

gén jelent meg Girolamo Frigimelica Roberti építész, librettista és költő epigrammagyűjteménye (16).

Az 1685–1692 közötti magyarországi eseményekről tudósított fiktív levelek formájában Tommaso Cattaneo Monsieur l’Heremitage álnév alatt (67), amely több kiadásban is megjelent a 17. század végén. A címlap szerint franciából fordított műről van szó, de az valójában Tommaso Cattaneo eredeti műve, és John Barclay *Argenis* című regényének hatását mutatja. Az 1680-as évek török elleni hadjáratának császári hőstetteit ábrázolja fiktív levelekben, a szerelem, a politika és a történelem pólusait egyesítve.⁴⁹

A francia királyi udvar commedia dell’arte szerzői két francia könyvvel vannak jelen (9, 32). A korábbi Evaristo Gherardi (1663–1700) olasz színész, vígjátékszerző nevéhez kapcsolódik, aki 1694-ben adta ki a *Le Théâtre italien* című művét (32), a másodiknak nincs azonosítható olasz szerzője. Az első kötetben is valójában csak egy darab Gherardi alkotása: a *Le Retour de la foire de Bezons* című, ami 1695-ben került színpadra; a többi szinte mind francia szerzőktől származik. Gherardit sok kritika érte ezért a könyvért még társulata színészei részéről is, akik a *Le Théâtre italien* első kiadásának megsemmisítését kérték.⁵⁰ A heves viták miatt XIV. Lajos 1697. május 13-án bezárta a Hôtel de Bourgogne-t, így Franciaországban veszélybe került az olasz színészek munkalehetősége.

A 18. századi eleji, Goldoni előtti drámaíró nemzedék képviselője Girolamo Gigli (1660–1722), akinek a korszakban népszerű *Egyik bolond meggyógyítja a másikat* című darabjáról (25) úgy gondolja a kutatás Don Quijote figurájának jelenléte miatt, hogy spanyol ihletésű vígjáték.⁵¹ Carlo Goldonitól egy mű sem szerepel az inventáriumban, viszont megtaláljuk benne kortársának, Pietro Metastasionak (1698–1782) drámai műveit tartalmazó kötetét (72), illetve az egy generációval későbbi Mattia Verazi (1730–1794) olasz librettista *Sofonisba* című művét (64), aminek zenéjét Tommaso Traetta szerezte, és Károly Tivadar pfalzi választófejedelem mannheimi udvarában mutatták be. A Goldoni által a 18. század közepére elterjesztett *dramma giocoso* képviselője a könyvtárban An-

e Tobia ZANON, 277–286 (Padova: Esedra, 2018).

49 Davide INVERNIZZI, *L’Argenis di John Barclay (1582–1621) e la sua influenza sul romanzo italiano del Seicento*, PhD disszertáció (Milano: Università Cattolica di Sacro Cuore, 2015–2016), 120–121.

50 Guy SPIELMANN, *Le jeu de l’ordre et du chaos: Comédie et pouvoir à la fin du Règne, 1673–1715* (Paris: Honoré Champion, 2002), 207.

51 Elena E. MARCELLO, „Un pazzo guarisce l’altro ed il teatro di Girolamo Gigli”, in Girolamo GIGLI, *Un pazzo guarisce l’altro*, a cura di Elena E. MARCELLO, Biblioteca Pregoldoniana 17, 9–14 (Venezia: Lineadacqua edizioni, 2016), 9.

tonio Tozzi (1736–1812) olasz operaszerző *Le nozze deluse* című műve (71), amelyet Bécsben Trattner nyomdájában 1776-ban adtak ki.

Utazási irodalom

Az olasz utazási irodalom főként Itáliára koncentrál, de található köztük földköri utazás leírása (13) is. Az útikönyvek közé sorolom az utazás praktikus oldalát és a látnivalókat bemutató műveket egyaránt. A látnivalókkal foglalkozó művek négy városra koncentrálnak: Velencére, Firenzére, Rómára (14), Nápolyra (12) és környékére (Ercolano / Herculaneum, Pozzuoli / Puteoli). Egy művet az inventárium alapján nem lehet azonosítani, mert *L'Antichità di Roma* címmel sok könyv jelent meg (31) a 16. század közepétől, például Andrea Palladio, Andrea Fulvio és Vincenzo Scamozzi szerzőktől.

Általános Itália-útikönyv az M. G. A. monogrammű szerző a modern utazó számára 1771-ben Augsburgban térképekkel kiadott műve (61). Giovanni Maria Vidari, a Velencei Serenissima Köztársaság egykori futárának több kiadást megért műve az egész Európában való utazáshoz hasznos volt (63), mivel minden útvonal, postaállomás, összeköttetés – akár hajókkal és öszvérekkel is – szerepelt benne, ami ahhoz szükséges, hogy túl sok váratlan esemény nélkül, Európa bármely városába megérkezzen az utazó.

A 17. századi művek között Velencéről Domenico Martinelli (1650–1718) olasz építész, pap könyve azonosítható (4), aki sokat dolgozott az Alpoktól északra, Varsóban, Prágában, Hollandiában, de mindenekelőtt Ausztriában, ahová az olasz barokk építészetet importálta. Bécsben ő tervezte a Liechtenstein-palotát (Stadtpalais Liechtenstein, 1692–1702), amelyet Gian Lorenzo Bernini római Palazzo Chigi-Odescalchija ihletett, és amely kidolgozott belső lépcsőjével számos bécsi palota építészetére hatással volt. Róma barokk átépítéseiről Matteo Gregorio Rossi és Giovanni Battista Falda folio metszetei tudósítottak (14).

A 18. századi útikönyvek között található Nápolyról Pompeo Sarnelli (1649–1724) történész, Bisceglie püspökének könyve (12). A Vezúv 79-es kitörésekor elpusztult antik római városoknak a 18. század második negyedében kezdődött feltárásait több mű képviseli az inventáriumban: nyolc folio kötet Herculaneum antik festményeiről (19) és épületeiről (20). A Nápolytól keletre lévő Forche Caudine – ami a második samnita háború során i. e. 321-ben fontos színtér volt – Francesco Daniele (1740–1812) nápolyi királyi történétíró, régész és filológus munkájának tárgya (27). A Nápolytól nyugatra lévő Pozzuoli, Baia és Cuma an-

tik emlékeit bemutató művét Paolo Antonio Paoli IV. Ferdinánd szicíliai királynak ajánlotta 1768-ban (47).

A firenzei Uffizi gyűjteményeit ismerteti öt 1731-es latin (21) és négy 1752-es olasz folio (22–23), amelyek ma is kézbe vehetők. A 24 metszetből álló Firenze-látképsorozat (28) Andrea Gerini (1691–1766) márkai megbízásából Giuseppe Zocchi (1711–1767) festményei után a korszak néhány formálisabb olasz metszője, köztük Giuseppe Vasi készítette. Bár Piranesi hatása is érezhető a lapokon, Zocchi jobban megörökítette a város mindennapi életét kézművesekkel, csónakosokkal, sétálókkal és kocsisokkal. Az utolsó négy tábla a város fesztiváljait ábrázolja, köztük a Piazza Santa Maria Novella-i szekéversenyt. A sorozatot először 1744-ben adták ki, a Károlyi-könyvtár példánya egyelőre nem azonosítható. A Rau és Rastrelli által 1769 és 1776 között Firenzében kiadott mű 300 festő, szobrász és építész portrémetszetét tartalmazza életrajzi szöveggel. A tizenkét folio kötetből egy kötet volt meg a Károlyi-könyvtárban (48).

Antonio Luchininek az új, 1729-es Bucintoro tiszteletére megjelent műve (26) Velence történetében az utolsó díszgálya, amit tíz év alatt építettek az Arzenálban, és 1798-ban elpusztult.

Giovanni Francesco Gemelli Careri (1648–1724) föld körüli útleírásának hét kötetét – ma azonosíthatatlan a kiadás – őrizte a könyvtár (13). A *Giro del Mondo*-ban a szerző ismertette öt éven át tett föld körül utazásait. Az olasz ügyvéd maga finanszírozta utazását különösebb politikai, vallási vagy diplomáciai küldetés nélkül, modern turistaként. Az első hat kötet mindegyikét a világ egy-egy régiójának szentelte: Törökországnak, Perzsiának, Indiának, Kínának, a Fülöp-szigeteknek és Új-Spanyolorzágnak. A különböző kötetekben a saját tapasztalatokról szóló beszámolókat kiegészítik a bibliográfiában összegyűjtött információk. Máig megoldatlan kérdés, hogy vajon Gemelli Careri valóban ilyen hosszú és bonyolult utakat tett volna meg, vagy munkáját könyvtára csendjében állította össze más szerzők írásaiból, és olvasmányait ötvözte egy állítólagos önéletrajzi narratívával. Az egész föld térképes ábrázolását tartalmazza Giovanni Giacomo De Rossi (1627–1691) metsző és kiadó 1692-es foliánsa (49). Thomas Salmon (1679–1767) angol történelmi és földrajzi író *Modern History, or the Present State of all Nations* című, 1739-ben metszetekkel és térképekkel megjelent művének olasz, 1738–1745 között kiadott fordítását tartalmazza az inventárium (58).

Történelem

Az antik történetírás 16–17. századi kritikai recepcióját képviseli Traiano Boccalini (1556–1613) olasz írónak Tacitus leveleit és kommentárjait elemző 1678-ban kiadott műve (34), amelynek első részében Tacitus *Annales*e hat könyvével, a másodikban Tacitus első könyvével és Giulio Agricola életével kapcsolatos politikai megfontolásait elemzte.

A közelmúlt történelmi, politikai eseményeit leíró, elemző művek közé tartozik például Minuccio Minuccinak az uszkókok történetéről szóló könyve (5), és Paolo Sarpinak (1552–1623) a Velencei Köztársasággal kapcsolatos munkái (3, 6). A velencei származású, a pápai udvarban élő történész, Lazzaro Soranzo (1555/1560–1602) *L'Ottomanno* (65) című fő műve az Oszmán Birodalomról, annak katonai erejéről és rejtett gyengeségeiről szóló értekezés, amely 1596-ban született, két évig kéziratban maradt, és végül 1598-ban jelent meg. Az információk nagy része egy, az Oszmán Birodalom európai részére vonatkozó kéziratból származott, azt azonban nem tudni, hogy Soranzo III. Mehmed idején hogyan szerezhetett közvetlen ismereteket az oszmán világról: feltételezhető, hogy tekintélyes nagybátyja, Giacomo Soranzo küldetése során, annak kíséretében utazott a szultánhoz 1575–76-ban és 1582-ben.

Vittorio Siri (1608–1685) matematikus és szerzetes az 1635 és 1655 közötti európai eseményeket beszélte el az *Il Mercurio* című műve 1644 és 1682 között megjelent kötetekben, melyből 17 kötet volt ott a Károlyi-könyvtárban (42, 43). Egy másik, 1676 és 1769 között posztumusz megjelent műve (*Memorie recondite*, 44) Európa főbb államainak 1601 és 1640 közötti eseményeit tárta fel. Siri mindenekelőtt naplóiíró és forrásgyűjtő volt, művei az európai történelem több mint fél évszázados kiterjedt feldolgozását jelentik. Giovanni Battista Podestà (1625–1688), I. Lipót császár keleti nyelveinek titkára készítette az oszmán évkönyvek fordítását, benne II. Szulejmán szultán életrajzával (52).

A könyvtárjegyzék számos tétele kapcsolódik a 17. század végi, törököket kiűző eseményekhez: Giuseppe Maria Maraviglia (1627–1684) IV. Mehmed szultán erdélyi és magyarországi hadjáratáról szóló műve (73), a Buda 1686-os visszavételénél jelen lévő Pasquale Biondi magyarországi naplója (66), vagy Giovanni Carlo Bonlini (1673–1731) Giovanni Birlic álnéven 1699-ben kiadott életrajza V. Károly lotharingiai hercegről, a törökellenes Szent Liga hadvezéréről (41), ahogy Domenico Silvio Passionei bíboros (1682–1761) Savoyai Jenő felett mondott gyászbeszéde is (46).

A könyvek mellett időszak kiadvány is szerepelt a könyvtárban, a *La storia degli anni* sorozatból huszonegy kötet 1730-tól kezdve (57). Az 1737-től 1811-ig

összesen 100 kötetben megjelent évkönyv a közlönyök tájékoztató anyaga alapján számolt be az egyes évek főbb történéseiről. Bizonyos közelmúltbeli események leírása is helyet kapott a könyvtárban, ilyen például a lengyel örökösödési háború lombardiai hadszínteréről tudósító, névtelen szerzőjű mű (74), vagy Anna orosz cárnő törökök és tatárok elleni háborúját bemutató, ugyancsak szerző nélküli könyv 1738-ból (60). Louis Joseph de Montcalm-Gozon (1712–1759) francia hadvezér 1761-ben kiadott emlékirata a hétéves háború észak-amerikai eseményeiről tudósítanak (70).

Giovanni Battista Comazzi (1654–1711) gróf, történész, politikai teoretikus, költőnek – akit Ferdinando Carlo Gonzaga herceg 1682-ben Bécsben lakó miniszterévé nevezte ki, és Gonzaga Eleonóra császárné, III. Ferdinánd özvegye pedig közvetítőnek választotta az udvarban hívei mellé – négy műve szerepel az inventáriumban. Két példányban volt meg a *La Mente Del Savio* című munkája (62, 75), amely „Epilogátumokat és politikai könyveket” tartalmaz, hogy tökéletesítse az olvasó „konzultatív képességét”, amelynek segítségével „megfontolt magatartást tanúsíthat önmagával és tiszteletteljes megbecsülést a világgal szemben”. Comazzi további művei a könyvtárban az antik római császárok történetéből levonható politikai maximákat (68) és erkölcsi elveket tartalmaznak (69).

Udvari élet, kormányzás, nevelési irodalom

Az olasz művek egy része az uralkodóházakról, az udvari viselkedésről és a jó kormányzás módjáról szól. A 16. századi szerzők közül Macchiavelli szerepel egy pontosabban nem meghatározható kiadással (45).

A spanyol jezsuita Baltasar Gracián (1601–1658) *L'Uomo di Corte o sia l'arte di Prudenza* címmel megjelent, életbölcseességeket tartalmazó kézikönyve a Károlyi-könyvtárban az Amelot De La Houssaie által franciából olaszra fordított, de pontosabban nem meghatározható kiadásban szerepelt (51). A 17. századi művek között van Girolamo Lunadoro (1575–1642) bíborosi kamaramesternek a pápai bíróságon szerzett tapasztalatai alapján 1611-ben Lotharingiai Krisztina nagyhercegnő megbízásából írt jelenése a római udvarról és az ott betartandó rítusokról (11). A mű útmutatásként készült a bíborosnak szánt Carlo de' Medicinek, Krisztina nagyhercegnő fiának: részletes képet ad a pápai bíróság felépítéséről, a hierarchiáról, az egyes kormánytisztviselők feladatairól, a rítusokról, a szertartásokról és a formákról, amelyeket minden helyzetben tiszteletben kell tartani. Sokáig a pápai szertartás kézikönyvének tartották, számos kéziratos példányban terjedt anélkül, hogy Lunadoro törődött volna a kinyomtatásával. 1621-

ben Francesco Sestini da Bibbiena, aki egyben Cinzio Aldobrandini bíboros kamarmestere részkiadást készített *Il maestro di camera* címmel. Csak 1635-ben, Lunadoro unokája, Romolo Lunadoro nyomtatta ki teljes egészében Padovában Carlo de' Medici bíborosnak ajánlva. A 19. század közepéig megjelent számos kiadás tanúskodik a sikeréről, nem megállapítható, hogy a Károlyi-könyvtárban melyik kiadás volt meg.

A 30-as számú kötet valójában két művet tartalmaz: Francesco Sestini a római pápai udvar és szertartásainak leírását követi Fioravante Martinelli *Roma ricercata nel suo sito* című műve, amely az egyik legismertebb római útikönyv a 17. század második felében.⁵² A könyv óriási sikert aratott, számos kiadásban újranyomták 1644-től, és sok utazó használta. A 18. század végéig legalább 34 kiadása jelent meg, a Károlyi-könyvtár példánya egyelőre nem azonosítható.

Egy másik leendő uralkodó, II. Károly Emánuel savoyai herceg nevelésére írta a jezsuita Luigi Giuglaris (1607–1653) szónok és prédikátor *La Scuola de la verità* (24) című művét a herceg édesanyja, Krisztina francia királyi hercegnő felkérésére. Az először 1650-ben megjelent könyv több kiadást ért meg a 17. század második felében, a Károlyi-könyvtár példánya egyelőre nem azonosítható.

Az uralkodóházakról, az udvari, nemesi viselkedésről és a jó kormányzás módjáról szóló 18. századi művek között található Ferdinand Ludwig von Bressler und Aschenburgnak a világ uralkodóházait bemutató könyve, ami 1720–1728 között kilenc olasz kiadást ért meg (2. *Li soverani del mondo*). Hogy a Károlyi-könyvtárban melyik kiadás volt meg, azt nem lehet az inventárium alapján azonosítani. Ugyancsak a 18. század első negyedéből származik Limiers de Chevigny franciából olaszra fordított műve az udvari viselkedésről két különböző kiadásban (10, 55). Az 1742-ben kiadott kötetben Károlyi István és Sándor 19. századi ex libris-én kívül a már fentebb említett 18. századi possessor bejegyzés (1. kép) is olvasható a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében beazonosított kötetben. A két olaszon kívül még egy 1723-as francia kiadás is szerepelt a könyvtárban.

Pietro Gallo olasz filozófus emberi képességekkel és kötelességekkel foglalkozó munkájának (56) fő témái az igazság, Isten mint az emberi lélek veleszületett alkotóeleme, a test és ennek tudatosítása a tudatban, az intellektuális képességek, valamint a szabad akarat lehetősége és természete. A kötet második felében Gallo az emberi hibákról, az előítéletekről és azok okairól értekezik. Az 1725-ben Bécs-

52 Például Barkóczy Ferenc püspök könyvtárában is szerepelt a kötet. Lásd: DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 11 (Budapest: MTA KIK, 2021), 200, 535. tétel.

ben megjelent, Pálffy Lipótné Daun Teréziának ajánlott kötet más magyarországi könyvtárakban is megvolt, például Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspökében.⁵³ Agostino Paradisi költő, közgazdász és tanár munkája (15) a nemes ember életét jogi, történeti, erkölcsi, politikai szempontból tárgyalja. Ismeretlen szerzőjű az I. Kelemen Ágost kölni hercegeérseknek ajánlott, *A feltárt igazság egy szuverén állam jó kormányáról* címmel megjelent mű (37).

A szicíliai Messina szabadkikötőjének 1728-as új szabályozását tartalmazza egy további háromkötetes mű (39).⁵⁴

Vallás

Az inventárium vallásos tematikájú olasz művei megvilágítják a kedvelt szerzőket és a korszak aktuális vitáit. Érdekes módon több francia és angol szerző műve is olasz fordításban szerepelt a Károlyi-könyvtárban, így például Szalézi Szent Ferenc (1567–1622) püspök művei (33), Robert Parsons 1603-ban kiadott polémikus munkája John Foxe katolikusellenes történelemfelfogása ellen (35), és Pierre Gauthruche (1602–1681) jezsuita *L'Istoria santa* című műve (36).

Paolo Sarpi (1552–1623) velencei történész szervita életével és munkásságával foglalkozik rendtársa, Fulgenzio Micanzio (1570–1654) munkája (50). A 17. századi Paolo Segneri (1624–1694) jezsuita hitszónok, Itália-szerte ismert misszionárius, népszerű devóciós művek és papi segédkönyvek szerzője volt, akinek 1690-ben megjelent, *L'incredulo senza scusa* című műve számos magyarországi könyvtárban jelen volt (18). Ahogyan Száraz Orsolya megállapította, ez a mű hitvédő céllal készült a hitetlenekkel szemben.⁵⁵ A szerző hitetlennek tart mindenkit, aki a katolikus egyházon kívül áll: a legveszélyesebbeknek az ateistákat tartja, őket követik a protestánsok, a zsidók és a mohamedánok. Az ugyancsak jezsuita Carlo Ambrogio Cattaneo (1645–1705) műveinek egy háromkötetes kiadása is jelen volt a könyvtárban (53).

A vallással kapcsolatos 18. századi művek között található Gaspar García Alonzo Guzman (1712–1788) spanyol gyökerű nemesi családból származó olasz ferences szerzetes két könyve: az egyik a természeti törvényből merített életszabályokat és erkölcsöt elemzi (40), míg a másik *A tudatlanság és istentelenség de-*

53 Uo., 171, 382. tétel.

54 Ida FAZIO, „Soggetti, spazi e istituzioni urbane nel contrabbando di sale tra Sicilia e Regno di Napoli fra guerre napoleoniche e restaurazione”, *Archivio Storico Messinese* 100 (2019): 147–160, 157.

55 Száraz ORSOLYA, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Csokonai könyvtár 49 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 249–250.

monstrációja címmel jelent meg (1), és a felvilágosodás egyik olasz enciklopédistáját, Carlantonio Pilatit (1733–1802) támadta egyházkritikájáért.⁵⁶ Daniel Bartoli jezsuita szerzetes az elégedett szegénység leírását azoknak a gazdagoknak szánta, akik soha nem boldogok (7).

*A keszthelyi Festetics-könyvtár 1793-as könyvtárkatalógusának
olasz és olasz nyelvű művei*

A Festetics család könyvtáraitól a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött Festetics család Levéltára (P 274 fond) „XI-2. A keszthelyi könyvtár iratai” című, 246-os dobozának több könyvtárkatalógusa ad képet. Tizenkét könyvtárkatalógust sikerült elkülönítenem a 18–19. századból, ezekből hét datált, öt feltehető keletkezési időpontját pedig a benne található legkésőbbi könyvkiadási időből következtettem ki. Ez a tizenkét könyvtárkatalógus másfél évszázad alatt – 1746 és 1894 között – keletkezett, és több Festetics-könyvtár leltárát tartalmazza: a keszthelyin kívül a Festetics-uradalom baltavári és a sági kastélyának könyvállományát. A katalógusok közül szempontunkból a keszthelyi könyvtár 1793 körüli katalógusa nyújtja a legjobb összehasonlítási lehetőséget. A lajstrom a szerző, vagy annak hiányában a cím jellemző szava kezdőbetűjének abc-sorrendjében tartalmazza a könyvállományt, ezeket követik *Manuscripta* címszó alatt a kéziratok. A Károlyi családéhoz hasonlóan francia és német dominanciájú könyvtárban a felvilágosodás irodalmának és politikai munkáinak összesen negyven olasz műve található főként a *Philol.* (19 tétel), a *Polit.* (13 tétel) és a *Hist.* (4 tétel) szakokban, egy pedig a kéziratok között. A *Philologia* szak jóval bővebb tartományt ölelt fel Festetics könyvtárában, mint a szó mai értelme: a litterae művek mellett nyelvtankönyveket és szótárakat is tartalmazta. A *Politica* szakban szerepelnek az udvari élet, kormányzás, politika, filozófia, jog, etika művei.

Az olasz nyelvű és vonatkozású könyvek három fő tematikát képviselnek: irodalom, szellemi irányzatok és a közelmúlt történelmi eseményei. Az inventáriumban jelzett olasz könyvek két kivétellel ma is megtalálhatók a keszthelyi kastély Helikon-könyvtárában, csak két Metastasio-kötetet nem sikerült azonosítanom. A leggyakrabban előforduló szerzők a következők: három művel szerepel Pietro Metastasio, kettő-kettővel Carlo Goldoni és Paolo Sarpi. Viszonylag kevés a franciából, spanyolból és angolból olaszra fordított szerzők száma. A negyven

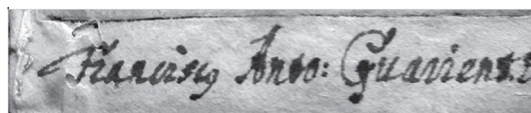
56 Roland MORTIER, „A gondolkodók: lelkiismereti válság és »filozófiai«szellem”, *Helikon* 30, 1. sz. (1984): 13–21, 13–16.

mű mintegy felében szerepel a Festeticsék címerével ellátott ex libris. A könyvekben nincsenek margináliák vagy más használatra utaló jelzés.

Litterae, librettók

Az itáliai prehumanista költők közül Petrarca olasz nyelvű költeményeinek 1784-es londoni kiadása (29), a humanista irodalomból Tasso legfontosabb, sok nyelvre lefordított műve, *A megszabadított Jeruzsálem* egy 1768-as párizsi kiadásban szerepel a könyvtárban (37). Giovanni Battista Guarini (1538–1612) leghíresebb művének, az *Il pastor fido* című, 1583 és 1587 között írt pásztordrámájának modern olasz helyesírással átírt kiadása lelhető fel a leltárban. (19).

Az egyetlen 17. századi mű, ami első kiadásban szerepel a könyvtárban Ferrante Pallavicino (1615–1644) satirikus író *A hermafrodita herceg* című regénye (23), amelyben a szerző a vallás és a politika hamisságát ábrázolja az álcázásokkal, a szerelmi kalandokkal, a merész cselszövésekkel és a szabályok kigúnyolásával. Ez az egyetlen kötet a negyven olasz műből, ami a Festetics-ex librisen kívül egy korábbi tulajdonos bejegyzését őrzi a címlapon: Franciscus Antonius Guarient[?]. Ex L. (5. kép).⁵⁷

5. kép

A 18. századi olasz irodalomból főleg észak-itáliai vagy Bécsben is járt szerzők művei szerepelnek a könyvtárban, mindhárom műnem megjelenik szinte egyenlő súllyal. Carlo Innocenzo Frugoni (1692–1768) páрмаi librettista és udvari költő (12) különböző metrikus és ritmikai megoldásokat sikeresen alkalmazó verseiben tudományos és erkölcsi kérdésekkel is foglalkozott. Kedvenc formája a lírában is a laza (nem rímelő) hendekasyllabus volt, amely neki köszönhetően a klasszicizmus fő kedveltjévé vált, és átment a romantikába is,⁵⁸ de a Festetics-könyvtár állományában anakreontikus dalai olvashatók (12).

Giorgio Baffo (1694–1768) velencei költő összegyűjtött művei (2) több mint 1200, velencei nyelvjárásban írt versét tartalmazták négy kötetben, köztük szá-

⁵⁷ A könyv kötéséhez kódextörödéket használtak, ami a kötésen keresztül is jól látszik.

⁵⁸ W. Th. ELWERT, *Versificazione italiana dalle origini ai giorni nostri* (Firenze: F. Le Monnier, 1973), 109–110.

mos a szülővárosa, a papság korrupciója elleni, filozófiai témájú és erotikus jellegű kompozícióval. Clemente Bondi (1742–1821) verseskötete a tiroli száműzetése után a Mantovában eltöltött évek költői műveit tartalmazza (3). Christian Joseph Jagemann (1735–1804) könyvtáros olasz költői antológiájával (20) és más műveivel nagyban elősegítette a korábbi olasz irodalom megismertetését Németországban. A név nélkül 1791-ben megjelent, *A szép nem támadó és védekező képe: Kellemes versei a múzsák nemes szeretőinek* című párlapos kiadvány kiadói papírkötésben szerepel a könyvtárban (30).

A bécsi udvari költő, Metastasio drámai műveinek több – legalább kilenc – kötete szerepel az inventáriumban (6, 24–25), de ezek közül csak egy, a *Catone in Utica* librettó azonosítható a jelenlegi állományban. A szerzője Metastasio, és először az 1728-as karneválon Leonardo Vinci zenéjével mutatták be, majd a 18. század során többször megzenésítették. A könyvtárban lévő 1791-es kiadás (6) a velencei Venier színház számára készült, ahol Peter Winter zenéjével mutatták be. Goldoni komédiáinak 1760-as évek eleji kötetait kolligátumokként összefűzve papírkötésben tartalmazza a könyvtár (16–17).

Giovanni Paisiello (1740–1816) klasszicista zeneszerző mintegy kilencven ismert operája közül a parodisztikus nyájassággal teli, 1788 őszén bemutatott *Meghiúsított szerelem* című játékos dráma van meg a könyvtárban (27).

A valenciai Mozart becenéven ismert Vicente Martín y Soler (1754–1806) spanyol zeneszerző főleg olasz komikus operákat írt, mint amilyen a könyvtárban szereplő *Ritka dolog, nevezetesen a szépség és az őszinteség* (5), amit Lorenzo da Ponte librettójával Luis Vélez de Guevara *La luna de la Sierra* című művéből írt, s 1786. november 17-én mutatták be először a bécsi Burgtheaterben átütő sikerrel.

Zaccaria Seriman (1709–1784) velencei írónak a legismertebb műve szerepel a könyvtárban, az először 1749-ben megjelent, az olasz sci-fi egyik előfutárának tartott *Wanton utazásai a déli ismeretlen földekre, a majmok királyságaiba és a Cynocephalusba* című regény (39), amelynek utolsó kiadása, a berni 1764-es 2380 oldal terjedelmű. Ugyancsak prózai mű a főként költészetéről és librettóiról ismert Giovanni Battista Castinak (1724–1803) egy novelláskötete (4).

Utazási irodalom

Az egyetlen útikönyv Carlo Bianconi (1732–1802) festő, szobrász, építész, metsző és műgyűjtő *Új kalauza Milánóba a képzőművészet és a szent művészet szerelmeseinek, valamint a milánói profán régiségek szerelmeseinek* (26), talán Festetics György milánói tartózkodásához köthető.

Giuseppe Gianelli kapitány Minerva nevű sloopja fedélzetén kárpát-medencei folyókon – a Kulpán, a Száván és a Dunán – tett 1775-ös utazása kéziratossá hajónaplójának példánya (40) feltehetőleg Festetics teherhajózási terveihez szolgált alapul, aki az 1790-es években saját hajót fejlesztetett (a Christoph és felújítva a Phoenix nevű gályát).⁵⁹ Festetics György kéziratpéldányát 1782-ben Széchényi Ferenc lemásoltatta könyvtára számára egy Horváth nevű másolóval, amit ma a Széchényi Könyvtár őriz.⁶⁰

Történelem

A mai értelemben vett történeti műből olasz nyelven kevés található a könyvtárban. Andrea Morosininak (1558–1618), a Velencei Köztársaság hivatalos történészének Velence 1521–1615 közötti korszakáról latinul írt munkáját olaszra fordítva három kötetben 1719–1720-ban nyomtatták ki (28). Carlo Denina (1731–1813) történész számos történelmi munkája közül az ókori Görögországról szólót tartalmazta a könyvtár (11).

A Károlyi-könyvtárnál már említett, az egyes évek főbb eseményeiről tájékoztató évkönyv (57) a Festetics-gyűjteményben is szerepel: a *La storia degli anni* sorozatból ötvenöt kötet (36) volt 1793-ban a keszthelyi kastélyban, ma huszonhat van meg az állományban.

Udvari élet, kormányzás, politika

Giovanni Della Casának (1503–1556) a leginkább ismert könyve van meg a könyvtárban: a platóni dialógus formában írt *Galateo* című rövid értekezése a diplomáciai és az udvari életéről, amely 1558-as megjelenésétől kezdve nagy sikert aratott.

59 A Christoph és felújítva a Phoenix nevű gályáról lásd: SÁGI Károly, „Antonio Borri – Bori Antal”, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986): 437–446; TÓTH Lajos, *200 éves a fenékpusztai hajóárzenál* (Budapest: Gépipari Tudományos Egyesület, 1965).

60 Luigi ZAMBRA, „I manoscritti italiani nella Biblioteca Széchényi del Museo Nazionale Ungherese di Budapest”, *La Bibliofilia* 12, no. 3–4 (1910): 94–102, 99. Széchényi példányát említi, de 1755-ös utazásként: *Uebersetzung der Allgemeinen Welthistorie die in Engeland durch eine Gesellschaft von Gelehrten ausgefertigt worden: Nebst den Anmerkungen der holländischen Uebersetzung auch vielen neuen Kupfern und Karten*, verfas. Johann Christian von ENGEL (Halle: Gebauer, 1798), 285.

Észak- és Közép-Itália államai közül Milánó és Toszkána 18. század közepi viszonyairól két műből tájékozódott a Festetics család: Milánó állam általános összeírásának, királyi tanácsa rendeleteinek, parancsainak, utasításainak, reformjainak és tájékoztató körleveleinek 1749–1758 közötti gyűjteménye (31), és I. Lipót toszkán nagyherceg (1765–1792) uralkodását modellként és a kereskedelem szabadságát kedvező színben bemutató műve van meg a könyvtárban (18, 22).

A szabadkőműves Antonio De Giulianinak a trieszti kikötő fejlesztésére írt javaslatát a cenzúra elől menekülve II. József császár engedélyével 1785-ben Bécsben adták ki *Politikai elmélkedések Trieszt város jelenlegi kilátásairól* címmel (15). Az ugyancsak szabadkőműves Carl Antonio Pilatinak (1733–1802) Febronius tanaiból és a janzenista kultúrából is táplálkozó reformjavaslatának – melynek címe *Olaszország reformjának új terve, nevezetesen Olaszország megszabadításának eszközeiről az előítéletek és babonák zsarnoksága alól* – harmadik kiadása van meg a könyvtárban (21).

Vallás

A prédikációival mindenféle társadalmi állású embert megszólítani képes jezsuita Carlo Ambrogio Cattaneónak (1645–1705) a Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatát végzők számára írt műve (7) Itálián kívül nagymértékben elterjedt, német, spanyol és francia fordításban is. A katolikus egyház monarchikus centralizmusát ellenző és a Velencei Köztársaság előjogait védő Paolo Sarpi V. Pál pápával kapcsolatos két művét kolligátumként egybekötve tartalmazza a könyvtár (32, 33).

Filozófia, jog, etika

Appiano Buonafede (1716–1793) celesztinus teológus 16–18. századi filozófiatörténete – melynek a Festetics-könyvtár az első kiadását tartalmazza (9) – kritikus a modern gondolkodással szemben, amely függetlenné akarta tenni magát a katolikus egyház tanításától. Vele ellentétben Cesare Beccaria (1738–1794) jogtudós, filozófus az itáliai felvilágosodás egyik legjelentősebb képviselője, akinek az először névtelenül 1764-ben megjelent *A bűncselekményekről és a büntetésekről* című, a kínzás és a halálbüntetés ellen érvelő rövid esszéjét a büntető igazságszolgáltatás helyzetének problémájáról folytatott viták ihlettek (10). Beccaria ér-

tekezését 1766-ban a tiltott könyvek jegyzékére tették, de egész Európában elterjedt és óriási sikert aratott, különösen Franciaországban.⁶¹

Gian Rinaldo Carli (1720–1795) isztriai származású filozófus az emberi szabadság fogalmát vizsgálja a különböző gondolkodóknál *A szabad ember, avagy érvelés az ember természetes és polgári szabadságáról* című, először 1778-ban kiadott művében (38). A felvilágosult reformizmus hatását mutató könyv Jean-Jacques Rousseau *Contrat Social* című művének szabadságfogalmát fogadja el követendőnek.

Olasz nyelv, szótárirodalom

Francesco Alberti di Villanova (1737–1801) nyelvész és lexikográfus francia–olasz és olasz–francia szótárában (1) a felvilágosodás tana szerinti kiterjedt enciklopédikus anyaggal egészítette ki Annibale Antonininak a 18. század második negyedében készített szótárait. A könyvtár olasz nyelvtana a 18. század második felében a legjobb ilyen jellegű mű volt (8), Salvatore Corticelli (1689–1758) bolognai teológus legfontosabb munkája.

Mezőgazdaság

Az 1769-től Sassariiban élő Francesco Gemelli (1736–1808) jezsuita *Szardínia felvirágoztatása mezőgazdaságának fejlesztésével* című műve (14) első két kötetében összegezte a sziget történelméről, gazdaságáról – beleértve az állattenyésztést és a mezőgazdaságot – és kultúrájáról végzett tanulmányait, a harmadikban a mezőgazdaságban tapasztalt helyzet javításának módszereivel foglalkozik.

A 34–35. számú, a selyemhernyó-tenyésztéssel és a selyem feldolgozásával foglalkozó két 1780-ban kiadott füzet az inventáriumban a hajónaplóhoz hasonlóan szorosan kötődik a Festetics család fejlesztési tevékenységéhez: Festetics Krisztof szorgalmazta először a selyemhernyó-tenyésztést Keszthelyen az 1760-as évek elején, de kérésére fia, Pál nem küldött szakembert Bécsből.⁶² Az 1798-ban indult Parasztiskolában viszont már külön tantárgy volt a selyemhernyó-tenyésztés.⁶³

61 Beccaria művéről és annak magyar nyelvű fordításairól lásd Simona Nicolosi tanulmányát e kötetben.

62 BALOGH József és TÓTH László, szerk., *Magyar Leveleskönyv I–II*, kiad. H. BALÁZS Éva (Budapest: Corvina Kiadó, 2001), I:425. Festetics Krisztof Festetics Pálnak, Keszthely, 1761. február 14.

63 SÁGI Károly, „Festetics György élete, kulturális és politikai törekvései”, in *Georgikon 175.*, szerk. SÁGI Károly, 13–41 (Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1972).

Összegzés

A két főúri könyvtár kutatása szorosan kapcsolódik a 17–18. századi főúri és főpapi könyvtártörténeti kutatásokhoz. A főúri könyvtárak az ismeretszerzésen és művelődésen túl reprezentatív célokat is szolgáltak. A Károlyi-könyvtár 1791-es inventáriuma olasz anyagából példány szinten azonosított könyvek egyikében sem találtam jegyzeteket, vagy használatra utaló egyéb jeleket. Ezek ma kivétel nélkül a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban találhatók, díszes kötésű foliánsok. Ugyanígy a Festetics-könyvtár 1793-as inventáriumának olasz műveit kézbe véve sem találtam jegyzeteket, vagy használatra utaló jeleket. A negyven mű két kivétellel ma is megtalálható a keszthelyi kastély könyvtárában. A könyvek néhány kivétellel mind barna bőrkötésben vannak: csak két Goldoni-kötet (16, 17), két *dramma giocoso*-füzet (5, 27), egy négylapos anonim költemény (30) és két selyemhernyó-tenyésztéssel, illetve selyemszövésével kapcsolatos füzet (34, 35) van papírkötésben, egy korábbi tulajdonostól a könyvtárba került 17. századi regény fehérbőrkötésben van (23).

Ha összehasonlítjuk a két többgenerációs főúri könyvtár olasz állományát, akkor az olasz művek arányában hasonló tendenciát látunk: noha a pesti Károlyi-könyvtár majdnem kétszer annyi könyvet tartalmaz, mint a keszthelyi Festetics, az olasz nyelvű művek aránya közel azonos: a Károlyiaknál 3,6%, a Festeticseknél 3,8 %. Mindkét könyvtárban a latin nyelvű művek mellett dominálnak a francia és a német munkák, a magyar művek aránya közel azonos az olaszokéval. Az olasz művek tematikája azonban lényeges eltérést mutat a két inventáriumban.

Mindössze négy szerző – két költő, egy utazó és egy történész – műve szerepel mindkét könyvtárban: Giovanni Francesco Gemelli Careri, Pietro Metastasio, Paolo Sarpi és Torquato Tasso. Mindkét könyvtárban jelen voltak/vannak a kor katolikus lelkigyakorlatos művei a felvilágosodás eszméit közvetítő munkák mellett, noha eltérő arányban: a Festetics-könyvtárban több a felvilágosodás eszméit bemutató könyv.

A kiadások megjelenési ideje is jelentős eltérést mutat: míg a Károlyi-könyvtár olasz művei között számos 16–17. századi kiadás található, a Festetics-könyvtárban három mű kivételével az összes könyv 18. századi, s annak is inkább a második feléből. A tematikus eltérések rávilágítanak a két család, illetve a könyvtárbirtokosok egyéni érdeklődésére: míg a Károlyiak hagyományosan jelentős szerepet játszottak a Magyar Királyság politikájában, ahogy ezt a számtalan udvari és történeti mű tükrözi, Festetics György könyvtárának mezőgazdasági témájú művei rávilágítanak gyűjtőjük ezirányú törekvéseire, aki a hazai gazdálkodás fejlesztés-

tésére 1797-ben, a vizsgált inventárium keletkezése után négy évvel Keszthelyen mezőgazdasági iskolát (Georgikon) alapított.

Az útikönyvek ugyancsak jelentős eltérést mutatnak. Míg a Károlyi-könyvtár darabjai egy klasszikus itáliai Grand Tour főbb állomásait jelzik – Velence, Firenze, Róma, Nápoly –, a Festetics-gyűjteményben csak egyetlen észak-itáliai város – Milánó – útikalauza szerepel, amelyet a milánói dragonyosoknál való szolgálata idején 1791 első felében Festetics György használhatott.⁶⁴

Ha összevetjük a két könyvtár olasz és olasz vonatkozású állományát Barkóczyval, akkor találunk olyan szerzőket vagy konkrét műveket is, amelyek egyikben vagy másikban szerepelnek. Ilyen például a firenzei Uffizi gyűjteményeit bemutató sorozat egy-egy kötete, Paolo Segneri prédikációskötetei, Metastasio drámái, Goldoni vígjátékai, Gracián *L'uomo di corte, o sia l'arte di Prudenza*, Comazzi *La Morale dei Principi*, Gallo *Il potere e il dovere dell'uomo*, Guarini *Il pastor fido* című műve.⁶⁵

FÜGGELÉK

A pesti Károlyi-könyvtár 1791-es könyvtárkatalógusának olasz és olasz nyelvű művei

Minden tételnél az első sorban a sorszám után az inventárium betűhű átírását adom, a második sorban a tétel azonosítását, a harmadik sorban a példány jelzetét, ha sikerült azonosítanom a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében.

1. In Repositorio I. 104. Dimostrazione della Ignoranza, 4o, Suilla, vol. 3.

ALONZO Y GUZMAN, Garcia (Felice-Marie), *Dimostrazione della ignoranza e della empietà dell'anonimo scrittore delle riflessioni sopra la chiesa in generale* (Napoli: Simoni, 1770).

2. In Repositorio II. 109. Li Sovrani del Mondo, 8o, Charta, vol. 4.

BRESSLER UND ASCHENBURG, Ferdinand Ludwig von, *Li sovrani del mondo: opera, che dà notizia della genealogia delle loro famiglie, dell'ampiezza, e governo de' loro stati*

64 SÁGI Károly, „Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez”, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1967): 329–339, 331.

65 DÓBÉK, Barkóczy..., 2021.

[...] *con un catalogo degli autori che meglio ne hanno scritto* [1720–1728 között 9 kiadás jelent meg].

3. In Repositorio II. 110. *Historia de Paolo V. et la Rep. de Venetia*, 8o, Charta, vol. 1. SARPI, Paolo, *Historia particolare delle cose passate tra'l Pontifice Paolo V. e la Repubblica di Venetia gli Anni 1605, 1606, 1607* (Venezia[?]: [s. n.], 1624).

4. In Repositorio II. 111. *Il Ritratto di Venezia*, 8o, Charta, vol. 1. MARTINELLI, Domenico, *Il Ritratto di Venezia diviso in due parti. Nella prima, si descrivono brevemente tutte le chiese della citta, con le memorie piu illustri [...] Nella seconda, si da breve relazione del governo della repubblica, delli magistrati [...]* (Venezia: G.G. Hertz 1684).

5. In Repositorio II. 112. *Historia Degli usocchi par Minuccio Minucci*, 8o, Charta, vol. 1. MINUCCI, Minuccio, *Historia Degli usocchi* ([s. l.]: [s. n.], 1602).

6. In Repositorio II. 113. *Dominio del Mar Adriatico della Rep. di Venezia par Paolo Sarpi*, 8o, Charta, vol. 1. SARPI, Paolo, *Dominio del mar Adriatico della serenissima Repubblica di Venetia* (Venezia: Roberto Meietti, 1685).

7. In Repositorio II. 119. *La Poverta contenta del Padre Daniel Bartoli*, 8o, Charta, vol. 1. BARTOLI, Daniel, *La povertà contenta descritta, e dedicata a' ricchi non mai contenti: del padre Daniel Bartoli della Compagnia di Giesù* (Milano: Gio. Pietro Cardi & Gioseffo Marelli, 1657).

8. In Repositorio III. 8. *Opere di Torquato Tasso*, Fol., Gallica, vol. 5. TASSO, Torquato [nem azonosítható].

9. In Repositorio III. 35. *Le Nouveau Theatre Italien*, 8o, Gallica, vol. 5. [vari autori], *Le Nouveau Théâtre Italien Ou Recueil General Des Comédies Représentées par les Comédiens Italiens Ordinaires du Roi* [kiadás nem azonosítható].

10. In Repositorio III. 51. *La Scienze delle Persone di Corte*, 8o, Gallica, vol. 4. CHEVIGNY, Liniers de H. P. de, *La scienza delle persone di corte, de Chevigny, traduzione dal francese di Selvaggio Canturani* (Venezia: Stamperia Baglioni, 1720).

11. In Repositorio III. 63. Relazione della Corte di Roma, 8o, Suilla, vol. 1.
LUNADORO, Girolamo, *Relatione della Corte di Roma e de' riti da osservarsi in essa, e de' suoi magistrati & officij, con la loro distinta giurisdittione* (Venetia: Antonio Tiuanni, 1689).
12. In Repositorio III. 66. Guida la vera de Forestieri par Sarnelli, 8o, Suilla, vol. 1.
SARNELLI, Pompeo, *La vera guida de' forestieri: curiosi di vedere, ed'intendere le cose più notabili della Regal Città di Napoli, e del suo amenissimo distretto* [több lehetséges kiadás].
13. In Repositorio III. 89. Giro del Mondo par M. Gemelli Careri, 8o, Suilla, vol. 7.
GEMELLI CARERI, Giovanni Francesco, *Giro del mondo* [több lehetséges kiadás].
14. In Repositorio III. 94. Il nuovo splendore di Roma, Fol., Gallica, vol. 7.
FALDA, Giovanni Battista e ROSSI, Matteo Gregorio, *Il nuovo splendore delle Fabriche in prospettiva di Roma moderna fatte restauraræ copiate dalle stampe* (Roma: Rossi, 1686).
15. In Repositorio III. 106. Ateneo dell Uomo noble, Fol., Charta, vol. 2.
PARADISI, Agostino, *Ateneo dell'uomo nobile: Opera legale, Storica, Morale, Politica, e Kavalleresca, divisa in dieci tomi* [több lehetséges kiadás].
16. In Repositorio III. 106. Epigrammi Italiani del Girolamo, 8o, Charta, vol. 1.
FRIGIMELICA ROBERTI, Girolamo, *Epigrammi Italiani* (Padova: Stamperia del Seminario, 1697).
17. In Repositorio III. 130. Dialoghi piacevoli de Sig. Stephano Guazzo, 4o, Suilla, vol. 1.
GUAZZO, Stephano, *Dialoghi piacevoli* [1586-tól több lehetséges kiadás].
18. In Repositorio III. 133. L'incredulo senza scusa, 4o, Suilla, vol. 1.
SEGNERI, Paolo, *L'Incredulo senza scusa* (Firenze: Stamperia di S. A. S., 1690).
19. In Repositorio IV. 92. Le Pitture antiche d'Ercolano, Fol., Gallica, vol. 1
[anon.], *Pitture antiche d'Ercolano incise* (Napoli: Regia Stamperia, 1757).
F 09/5343/1
20. In Repositorio IV. 93. Catalogo degli antichi Monumenti di Ercolano, Fol., Gallica, vol. 7.
BAYARDI, Ottavio Antonio, *Catalogo degli antichi monumenti dissotterrati dalla discoperta città di Ercolano per ordine della maestà di Carlo re delle due Sicilie* (Napoli: Regia Stamperia di S.M, 1755).

21. In Repositorio IV. 94. Musarum Florentinum, Fol., Gallica, vol. 5.
[anon.], *Museum Florentinum exhibens insig [...]* (Florentiae: ex typographia Michaelis Nestenus et Francisci Moucke, 1731).
F 09/4235/1-5

22. In Repositorio IV. 95. Museo Fiorentino, Fol., Gallica, vol. 4.
[anon.], *Museo Fiorentino che contiene i ritratti de 'pittori consacrato alla [...]* (Firenze: Stamperia Moëckiana, 1752–1762).
F 09/4231/1-4

23. In Repositorio IV. 95. Museo Fiorentino, Fol., Charta, vol. 1.
[anon.], *Museo Fiorentino che contiene i ritratti de 'pittori consacrato alla [...]* (Firenze: Stamperia Moëckiana, 1752–1762).

24. In Repositorio IV. 130. La Scuola della verita, 4o, Suilla, vol. 1.
GIUGLARIS, Luigi, *La Scuola de la verità aperta a' prencipi* (Torino: Gio. Battista Ferofino, 1650).

25. In Repositorio V. 5. Un Pazzo guarisce, l'Altro, Commedia, 8o, Charta, vol. 1.
GIGLI, Girolamo, *Un pazzo guarisce l'altro: commedia* (Vienna: Giovanni Pietro Van Ghelen, 1723).

26. In Repositorio V. 7. La Nuova Regia sull'Acque, da Antonio Luchini, 8o, Charta, vol. 1
LUCHINI, Antonio, *La Nuova Regia su l'acque nel Bucintoro, nuovamente erretto all'annua solenne funzione del giorno dell'ascensione di nostro Signore descritta* (Venezia: Carlo Buonarrigo in Merceria, 1729).

27. In Repositorio V. 40. Le Forche Caudine illustrate, Fol., Charta, vol. 1.
DANIELE, Francesco, *Le Forche Caudine Illustrate* (Caserta: Giuseppe Campo, 1778).

28. In Repositorio V. 41. Scelta di XXIV. veduti delle Principali Contrade di Firenze, Fol., Gallica, vol. 1
ZOCCHI, Giuseppe, *Scelta di XXIV vedute delle principali contrade, piazze, chiese, e palazzi della città di Firenze* (Firenze: Giuseppe Bouchard, 1754).

29. In Repositorio VI. 13. La Cassandra, e Dal Signor Bisaccioni, 12o, Charta, vol. 1.
LA CALPRENÈDE, Gautier de Costes, *Della Cassandra portata dal francese dal sig. co. Maiolino Bisaccion gentil'huomo ordinario della camera del rè christianissimo, e suo caualliere*, 5 vol. (Venezia: Mattio Garbiza, 1660).

30. In Repositorio VI. 15. Relatione della Corte di Roma del Sig. Martinelli, 12o, Suilla, vol. 1.

LUNADORO, Girolamo e SESTINI, Francesco, *Relatione della Corte di Roma e de' riti da osservarsi in essa, e de' suoi magistrati, & officii, con la loro distinta giurisdittione, e MARTINELLI, Fioravante, Roma ricercata nel suo sito, nel modo, che al presente si ritroua, con le nuoue fabbriche* [több lehetséges kiadás].

31. In Repositorio VI. 16. L'Antichita di Roma, 12o, Suilla, vol. 2.
[Nem azonosítható].

32. In Repositorio VI. 48. Le Theatre Italica de Gherardi, 8o, Gallica, vol. 6.
GHERARDI, Evaristo, *Le Théâtre Italien de Gherardi* (Amsterdam: Michel Charles le Cene, 1721).
09/4987/1-5

33. In Repositorio VI. 70. Le opere de San Francesco di Sales, 4o, Gallica, vol. 1.
SZALÉZI Szent Ferenc [nem azonosítható kiadás].

34. In Repositorio VI. 73. La Bilancia Politica di Trajano Boccalini, 4o, Gallica, vol. 1.
BOCCALINI, Traiano, *La Bilancia Politica Di Tutte Le Opere: Dove si tratta delle Osservazioni Politiche Sopra I Sei Libri degli Annali Di Cornelio Tacito* (Castellana: Giovanni Hermano Widerhold, 1678).

35. In Repositorio VI. 74. Esame del Calendario Protestante par Roberto Parsonio, 4o, Charta, vol. 3.
PARSONS, Robert, *Le Tre Conversioni Dell'Inghilterra Dal Paganesimo Alla Religione Cristiana*, tradotto da Francesco Giuseppe MORELLI (Roma: Giuseppe Lazzerini, 1750).

36. In Repositorio VI. 75. L'Istoria santa del Padre Pietro Galtruchio, 4o, Charta, vol. 1.
GAUTRUCHE, Pierre [GALTRUCHIO, Pietro], *L'Istoria santa del padre Pietro Galtruchio, divisa in quatro tomi, e tradotta dalla lingua francese* [több lehetséges kiadás].

37. In Repositorio VI. 77. La verita senza velo, 4o, Charta, vol. 1.
[anon.], *La verità senza velo circa il buon governo dello Stato d'un sovrano dedicata con tutta l'umiltà all'Altezza Serenissima Elettorale di Clemente Augusto* (Verona: Dionisio Ramanzini libraj a San Tomio, 1737).

38. In Repositorio VI. 79. Di Tito Lucretio Caro della Natura delle cose, 4o, Charta, vol. 1.

LUCRETIUS CARUS, Titus, *Della natura delle cose* [több lehetséges kiadás].

39. In Repositorio VI. 81. Istruzioni e Nuovo Regolamento dello Scalo e Porto Franco, 4o, Charta, vol. 3

[anon.], *Istruzioni, E Nuovo Regolamento Dello Scalo, E Porto Franco Di questa Nobile, Fedelissima, ed' Esempiare Città di Messina* (Messina: Reg. Stamp. di Michele Chiaramonte ed Antonino Provenzano nel Reg. Palazzo, 1728).

40. In Repositorio VI. 82. Regola della vita o de Costumi, tratta dalla legge naturale, di Guzman, 4o, Suilla, vol. 1.

ALONZO Y GUZMAN, Garcia (Felice-Marie), *Regola della vita o de' costumi tratta dalla legge naturale* (Napoli: Stamperia Simoniana, 1763).

41. In Repositorio VI. 89. Historia dela vita di Carolo V. Duca di Lorena e di Bar di Nolano, 4o, Charta, vol. 1.

BIRLIC, Giovanni, *Historia della vita di Carlo V. Duca di Lorena e di Bar. Generalissimo delle truppe imperiali [...] Aggiuntavi in fine la restitutione della Lorena fatta dalla Francia al nuovo Duco Leopoldo Primio, in virtu della Pace di Rysvich, segnita li 30 Ottobre 1697* (Venise: Chez Conzatti & Pietro Batti, 1699).

42. In Repositorio VI. 147. Il Mercurio, ovvero Historia de correnti tempi, di D. Vittorio Siri, 4o, Gallica, vol. 16.

SIRI, Vittorio, *Il Mercurio overo historia de Correnti tempi (1635–1655)* (Casale: Christophoro Della Casa, 1644–1682).

43. In Repositorio VI. 148. Il Mercurio, ovvero Historia de correnti tempi, di D. Vittorio Siri, 4o, Suilla, vol. 1.

SIRI, Vittorio, *Il Mercurio overo historia de Correnti tempi (1635–1655)* (Casale: Christophoro Della Casa, 1644–1682).

44. In Repositorio VI. 149. Memorie reconditi di Vittorio Siri, 4o, Gallica, vol. 8.

SIRI, Vittorio, *Memorie recondite* [több lehetséges kiadás].

45. In Repositorio VI. 151. Opere di Machiavelli, 4o, Gallica, vol. 1.

MACHIAVELLI, Niccolò [nem azonosítható kiadás].

46. In Repositorio VI. 167. Orazione in Morte di Eugenio, 4o, Gallica, vol. 1.
PASSIONEI, Domenico Silvio, *Orazione In Morte Di Eugenio Francisco Principe Di Savoia* (Padova: Giuseppe Comino, 1737).
47. In Repositorio VI. 214. Antichità di Pozzuoli, fol., gall., vol. 1.
PAOLI, Paulus Antonius, *Avanzi Delle Antichità Esistenti A Pozzuoli Cuma E Baja* (Napoli: [s. n.], 1768).
48. In Repositorio VI. 216. Ritratti di qui celebri professori di pittura, fol., gall., vol. 1.
[vari autori], *Istoria e Ritratti di celebri professori di pittura e scultura e architettura* (Firenze: Stamperia di S.A.R. per Gaetano Cambiagi, 1769–1775).
49. In Repositorio VI. 219. Mercurio Geographico, fol., gall., vol. 1.
ROSSI, Giovanni Giacomo De, *Mercurio geografico: La guida del Mercurio geografico per tutte le parti del mondo conforme le tavole geografiche del Sansone Baudrand E. Cantelli* (Rome: Domenico De Rossi, 1692).
50. In Repositorio VII. 13. Vita del Padre Paolo del ordine de Servi, 12o, gall., vol. 1.
MICANZIO, Fulgenzio, *Vita del Padre Paolo [Sarpi] dell' Ordine de' Servi, e theologo della Serenissima Republ. di Venetia* ([s. l.]: [s. n.], 1658).
51. In Repositorio VII. 26. L'Uomo di corte, par Tosquez, 8o, gall., vol. 1.
GRACIÁN, Baltasar, *L'Uomo di Corte o sia l'arte di Prudenza* [több lehetséges kiadás].
52. In Repositorio VII. 31. Annali Ottomannici, da Podesta, 8o, suilla, vol. 1.
PODESTA, Giovanni Battista, *Annali ottomannici, dedicati alla sacra cesarea e reale maesta, dell'imperatrice Eleonora, tradotti dall'originale turchesco, in italiano, latino, e tedesco, da Giovanni Battista Podesta, segretario delle lingue orientali di sua maesta cesarea [...]* (Vienna: Leopold Voigt, 1672, 1674).
53. In Repositorio VII. 70. Opere del Padre Carolo Ambrogio Cattaneo, 4o, carta, vol. 3.
CATTANEO, Carlo Ambrogio, *Opere* (Venezia: Niccolò Pezzana, 1751).
54. In Repositorio VIII. 61. Di Tito Lucrezio Caro dela natura delle cose, 8o, gall., vol. 1.
LUCRETIVS CARUS, Titus, *Della natura delle cose* [több lehetséges kiadás].
55. In Repositorio VIII. 95. La scienza di Corte et di Spada del Signore Chevigni, 8o, suilla, vol. 4.

CHEVIGNY, Henri Philippe de Limiers de, *La Scienza delle Persone di Corte di spada e di Toga* (Venezia: Stamperia Baglioni, 1742).

09/5217/1-4

56. In Repositorio VIII. 98. Il potere e il dovere, 8o, gall., vol. 1.

GALLO, Pietro, *Il Potere, e Il Dovere dell' Uomo. Dedicato al genio nobile di sua eccellenza la signora Teresa Palfy nata Contessa Daun* (Vienna: Giorgio Lodovico Schulz, stampatore dell'università, 1765).

09/4676

57. In Repositorio IX. 48. La storia degli Anni 1730 et 1731, 8o, charta., vol. 21.

[anon.], *La storia degli anni 1730, e 1731: divisa in quattro libri* (Amsterdam: Pitteri, [s. a.]).

58. In Repositorio IX. 53. Lo Stato presente di tutti paesi, 8o, charta., vol. 1.

SALMON, Thomas, *Storia Moderna ovvero lo Stato presente di tutti i paesi e popoli del mondo, naturale, politico e morale*, vol. 1. (Venezia: Giambatista Albrizzi, 1740).

09/5242/1

59. In Repositorio IX. 92. Cramer Miscellanea Italiana, 8o, gall., vol. 1.

[nem tudtam azonosítani a szerzőt és a művet].

60. In Repositorio IX. 113. Istoria di fatti occorsi, 8o, gall., vol. 1.

[anon.], *Storia de' fatti occorsi nella guerra mossa dall'imperatrice di tutta la Russia Anna Iwanowuna: l'anno di nostra salute 1736. alli Turchi, e Tartari* (Venezia: Antonio Bortoli, 1738).

61. In Repositorio IX. 118. Viaggi d'Italia, 8o, gall., vol. 1.

M. G. A., *Viaggi d'Italia dichierati per alcune carte da viaggiari con osservazioni prese da moderni viaggiatori* (Augsburg: a spese di Conr. Enrico Stage librajo, 1771).

62. In Repositorio X. 12. La Mente del Savio, 8o, charta., vol. 1.

COMAZZI, Giovanni Battista, *La Mente Del Savio* [több lehetséges kiadás: 1685, 1697].

63. In Repositorio X. 17. Il viaggio in Pratica par Vidari, 8o, charta., vol. 1.

VIDARI, Giovanni Maria, *Il Viaggio in Pratica* [több lehetséges kiadás].

64. In Repositorio X. 18. Sophonisba del Sr. Math. Veradzi, 8o, charta., vol. 1.

VERAZI, Mattia, *Sophonisba* [több lehetséges kiadás: Mannheim, 1762; Torino, 1764].

65. In Repositorio X. 41. L'Ottomanno di Lazaro Soranzo, 8o, suilla, vol. 1.
SORANZO, Lazzaro, *L'Ottomanno, doue si dà pieno ragguaglio non solamente della potenza del presente signor de' Turchi Mehemeto III de gl'interessi, ch'egli ha con diuersi prencipi, di quanto machina contra i [...]* [több lehetséges kiadás: 1598, 1599].
66. In Repositorio X. 42. Diario di Ungheria, del Dottor Biondi, 8o, suilla, vol. 1.
BIONDI, Pasquale [több lehetséges mű]
67. In Repositorio X. 43. L'Hermitage Lettere, 8o, suilla, vol. 1.
CATTANEO, Tommaso, *Lettere Di Ragguaglio Di Monsieur l'Hermitage A Madama Argenide, Nelle quali si describe ciò, che di più singolare è accaduto Nell' Ungheria Dall' Anno 1685. sino al 1692. Trasportate Dal Francese* (Vienna: ad istanza d'Andrea Polletti libraro in Venetia all'insegna dell'Italia, 1692).
68. In Repositorio XI. 33. Giacomazzi Massime Politiche, 8o, suilla, vol. 1
COMAZZI, Giovanni Battista, *Massime politiche necessarie a' sovrani, per conoscere i vizi del ministro di Stato, o altro favorito, scoperti nella vita di Elio Sejano primo ministro, e favorito di Tiberio imperadore di Roma, riferita da Cornelio Tacito* (Venezia: Società Albriziana, 1725).
69. In Repositorio XI. 53. Comazzi La Morale dei Principi, 8o, suilla, vol. 1
COMAZZI, Giovanni Battista, *La Morale dei principi osservata nell'istoria di tutti gl'imperatori che regnarono in Roma* [több lehetséges kiadás].
70. In Repositorio XI. 69. Montcal Filosofo Militare, 8o, suilla, vol. 2.
MONTCALM-GOZON, Louis Joseph de, *Il filosofo militare, ovvero storia del Signor di Montcal, ajutante di Campo del Maresciallo di Schomberg, tratta dalle memorie di lui, e contenente La Guerra d'Islanda* (Venezia: Bartolommeo Occhi, 1761).
71. In Repositorio XII. 4. Le nozze deluse dramma [?], 8o, charta, vol. 1.
TOZZI, Antonio, *Le Nozze deluse: Dramma giocoso per musica* (Vienna: Stamperia Aulica, Di Giovanni Tomaso Di Trattern, 1776).
72. In Repositorio XIII. 68. Del Metastasio opere Drammatiche, 8o, charta, vol. 8.
METASTASIO, Pietro [több lehetséges kiadás].
73. In Repositorio XIII. 153. Ragguaglio delle ultime guerre di Transilvania et Ungaria, 4o, charta, vol. 8.

MARAVIGLIA, Giuseppe Maria, *Ragguaglio dell' ultime guerre di Transilvania et Ungaria trà l'imperatore Leopoldo Primo, il Gran Signore de Turchi Echmet Quarto, Giorgio Rakosi et altri successivi principi di Transilvania del conte Mavritio Nitri abbate di noires* (Venezia: Francesco Valvasense, 1666).

74. In Repositorio XIII. 236. Memorie delli due ultimi passaggi dell'Armata di S. M. C. C. in Italia, 12o, gall, vol. 1.

[anon.], *Memorie delli due ultimi passaggi dell'Armata di S. M. C. C. in Italia contenentino cio che di memorabile e successo in Lombardia dall'anno 1730* (Vienna: Straub, 1737).

75. In Repositorio XIII. 256. La mente del savio, 8o, charta, vol. 1.

COMAZZI, Giovanni Battista, *La Mente Del Savio* [több lehetséges kiadás: 1685, 1697].

A keszhelyi Festetics-könyvtár 1793-as könyvtárkatalógusának olasz és olasz nyelvű művei

Minden tételnél az első sorban a sorszám után az inventárium betűhű átírását adom, a második sorban a tétel azonosítását a keszhelyi Festetics-könyvtár jelenlegi állományában, a harmadik sorban a példány jelzetét.

1. Philol. 8a d'Alberti de Ville neuve (Francois) Dictionaire Francais Italien yy. a Nice 1788 4°
ALBERTI DI VILLANOVA, Francesco, *Nouveau dictionnaire françois-italien, composé sur les dictionnaires des Académies de France et de la Crusca [...]* és *Nuovo dizionario italiano-francese, composto su i dizionari dell'Accademia Francese, e della Crusca* (Nice–Lyon: Delamolliere, 1788³).

PHIOL391

2. Philol. 31. Baffo (Giorgio) Raccolta univ. delle Opere Cosmopoli 1790. 8°
BAFFO, Giorgio, *Raccolta universale delle opere* ([Venezia] Cosmopoli: [s. n.], 1789).
LITROM633, LITROM634

3. Philol. 52. Bondi Clemente Poesie Parma 1779, 8°
BONDI, Clemente, *Poesie* (Parma: Carmignani, 1779).
LITROM1019

4. Polit. 200. ab C dello nouvelle Galanti. Coire 1761. 2 Tomes, 12°
CASTI, Giovanni Battista, *Delle novelle galanti* (Coira: [s. n.], 1790).
LITROM1626

5. Philol.177. Una cosa rara y. Dramma. Milano, 12°

SOLER, Vicente Martin, *Una cosa rara ossia bellezza ed onesta: Dramma giocoso per musica* (Milano: Montani, [1791]).

LITROM173

6. Philol. 97.d Catone in Utica y in Venezia 1791 8°

METASTASIO, Pietro, *Catone in Utica: Dramma per musica: Da rappresentarsi nel Nobilissimo Teatro Venier in San Benedetto* (Venezia: Fenze, 1791).

LITROM520

7. Philol. 153a Cattaneo (Carl Ambrogio) Massime eterne in Parma 1757, 8°

CATTANEO, Carlo Ambrogio, *Massime eterne proposte in varie Lezioni Per chi si ritira negli Escrcizi Spirituali di S[ancto] Ignazio* (Parma: Stamperia Borsi, 1757).

THEOL111

8. Philol. 56. Corticelli Ragole ad Osservazioni della Lingua Toscana in Parma 1768, 8°

CORTICELLI, Salvatore, *Regole, ed osservazioni della lingua toscana: Ridotte a metodo, Ed in tre Libr* (Parma: Borsi, 1768).

PHILOL271

9. Polit. 22. Cromaziano (Agatopisso) della restaurazione di ogni Filosofia ne secoli XVI, XVII et XVIII, Venezia 1785. tres volumes. 8°

BUONAFEDE, Appiano (CROMAZIANO, Agatopisto), *Della restaurazione di ogni filosofia ne' secoli XVI, XVII e XVIII*. (Venezia: Stamperia Graziosi, 1785–1789).

PHILOS57

10. Polit. 223. Dei delitti e delle Pene. Harlam 1781, 12°

BECCARIA, Cesare Bonesana, *Dei delitti e delle pene* (Harlem–Parigi: Molini, 1780).

JURIS296

11. Hist. 25. Denina (Carlo) Istoria politica e Letteraria della Grecia libera. Venezia. 1784. 8°

DENINA, Carlo Giovanni Maria, *Istoria politica e letteraria della Grecia libera* (Venezia: Stamperia Graziosi, 1784).

HISTUNIV583

12. Philol. 162. Fregoni Carlo Innocenzo Canzonette annacreontiche, Milano, 1757, 12°

FRUGONI, Carlo Innocenzo, *Canzonette anacreontiche* (Milano: Marelli, 1757).

LITROM296

13. Polit. 124. Galateo ovvero de Costumi di Monsignor Giovanni delle Case, Nizza, 1787, 12°

CASA, Giovanni, *Galateo, ovvero de' costumi* (Nizza: Società Tipogr., 1787.)

LITROM1744

14. Oecon. 3. Gemelli Francesco Rifiiorimento della Sardegna di Sua Agricoltura, Torino, 1776, 4°

GEMELLI, Francesco, *Rifiiorimento della Sardegna proposto nel miglioramento di sua agricoltura* (Torino: Press. Briolo, 1776).

Oec2132

15. Polit. 96. Giuliano (Antonio de) Riflessioni politiche sopra il prospetto attzale della Citta di Trieste, Viena, 1785, 8°

DE GIULIANI, Antonio, *Riflessioni politiche sopra il prospetto attuale della città di Trieste* (Vienna: Gay, 1785).

JURIS1038

16. Philol. 64. Goldoni (Carlo) Nuovo Theatro Comico Tom VIII, Bologna, 1762, 8°

GOLDONI, Carlo Osvaldo, *La vedova spiritosa* (Bologna: Tommaso d'Aquino, 1762).

LITROM1124/2

17. Philol. 65. Goldoni (Carlo) Le Commedie Tom. IV. VII. VIII. XI, Bologna, 1763-1764, 8°

GOLDONI, Carlo Osvaldo, *La donna sola: Commedia* (Bologna: Tommaso d'Aquino, 1761).

LITROM1124/2

18. Polit. 46a. Il Governo della Toscana sotto il regno de gran Duca Pietro Leopoldo, Milano, 1790², 8°

Il governo della Toscana sotto il regno del gran duca Pietro Leopoldo (Milano: Prola, 1790).

JURIS1115 (ua. mint a 22-es tétel)

19. Philol. 60. Guarini (Battista), Il Pastor fido Lipsia, 1768, 8°

GUARINI, Giovanni Battista, *Il pastor fido* (Lipsia: Loewe, 1768).

LITROM1353

20. Philol. 130. Jagemann (Christiano Giuseppe) Antologia Poetica Italiana, Tom. I. Weimár 1776. 8°

JAGEMANN, Christian Joseph, *Antologia poetica italiana* (Weimar: Hoffmann, 1776).
LITROM1792

21. Polit. 132. Nuovo progetto d'un Reforma d'Italia, Londra, 1786, 3. vol. 12°
PILATI, Carl Antonio, *Nuovo progetto d'una riforma d'Italia, ossia Dei mezzi di liberar l'Italia dalla tirannia de' pregiudizj e della superstizione* (Londra: Thompson, 1786³).
JURIS1036

22. Polit. 48. Pietro Leopoldo il Governo della Toscana, sotto il Regno, Milano, 1790, 8°
Il governo della Toscana sotto il regno del gran duca Pietro Leopoldo (Milano: Prola, 1790²).
JURIS1115 (ua. mint a 18-as tétel)

23. Philol. 187. Loredano (Francesco) il Principe Hermafrodito di Ferrante Pallavicino, Venezia, 1640, 12°
PALLAVICINO, Ferrante, *Il principe hermafrodito* (Venetia: Sarzina, 1640).
LITROM452

24. Philol. 135. Metastasio (Pietro) Opere drammatiche. vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, Venezia, 1764, 8°
Nem azonosítható a jelenlegi állományban.

25. Philol. 186. Metastasio (Pietro) Opere, Londra, 1874, 12°
Nem azonosítható a jelenlegi állományban.

26. Hist. 100. di Milano nuova Guida, Milano, 1787, 12°
BIANCONI, Carlo, *Nuova guida di Milano per gli Amanti delle Belle Arti e delle Sacre, e Profane antichit Milanesi* (Milano: Stamperia Sirtori, 1787).
GEOGR368

27. Philol. 175a. Molinara o Sia l'amor contrastato, Milano, 12°
PAISIELLO, Giovanni, *La molinara, o sia l'amor contrastato: Dramma giocoso da rappresentarsi in musica* (Milano: Stamperia Montani, [1791]).
LITROM173/2

28. Hist. 8. Morosini (Andrea) de gl' Istorici delle cose Veneziane, tom. 5, 6, 7, Venezia, 1719, 1720, 4°

MOROSINI, Andrea, *Degl'istorici delle cose Veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto [...]: Dell'istorie Veneziane latinamente scritte [...]* (Venezia: Lovisa, 1719–1720).
HISTUNIV154

29. Philol. 192. Petrarca Francesco Le Rime, Londra, 1784, 12°
PETRARCA, Francesco, *Le rime* (Londra: [s. n.], 1784).
LITROM416

30. Philol. 97c. Il quadro offensivo et defensivo de bel sesso, Milano, 1791, 8°
Il quadro offensivo, e difensivo del bel sesso: Poemetto Piacevole ai nobili amatori delle muse (Milano: Pulini, 1791).
LITROM3492

31. Polit. 6. Raccolta degli editti, ordini, istruzioni, riforme, e lettere circolari istruttive della Real Giunta del Censimento Generale dello Stato di Milano, Milano, 1760, Fol.
Raccolta degli editti, ordini, istruzioni, riforme, e lettere circolari istruttive della real giunta del censimento generale dello stato di Milano, Riunita con Cesareo Real Dispaccio di 19. Luglio 1749., e Sciolta li 2. Marzo 1758.; coll'aggiunta degli editti, ordini, istruzioni, e lettere della regia provvisionale delegazione per l'esecuzione del detto censimento (Milano: Stamperia Malatesta, 1760).
JURIS689

32. Sarpi (Fra Paolo) Considerationi sopra le Censure della Santità di Papa Paolo V. contra le Serenissime Republica di Venetia, Venetia, 1673, 12°
SARPI, Paolo, *Considerationi sopra le censure della santità di Papa Paolo V. contra a serenissima Republica di Venetia* (Venetia: Meietti, 1673).
THEOL394/2

33. Polit. 228. Sarpi (Fra Paolo) Trattato dell'interdetto della Santità di Papa Paolo V., Venezia, 1673, 12°
SARPI, Paolo, *Trattato dell'interdetto della santità di Papa Paolo V.* (Venetia: Meietti, 1673).
THEOL394/1

34. Polit. 67. Istruzione per avere buona Semente di Bachi de seta ossia Bigatti, 8°
Istruzione per avere buona semente di bachi da seta, ossia bigatti (Milano: [s. n.], 1780).
Occ2776

35. Polit. 68. Istruzione per ben filare la seta, 8°

Istruzione per ben filare la seta (Milano: [s. n.], 1780).

Oec1944/12

36. Hist. 65. La storia degli Anni 1732–1786 divisa in quattro libri, Amsterdam 55. Bänden, 8°

La storia degli anni 1732., 1733. e 1734. etc. (Amsterdam: Pitteri, 1734).

HISTUNIV216

37. Philol. 182. La Gerusalemme liberata di Torquato Tasso Tom. 1, 2, Parigi, 1768, 12°
TASSO, Torquato, *La Gerusalemme liberata* (Parigi: Prault, 1768).

LITROM413

38. Polit. 105. L'uomo libero ossia ragionamento della liberta naturale e civile dell'uomo, Milano, 1779, 8°

CARLI, Gian Rinaldo, *L'uomo libero ossia ragionamento sulla libertà naturale e civile dell'uomo* (Milano: Anelli, 1779²).

PHILOS192

39. Hist. 103. Wanton Enrico Viaggi alle terre incognite australi ed [ai regni delle scimie, e de' cinocefali], Berna, 1764, Tomes 4, 12°

SERIMAN, Zaccaria, *Viaggi di Enrico Wanton alle terre incognite Australi, ed ai regni delle scimie, e de' cinocefali: Nuovamente tradotti da un manoscritto inglese* (Berna: [s. n.], 1764).

GEOGR811

40. Ms. 51. Gianelli Giuseppe Giornale del Bordo della Sloop Minerva cominciato l'anno 1775 nel mese di marzo, scendendo da Rechicza sul fiume Kulpa in Croazia, quindi pel Savo, ed in seguito ritor nando il fiume Danubio da Simlino fino a Vienna. Quindi di ritorno a Belgrado in Servia, 4°

GIANELLI, Giuseppe, *Giornale del Bordo della Sloop Minerva cominciato l'anno 1775 nel mese di marzo, scendendo da Rechicza sul fiume Kulpa in Croazia, quindi pel Savo, ed in seguito ritor nando il fiume Danubio da Simlino fino a Vienna. Quindi di ritorno a Belgrado in Servia.*

Ms. 9.

Névmutató

- Aachen, Hans von 287
Aarne, Antti 152, 153, 169
Acquaviva, Claudio 29
Adriányi Gábor 284
Agidius, Giulio M. 280
Ágoston, Szent 142, 290
Agricola, Giulio 337
Agyich István [Adžić, Stjepan; Agyich, Stephanus] 10, 33–37, 41–47
Ajka Alinka 278
Albani, Alessandro 281
Alberoni, Giulio 307
Alberti di Villanova, Francesco 346, 357
Alberti, Leandro 305, 307
Alberti, Leon Battista 307
Alciati, Andrea 307
Aldobrandini, Cinzio 339
Aldrovandi, Ulisse 307
Aleotti, Giovan Battista 123
Alfieri, Vittorio 103, 108, 232, 325
Algarði, Alessandro 238
Algarotti, Francesco 109, 325
Alpino, Prospero 307
Althann Mihály Frigyes 35, 137
Altmann Mihály Károly 35, 137
Altomonte, Andrea 127
Amadé László 313, 326
Ammanati, Bartolomeo 229
Andersen, Hans Christian 234
Andrád Sámuel 175, 185
Andreose, Alvise 333
Androvics Miklós 321
Anfossi, Pasquale 130
Angelini, Franca 125
Angyal Dávid 244, 251
Anna, orosz cárnő 338
Antal Beatrix 261
Antal, Páduai Szent 291
Antonini, Abbate 91
Antonini, Annibale 346
Aranka György 86, 250
Arany János 243
Arany Krisztina 329
Arató György 266
Arcolani, Giovanni 307
Aretino, Pietro 325
Ariosto, Lodovico [Ludovico] 51, 56, 58, 88, 102, 103, 106–108, 112, 305, 325
Aronson, Arnold 125
Artner Edgár 286
Assemani, Giuseppe Simonio 306
Attila, hun király 189, 238

- Aubigné, Françoise d'Aubigné, marquise de Maintenon 254
 Augustus, római császár [Augusztus] 242
- B. Székely Dorottya Piroska 261
 B. Szepes Zsuzsanna 206
 Bábel Balázs 289
 Bacon, Francis 80
 Bagyinszi Zoltán 297
 Bahlcke, Joachim 261
 Bajáki Rita 262, 278, 291
 Baker, Evan 125
 Balassa Ferenc [Balassa, Franciscus] 46, 47
 Balassi Bálint 243, 244, 248
 Balázs Mihály 326
 Balázs Péter 268
 Baldi, Bernardo 50, 51
 Baldigara, Ottavio 297
 Bálint István János 314
 Ballioni, Niccolò 308
 Balogh József 346
 Balogh Pál 105
 Balogh Piroska 88, 327
 Bán Imre 17, 18, 21, 24, 28, 31, 49
 Bándi András 305
 Bandinelli, Baccio 233
 Bandini, Angelo Maria 325
 Bánffy báró [Mihály?] 329
 Bara Júlia 328, 329
 Barátné Hajdu Ágnes 219
 Barbiano di Belgioioso, Giovanni Giacomo da 307
 Barbo, Paolo 307
 Barclay, John 334
 Barcsay Ábrahám 245
 Bárdos Kornél 11, 141, 142, 146, 147
 Barkóczy Ferenc 212, 262, 323, 339, 340, 348
- Báróczy Sándor 245
 Barta Péter 160
 Bárh Dániel 280
 Bartók István 326
 Bartoli, Baldassare 307, 308
 Bartoli, Daniel 341, 349
 Basile, Giambattista 153, 155, 158, 168, 171, 176, 178
 Báthory István, erdélyi fejedelem 278
 Báthory Orsolya 262, 291
 Batthyány család 137, 314
 Batthyány Fülöp 314
 Batthyány Ignác 207, 323
 Batthyány II. Lajos 12, 39 311, 313–315, 317, 319, 320
 Batthyány III. Ádám 311
 Batthyány József 137, 263, 287
 Batthyány Károly József 311, 314
 Baumgarten, Siegmund Jacob 306
 Bayer Lászlóné 21
 Bayle, Pierre 68, 92
 Bebel, Heinrich 169
 Beccaria, Cesare 10, 77–84, 90, 112, 315, 345, 346, 358
 Bedy Vince 265, 267
 Behn, Aphra 333
 Békési Imre 100
 Békési József 300
 Béla, IV., magyar király [IV. Béla] 182
 Bellarmino, Roberto 22
 Bellisomi, Francesco 308
 Bembo, Pietro 112, 154, 308
 Ben-Amos, Dan 157
 Benedek Andrea 308
 Benedek Katalin 168, 169, 175
 Benedick, Christian 126
 Benzoni, Girolamo 308
 Benyák Bernát 31

- Bercsényi Zsuzsanna, Zichy Péterné 135, 138
Berecz Ágnes 12, 212, 225
Berényi Erzsébet, Zichy Miklósné (Elisabetha Zicsy de Vásonkő [Berényi]) 138
Berlász Jenő 39, 85, 101, 250, 315
Bernard, Catherine [Bernard, Mlle] 155
Bernáth György 288
Bernhard, Jan-Andrea 298
Bernini, Gian Lorenzo 335
Bernis, Francois-Joachim Pierre de 254
Berta Péter 263
Bertachini, Giovanni 308
Bertrandi, Giovanni Ambrogio Maria 308
Bessenyei György 39, 245
Bettinelli, Saverio 109
Bianchi, Giovanni Antonio 323
Bianconi, Carlo 343, 360
Bignoni, Mario de' 31
Binder Jenő 169
Binni, Walter 281
Biondi, Pasquale 337, 356
Biondo, Flavio 308
Bíró Annamária 44, 308
Bíró Gyöngyi 302
Bíró István 19
Bisaccioni, Maiolino 333, 351
Bitskey István 9, 136, 205, 261, 278, 282, 300, 321, 322
Bizzarri, Pietro 308
Blandrate, Giorgio 308
Blasi e Gambacorta, Vincenzio di 88
Bobák Szilvia 184
Boccaccio, Giovanni 110, 154, 177, 308, 321, 325
Boccalini, Traiano 337, 352
Boccone, Paolo 308
Boda Miklós 11, 205, 206, 208, 210, 211, 219
Bódi Katalin 39, 85, 250, 319
Bodrogi Ferenc Máté 39, 319
Bogár Judit 262
Boka László 44, 45, 308
Bolonyai Gábor 161
Bóna Judit 252, 322
Bona, Giovanni 22, 308
Bonaventura di Recanati 23
Bonfini, Antonio 308
Bonifác, VIII., pápa [Bónifátzius] 119
Bonlini, Giovanni Carlo [Birlic, Giovanni] 337
Bono, Pietro 308
Borbély József 70
Borbély Szilárd 67
Bordoni, Giuseppe Antonio 19, 23
Borghese család 242
Bori Imre 191
Boros István 280, 284, 287, 289, 290
Borri, Giuseppe Francesco 308
Borriero, Giovanni 333
Borromini, Francesco 240
Borsa Gedeon 299
Bottigheimer, Ruth B. 156–158, 175
Bourdaloue, Louis 23, 28
Brahe, Tycho 290
Branciforte Colonna, Antonio 269, 273
Brandtner, A. 177
Brasavola, Antonio Musa 308
Brednich, Rolf Wilhelm 153
Bressler und Aschenburg, Ferdinand Ludwig von 339, 348
Breuer, Dieter 160, 219, 330
Brunelleschi, Filippo 229
Brunvand, Jan Harold 168
Bruto, Giovanni Michele 308
Buch, Christian Leopold von 239
Buczy Emil 100

- Buda Attila 327–319
 Bunyitay Vince 282–285, 287
 Buonafede, Appiano 345, 358
 Buonanni, Filippo 143–145
 Buoncompagni, Ugo *lásd* Gergely, XIII., pápa
 Burnacini család 126, 147
 Burnacini, Giovanni 125
 Burnacini, Lodovico Antonio 125
 Buttlar, Adrian von 314
 Buzás Gergely 297
- Caesar, Caius Iulius 114
 Caffiero, Marina 208
 Caimo, Jean Robert 265
 Calandro, Giacomo 140
 Caldara, Antonio 142
 Calderon 177
 Calepino, Ambrogio 307
 Calino, Cesare 18, 21, 22, 25–29
 Calvin, Jean 304
 Canepa, Nancy L. 158
 Canova, Antonio 232, 235
 Capello, Bernardo 154
 Caracocio, Michele 88
 Carafa di Massa Nuova, Domenico 33–37
 Carli Rubbi család 310, 313
 Carli Rubbi, Agostino 311, 312, 315, 316
 Carli, Gian Rinaldo 315, 346, 362
 Carlini, Paolino 20, 29, 30
 Caro, Annibale 106, 112
 Carracci, Annibale [Caracció, Annibal] 111
 Carteromaco, Niccolò 325
 Casa, Giovanni Della 344, 359
 Casanova, Giacomo 257
 Casini, Francesco Maria 19, 20, 26, 28–30
 Casoni, Guido 50
- Casti, Giambattista [Giovanni Battista] 103, 343, 357
 Catani, Dario Luca 140
 Cattaneo, Carlo Ambrogio 23, 25, 31, 340, 345, 354, 358
 Cattaneo, Tommaso [Monsieur l’Heremitage] 334, 356
 Cavalchini, Carlo Alberto Guidoboni 273
 Cavallari, Angelo 140
 Cecchi, Emilio 281
 Cecília, Szent 145
 Cellini, Benvenuto 234
 Cesarotti, Melchiore 104
 Cesti, Antonio 125
 Cézár *lásd* Caesar, Caius Iulius
 Châteaueux, Frédéric Lullin de 238
 Chaulieu, Guillaume Amfrye de [Chalieu] 254
 Cheigny, Henri Philippe de Limiers de 331, 333, 339, 349, 355
 Chiaberge, Giuseppe Ignazio 21, 22
 Chiabrera, Gabriello 50, 51
 Chiorean, Ioan 301
 Ciangulo, Niccolò 321
 Čičaj, Viliam 298
 Cicero, Marcus Tullius 20, 30, 237, 304
 Cimabue 232
 Cimarosa, Domenico 130
 Cione di Arcangelo, Andrea di 230
 Closius, Georg von 305
 Comazzi, Giovanni Battista 333, 338, 348, 355–357
 Constantini, Giuseppe Antonio 325
 Constantinus, I., római császár 239
 Corilla Olimpica *lásd* Morelli, Maria Maddalena
 Cornides Daniel 325
 Corradi Musi, Carla 300

- Correggio, Antonio da 101
Corticelli, Salvatore 346, 358
Corzan, Therese 329
Costes, Gautier de [sieur de La Calprenède] 333, 351
Couvreur, Manuel 158
Crescimbeni, Giovanni Mario 41
Crişan, Renata Alice 308
Czeizel János 85
Czibula Katalin 92
- Csáky Imre [Csáky] 138, 237, 328
Csapodi Csaba 31
Császár Elemér 86, 87–89
Császár Ferenc 10, 77, 78, 81–84, 90, 103, 107
Csendes Antal 329
Csenki Éva 314
Csete István 28
Csetri Lajos 100
Csokonai Józsefné 70
Csokonai Vitéz Mihály 10, 49–61, 63–76, 91, 92, 243, 244, 313
Csöbrös István 191–202
Csörsz Rumen István 11, 13, 160, 178, 181–184, 186, 187, 191, 198
Csuha István 253
- d'Aulnoy, Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, Baroness [d'Aulnoy, Mme] 155, 158, 169, 171
Da Vinci, Leonardo 343
Dacier, Anne Le Fèvre 254
Daczi Margit 160
Dániel Imre 207, 208, 323
Daniele, Francesco 335, 351
Danielik János 209
Dante, Alighieri 10, 99–103, 106, 107, 109, 111–113, 229, 230, 325
- Darnton, Robert 316
Daróczy József 190
Daun Terézia, Pálffy Lipótné 340, 355
Dávid király 26, 144, 145
Dayka Gábor 85, 87
Debreczeni Attila 39, 67, 69, 70, 86, 87, 244, 247, 256, 257, 319
Delbó Rita 35, 37
Denina, Carlo 104, 110, 344, 358
Denis, Johann Nepomuk Cosmas Michael [Denis, Michael] 209, 330
Déri Eszter 262
Deshoulières, Antoinette Du Ligier de la Garde 254
Dezső Krisztina 43, 323
Dinnyés Patrik 322
Diocletianus, római császár 242
Diotallei, Alessandro 23
Dittersdorf, Karl Ditters von 283
Dixon, Susan M. 37, 38, 40, 41
Dóbék Ágnes 13, 90, 99, 212, 227, 262, 290, 323, 324, 339, 348
Dobri Mária 314, 315
Dobszay László 297
Dolce, Lodovico 305
Dolera, Pantaleone 23
Domby Márton 67
Domenichino 112
Domitianus, római császár 228
Domokos György 297
Domokos Mariann 158, 186
Donatello 234
Donatus, Acciaiolus 307
Dovere, Ugo 18, 30
Döbrentei Gábor 10, 11, 90, 99–113, 227
Dömötör Ákos 153, 174
Dömötör Tekla 159
Dratwicki, Benoît 137, 143

- Dunlop, John 177
 Durand, Mme 155
 Durante, Francesco 140
 Durante, Sergio 130
 Dusch, Johann Jakob 85, 89
 Dzian István 19

 Eco, Umberto 215–217, 223
 Éder Zoltán 300
 Eggenberg, Johann Christian von 127
 Egremont, Lord *lásd* O'Brien Wyndham, George, 3rd Earl of Egremont
 Egyed Emese 67, 70
 Elwert, W. Th. 342
 Emödi András 324
 Engel, Johann Christian von 344
 Erdélyi János 190
 Erdődy család 137
 Erdődy János 313
 Eröss (?), tisz 329
 Eschenburg, Johann Joachim 49–51, 57, 59, 61, 66, 91
 Este család 108
 Esterházy „Fényes” Miklós 130, 132
 Esterházy család 132, 137, 140
 Esterházy Imre 140
 Esterházy József, id. 139
 Esterházy László Pál [Eszterhazy, Paulus Ladislaus] 34–36, 44–46
 Esterházy Pál 137
 Eszterházy Károly 261, 263, 266, 322
 Eubel, Conrad 265, 269
 Eutropius, Flavius 303

 Fabbrucci, Fabio 104
 Fabian, Claudia 297
 Fabini, Friedrich 305, 306
 Fabris, Rinaldo 18

 Falda, Giovanni Battista 335, 350
 Fallenbüchl Ferenc 138
 Faludi Ferenc 37, 47, 244, 249, 252, 255, 313
 Fancia, Francesco 111, 112
 Fanti, Gaetano 146
 Farbaký Péter 138, 297
 Farkis Tímea *lásd* Kendeh-Kirchknopfné Farkis Tímea
 Fauner, „Francesco” Franz 139, 140
 Fauner, Adalbert [Adalberto] 139, 140
 Fauner, Antonio 140
 Fauner, Giuseppe 140
 Fazekas István 135, 136, 143, 144
 Fazekas Mihály 184, 185
 Fazio, Ida 340
 Febronius 288, 345
 Federici, Camillo 108
 Fedi, Andrea 29
 Fehér György 90
 Fejtő Ferenc 81
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 101, 324
 Fenyő István 100, 244, 256, 257
 Ferdinánd Károly Antal, Habsburg–Lotaringiai, főherceg 269
 Ferdinánd, I., nápolyi és szicíliai király 272
 Ferdinánd, III., Habsburg–Lotaringiai, toszkánai nagyherceg 235
 Ferdinánd, III., német-római császár és magyar király 338
 Ferdinánd, IV., szicíliai király 336
 Ferdinandi, Epiphanius 304
 Ferenc, I., osztrák császár [Ausztriai Ferenc] 193
 Ferenc, Szalézi Szent 340, 352

- Festetics család 225, 321, 341, 342, 345, 347
Festetics György 225, 329, 330, 343, 344, 346–348
Festetics Kristóf 329, 346
Festetics László 11, 225
Festetics Pál 346
Feuerné Tóth Rózsa 297
Fick, Johann Christian 165
Firpo, Luigi 77
Fischerné Grócz Zita 287–290
Flora, Francesco 71
Florian, Jean-Pierre Claris de 165, 166
Font Márta 34, 205
Fórizs Gergely 88
Forni, Luigi 300
Foscolo, Ugo 103, 257
Foxe, John 340
Földesi Ferenc 297
Fraknoi Vilmos 261
Francesca [da Polenta, Francesca] 118
Francke, August Hermann 306
Frank Tibor 327
Frank, Peter R. 318
Freeman, Robert N. 139
Fried István 319
Frimmel, Johannes 318
Frisi, Paolo 315
Fulvio, Andrea 335
Fux, Johann Joseph 142
Fülöp Dorottya 10, 85, 325

Gaal György 155, 170, 175, 179, 186
Gaál László 70
Gaal, Georg von 159, 164
Gábel, metropolita 218
Gál Éva 140
Galavics Géza 140, 143, 314, 318
Galland, Antoine 156, 158
Galli-Bibbiena, Ferdinando 126
Galli-Bibbiena, Francesco 339
Galli-Bibbiena család 126, 147
Galli-Bibbiena, Antonio 126, 127
Galli-Bibbiena, Giuseppe 126, 127
Galliari testvérek 130, 131
Gallo, Pietro 332, 339, 348, 355
Gálos Rezső 326
Ganganelli, Gian Vincenzo Antonio *lásd*
Kelemen, XIV., pápa
Gánóczy Antal 281, 284, 291
Garampi, Giuseppe 206–208, 261, 279, 288, 322, 326
Garelli, Pio Nicola 209
Gates, Rebecca A. 329
Gautruche, Pietro 340, 352
Gazda István 268
Gazzaniga, Pietro Mario 208, 210, 211, 213, 322
Geiger Mátyás 19
Gellius, Johann Gottfried 165
Gemelli Careri, Giovanni Francesco 336, 346, 347, 350, 359
Gemmel Flischbach, Max Freiherr von 315
Gergely András 81
Gergely, XIII., pápa 21, 278
Gerhát Ágnes 101
Gerics Pál 11, 225–236, 238–242
Gerini, Andrea 336
Gessner, Salamon 318
Ghiberti, Lorenzo 231
Ghirlandaio, Domenico 232
Gianbologna 234
Gianelli, Giuseppe 344, 362
Giorgetti Vichi, Anna Maria 34, 35
Giotto, di Bondone 230, 231

- Giuglaris, Luigi 339, 351
 Giuliani, Antonio De 345, 359
 Godoy, Manuel de 242
 Goethe, Johann Wolfgang von 84, 102
 Goldoni, Carlo 103, 108, 138, 323, 325, 334, 341, 343, 347, 348, 359,
 Goldsmith, Oliver 165, 166, 179
 Gonzaga Eleonóra, német-római császárné 338
 Gonzaga, Ferdinando Carlo 338
 Gorani, Giuseppe 315
 Gori, Antonio Francesco 219, 220, 319
 Gottardo Gonzaga, Pietro di 125
 Gottsmann, Andreas 263
 Goyon de la Plombanie, Henri de 331
 Gozzi, Carlo 88
 Görög Demeter 245
 Gracián, Baltasar 338, 348, 354
 Graeffe, Rudolf 318
 Granasztói Olga 12, 39, 311, 312, 317, 319
 Grassalkovich Antal 137
 Grätz, Manfred 156
 Gravina, Giovanni Vincenzo [Gian Vincenzo] 40, 41, 106, 107
 Graziani, Bonifazio 147
 Grimm testvérek 151, 156, 168, 176, 178
 Grimm, Jacob 151, 178
 Grimm, Wilhelm 151, 178
 Grócz Zita *lásd* Fischerné Grócz Zita
 Gruber, Christine 177
 Guarini, Giovanni Battista [Battista] 39, 51, 57–59, 67, 68, 87, 91, 92, 321, 322, 342, 348, 359
 Guazzo, Stephano 333, 350
 Guevara, Luis Vélez de 343
 Guiccardini, Francesco 304
 Gulyás József 159
 Gulyás Judit 11, 151, 153, 156, 158, 159, 162, 175, 181, 185
 Gupcsó Ágnes 142
 Guzman, Gaspar García Alonzo 333, 340, 348, 353
 Gyárfás Elemér 155
 György Lajos 155
 Gyulay család 102
 Gyulay Lajos 100
 Gyurkovits Ferenc 77
 H. Balázs Éva 346
 Haas Mihály 209
 Haas, Robert 139
 Habsburg család 34, 128, 132, 142, 147, 246, 255, 262, 269, 281, 313
 Hadrianus, római császár 242
 Hagenbuch, Johann Caspar 219, 220
 Halasi Ottó 257
 Hamann, Johann Georg 218
 Hamilton, Maximilian 139
 Hamvas Béla 253
 Hanák Péter 82
 Hanskarl Erzsébet 135
 Hargitainé Vári Éva 329
 Harich Janos 140
 Harruckern Ferenc 329
 Harruckern Jozefa 328–330
 Harsányi István 39, 85, 101, 250, 315
 Hartvig Gabriella 165, 209
 Hász-Fehér Katalin 100
 Haydn, Joseph 129, 130, 132, 133, 140, 283
 Házy György 287
 Hegedüs Béla 11, 215, 218, 219
 Heidegger, Johann Heinrich 304
 Helbling, Hanno 158
 Henszlmann Imre 159

- Hermann Egyed 286
Hérodotosz 215
Hillebrandt, Franz Anton 282, 286
Hippokratész [Hippokratész-Galénosz] 289
Hispanus, Reines 280
Hofmannsegg, Johann C. 206
Homérosz 102
Hontheim, Johann Nikolaus von *lásd* Febronius
Honti János 157
Horányi Mátyás 50, 128, 130, 133
Horváth (?), levélíró 111
Horváth (?), másoló 344
Horváth András *lásd* Pázmándi Horváth Endre
Horváth István 304
Horváth János 244
Horváth Margit 210, 211
Hueber Antal 329
Hulini Jónás 137
Hunyadi János [Hunyadi] 189
Hunyadi Mátyás [Matthias Corvinus] 297

Ideler, Ludwig 101, 103, 104
Iffland, August Wilhelm 108
Ignác, Loyolai Szent 23, 27, 143, 292, 345
Illyés Gyula 248
Illyés István 23, 24
Ince, XI., római pápa 30
Ince, XII., római pápa 21
Invernizzi, Davide 344
Iselin, Johann Rudolph 220, 222
Ittész Gábor 327
Ivánkay Vitéz Imre 10, 85–92
Iványi János 328
Jacksson, George 220
Jakó Zsigmond 207

Jancsó Elemér 100
Jankovich Miklós 189, 190
Jankovics József 100, 281, 300, 301
János Szabolcs 314
János-Szatmári Szabolcs 308
Janus Pannonius 208
Janusek József 86
Jasmin, Nadine 158
Jernyei Kiss János 283, 286
Józsay János 329
József, II., német-római császár, magyar király 81, 86, 176, 269, 272, 285, 286, 311, 313, 345
József, Szent 291
Juhász Géza 69
Jung Károly 191
Jungk, Joannes 136

Kačic, Ladislav 140
Kádár Zsófia 135, 143, 144
Kaemmel, Otto 101
Käfer István 140
Káin [Kain] 118
Kalányos Katalin 210
Kálmán C. György 184
Kálmán Mihály 184
Kalmár György 11, 215–223
Kaposi József 99
Kaprinai István 10, 17–29, 31
Kármán József 89
Károly Lajos (Habsburg-Lotaringiai), tescheni herceg [Francia Károl] 195
Károly Tivadar, pfalzi és bajor választófejedelem 334
Károly, Borromeo Szent 292
Károly, III., német-római császár 313
Károly, IV., német-római császár 21
Károly, V., lotharingiai herceg 337

- Károly, V., német-római császár 231
 Károlyi (II.) Lajos 328
 Károlyi Alajos 328
 Károlyi Antal 328, 329, 330, 331
 Károlyi család 12, 321, 327, 328, 333, 347
 Károlyi Ferenc 332
 Károlyi György 331
 Károlyi István 327, 330, 331, 332, 339
 Károlyi József 331
 Károlyi Lajos 331
 Károlyi Sándor 331, 339
 Kárpáti János 297
 Kassai Ilona 82
 Kastner Jenő *lásd* Koltay-Kastner Jenő
 Katalin, Nagy, II., orosz cárnő 124
 Katona Imre 159, 191
 Katona István [Stephanus] 284, 291
 Kazinczy Ferenc 10, 39, 49, 77–80, 83–87, 89–92, 101–104, 108, 247, 250, 256, 257, 315, 319, 320, 325
 Kazinczy Gábor 159
 Kékesi János 289
 Kelemen Ágost, I., kölni hercegek 340
 Kelemen, XI., pápa 21
 Kelemen, XIII., pápa [della Torre di Rezzonico, Carlo] 222, 267, 269
 Kelemen, XIV., pápa 278
 Kemény János, báró 102
 Kemény Katalin 253
 Kempelen Béla 311
 Kempis Tamás [Thomas a Kempis] 325, 332
 Kendeh-Kirchknopfné Farkis Tímea 330
 Kerényi Ferenc 48
 Kéri Bálint 19
 Kibler, Ignaz 288
 Kilián István 147, 283
 Kim Katalin *lásd* Szacsvai Kim Katalin
 Király Kinga Júlia 153
 Király Péter 297
 Kircher, Athanasius 147
 Kis János 102, 103
 Kis Károly 262
 Kiséry András 327
 Kisfaludy Árpád Béla 244
 Kisfaludy Károly 243, 247
 Kisfaludy Sándor 12, 162, 186, 243–248, 250–252, 255–257, 313, 322
 Kiss Endre József 325
 Kiss Imre 70, 75
 Klaniczay Tibor 9, 50, 206
 Klempa Károly 329
 Kleopátra, Egyiptom királynője 117
 Klimó György [Klimó György; Klimo, Georgius] 11, 33–36, 42–44, 46, 206–213, 261, 323
 Klobisiczky Péter 285
 Knapp Éva 324, 326
 Kodály Zoltán 181, 189
 Kollár Ádám 329
 Koller Ignác, nagymányai és aranyosmaróti 205
 Koller József, nagymányai 11, 205–2013
 Koltai András 137, 143
 Koltay-Kastner Jenő 9, 50, 67–69, 87
 Kolumbán Vilmos József 306
 Komjáthy Miklósné 21
 Komorová, Klára 298
 Kónya Franciska 267
 Kónyi János 155, 168, 169, 175
 Koppány Tibor 314
 Kordics Noémi 308
 Kósa László 100, 281, 300
 Kossuth Lajos 81
 Kotzebue, August von 108
 Kovachich Márton György 319

- Kovács András 297
 Kovács Annamária 37
 Kovács Dóra 261
 Kovács Sándor Iván 34, 37
 Kovács Zsuzsa 300
 Kozocsa Sándor 257
 Kökényesi Zsolt 135, 143, 144, 311
 König György 186
 Köpeczi Béla 322
 Köph, Johann Georg 288
 Kőszeghy Péter 207
 Krapff, Michael 143, 146
 Kresznerics Ferenc 188–190
 Krisztina, francia királyi hercegnő 339
 Krisztina, lotharingiai nagyhercegnő 338
 Krisztina, Svédország királynője 37
 Kriza János 176
 Kronbichler, Johann 146
 Kronovetter Lipót Antal 286
 Krüchten, Joseph 288
 Kultsár István 159
 Kunath, Ignatz [Cunath Ignác, Ignatio
 Kunath, Ignatius Cunath] 141, 142, 147
 Kurtz, Anton 288
 Kurucz György 225, 329, 330
 Küllös Imola 181, 187, 191, 198

 L'Héritier, Marie-Jeanne de Villandon
 [L'héritier, Mlle] 155
 La Fontaine 165
 La Force, Charlotte-Rose de Caumont de
 [de La Force, Mlle] 155
 La Houssaie, Amelot de 338
 La Nave, Lorenzo 10, 49, 73
 Lábadi Károly 191
 Laczlavik György 329
 Lajos, XIV., francia király 21, 334
 Lajtai Mátyás 163

 Lakatos Adél 265, 281–283, 285, 287, 323
 Lakatos Andor 282–284, 289
 Lakatos Bálint 207
 Lambert, Johann Heinrich 219
 Landino, Cristoforo 154
 Lassú István 105
 Laurindo Pierio *lásd* Carafa di Massa
 Nuova, Domenico
 Lavenia, Vincenzo 68
 Lázár István Dávid 278
 Le Jay, Gabriel François 42, 43
 Lehmann József 225, 226, 242
 Lemene, Francesco de 10, 50, 51, 86, 87,
 89, 91, 93
 Lenclos, Ninon [de l'Enclos, Ninon] 254
 Lengyel Nóra 329
 Lengyel Réka 327, 330
 Leó, XII., pápa 238
 Leprince de Beaumont, Jeanne-Marie
 [Leprince de Beaumont, Mme] 156
 Lewis, Lesley 281
 Liebrecht, Felix 178
 Lipót, I., német-római császár 337, 125
 Lipót, II., német-római császár, magyar ki-
 rály 86, 269, 272,
 Lipp Mónika 139
 Locke, John 215
 Lorenzini, Francesco Maria 282
 Lubrano, Giacomo 30
 Luchini, Antonio 336, 351
 Luchini, Matteo 323
 Lucretius Carus, Titus [Lucretius Carus
 Lucretius] 333, 353, 354
 Luffin, Xavier 158
 Lukács László 19
 Lukácsi Zoltán 27, 28
 Lullin *lásd* Châteaueux, Frédéric Lullin
 de

- Lunadoro, Girolamo 338, 350, 352
 Lunadoro, Romolo 339
- M. G. A. 335, 355
- Machiavelli, Niccolò 103, 154, 353
- Macpherson, James 209
- Maczák Ibolya 262
- Madarász Imre 77, 84
- Madas Edit 297
- Maffei, Scipione 50, 51, 59, 60
- Maggi, Carlo 87, 91, 92, 325
- Maggi, Giacomo Antonio de 127
- Magnanini, Suzanne 158
- Mahlmann-Bauer, Barbara 219
- Maillard, Jean-François 297
- Maintenon *lásd* Aubigné, Françoise d'Aubigné, marquise de Maintenon
- Maior, Petru Paul 301
- Makó Pál 330
- Málnási Ödön 282–285, 287
- Mamachi, Tommaso Maria 206, 207
- Managetta család 210, 211
- Manlius Torquatus, Titus 240
- Mannagetta, Franciscus Xaverius de Lerchenau 212
- Mannagetta, Johann Joseph Martin von Lerchenau 211
- Manuel, Don Juan 168
- Manutius, Aldus 112
- Manzoni, Alessandro 103
- Maraviglia, Giuseppe Maria 337, 357
- Marcello, Elena E. 334
- Marcus Aurelius, római császár 240
- Mária Krisztina, Habsburg-Lotaringiai, főhercegnő 245
- Mária Lujza Karolina, Habsburg-Lotaringiai, főhercegnő 269, 272
- Mária Terézia, német-római császárné, magyar királynő 9, 50, 91, 128, 142, 263, 268, 282, 285, 286, 292, 293, 312
- Marianus, Publius Vibius 236
- Marino, Giambattista 112
- Mariosa Giacomo [Jakab, Jacobus] 284, 286, 287, 291, 322
- Marthonyi Pál 137
- Martialis, Marcus Valerius 241
- Martina, Giacomo 18, 30
- Martinelli, Domenico 335, 349
- Martinelli, Fioravante 339, 352
- Márton József 70
- Mârza, Andreea 323
- Masaccio 232
- Masolino da Panicale 232
- Matt, Luigi 30
- Maulbertsch, Franz Anton 286
- Maunder, Richard 140
- Mavrocordat, Konstantin 221, 222
- Maxentius, Marcus Aurelius Valerius 317
- Mazzuchelli, Giammaria 323
- Medici család 231, 234
- Medici, Carlo de' 339
- Medina Mária 244, 245, 248
- Mehmed, III., szultán 337
- Mehmed, IV., szultán 337
- Menzini, Benedetto 50, 51
- Merényi Annamária 161, 165
- Merkhel, Leo 127
- Messerli, Alfred 158
- Mészáros (?), magyar gyalogos 198
- Metastasio, Pietro 9, 10, 42, 49, 50–52, 54, 55, 57, 61, 62, 67, 69, 70, 76, 87, 91, 92, 101, 102, 112, 138, 281, 283, 291, 321–323, 325, 334, 341, 343, 347, 348, 356, 358, 360
- Mezzofanti, Giuseppe Gasparo 108, 227

- Micanzio, Fulgenzio 340, 354
Michelangelo, Buonarrotti 101, 110, 111, 230–233, 240
Michelino, di Domenico 230
Miele, Michele 30
Migazzi Kristóf Antal [Anton Christoph] 34–37, 281, 300
Mihalovicsné Lengyel Alojzia 301
Mikes Kelemen 247, 249, 250, 254–257
Miklós, III., pápa 94
Mikos Éva 163
Miksa, II., német-római császár 139
Miles, Mathias 304
Minucci, Minuccio 337, 349
Mitterpacher Lajos 330
Mohl Adolf 264, 266, 267
Molino, Antonio 154
Molnár Annamária 16
Molnár Dávid 43, 323
Mondin, Battista 267
Monok István 205, 207, 208, 297, 302, 305, 310, 314, 324, 325
Montcalm-Gozon, Louis Joseph de 338, 356
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 251
Montfort, Simon de 254
Monti, Vincenzo 103, 104
Morei, Michele Giuseppe [Morei, Michaelis Josephi] 34, 36, 37, 281
Morellet, André 84
Morelli, Maria Maddalena 352
Moretti, Giuseppe 226
Móricz Péter 311
Morlini, Girolamo 154, 174
Móro Mária Anna 207, 210, 212, 323
Morosini, Andrea 344, 360, 361
Mortier, Roland 341
Mozart, Wolfgang Amadeus 130, 343
'Mt: della Qua' 138
Mulerius, Carolus 306
Murat, Henriette-Julie de [de Murat, Mme] 155
Muratori, Lodovico Antonio [Ludovico Antonio] 30, 31, 41, 104, 206, 207, 281
Musäus, Johann Karl August 156
Mutini, Claudio 20
Müllner, Ignatius 147
Nagy Ágoston 186, 252
Nagy Andor 322
Nagy Béla [térkép] 193
Nagy Ilona 156
Nagy Iván 311
Nagy Sámuel 211
Nagy Zoltán 314
Nagy-L. István 185
Napoleon Bonaparte, I., Franciaország császára [Bonapárti; Napoleon] 81, 197, 232
Nebbiai, Donatella 297
Nemes Gábor 261, 263, 266
Nepomuki Szent János 146
Nepos, Cornelius 303
Nero, római császár 236
Neuman, Johann Michael 282, 284
Neumayr, Franz 22
Neuroni, Agostino Maria 220
Ní Fhloinn, Bairbre 168
Nicolosi, Simona 10, 77, 78, 90, 346
Nocetti, Alexius 280
Nota, Alberto 108
Nyerges Judit 100, 181, 300, 314
Nyulásziné Straub Éva 311

- O'Brien Wyndham, George, 3rd Earl of Egremont 227
- Oláh P. Róbert 12, 138, 261, 288
- Oldani, Louis J. 142
- Oliva, Giovanni Paolo 20, 21, 22, 26
- Orbán László 39, 85, 101, 250, 315
- Orcagna *lásd* Cione di Arcangelo, Andrea di
- Orchi, Emanuele 31
- Orosz Beáta 67, 68
- Orosz Zsigmond 274
- Orsini, Giovanni Gaetani *lásd* Miklós, III., pápa
- Ostervald, Frédéric-Samuel 311, 316
- Oswald Gáspár 286
- Ovidius 154, 254, 327, 329
- Ötvös Péter 300, 305, 314
- P. Csórja Ferentz 165
- Pagliardini, Angelo 333
- Paisiello, Giovanni 130, 343, 360
- Pál József 102, 250, 325
- Pál, V., pápa 345
- Pálffy család 137
- Palladio, Andrea 123, 319, 335
- Pálma (Palma) Ferenc Károly 285, 291
- Páloczi Horváth Ádám 197
- Panigarola, Francesco 23
- Paoli, Paolo Antonio 336, 354
- Pap Milán 252
- Paradisi, Agostino 340, 350
- Parini, Giuseppe 250
- Parny, Madame Deshoulières Évariste 253, 254, 255
- Parsons, Robert 340, 352
- Passionei, Domenico Silvio 220, 337, 354
- Pasta, Renato 316
- Pasture, Alexandre 265
- Patachich Ádám, zajezdai báró 12, 37, 48, 261, 262, 265, 267
- Patachich Gábor, gróf 280–293, 322, 323
- Paternostro, Rocco 29
- Pausanias 39
- Paussin, Nicolas 101
- Pavercsik Ilona 299
- Pázmándi Horváth Endre 190
- Péczeli József 86
- Peikardt, Franz 31
- Penke Olga 163
- Perrault, Charles 155, 176
- Perrelli, Franco 124
- Peschek, Christian Adolph 101
- Péter Lipót, Habsburg-Lotaringiai *lásd* Lipót, II.
- Péteri Takáts József 246
- Petőfi Sándor 243, 257
- Petrarca, Francesco 102–104, 243, 244, 246, 247, 252, 255, 321, 322, 342, 361
- Petrik Géza 21
- Petrus, de Bergamo 308
- Phidias 111
- Piccolomini, Enea Silvio 280, 323
- Pidansat de Mairobert, Mathieu-François 316
- Pierer József 264
- Piestyánszki János 19
- Pigler Andor 143, 144
- Pilati, Carl Antonio [Carlantonio] 341, 345, 360
- Pinamonti, Giovanni Pietro 22
- Pintér Alexandra Viktória 328
- Piranesi, Giovanni Battista 319, 336
- Pirovano, Donato 154, 156, 158
- Pisano, Andrea 213, 231
- Piszker Olivér 264, 267

- Pius, VII., pápa 238, 239
Pizzorusso, Giovanni 30
Plecker, Paul Friedrich 304
Podestà, Giovanni Battista 337
Poggio Bracciolini, Giovanni Francesco 154
Pohánka Éva *lásd* Schmelzer-Pohánka Éva
Poliziano, Angelo 112
Poloni, Bartholomeo Pinto [Bartolomeo] 264, 265, 269, 270, 272, 274, 288
Poloni, Francesco Pinto 264, 288
Poloni, Pietro 264, 265, 266, 268, 271
Ponte, Lorenzo da 343
Porcacchi, Thomaso 305
Povolo, Claudio 315
Pozzi, Giovanni 227
Pozzo, Andrea 319
Pozzobonelli, Giuseppe 220, 222, 269, 273
Pögl, Johann 158
Pölit, Karl Heinrich Ludwig 101
Pray György 285, 288, 291
Pritanio, Laminio *lásd* Muratori, Ludovico Antonio
Pukánszky Kádár Jolán 52, 69, 70, 72
Püchler, Johann Christoph 288
Püchler, Karl Joseph 288
- Quintilianus, Marcus Fabius 304
Quirini, Angelo Maria 220
- Rab-Szerkovics, Joannes 136
Rácz Lajos 79
Ráday Gedeon 87, 92, 212
Radó Antal 87
Raffaello, Sanzio [Raphael] 111, 235, 241, 287
Rak, Michele 153
Rákóczi Ferenc, II. 326
- Rao e Requesenz, Simone [Rau e Requesens, Simone; Rau, Simon] 10, 86–90, 92, 94
Rasch, Rudolf 137
Rastrelli, M. 336
Ráth Károly 190
Rayger, Carolus 136
Rédey-Keresztény János 10, 33, 37, 44, 48
Reggio, Carlo 18
Reina, Tommaso 20, 21
Remedelli, Dionisio 213
Remondini, Giuseppe 252, 310
Reni, Guido 240
Rennerné Várhidi Klára 137–140, 142
Rhier Ferenc Xavér 292
Rho, Giovanni 30, 31
Ricca, Giambattista 282
Richter, Dieter 158
Riedel, Friedrich W Sehnal, Jiří 140
Robbia, Lucca della 145
Robert, Raymonde 158
Roberti, Gian Battista 50, 51, 59
Roberti, Girolamo Frigimelica 334, 350
Rohonyi Zoltán 100
Rolli, Paolo Antonio 51, 60
Rolloff, Georg Ludwig 306
Romano, Julio 241
Rossi, Giovanni Battista 226
Rossi, Giovanni Giacomo de 336, 354
Rossi, John Charles 227
Rossi, Matteo Gregorio 335, 350
Rousseau, Jean-Jacques 246, 254, 255, 346
Rozsondai Marianne 31
Rua, Giuseppe 155
Rubini-Messerli, Luisa 152–154, 158, 174, 176, 177
Ruozzi, Gino 109
Ruschioni, Ada 41
Ruszkai Zsófia 261

- Sacchetti, Franco 154
 Sachs, Hans 169
 Sági Károly 334, 346, 348
 Sajó Tamás 289
 Salmon, Thomas 332, 336, 355
 Sambach, Caspar 146
 Sanchi, Luigi Alberto 297
 Sándor István 110
 Sanfilippo, Matteo 262
 Sannazaro, Jacopo 39, 154, 323
 Sapegno, Natalino 281
 Sárközy Péter 9, 12, 67, 76, 186, 205, 206, 216, 243, 281, 300, 313
 Sarnelli, Pompeo 335, 350
 Sarpi, Paolo 333, 337, 340, 341, 345, 347, 349, 354, 361
 Sarti, Giuseppe 130
 Sarto, Andrea del 232
 Sas Ágnes 132, 142
 Savoyai Jenő [Eugène-François de Savoie-Carignano] 337
 Scamozzi, Vincenzo 123, 335
 Schelhammer Zsófi 191
 Schenda, Rudolf 158
 Schiller, Friedrich 102, 108
 Schlup, Michel 316
 Schmeizel, Martin
 Schmelzer-Pohánka Éva 43, 209, 210, 212, 323
 Schmidt, Friedrich Wilhelm Valentin 176–179
 Schmidt, Joseph 86
 Schreger [Schräger] György 19
 Schutz, Guillaume de [Schütz, Wilhelm von] 257
 Schwarz, Johann 330
 Schwarzenberg, Josef Adam von 127
 Sciglitano, Mariarosaria 325
 Scott, Walter 169, 170, 179
 Scudéry, Georges de [Scudery] 254
 Sebestyén Pál 77
 Segneri, Paolo, id. 18, 20, 22–29, 31, 340, 348, 350
 Segneri, Paolo, ifj. 31
 Seidler, Wolfram 281
 Seingalti Casanova Jakab *lásd* Casanova, Giacomo
 Seneca, Lucius Annaeus 102
 Senn, Doris 158
 Sercambi, Giovanni 168
 Serfőző Szabolcs 138
 Seriman, Zaccaria 343, 362
 Sestini, Domenico 352
 Sestini, Francesco 339, 352
 Severin á S.[to] Josepho 138–140
 Severus, Septimius, római császár 239
 Sforza, Ottaviano Maria 154
 Shakespeare, William 102, 104, 110, 167, 168
 Silva, Francisco da 157
 Şincai, Gheorghe 301
 Sined *lásd* Denis, Johann Nepomuk Cosmas Michael
 Siniscalchi, Liborio 23
 Siri, Vittorio 333, 337, 353
 Skublics Imre 248
 Slavko, Pavel 127
 Soave, Francesco 215, 216
 Sofri, Gianni 281
 Soldati, Tommaso Maria 206, 207
 Soler, Vicente Martín y 348, 358
 Soltész István 191
 Somkuti Gabriella 212
 Sommer-Mathis, Andrea 125, 147
 Sommervogel, Carlos 19–21
 Somsich Lázár 245

- Sonnleithner, Joseph 176, 177
Soós István 39, 85, 86, 101, 250, 261, 315
Soranzo, Giacomo 337, 356
Soranzo, Lazzaro 337, 356
Spielmann, Guy 334
Spinetti, Giovanni Maria 127
Splényi Antal 245
Squicciarini, Donato 279
Stancovich, Pietro 315
Staud Géza 126, 139, 140, 283
Steinhuber, Andreas 281
Stocker Ignác 146
Stoll Béla 189–191
Stoppani, Giovanni Francesco 269, 273
Strabón 39
Straparola, Giovanni [Giovanni] Francesco 11, 151–160, 162, 168, 169, 171–179, 181
Strattmann Eleonóra 313
Suetonius, Caius Tranquillus 303
Summo, Faustino 68
Surján Miklós 210

Szabó András 291
Szabó Eszter 308
Szabó József [-énekeskönyv] 183
Szabó Miklós 301, 302
Szacsvai Kim Katalin 137, 141
Szádóczki Vera 262
Szajbély Mihály 162
Szakály Ferenc 311
Szántó [Arator] István 278
Szántó Konrád 297
Szász Orsolya 10, 17, 20, 340
Szauder, József 9, 50, 51, 53, 61, 69, 92, 99, 100, 102, 103, 216, 217, 314
Széchényi Ferenc 344
Széchenyi István 81
Széchenyi Miklós 266
Széchenyi Zsigmond 300
Szegedi Eszter 10, 67
Szegedi Pál 300
Szegedy Róza 243, 244, 246–248, 255, 256
Székely György 126
Szekér Barnabás 137
Szelestei Nagy László 31, 205, 219, 261, 262
Szendrői Névtelen 191
Szigeti Kilián 147
Szilágyi Ferenc 52, 71
Szilágyi Mariann 209
Szilágyi Mihály 30
Szilágyi N. Zsuzsa 12
Szily János 264, 265
Szinyei József 85, 205, 209, 213, 274
Szirmay Antal 182, 183, 185, 186
Szlavikovszky Beáta 300
Szögi László 301, 302
Szőnyi Ottó 212, 213
Szörényi László 39
Szulejmán, II., szultán 337
Szűz Mária 142, 143

T. Litovkina Anna 160
T. Papp Zsófia 34, 43, 45
Tacca, Pietro 234
Tacitus, Publius Cornelius 337
Takács József 245, 284
Tani, Maurizio 281
Tarnai János 77
Tasselli, Domenico 140
Tasso, Bernardo 112
Tasso, Torquato 39, 51, 67, 69–76, 89, 90, 101–103, 112, 321, 333, 342, 347, 349, 362
Tassoni, Alessandro 104

- Tatlow, Ruth 130
Taurisano, Innocenzo 210
Teodolo, pap 107, 108
Teréz, Szent 142
Tesauro, Emanuele 18, 29, 31
Tessing Schneider, Magnus 130
Testi, Fulvio 50
Teucher, Luigi Enrico 103
Thaly Kálmán 190
Theokritos 39
Thir, J. G. [Thür] 140
Thomas, de Aquino 307
Thompson, Stith 152, 153
Thomson, James 227
Thoroczkay Gábor 284
Tiberius, római császár 228
Timár György 208
Tirabosci, Girolamo 112
Titus, római császár 239
Tiziano, Vecellio 101
Todd, Janet 333
Toldy Ferenc 70, 159, 247
Tolomei, Claudio 106
Torelli, Jacopo 124, 127
Tosques, Francesco 354
Tóth Emese Gyöngyvér 11, 135
Tóth Gergely 284
Tóth Lajos 344
Tóth László 208, 210, 213
Tóth Sándor 161
Tóth Sándor Attila 48, 280, 283, 322
Tóth Tamás 12, 48, 262, 277–280, 282, 284, 286, 290, 292, 322
Tóth, Ladislaus 279
Tozzi, Antonio 335, 356
Török Lajos 86
Török Tamara 11, 123, 147
Török Zsuzsa 13
Traetta, Tommaso 334
Traianus, római császár 236, 240
Trampus, Antonio 315
Trattner János Tamás [Johann Thomas] 165, 316–318, 335
Trausch, Joseph 305
Travaglia, Pietro 11, 123, 129–133, 147
Trisztánus [Tristan] 117
Trivigiano, Benedetto
Troger, Paul 135, 143, 145, 146
Tuhári Attila 261
Turóczi-Trostler József 159
Tusor Péter 261, 262, 263, 277
Tüskés Anna 12, 321, 325, 327, 328, 329, 330
Tüskés Gábor 160, 205, 326, 327, 330
Tüskés Tibor 210
Ungvárnémeti Tóth László 161, 162, 165, 166
Uray Piroska 252
Urbán András 86
Uther, Hans-Jörg 152, 153, 168, 172, 174
V. Ecsedy Judit 299
V. Szöcs Géza 67, 69
Váczy János 39, 85, 101, 250, 315
Vajk Ádám 266
Vallière, Louise de La [Vallier] 254
Valsecchi, Antonio 206, 207
Vályi K. András 86
Vanalesti, Francesco Valerio 23
Vanyó Tihamér Aladár 206, 207, 264
Várady Imre [Emerico] 49, 99
Varga Bálint 163
Varga Szabolcs 263
Vargha Balázs 70
Vargha Dezső 34, 205

- Vargha Katalin 160
Vasari, Giorgio 232
Vasi, Giuseppe 336
Vasi, Mariano 241
Vavrincz Veronika 141, 142
Vay István 86
Veggi, Pier Luigi 23
Vehmas, Marja 169, 175
Veliky János 81
Veneroni, Giovanni 103
Verazi, Mattia 334, 355
Veress Endre 300, 301
Vergilius, Publius Maro 39, 110, 187, 190, 239, 240, 244, 249, 253, 255, 327, 329
Verocchio, Andrea del 233
Verók Attila 12, 297, 298, 302, 304–306, 308, 314
Verri, Pietro 315
Vértesi Lázár 263
Vértesy Miklós 289
Viascolo, Federico 108
Vida Bence 261
Vidari, Giovanni Maria 335, 355
Vietórisz József 182
Vigarini, Carlo 124
Vigarini, Gaspare 124
Villeneuve, Gabrielle-Suzanne Barbot de [Villeneuve, Mme] 155, 357
Vimina, Alberto 125
Virág Csilla 37, 261
Virág Zsolt 329
Virgyil lásd Vergilius, Publius Maro
Vistarini, Antonio Bernat 289
Vitelleschi, Muzio 30
Vitkai Nóra 37
Vizi László Tamás 263
Voigt Vilmos 158, 159
Voltaire 163, 164, 166, 179, 316
Vörös Imre 252
Vörösmarty Mihály 243
Vrabély Márk 37
Waldberg, Max von 177
Weber, Veit 248
Wehli Tünde 290
Weigand, Johann Michael 288
Werner Adolf 256
Werthes, Friedrich August Clemens 88–92
Wesselényi Miklós 81
Wesselski, Albert 157
Wetschel, Johan 127
Wieland, Christoph Martin 85, 86, 102
Willemin, Hubert 136
Winckelmann, Johann Joachim 319
Winkler Gusztáv 298
Winkler Pál 286
Winter, Peter 343
Wurzbach, Constantin von 288
Yanitelli, Victor R. 142
Z. Karvalics László 262
Zaccaria, Francesco Antonio 288, 291
Zambra, Luigi 334
Zanardi, Mario 29, 30
Zanetti, Zanetto 177
Zanon, Tobia 334
Zappi, Giambattista Felice 36, 50, 51
Zénón, bizánci császár [Zeno, császár] 107, 108
Ziani, Marc Antonio 42
Zichy család 135, 142
Zichy Ferenc 12, 135, 138, 141, 142, 261–269, 271, 272, 274
Zichy Miklós 11, 135, 137–142, 147
Zichy Péter 135

Ziolkowski, Jan M. 157

Zipes, Jack 158

Zipoli, Domenico 147

Zocchi, Giuseppe 336, 351

Zrínyi Miklós 244

Zuccarone, Francesco 31

Zuccolo, Lodovico [Ludovico] 68, 92

Zvara Edina 314, 324

Zsupán Edina 297

A kötet szerzői

BERECZ ÁGNES

Ráday Gyűjtemény, gyűjteményigazgató

BODA MIKLÓS

Pécs, nyugalmazott könyvtáros

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

DÓBÉK ÁGNES

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos segédmunkatárs

FÜLÖP DOROTTYA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

GRANASZTÓI OLGA

MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport,
tudományos munkatárs

GULYÁS JUDIT

Bölcsészettudományi Kutatóközpontn Néprajztudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

HEGEDÜS BÉLA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

LORENZO LA NAVE

Nápoly, Università degli Studi di Napoli L'Orientale,
magyar szakot végzett hallgató

OLÁH P. RÓBERT

Győri Egyházmegyei Levéltár, levéltáros

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,

Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

– Országos Széchényi Könyvtár, könyvtáros

SÁRKÖZY PÉTER

Sapienza Università di Roma, nyugalmazott egyetemi tanár

SIMONA NICOLOSI

Róma, középiskolai tanár

SZÁRAZ ORSOLYA

Debreceni Egyetem BTK, egyetemi adjunktus

SZEGEDI ESZTER

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,

Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék, egyetemi adjunktus

TÓTH EMESE GYÖNGYVÉR

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet,

tudományos segédmunkatárs

TÓTH TAMÁS

Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, titkár

TÖRÖK TAMARA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,

Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék, egyetemi adjunktus

TÜSKÉS ANNA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,

tudományos munkatárs

VERÓK ATTILA

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, egyetemi tanár